Kur'ân ve Hadîs'in

Arap Gramerindeki Rolü

Prof. Dr.
Mehmet Reşit Özbalıkçı

KUR'ÂN VE HADÎS'İN
ARAP GRAMERİNDEKİ ROLÜ

Kur'ân ve Hadîs'in

Arap Gramerindeki Rolü

Prof. Dr.
Mehmet Reşit Özbalıkçı

KUR'ÂN VE HADÎS'İN
ARAP GRAMERİNDEKİ ROLÜ

Editör
Zühdü MERCAN

Görsel Yönetmen
Engin ÇİFTÇİ

Kapak
İhsan DEMİRHAN

Mizanpaj
Ahmet KAHRAMANOĞLU

ISBN
975-6079-22-3

Yayın Numarası
20

Basım Yeri ve Yılı
Çağlayan Matbaası / İZMİR Tel: (0232) 252 20 96
Şubat 2006

Genel Dağıtım
Gökkuşağı Pazarlama ve Dağıtım
Alayköşkü Cad. No: 12 Cağaloğlu/İSTANBUL
Tel: (0212) 519 39 33 Faks: (0212) 519 39 01

Yeni Akademi Yayınları
Emniyet Mahallesi Huzur Sokak No: 5
34676 Üsküdar/İSTANBUL
Tel: (0216) 318 42 88   Faks: (0216) 318 52 20
www.akademiyayinlari.com

İçindekiler

Birinci Bölüm

KUR'ÂN VE KIRÂATLERİ İLE İSTİŞHÂD

İkinci Bölüm

KUR'ÂN VE KIRÂATLERİ İLE İSTİŞHÂDA ÖRNEKLER

Dördüncü Bölüm

HADİSLERLE İSTİŞHÂDA ÖRNEKLER

KISALTMALAR

a.g.e. : Adı geçen eser
b. : bin, ibn
bibl. : bibliyoğrafya
bkz. : bakınız
c. : cilt
cm. : cemi, çoğul şekli
göst. : gösterilen
H.L.F. : Her kaynakta mahall-i şâhid dışında lâfız farkı var.
Hz. : Hazreti
K. : Kitâb
Krş. : karşılaştırınız
Ktp. : Kütüphane (si)
L.F. : Bu kaynakta mahalli şâhid dışında lâfız farkı var.
m. : mîlâdî
mc. : mecmua, dergi
md. : madde
mf. : müfredi
mk. : makale
msl. : mesela, örneğin
Muh. : Muhammed
Muk. : mukaddime
nr. : numara

nşr.	: neşir, neşreden
ö.	: ölümü, ölüm tarihi
R.	: Risâle (t)
r.a.	: Allah O'ndan razı olsun
s.	: sayfa
s.a.v.	: sallellâhu aleyhi ve sellem
stn.	: sütün
str.	: satır
Ş.	: şerh
trc.	: tercüme, tercüme eden
ts.	: tarihsiz
v.b.	: ve benzeri
v.d.	: ve devamı
v.dd.	: ve devamının devamı
vr.	: varak

ÖNSÖZ

Bu çalışmada Kur'ân ve hadisin Arap gramerinde delil olarak kullanılması incelenmiş ve yapılan bu araştırmanın verileri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Şimdiye kadar müstakil kitap halinde ele alınmamış olan bu konuyu ancak nahiv usulü ile ilgili ya da ansiklopedik mahiyetteki eserlerin muhtelif bölüm ve bahislerinde serpiştirilmiş olarak bulmak mümkün olabilmiştir. Aynı konuya tahsis edilen makale türündeki incelemelerde ise, nitelikleri yukarıda geçen eserlerde verilen kısa bilgiler ışığında ve daha çok fikrî planda konuya yaklaşılmıştır.

Kur'ân ve hadisin Arap dilinde delil olarak kullanmasına yani istişhâd konusuna, bilebildiğimiz kadarıyla, ilk olarak **es-Suyûtî** (ö. 911/1505), **el-İktirâh fî 'İlmi Usûli'n-Nahv** adlı eserinin semâ' deliline tahsis ettiği birinci bölümde kısa fasıllar halinde yer vermiştir. Nahvin delillerini ihtivâ eden bu değerli eserde, yazarı daha çok **İbnu Cinnî** (ö.392/1001)'nin **el-Hasâ'is** ve **İbnu'l-Enbârî** (ö.577/1181-2)'nin **Lume'u'l-Edille** adlı eserlerinden nakilde bulunmuştur. Bundan sonra **'Abdulkâdir el-Bağdâdî** (ö.1093/1682), **Şerhu'l-Kâfiye**'nin şâhidlerini incelediği **Hizânetu'l-edeb** (bkz. bibl.) adlı ansiklopedik tarzdaki hacimli eserinin mukaddimesinde, çoğunlukla **el-İktirâh**'tan naklen ve kendi görüşlerinin de ilâvesiyle bu konuda kısa bilgi vermiştir. İçinde bulunduğumuz son çağda ise, ilk kuruluş yıllarında (1934)'ki oturumlarında hadisle istişhâdı inceleyen Kahire'deki **Arap Dil Akademisi**'nin çalışmaları ve bu sebeple de Akademi üyesi **Muhammed**

el-Hazır Huseyn tarafından kaleme alınan **el-İstişhâd bi'l-hadîs** adlı çalışmadan da söz edilmeden geçilemez. Ayrıca bundan başka **Subhî es-Sâlih**'in **'Ulûmu'l-hadîs ve mustalahuh** adlı eserinde kısaca, **Minberu'l-İslâm** (Kahire) dergisinde yayımlanmış olan **Muhammed Hamâse 'Abdullatîf**'e âit **Mevkifu'n-nuhât mine'l-istişhâd bi'l-hadîsi'n-Nebevî** adlı makalede ve **Muhammed Muhammed Ebû Zehv**'in **el-Hadîs ve'l-muhaddisûn** adlı eserinin kısa bir faslında **el-İktirâh** ve **Hizânetu'l-edeb**'te verilen bilgilere dayanılarak ilmî olmaktan çok fikrî çalışmalar yapılarak hadisle istişhâd konusu kısmen incelenmiştir. Öte yandan **Sa'îd el-Efğânî**, **Fî Usûli'n-nahv** adlı eserinin **el-İhticâc fî'l-luğati'l-'Arabiyye** başlıklı konusunda Arap kelamı yanında Kur'ân ve hadisle istişhâdı müstakil başlıklar altında işleyerek mezkûr konulara değerli yorumlar getirmiştir. Ne var ki, yazar bu açıklamalarında bizzat tespite dayanmaktan ziyade, adı geçen ilk iki eserden yaptığı nakillere istinat etmiştir. Ancak bir de **İbnu Mâlik** (ö.672/1273)'in **Şerhu 'Umdeti'l-hâfiz** adlı eserinin tenkitli neşrinde tahkikini yapan **'Adnân 'Abdurrahmân ed-Dûrî** tarafından müellifin bu kitapta kullandığı nahiv delilleri hakkında bilgi verirken Kur'ân ve hadisle istişhâda yine mezkûr ilk iki eserden nakilde bulunarak temas ettiği görülmektedir. Bu müteferrik çalışmalardan başka konumuzun bir kısmıyla ilgili olarak müstakil kitap halinde neşredilen **'Abdul'âl Sâlim Mukrim**'e âit **el-Kur'ânu'l-Kerîm ve eseruh fi'd-dirâsâti'n-nahviyye** adlı eseri ile **Muhammed Semîr Necîb el-Lebedî**'nin hazırladığı **Eseru'l-Kur'ân ve'l-kırâât fi'n-nahvi'l-'Arabî** adlı kitabını anmadan geçmek mümküm değildir. Ancak bu iki eserde Kur'an'la istişhâd konusuna dolaylı olarak temas edildiği için muhtevasının esası, Kur'ânın Arap nahvindeki etkisine tahsis edilmiş, dolayisiyle istişhâd meselesi arka planda bırakılmıştır.

İlk defa "**Kur'ân ve Hadisle İstişhâd**" konusunu müstakil olarak ele alan bu çalışmamız, giriş, dört bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır.

Giriş kısmında Arap dilinin durumu, dil çalışmalarının başlayıp gelişmesi, Arapçada genel olarak istişhâdın sahası, yeri ve önemi üzerinde durularak temel konunun daha iyi anlaşılmasına zemin hazırlamıştır.

Birinci bölümde tarihî seyri içinde Kur'ân ve kırâatleriyle istişhâd hakkındaki görüşler, istişhâd açısından Kur'ân ve kırâatleri ve bunların istişhattaki yeri ve önemi üzerinde ayrıntılı olarak durulmuştur.

İkinci bölümde mütekaddimîn ve müteahhirîn nahivci ve lûgatçıların eserlerinden, Kur'ân ve kırâatleriyle istişhâdları tespit edilerek sarf, nahiv ve lûgat başlıkları altında konularına göre ve alfabetik olarak sıralanmıştır. Bu örnekler, **Sîbeveyh**'in **el-Kitâb**'ı, **el-Muberrid**'in **el-Kâmil** ve **el-Muktazab**'ı, **ez-Zeccâcî**'nin **el-Cumel**'i, **ez-Zemahşerî**'nin **el-Mufassal**'ı, **İbnu Hişâm**'ın **Muğni'l-lebîb**'i v.b. nahiv kitaplarıyla; **İbnu Kuteybe**'nin **Edebu'l-kâtib**'i, **İbnu Dureyd**'in **Cemheratu'l-luğa**'sı, **İbnu Fâris**'in **Mu'cemu mekâyisi'l-luğa**'sı v.b. lûgat kitaplarının incelenmesi sonucu olarak tespit edilerek takdim edilmiştir.

Üçüncü bölümde istişhâdın leh ve aleyhindeki görüşler, hadisin rivâyet ve tedvini ile şiirin rivâyet ve tedvinin mukayesesinden sonra delillerin münakaşası yapılmış ve başta ilk nahivciler ve lûgatçılar olmak üzere dilcilerin hadisle istişhâd durumları bizzat kendi eserlerinden tespit edilerek, Arap gramerinde hadisle istişhâdın yeri ve önemi üzerinde durulmuştur.

Dördüncü bölümde ise, ikinci bölümde zikredilen nahiv ve lûgat kitaplarıyla beraber, **İbnu Cinnî**'nin **el-Hasâ'is**'i, **İbnu Mâlik**'in **Şerhu 'Umdeti'l-hâfiz**'ı, **İbnu Hişâm**'ın **Şerhu Şuzûri'z-zeheb**, **Şerhu Katri'n-nedâ** ve **Evzahu'l-mesâlik**'i, **İbnu 'Akîl**'in **Şerhu Elfiye**'si ve **es-Suyûtî**'nin **el-Metâli'u's-sa'îde**'si incelenerek nahivci ve lûgatçıların hadisle istişhâd ettiklerine dâir örnekler verilmiş ve böylece dilcilerin hadisle istişhâd durumlarının bizzat tespiti yoluna gidilmiştir.

Konu ile ilgili olarak ileri sürülen fikirleri destekler mahiyette olan ikinci ve dördüncü bölümlerdeki şâhidler belirtildiği gibi nahiv, sarf ve lûgat esasına göre tertiplenmiş; nahivle ilgili şâhidler, âmil, ma'mûl ve i'râb esasına göre tertiplenmiş; sarfla ilgili olanlar ise, isim, fiil ve harf açısından taksimâta tâbi tutulmuş ve her konunun şâhidleri alfabetik olarak alt başlıklar halinde verilmiştir. Lûgatla ilgili şâhidler ise, istişhâda konu olan

kelimelerin mücerredi esas alınarak alfabetik bir tarzda verilmeye çalışılmıştır. Bu örneklerden sarf ve nahivle ilgili olanların istişhâd mahallerinin altları çizilmiş, lûgatla ilgili olanların ise, istişhâd mahallerinin altları çizilmekle beraber, istişhâda konu olan anlamın da görülmesini temin için tercümeleri verilmiştir. Haliyle bu lafızların sadece ilgili anlamlarına yer verilirken, diğer anlamları zikredilmemiştir.

Bu çalışmada, mûtat olduğu üzere yazar ve eser isimlerinde kısaltma cihetine gidilmiş; kaynaklar gösterilirken çoğunlukla eser isimleri verilmiş; bu nedenle bibliyoğrafya, yazar ve eser adına göre düzenlenmiştir. Delil olarak alınan âyet ve hadislerin asıl kaynaklarındaki yerleri de, usûlüne uygun olarak gösterilmiştir. Âyetlerin yerleri gösterilirken, ilk rakamlar sûreyi, onu tâkip eden rakam da âyeti belirtmektedir. Âsim kırâatinin Hafs rivâyeti dışında kalan kırâatlerin imkanlar ölçüsünde kaynakları gösterilmeye çalışılmıştır. Hadislerin kaynakları da mümkün olduğu nispette gösterilmiş olup, az da olsa, bazı hadisler için sadece Concordance'a atıfla yetinilmiş ve bir kaç hadisin kaynağının da tespit edilemediğine yerinde işaret edilmiştir. Hadis kaynaklarının önündeki Romen rakamları cildi, onları tâkip eden Arap rakamları ise, sayfa numaralarını göstermektedir.

GİRİŞ

ARAPÇA'DA DİL ÇALIŞMALARI VE İSTİŞHÂD MESELESİ

A - DİL ÇALIŞMALARI BAŞLAMADAN ÖNCE ARAP DİLİNE TOPLU BİR BAKIŞ

I - GENEL DURUM

Arap gramerinde Kur'ân ve hadisle istişhâd meselesine ışık tutması bakımından, Arapça'nın filolojik çalışmaları başlamadan önceki durumuna bir göz atmak faydalı olacaktır. Arapça'nın dil çalışmalarına başlanmadan önceki durumuna bakıldığında kısaca şunlar söylenebilir: Arapların eski târihleri yazıya geçmemiş olduğundan, Arap diliyle ilgili bilgilerimiz de, ancak Câhiliye devrinin sonlarından itibaren başlar. Farklı lehçelerden müteşekkil olan Arapça, bu dönemde çeşitli faktörlerin etkisiyle ortak şiir dili hâlini alır. Bu ortak dil ise, daha sonra Kur'ân-ı Kerîm'in de kendisiyle nâzil olduğu Kureyş lehçesidir. Sonunda bu lehçe dile hâkim olacaktır. Bu Kur'ân-ı Kerîm'in diğer lehçelere kapalı olduğu anlamına gelmemelidir. Dilleri bozulmadan önce Araplar, nesilden nesile tevârüs ettikleri konuşma melekesi sayesinde i'râb'a son derece bağlı olarak konuşuyorlardı. Fakat ileride görüleceği üzere çeşitli sebeplerle bu meleke bozulmuş, Arap olmayanlar gibi Araplar da konuşmalarında hata yapmaya başlamışlardı.

Arapların İslâm öncesi târihleri hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz. Zira ekserisi göçebe hayatı yaşayan bu milletin, târihini yazma ve

önemli olaylarını sembollerle nakşetme imkânı olmamıştır. Kur'ân'ın[1] el-Câhiliyye diye isimlendirdiği bu devre nispetle, Câhiliye devri veya Câhiliye edebiyatı gibi tâbirler zamanla kullanılır olmuştur.[2]

Araplar, İbrânîler, Süryânîler ve benzerleri Sâmîler adını alırlar. Konuştukları dillere de Sâmî dilleri denir. Tabiatiyle sâmî dillerinden olan[3] Arapça, bilinen şeklini câhiliye devrinin sonlarına doğru almıştır. Araştırmacılar ise, Sâmî dillerin menşei olarak kabul edilen asla en yakın olanın, Arapça olduğu görüşündedirler.[4]

Câhiliye devrinin sonlarında Arap dili, muhtelif lehçelerden müteşekkil olduğundan kabileler arası dil birliğinden söz etmek mümkün değildi. Bunun sebebi ise, çoğunluğu okur-yazar olmayan bir millet olmasıydı. Böyle olunca dil kayıt altına alınamıyor; sadece şâirlerin ve hatiplerin ağızlarında şekilleniyordu. Dolayısıyla dil, çeşitli şartlarda ve muhtelif durumlarda değişikliklere mâruz kaldığından, bir çok lehçenin ortaya çıkmasına gayet tabiî idi.[5] Temîm, Muzar, Kays, Rabî'a, Huzeyl, Kinâne ve benzerleri gibi bu lehçeler, Arapların yabancılarla olan temasları nispetinde farklılık gösterirler.[6]

Arapların Câhiliye devrinde, zannedildiği gibi, dış dünya ile münasebetleri tamamen kesik değildi. Bir taraftan denizle, diğer taraftan çölle çevrili olmaları nedeniyle onların çevreleri ile kültür alışverişinde bulunmadıklarını söylemek doğru olmaz sanırız. Çünkü onlar, çeşitli yollardan dış dünya ile maddi ve manevi münasebetlerde bulunuyorlardı.[7] İşte bu durum, lehçelerin farklılaşmasına tesir eden faktörlerden biridir. Zira Himyerliler, İranlı, Yahudî ve Habeşlilerle karışık olarak bulundukların-

---

1 Msl. bkz. *Âl-i 'İmrân Sûresi*, 3/154; *el-Mâ'ide Sûresi*, 5/50; *el-Ahzâb Sûresi*, 33/33.

2 *Cevâhir*, II, 6. Câhiliye kelimesinin terim manası Câhiliye çağının kısımları için bkz. Louis Cheikho, *el-Âdâbu'l-'Arabiyye fî 'ahdi'l-Câhiliyye*, el-Meşrik, mc., yıl: VI (1903), sayı: 23, s.1057 vd..

3 *Dâiratu me'ârif*, VI, 276; krş, *Kur'ân Dili Arapça*, s.76-83.

4 *Cevâhir*, II, 5.

5 İA, I, 512; er-Râfi'î, *Târîhu âdâb*, I- 128.

6 *Dâiratu me'ârif*, VI, 277. Kabîle ve lehçeler hakkında daha geniş bilgi için bkz. *el-Muzhir*, I, 209-213, II, 458-460. Ayrıca lehçe farklarına âit örnekler için bkz. *Sirru sınâ'ati'l-i'râb*, I, 234 vd. *el-Muzhir*, I, 221-226.

7 *el-Beyân*, I, 19; *Fecru'l-İslâm*, s.,12.

dan, dilleri bu üç lisanın etkisinde kalmış ve farklı bir lehçe olarak ortaya çıkmıştır.[8]

Câhiliye devri denilince, bazen akla İslâm öncesi bütün devir ve zamanlar gelebilmektedir. Halbuki Câhiliye edebiyatını araştıranlar çok eskilere kolay kolay inemezler. Çünkü bize ulaşan Câhiliye devrine âit en eski şiir, ancak İslâm'dan bir buçuk asır öncesine âittir. el-Câhiz (ö. 255/869), bu hususu şöyle ifade eder: "Arap şiiri ise, çok genç ve yenidir. İlk olarak onun prensiplerini ortaya koyarak bu çığırı açan İmru'u'l-Kays b. Hucr (ö.545 m.?) ile Muhelhil b. Rabî'a (ö.531m.?)'dir. Şiirin târihçesini araştırdığımızda, İslâm'dan önce 150 veya nihâyet 200 yılı aşmadığını görürüz.[9] Bu tespit bugün için de geçerliliğini korumaktadır. Çünkü Arap dilinin en eski kaynakları hakkında ancak şunlar söylenebilmektedir:

İslâm'dan önce Câhiliye devrinin dil ve uslûbuna yakın, nebatî harflerle yazılmış dört ufak kitâbe elde edilebilmiştir. İslâm'dan sonra taş üzerine yazılmış en eski kitâbe, Mısır Müzesinde bulunan hicrî 31 târihli ve sekiz satırlık bir mezar taşıdır. Bunlar kısa ve başka dillerin etkisinde bir Arapça ile yazılmış olduklarından, Arap dilini incelemede pek büyük bir kıymet taşımayabilirler.[10] Bu durum el-Câhiz'ın da dediği gibi, İslâm'dan 150 yıl öncesine âit şiir hakkında bilinenlerin pek az olduğunu gösterir. Bilgilerimiz dışında kalan bu devreye ise Birinci Câhiliye devri (el-Câhiliyyetu'l-ûlâ) adı verilmektedir. Câhiliye dili ve şiirinin bize ulaştığı devre ise, bunu izlemektedir.[11]

Bütün bu hususlara rağmen denilebilir ki, Câhiliye devrinin sonlarına doğru Kuzey Arabistan'da Arapça, büyük bir ilerleme ve gelişme kaydetmiştir. Tahmin edildiğine göre, çeşitli kabilelere âit lehçeler tekâmül etmiş, bütün bunlardan süzülerek şâir ve hatiplerin edebiyat mahsulleri yaygınlaşmış ve böylece onları ebedîliğe kavuşturmak için kullandıkları yüksek seviyeli edebî bir lehçe ortaya çıkmıştır. Bu lehçe ise, daha sonra Kur'ân'ın da kendisiyle nâzil olduğu lehçelerin en üstün ve fasîhi olan

---

8 *Kur'ân Dili Arapça*, s.173.

9 *el-Hayevân*, Kahire, 1323, I, 37, 19'dan naklen *İA*, I, 525; krş., Şevkî Zayf , *Târîhu'l-edeb*, I, 38.

10 Şevkî Zayf, a.g.e., I, 106; N. Hâzım Onat, *Arapçanın Türk Diliyle Kuruluşu*, s.28 v.d. Arapça'da en eski kitâbeler için bkz. *İA*, I, 551 vd.

11 Şevkî Zayf, *Târîhu'l-edeb*, I, 39.

Kureyş lehçesidir.[12] Sonunda işte bu lehçe, bütün Arap Yarımadası'nın ortak dili olmuştur.[13] Arapça eserler yazılmaya başlandığından beri, Arap yazı dili ile yazan milletler tarafından bütün eserlerde genellikle kullanılan dil[14] demek olan klâsik Arapça da, bu lehçeden oluşmuştur.

Kureyş lehçesinin ortak dil hâline gelmesinin hiç şüphesiz siyasî, iktisâdî ve dînî bir takım sebepleri vardır. Kureyş kabîlesi, Kâbe'nin idarecileri olduklarından, diğer kabîleler bu kabîleye yanaşmak durumunda idiler. Bu durum, lehçelerin Kureyş lehçesine meylini sağlayan başlıca âmillerden biridir.[15] Öte yandan Hac mevsiminde Kâbe'ye gelen kabîleler, Kureyş lehçesiyle karşılaşarak ondan etkileniyor; Kureyşliler de onların lehçelerinden zarîf ve fasîh kelimeleri alıp, kaba ve zor olanlarını atıyorlardı. Böylece Kureyş lehçesi Arap lehçeleri içinde en tatlısı ve en fasîhi hâlini alıyordu.[16]

Kureyş lehçesinin fasîh ve umûmî bir dil hâline gelmesinde edebî panayırların etkisi de inkâr edilemez. Çünkü bu panayırlarda şâir ve hatipler bu lehçeyi kullanıyor; yapılan yarışmalarda genellikle bu lehçeyi kullananlar kazanıyorlardı.[17] Tabiatiyle bu başarı Kureyş lehçesinin itibarını arttırıyor ve öbür lehçelere tercih edilmesini sağlıyordu.

Arap dilinin sadeleşmesi ve yaygınlaşmasına, Kureyş'in bu etkisi yanında, Kur'ân-ı Kerîm'in ve Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hadislerinin de büyük etkisi olmuştur. Zira Kur'ân'ın bu lehçeyle nâzil olması ve Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hadislerini bu lehçeyle îrâd etmesi, Araplar arasında dil birliğini sağlayan başlıca unsurlardandır. Diğer etkiler yanında sözü edilen hususların da etkisiyle ortak dil hüviyetini kazanan Kureyş lehçesi, Arap yazı dilini meydana getirmiş; böylece konuşma dilinin başka lisanların etkisiyle uğradığı bozulma ve değişikliklerden korunmuştur.[18] Öte yandan halifeler, emîrler, devlet erkânı ve ordu komutanlarının kullandıkları bu lehçenin resmî dil

12 *es-Sâhibî*, s. 23; *İA*, I, 524; *el-Mu'cemu'l-'Arabî*, I, 15.
13 *Cevâhir*, II, 5 v.d.
14 *İA*, I, 512.
15 *Cevâhir*, II, 5 v.d.; krş. *Kur'ân Dili Arapça*, s. 170.
16 *es-Sâhibî*, s. 23; *el-Muzhir*, I, 210, 221; *el-İktirâh*, s. 110.
17 *Mu'cemu'l-buldân*, IV, 142; *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*, I, 59-64; *Zuha'l-İslâm*, II, 247; *Eski Arap Şiiri*, s. 15.
18 er-Râfi'î, *Târîhu âdâb*, I, 97; *el-Vasît*, s. 95.

olarak kabul edilmesi, kabîleler arasında dil birliğinin sağlanmasında etkili bir unsur olmuştur.[19] Fakat bu lehçenin esasının ne olduğu, nasıl doğup geliştiği, en eski ve parlak örneği olan Kur'ân'daki durumuna ne zaman ve ne şekilde ulaştığı hakkındaki bilgilerimiz oldukça eksiktir. Bununla beraber Kur'ân ve İslâmiyet sayesinde Arapça, büyük bir gelişme kaydederek İslâm âleminin dînî dili olmuş, Asya ve Afrika'da geniş alanlarda yer alan bir çok toplumun da edebiyat dili hâline gelerek büyük rağbet görmüştür.[20]

Araplar Câhiliye devrinde ve daha sonraları, dillerinin tamamen bozulmasına kadar lisana büyük önem veriyor; toplumda şâir ve şiire, belki de başka hiç bir milletin göstermediği itibarı göstererek fasîh dile sahip olarak yetişmeleri için, çocuklarını dilin en fasîh konuşulduğu kabîlelere gönderiyorlardı. Hattâ normal konuşmalarında çocuklarından i'râb'a uygun konuşmalarını istemeleri de, onların dillerine verdikleri önemin en açık örneğidir.[21]

Arapların o devirlerdeki bu davranışlarına bakılacak olursa, onların nahiv ilmi vazedilmeden önce de, i'râb'ı bilip, ona göre konuştuklarını söylemek mümkündür. Bu ise öğrenime ihtiyaç duymaksızın nesilden nesile intikal eden bir meleke sayesinde oluyordu.[22] Bundan dolayıdır ki, Arapça'nın melekeye dayalı olarak konuşulduğu zamanlarda, genel anlamda "lahn"den söz etmek pek mümkün değildi. İ'râb hatâsı anlamındaki "lahn"e Arapların Arap olmayanlarla bir arada yaşamaya başlamalarından sonra rastlanmış olması,[23] Arapça'da "tenkiye" adı verilen dil arıtma çalışmalarına ilk olarak hicrî birinci asrın sonlarında kısmen başlamış bulunması,[24] daha önce Arapların konuşmalarında "lahn" yapmadıklarının bir delili sayılabilir. Dildeki melekenin esası, işitmeye bağlı bulunduğundan,[25] Müslümanlar fütûhât sebebiyle Hicâz bölgesi dışına çıkarak, Arap olma-

---

19 er-Râfi'î, *Târîhu âdâb*, I, 97; *Fi'l-edebi'l-câhilî*, s. 27.

20 *el-Felsefetu'l-luğaviyye*, s. 5.

21 Arapların dillerine verdikleri öneme âit örnekler için bkz. *el-Beyân*, I, 241, 272, IV, 83; *el-'Umde*, I, 20; *el-Muzhir*, I, 210, II, 473.

22 *Mekâyis*, V, 239; *Mukaddime*, s. 515; C. Zeydân, *Târîhu âdâb*, I, 222.

23 *el-'Arabiyye*, s. 245.

24 A.g.e., s. 246.

25 *Mukaddime*, s. 515.

yanlarla münasebetlere başlayınca, dillerindeki atalarından miras olarak aldıkları fasîh konuşma melekesi yavaş yavaş kaybolmaya yüz tutmuştur.

II- ARAP DİLİNDE "LAHN"IN BAŞLAMASI, SEBEPLERİ VE YAYGINLAŞMASI

a- "Lahn"ın Başlaması ve Sebepleri

"Lahn"ın i'râb hatâsı anlamında hangi târihte kullanılmaya başlandığı kesin olarak bilinmemektedir. Câhiliye devrine âit bir sözde "lahn"ın bu manâsına rastlanmamış olması, Arapların nesilden nesile intikal eden dil melekeleri sayesinde İslâm'dan önce "lahn"ı tanımadıklarını ya da çok ender vukû bulduğunu gösterir.[26]

Hz. Peygamber'in (s.a.s.) bazı sözlerinden, İslâm'ın ilk zamanlarında "lahn" kavramının bilindiği anlaşılmaktadır. Zira O, kendisini "lahn"dan uzak tutarak: "Ben Arapların en fasîhiyim. Kureyş kabîlesinde doğdum ve Benû Sa'd b. Bekr kabîlesinde yetiştim. Benim için "lahn" nasıl söz konusu olur?"[27] buyurmuştur. Bir defasında da huzurlarında "lahn" yapan birisi hakkında: "أَرْشِدُوا أَخَاكُمْ فَقَدْ ضَلَّ : *Kardeşinize doğrusunu gösterin. Zira o şaşırmıştır"*[28] diyerek "lahn"ın bir dalâlet olduğunu ve düzeltilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Biz de bu ve benzeri rivâyetlerden, Hz. Peygamber (s.a.s.) zamanında "lahn"ın bugün bilinen manâsıyla kullanıldığını anlamaktayız.

---

26 *Lahn*ın sözlük anlamı: Nağme, dil, lehçe, okuyuşta yapılan hatâ, üstü kapalı konuşmak, meyletmek, anlamak, bir sözün manâ ve mefhûmu şeklindedir. Bkz. *Cemhera*, II, 192; *as-Sihâh*, VI, 2193 v.d.; *Mekâyis*, V, 239; *Lisân*, III, 252; ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs*, IX, 330 v.d.; *Kâmus Tercümesi*, IV, 746 v.d.. *Lahn* aynı zamanda karşıt manâlı (ezdâd) kelimelerden olup, hatâ etmek, yanılmak anlamına geldiği gibi bunun tamamen zıddı olan isabet etmek, doğru olmak anlamlarına da gelmektedir. Bkz. *K. el-Ezdâd*, s. 155; *Ş. el-İktirâh*, vr. 34 b. İbnu Fâris'e göre ise bu kelime hatâ etmek manâsını sonradan kazanmıştır. Bu manâsı itibariyle de muvelled (türetilmiş) kelimelerdendir. Çünkü lahnın bu manâsı, yaradılıştan saf Arapça konuşan Araplar (el-'Arabu'l-'âribe) tarafından bilinmeyen yeni bir kelimedir. Bkz. *Mekâyis*, V, 239; *Ş. el-İktirâh*, vr. 34b.. *lahn* kelimesinin kronolojik olarak kazandığı anlamlar için bkz. *el-'Arabiyye*, s. 235-246. *Lahn*ın lûgatçı ve nahivcilerin ıstılahında sonradan kazandığı anlamlardan biri de, *i'râb'da hatâ etmek, i'râb'a muhâlefet etmek* manâlarıdır. Bkz. *es-Sihâh*, VI, 2193; *İrşâd*, I, 21 v.d. *Esâs*, s. 561. Bu kelimenin muhtelif manâlarına âit geniş bilgi için bkz. el-Kâlî, *el-Emâlî*, I, 4-7. Arap fasîhleri ise, *kelimelerin telaffuzunda, vezin ve manâlarında, cümlelerin terkip ve düzeninde ölçüyü aşmaya ve i'râb'a aykırı davranmaya* da *lahn* adını verirler. Bkz. *el-Mu'cemu'l-'Arabî*, I, 23.

27 Hadis için bkz. *el-Câmi'u's-sağîr*, I, 107.

28 *el-Hasâis*, II, 8, III, 246; *el-İktirâh*, s. 35; *el-Muzhir*, II, 396. Hadis için bkz. *Kenzu'l-'ummâl*, I, 611.

Bu kabilden olarak Hz. Ebû Bekir de, "Okurken bir kelimeyi atlamayı "lahn" yapmaya tercih ederim"[29] diyerek "lahn"ın, konuşma esnasında bir kelimeyi hiç söylememekten daha kötü bir hatâ olduğuna işaret eder. eş-Şa'bî (ö.110/728-9)'nin de aynı anlamda bir ifadesinin bulunması[30] aynı hususu destekler.

İslâm'ın sadece Arapların değil, bütün insanlığın dini olması bakımından Müslümanlar arasında Arap olmayanların da bulunması sosyal bir zarûretti. Bu sebeple Arapça'yı yeni yeni konuşmaya başlayan bu kesimin konuşmalarında zorlama ve bozukluklar olması kaçınılmazdı. Meselâ Ashâb-ı Kirâm'dan Suheyb (r.a.)'ın Rûm lehçesiyle, Selmân el-Fârisî (r.a.)'nin de İrân edâsıyla konuştukları bilinmektedir.[31] Ancak İslâm'ın ilk zamanlarında "lahn" nâdirat kabilinden olup pek yaygın değildi.

Daha sonraları, geniş ve başarılı fetihler sonunda Arapların Arap olmayanlarla bir arada yaşamaya başlamaları, Arap dilinde "lahn"ın daha kesîf ve yaygın bir şekilde ortaya çıkması sonucunu doğurmuştur.[32] Bilindiği gibi Kur'ân sadece Araplara mahsus değildi. Zira Hz. Peygamber (s.a.s.) bütün insanlık için gönderilmişti.[33] Bu bakımdan İslâm dâvetine Araplar gibi Arap olmayan pek çok millet ve kavim de icâbet ediyordu. Bu kabilden olarak fetihler sonucu mağlup olmuş milletlerden İslâm'ı kabul etmiş olanlar ve diğer taraftan da Arap olmayan Müslümanlar dinî gayretle; büyük bir iman ve coşkuyla Allah'ın Kitâbı ve yeni dinin esasını teşkil eden Kur'ân-ı Kerîm'i okumaya ve bir yandan da onun dilini öğrenmeye çalışıyorlardı. Müslüman idareye tâbî kılınan bir çok milletin resmî işlemlerde Arapça'yı kullanma zorunluluğunun bulunması da, Arapça öğretimine hız veren unsurlardan biridir.[34] Gâyet tabiî olarak Arap olmayan bu yeni Müslümanlar, bir taraftan Arapça konuşma çabaları, öbür yandan da kendi anadillerinin etkisiyle usûlüne uygun olarak konuşamamışlar ve böylece Arap dilinin bozulmasına neden olmuşlardır. Onların

29 *el-Muzhir*, II, 397.
30 İrşâd, I, 26.
31 *el-Beyân*, I, 72; *el-Kâmil*, II, 225 v.d.; *Târih-i Edebiyyât-ı Arabiyye*, I, 172; *el-Mu'cemu'l-'Arabî*, I, 23.
32 *Mukaddime*, s. 515.
33 Bkz. *Sebe' Sûresi*, 34/28.
34 *Eseru'l-Kur'ân*, s. 19.

yaptıkları bu telaffuz, i'râb ve terkip hatâları, anadili Arapça olan Arapları da zamanla etkilemiş; Câhiliye devrindeki dil melekelerini yavaş yavaş yitirmelerine yol açmış, böylece Arap dili bozulmaya yüz tutmuştur.

Şehir hayatında bir arada yaşayan Araplarla diğerleri, birbirlerinin örf, âdet ve kültürlerinden etkilendikleri gibi, aralarında kız alıp verme sonucu yetişen yeni neslin anadilini, ana-babalarından öğrendikleri bozuk Arapça teşkil etmesi bu dilin bozulmasının bir başka boyutunu teşkil etmektedir. Böylece Arap dili nesilden nesile her geçen gün biraz daha bozularak intikal etmeye başlıyordu. Bu tip çocukların hatâlarına Halîfe Ömer'le (ö.23/643) aralarında geçen şu diyalogda şâhid olmaktayız: "Hz. Ömer bir gün yoldan geçerken okla atış talimi yapan kimselerle karşılaşır. Hedefe isabet edemediklerini görünce, onlara ihtarda bulunur. Bunun üzerine onlar atış talimi yaptıklarını belirtmek maksadıyla: "نَحْنُ قَوْمٌ مُتَعَلِّمِينَ" şeklinde hatâlı bir ifade kullanırlar. Bunu duyan Halife: "Bence konuşmalarınızdaki hatânız, sizin atışlarınızdaki isabetsizlikten daha kötüdür. Zira ben Hz. Peygamber'in (s.a.s.): "Dilini düzelten kimseye Allah merhamet etsin" dediğini duydum" der.[35] Yine bir defasında Hz. Ömer, vâlisi Ebû Mûsâ el-Eş'arî'den gelen bir mektupta i'râb hatâsı gördüğü için, çok öfkelenmiş ve vâlisinden kâtibini cezalandırmasını istemiştir.[36]

Bilindiği gibi Hulefâ-i Râşidîn devrinde İslâm ülkesinin başkenti Medine idi. Bütün Müslümanlar hac ibadeti için Mekke'ye gidiyorlardı. Bu arada Arap olmayan Müslümanların haccetmek için Mekke'ye gitmeleri gibi, önemli ihtiyaçlarını karşılamak için Medine'ye akın etmeleri de tabiî idi. Öte yandan Arap Yarımadası'nda yaşayan Araplar, fetihler sebebiyle bir çok köleye sahip olmuşlardı. Bunlar efendileriyle daha çok Hicâz ve civarında oturuyorlardı. Böylece Araplarla Arap olamayanlar evde, çarşı-pazarda, tavafta ve câmide bir arada bulunuyorlardı. Tabiî olarak bu durum, "lahn"ın Arap diline girmesine ve dilin bozulmasına yol açan[37] bir başka sebebi teşkil ediyordu.

Genel bir değerlendirme yapılacak olursa, Arapça'ya "lahn"ın girmesi ilk önce şehirlerde başlamıştır. Daha sonra ele alınacağı üzere, evvelâ

---

[35] *el-Hasâis*, III, 246; *İrşâd*, I, 14; *K. Elif bâ*, I, 43. Hadis için bkz. *el-Câmi'u's-sağîr*, II, 23.
[36] *el-Beyân*, II, 216 vd. ; *el-Hasâis*, II, 8.
[37] *Zuha'l-İslâm*, II, 251.

şehir hayatında günlük konuşmalarda görülmeye başlayan "lahn", zamanla ilim meclislerine, devlet erkânına ve daha sonra da çöle kadar sıçramıştı. Nitekim şehirlerde ve çölde duyulan ilk "lahn"ın hangi ifadeler olduğu muhtelif eserlerde yer almaktadır: Basra şehrinde ilk rastlanan hatâlı konuşma, "لَعَلَّ لَهَا عُذْرٌ وَأَنْتَ تَلُومُ : *Belki bir mazereti vardır; halbuki sen onu kınıyorsun*" şeklindeki sözde duyulmuştur.[38] Irak'ta duyulan ilk "lahn" ise, yâ [ي] harfinin kesreli okunmasıyla: "حَيِّ عَلَى الْفَلَاحِ : *Haydin kurtuluşa!*" ifadesinde müşahede edilmiştir. Daha sonra çöle sıçramış "lahn"e örnek olarak "هَذِه عَصَاتِي : *Bu, değneğimdir.*" cümlesini görmekteyiz.[39]

Arap dilinde baş gösteren bu "lahn", kelimelerin son harflerinde görülen i'râb hatâlarından başka, kelimelerin zapt harekelerinde meydana gelen değişiklikler ve telâffuz bozuklukları olarak kendini gösterir. Bunları kısaca ele aldığımızda, şu tespitleri zikredebiliriz: Harflerin mahreçlerine âit hatâların pek az da olsa, "Eğribetu'l-'Arab" adıyla anılan zenci kölelerde görüldüğü kaydedilmektedir.[40] Sahâbe arasında, yukarıda sözü edilen Selmân ve Suheyb gibi Arap asıllı olmayanların yaptıkları hatâlar da yine harflerin mahreçleriyle ilgili idi. Fakat bunlar az ve etkisizdi. İslâm'ın yayılmasından sonra yaygınlaşan, daha çok bu tür harflerin mahreçleri ile ilgili telâffuz hatâları idi. el-Câhiz'ın da dediği gibi, "Bir çok Arap çocuğu, Arap olmayan analardan doğduğu için bazı harflerin telâffuzunda ve yabancı söyleyiş tarzlarında onlardan etkileniyorlardı".[41] Tabiatiyle, anneleri Arapça'daki bazı harfleri mahreçlerinden çıkaramadıkları için çocukları da onlardan duydukları gibi telâffuz ediyorlardı. Bununla beraber harflerin mahreçlerindeki bu hatâlar sadece yabancılara münhasır olmayıp, onlarla sıkı alâka ve münasebette bulunan Araplarda da görülüyordu.[42]

Arap diline giren "lahn"ın bir çeşidi de, cümle kuruluşlarında ve ifade tarzlarında kendisini gösteriyordu. Bu tür "lahn"a örnek olarak İbnu'l-Cevzî (ö. 597 / 1201)'nin zikrettiği pek çok misâlden bir kaçı ile

38 *el-Muğnî*, I, 287. Burada söz konusu lahn, Le'alle [لَعَلَّ]'nin ismindedir. Zira onun ismi, mansûb olması gerekirken hatâlı olarak merfû' yapılmıştır.
39 *el-Beyân*, II, 219. Son örneğin doğrusu: هَذِه عَصَايَ şeklindedir.
40 *el-Muzhir*, II, 431.
41 *el-Beyân*, I, 72, II, 210.
42 A.g.e., I, 71 v.d..

yetineceğiz. Meselâ, "أَعْلَمْتُ عَلَى الشَّيْءِ : *Bir şeye işaret koydum*" ifadesi halk tarafından aynı anlamda: عَلَّمْتُ عَلَى الشَّيْءِ şeklinde söylemiştir. Bir başka örnekte, "بَيْنَا أَنَا جَالِسٌ جَاءَ عَمْرٌو : *Ben otururken 'Amr geldi*" ifadesi, halk tarafından: بَيْنَا أَنَا جَالِسٌ إِذْ جَاءَ عَمْرٌو tarzında kullanılır olmuştur.[43]

"Lahn"ın i'râb hatâsı şeklindeki tezâhürü, halk arasında en çok rastlanan bir türüdür. Zira halkın i'râb'da yaptığı hatâlar çok çeşitlidir. Sözgelişi, halk esreli bir harfi zammeli, zammeliyi kesreli okuduğu gibi, uzatılması gereken harfleri kısa, kısa olması gereken harfleri de uzatırlardı. Bazen şeddeli bir harfi şeddesiz, şeddesizi şeddeli; bazen de bir harf ekleyerek ya da düşürerek; kimi kez de, harflerin yerlerini değiştirerek konuşmak suretiyle i'râb hatâsı yaparlardı.

Arap dilinin bozulmaya başlamasına kesin bir târih vermek mümkün değildir. Bununla beraber, Hz. Ömer devrinde İslâm Ülkesinin hudutları genişlemeye ve yabancı milletlerin İslâm'la şerefyap olmaları gerçekleşmeye başladığı sıralarda olduğu söylenebilir. Arap dilindeki bu bozulma ise, bilindiği gibi, telâffuz, terkip ya da i'râb hatâsı şeklinde kendini göstermiştir.

b- "Lahn"ın Yaygınlaşması

Arap dilinde baş gösteren "lahn", bir önceki konuda îzâh edilmeye çalışılan sebeplerden dolayı, zamanla artarak şehirden şehre, dahası sahrâlara kadar sirâyet etmişti. İleride açıklanacağı gibi, şehirdeki dil bozulmasının önüne geçmek için dilciler çöllerde kalıp kelime topluyorlardı. Hattâ bu durumu gören bazı bedevîlerin, bunu bir geçim vâsıtası telakkî ederek şehirlere, yâni müşterilerinin ayağına kadar geldikleri devirler bile olmuştur.

Önceleri yabancılardan duyulan bozuk konuşmalar, zamanla sıkı temasta bulundukları Araplara tesir ederek onların dillerinde de "lahn"ın görülmesine yol açmıştı. Emevîler devrinde "lahn" yapmak, onur kırıcı bir olay olarak kabul ediliyordu. Meselâ bir gün 'Abdulmelik b. Mervân (ö. 86/705), bir dostuyla satranç oynarken ziyaretçisi gelir. Halife hemen satrancın üstünün kapatılmasını emreder. Fakat ziyaretçi konuşmaya

---

43 *K. mâ yelhanu fîhi'l-'âmme*, vr. 56 b., 60 b. : Bu kaynakta ayrıca "Bu ifade de İz [إِذْ]'in getirilmesine lüzum yoktur. Bazı hadislerde buna rastlanmışsa da, bunu râvîlere hamletmişlerdir. Ancak Beynemâ [بَيْنَمَا]'dan sonra İz [إِذْ]'in getirilmesi câiz görülmüştür" açıklaması yer almaktadır.

başlayıp da, "lahn" yapınca 'Abdulmelik: "Konuşmasında "lahn" yapan hürmete lâyık değildir" diyerek oyuna devam eder.[44] Yine bir defasında ona neden erken ihtiyarladığı sorulunca, "Kürsülere çıkma ve oralardaki konuşmalarımda "lahn" yapma endişesi beni kocattı" demiştir.[45] Hattâ 'Abdulmelik, kendisi "lahn" yapmaktan korktuğu gibi, çocuklarını da bundan sakındırıyordu. Zira ona göre, "Soylu bir kişinin konuşmasındaki "lahn", onun yüzünde bulunacak bir çiçek bozmasından daha çirkin; nefis bir elbisedeki yırtıktan daha kötüdür".[46] Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere, Emevîler devrinde "lahn" yüksek tabakaya sıçramış ve kültürlü tabakanın bile çekindiği hususlar arasına girmişti. Hattâ fesâhat ve belagatta örnek olarak gösterilen el-Haccâc (ö.95/714)'ın dahi bundan endişe ettiği ve üstelik kendisinin "lahn" yapıp yapmadığını sorduğu kimsenin ona "lahn" yaptığını söylemesi üzerine onu sürgüne gönderdiği kaydedilmiştir.[47] Ömer b. 'Abdil'azîz (ö. 101/719-20) de çocuklarını, saray erkânını ve ahâlisini "lahn" yapmaktan şiddetle sakındırıyor; hattâ gerektiğinde bundan dolayı onları tedip ediyordu.[48]

Emevîler devrinde "lahn"ın telaffuz ve i'râb bozukluğu şeklindeki tezâhürü yanında, orta tabaka arasında terkip bozuklukları şeklinin de yaygınlaşmaya başladığı görülmektedir. Söz gelişi, Müslüman ordularına düşük kaliteli mal satan tâciri sorgulayan el-Haccâc'a, bu tâcir şu şekilde cevap vermektedir: "شَرِيكاتنا فِي هَوَازِهَا وشَرِكَاتنا فِي مَدَايِنِهَا وَكَمَاتَجِيءُ تَكُونُ" el-Haccâc ise, söylediğini anlamayarak ona ne demek istediğini sorar. Orada bulunan hatâlı konuşmalara alışık birisi söze karışarak onun, "شُرَكَاؤُنَا بالأَهْوَازِ وبالْمَدَائِنِ، يَبْعَثُونَ إِلَيْنَا بِهَذِهِ الدَّوَابِّ، فَنَحْنُ نَبِيعُهَا عَلى وُجُوهِهَا : Ortaklarımız el-Ehvâz ve el-Medâin'de bulunuyorlar. Onlar bu hayvanları bize gönderiyorlar. Biz de bize geldiği şekilde satıyoruz" demek istediğini söyler.[49]

Yine "lahn"ın aynı devirde bir günah olarak telakkî edildiği de görülmektedir. Zira İbnu Hubeyra (ö. 132/750), sohbet esnasında söz uzayıp

44 *Dâiratu'l-ma'ârif*, IV, 287.
45 *el-'Ikd*, II, 479.
46 *'Uyûnu'l-ahbâr*, II, 158; *el-Beyân*, II, 216 (Dipnot:5); *el-'Ikd*, II, 478.
47 *el-Beyân*, I,163, II, 218 v.d.; *'Uyûnu'l-ahbâr*, II, 160; *Nuzhe*, s. 16 v.d.; *el-Mu'cemu'l-'Arabî*, I, 24.
48 *İrşâd*, V, 25 v.d.
49 *el-Beyân*, I, 161 v.d.; *'Uyûnu'l-ahbâr*, II, 160. Tacirin hatalı cümlesinin anlamı: "Bazı şirketlerimiz Hevazın'da, Bazıları da Medainin'de bize geldiği gibi oluyor" şeklindedir.

Arapça'ya intikal edince: "İki kişi düşünün; per ikisinin de dini, asâleti şahsiyeti aynı seviyede; fakat biri "lahn" yapıyor, öteki ise yapmıyor. İşte bu ikisin en üstün ve faziletlisi hatâ yapmayanıdır" demiştir. "Bunlardan fesâhat ve belagatının üstünlüğü sayesinde dünyada faziletli olanı, nasıl olur da âhirette de üstün olur" diye kendisine yapılan itiraza şöyle cevap verir: "O, Allah'ın kitabını indirildiği şekilde okur, "lahn" yapan ise, Allah'ın kitabında olmayanı ona ilâve eder, olanı ise atar".[50] Onun bu sözlerinden, Emevîler döneminde "lahn"ın henüz kaçınılması mümkün bir seviyede olduğunu anlamak mümkündür. 'Abdulmelik'in "lahn" yapmaktan tedirgin olması da bu durumu teyit etmektedir.

Fakat her geçen gün Arap dilini biraz daha istila eden "lahn"ın, Abbâsîler döneminde hızını biraz daha arttırarak devam ettiği görülmektedir. Zira Emevî halifeleri lahn yapmaktan korktukları halde, Abbasî Halifelerinin bizzat "lahn" yaptıklarının sâbit olması, bunu göstermektedir. Zira Yâkûtu'l-Hamevî (ö.626/1229)'nin kaydına göre, bir Abbâsî halifesi olan Hârûnu'r-Reşîd (ö.193/809)'in huzuruna giren bir şahıs, onun heybet ve cemâline hayran kalmış; fakat konuşmaya başlayınca, yaptığı "lahn" yüzünden gözünden düştüğünü ifade etmiştir.[51] Bununla beraber Hârûnu'r-Reşîd'in gemi tayfalarının şarkılarından hoşlandığı halde, güftelerindeki hatâlardan dolayı rahatsız olduğu da bilinmektedir.[52]

Zamanla ilerleyen bu hatâlı konuşmaların Arap dilinde meydana getirdiği durumu İbnu Fâris (ö.395/1004) şöyle dile getirir: Eskiden insanlar, günahtan kaçar gibi, okuyup yazdıklarında "lahn" yapmaktan kaçınıyorlardı. Şimdi ise bunu mubah saydılar. Hattâ muhaddis, hadis naklederken "lahn" yapıyor; fakîhlar yazdıkları eserlerde "lahn" yapıyor. Bu durum karşısında îkaz edildikleri zaman da: "Biz hadisçiyiz, biz fıkıhçıyız" diyorlar. Böylece akıllıyı üzen şeyle onlar mesrûr oluyorlar.[53]

Daha önceleri pazara giren bir bedevî, konuşanların "lahn" yaptıklarını görerek: "Hayret! Hem hatâlı konuşuyorlar, hem kazanıyorlar. Biz

---

50 *İrşâd*[2], I, 84 v.d. Burada adı geçen İbnu Hubeyra Emevî idarecilerindendir: bkz. *Şezerât*, I, 189; *İA*, V/2, 756.

51 *İrşâd*, I, 22.

52 *Târih-i Edebiyyât-ı Arabiyye*, I, 174.

53 *es-Sâhibî*, s. 32.

ise, hatâlı konuşmadığımız halde kazanamıyoruz"[54] demekten kendini alamamıştı. Hattâ bu devirlerde "lahn" yapmak kişinin hayat seyrini bile değiştirebiliyordu. Nitekim büyük dil bilgini Sîbeveyh (ö.180/796), Hammâd b. Seleme (ö.167/783)'den hadis okurken "lahn" yapması üzerine ondan azar işitmiş ve bu nedenle: "Öyle bir ilim tahsil edeceğim ki, ondan sonra kimse bana "lahn" yapıyorsun diyemeyecek" demiştir. Bunun üzerine el-Halîl b. Ahmed (ö.170/786)'in ve diğer hocalarının ders halkalarına katılarak nahiv ilmine yönelmişti.[55] el-Kisâ'î (ö.189/805) de, yaptığı bir "lahn" kendisine hatırlatılınca buna üzülmüş ve yaşının ilerlemiş olmasına rağmen nahiv ilmine yönelerek onda imâm olma payesini elde etmiştir.[56] Halbuki hicrî dördüncü asırda fasîh olarak konuşanlar, ancak çöllerdeki hâlis bedevîler ve anneleri yabancı olmayan melezler, bir de lûgat ve nahiv ilimlerini tahsil etmiş kimselerdi.[57] Bu asırdan sonra ise, "lahn" bedevîler arasında da yayılmış, onların dillerinin saf bir şekilde kaldığını gösterecek bir belge elde etme imkânı kalmamıştır. Hem nasıl böyle bir saflığın bulunması ihtimalinden bahsedilebilir ki! Zira o devirden sonra avâm (el-luğatu'l-'âmmiyye) dili yaygınlaşmış, Arapların idaresi Arap olmayanların eline geçmiş, âlimlerin dillerindeki tabiîliğe ihtiyaçları kalmamış, rivâyet mahfilleri yok olmuş ve Arapların artık her tarafa intikalleri ve seyâhatleri sıklaşmıştı.[58]

Ancak hicrî 626 yılında vefat etmiş olan Yâkûtu'l-Hamevî'nin Mu'cemu'l-buldân adlı eserinde kaydedildiğine göre ez-Zevâ'ib şehri üzerindeki 'Akad (veya 'Ukkâd) dağlarında yaşayan Arapların dilleri Câhiliye devri şîvesini muhâfaza etmişti. Bunun sebebi ise, ahâlisinin şehirleşmiş Araplarla münasebette bulunmamaları, yabancılarla evlenme konusunda hassâsiyet göstermeleri ve bulundukları yerden hiç ayrılmamış olmalarıdır.[59] Hicrî 817 yılında Zebîd şehrinde vefat etmiş olan el-Kâmûs sahibi el-Fîrûzâbâdî de aynı konudaki şu sözleriyle bunu teyit etmektedir: " 'Akad

54 *'Uyûnu'l-ahbâr*, II, 159; *İrşâd*, I, 21.
55 *Ahbâru-n-nahviyyîn*, s. 43 v.d.; *Nuzhe*, s. 61; *İnbâh*, II, 350.
56 *Nuzhe*, s. 68.
57 *el-'Arabiyye*, s. 144; *Dirâsât*, s. 174.
58 *Târih-i Edebiyat-ı Arabiyye*, I, 176.
59 *Mu'cemu'l-buldân*, IV, 143; *Târih-i Edebiyat-ı Arabiyye*, I, 176.

Yemen'de, Zebîd şehri yakınında bulunan bir dağdır. Orada oturanlar fasîh dili kaybetmemişlerdi. Zira onlar dile aşırı düşkünlükleri sebebiyle bir misafiri yanlarında üç günden fazla alıkoymazlardı".[60] Bu gibi örnekler göstermektedir ki, nâdirâttan da olsa, hicrî VI. ve VIII. asırlarda henüz dillerine "lahn" girmemiş kabîleler bulunmaktaydı. Ancak bu kabîlelerin daha sonraki durumu hakkında bir bilgiye sahip değiliz.

c- Kur'ân-ı Kerîm'in Kırâatinde Lahn Görülmesi

Buraya kadar anlatılmaya çalışıldığı gibi Arap diline giren "lahn", gerek yabancı unsurların ve gerek onların etkisinde kalan Arapların normal konuşmalarında artık yer alıyordu. Bu durum, dilin aslını kaybetmesi bakımından memnûniyet verici bir şey olmamakla beraber, önceden günah addedilen "lahn", artık günlük konuşmalarda normal karşılanmaya başlanmıştı. Ancak Allah kelâmı Kur'ân'da "lahn"ın vukû bulması normal karşılanamazdı. Zira Kur'ân'da yapılan bir i'râb hatâsı, bazen şer'î bir hükmün değişmesini ya da bir inancın inkârını gerektirebilir. Bu ise, Allah'ın söylemediği bir şeyi ona isnat etmek olacağından, kişiyi küfre bile götürebilir. Bu bakımdan Kur'ân'ın "lahn"dan uzak olması gerekiyordu. Bu nedenle Kur'ân'ın harekelenmesi gündeme gelmiş, böylece Kur'ân'ın i'râbı ve Arap gramerinin tespiti çalışmalarının başlaması kaçınılmaz olmuştu.

Şimdi Kur'ân'ın kırâatinde yapılacak bir "lahn"ın nasıl bir manâ değişikliğine yol açabileceğini birlikte izleyelim:

Bir bedevî, "﴿وَلاَ تُنْكِحُوا الْمُشْرِكِينَ حَتّى يُؤْمِنُوا﴾ : *İman etmedikçe, puta tapan erkeklerle mümin kadınları evlendirmeyin*" âyetini bir imâmın, "﴿وَلاَ تَنْكِحُوا﴾ : *İman etmedikçe, puta tapanlarla evlenmeyin*" şeklinde tâ'nın fethi ile yanlış olarak okuduğunu işitince: "Fesübhânallâh! Bu İslâm'dan önce çirkin bir işken, İslâm'dan sonra nasıl câiz olur?" der. Bunun üzerine imâmın okuyuşunun "lahn" olduğu, doğrusunun ise: ﴿وَلاَ تُنْكِحُوا﴾ şeklinde olduğu kendisine hatırlatılınca bedevî, "Allah müstehakını versin! Bundan sonra onu imâmete geçirmeyin. Çünkü o, Allah'ın haram kıldığı bir şeyi helâl kılıyor"[61]

---

60 *Kâmûs Tercümesi*, I, 1216; *Târih-i Edebiyat-ı Arabiyye*, göst. yer.

61 *'Uyûnu'l-ahbâr*, II, 160; *el,'Ikd*, III, 475; *K. Elif bâ*, I, 43. Âyet için bkz. *el-Bakara Sûresi* 2/221. Bu hata, erkekle erkeğin evlenmesi anlamını ortaya koymaktadır.

diyerek bir hareke hatâsından kaynaklanan ve İslâm'da yeri olmayan bir hükmün ortaya çıkmasına reaksiyon göstermiştir.

Bir başka misâl ise ileride de temas edileceği gibi nahiv ilminin vaz'ına sebep olarak zikredilen hâdisedir. Hz. Ömer (r.a.)'in hilafeti sırasında bir bedevi gelerek kendisine Kur'ân'dan bir şeyler okutulmasını ister. Bu isteği üzerine ona Berâ'e Sûresini okutan bir kişi, ﴿أَنَّ اللّٰهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ﴾ âyetini hatâlı olarak "وَرَسُولِه" şeklinde lâm'ın kesriyle okur. Bunu işiten bedevî: "Hiç Allah, Resûlünden uzak olur mu? Eğer Allah, Resûlünden uzaksa, ben daha da uzağım" der. Durum Hz. Ömer (r.a.)'e intikal edince, kendisine doğru şekli öğretilerek yatıştırılır.[62] Bu misâlden anlaşılacağı üzere, Hz. Ömer zamanında bile Kur'ân'ın kırâatinde hatalı (lahn) okuyuşlara rastlamak mümkündü. Bu ise, bir an önce Allah'ın Kitâbını, böyle şer'î hükümlere ve itikat esaslarına aykırı düşürmekten kurtarmayı gerektiriyordu. İşte bu bakımdan Arapça'da dil çalışmalarının başlamasına, diğer faktörlerin yanında, özellikle Kur'ân geniş çapta âmil olmuştur.

B - ARAP DİLİYLE İLGİLİ ÇALIŞMALARIN BAŞLAMASI VE GELİŞMESİ

I- ARAP DİLİYLE İLGİLİ ÇALIŞMALARIN BAŞLAMASI

Emevî devri (11/632-132/750)'nin sonlarına doğru Arap dilinin incelenmesine ve derlenip toparlanmasına gerçek anlamıyla başlandığı söylenebilir. Önceleri bu çalışmalar, Kur'ân ve onunla ilgili ilimler üzerinde yoğunlaşmıştı. Zira gerek Araplar ve gerek onların soyundan olmayan talebeleri, Allah'ın ebedî mesajını kendisiyle gönderdiği Arapça'ya hizmeti bir tür ibadet sayıyorlardı. Çünkü bu konuda Hz. Peygamber'in (s.a.s.) bazı teşvikleri vardı. Meselâ:

أَعْرِبُوا الْقُرْآنَ والْتَمِسُوا غَرَائِبَه : *Kur'ân'ı açıklayınız*[63] *ve gariplerini (anlaşılması*

---

[62] *Nuzhe*, s. 8. Böyle bir hadisenin Hz. Ali zamanında vuku bulduğu da kaydedilir. Bkz. *el-Hasâis*, II, 8. Aynı âyetin zikredildiği şekilde hatâlı okunuşunun bizzat Ebu'l-Esved ed-Du'elî tarafından duyulduğu da rivâyetler arasında önemli bir yer tutmaktadır. Bkz. *Nuzhe*, s. 9; *İnbâh*, I, 5. Âyet için bkz. *et-Tevbe Sûresi* 9/3.

[63] Sahâbe-i Kirâm, Kur'ân'daki garip kelimeleri anlamaya "*I'râbu'l-Kur'ân*" adını veriyorlardı. Bkz. er-Râfi'î, *İ'câzu'l-Kur'ân*, s. 75.

güç olan kelimelerini) araştırınız." buyurmuştu.[64] Bu ve benzeri hadislerden[65] başka Hz. Ömer'in de: "Kur'ân'ı ezberlediğiniz gibi açıklamasını (i'râbını) da öğreniniz."[66] demesi; İbnu Abbâs'ın ise: "Şiir Arabın dîvanıdır. Allah'ın kendi dilleriyle indirdiği Kur'ân'dan bir yer onlara kapalı gelirse, dîvanlarına müracaat eder ve bunun açıklamasını orada araştırırlar."[67] sözü, hep Kur'ân'ın lâfız ve manâsının öğrenilmesine teşvik ediyordu. Bu bakımdan dilciler, Arapça'yı incelemeye koyulmadan önce, onun kâidelerini tespit edip, lûgatlarını yani kelimelerini topladılar. Nahivci ve lûgatçıların önemli bir kısmı öyle bir faaliyet içine girdiler ki, onların basit denebilecek bu çalışmaları, hâlâ Arapça'ya ilgi duyan herkesin hayranlığını celp etmektedir.

Araplar kendi dillerini inceleyip, araştırmaya diğerleri kadar lüzum görmediklerinden, bu işle daha ziyade "mevâlî" tâbir olunan yabancılar meşgul olmuşlardır.[68] Bu maksatla Basra ve Bağdat'ta Arap kabîleler arasında gezip dolaşanlar, çöllerde uzun yolculuklara katlananlar oluyordu. Diğer taraftan bedevîlerden çoğu çeşitli ihtiyaçlarla Irak şehirlerine geldikçe, araştırıcı âlimler bunlardan da çeşitli bilgiler alıyorlardı.[69] Basra ve Kûfe ekollerine bağlı bilginler ise, bu konuda âdeta birbirleri ile yarışıyorlardı. Nitekim el-Kisâ'î'nin, ezberledikleri dışında topladığı malzeme için, on beş şişe mürekkep harcadığı rivâyet edilmektedir.[70] Ebû 'Amr b. el- 'Alâ'nın Araplardan topladığı edebî malzemenin, evinin bir odasını tavanına kadar doldurduğu kaydedilmektedir.[71] en-Nazr b. Şumeyl (ö. 204/819)'in de uzun süre çölde kalarak oradaki fasîh Araplardan kelime topladığı, gelen rivâyetler arasında yer almaktadır.[72] Ebû Nasr el-Fârâbî (ö. 339/950)'nin "el-Elfâz ve'l-Hurûf" adlı eserinden es-Suyûtî'nin naklettiğine göre, Arap dilinin toplanmasında Kays, Temîm ve Esed kabîlelerinin

---

64 *es-Sâhibî*, s. 31 v.d.; *İ'câzu'l-Kur'ân*, göst. yer. Hadis için bkz. *el-Câmi'u's-sağîr*, I, 46.
65 Msl. Bkz.*Mukadimetân*, s. 261; *K. Elif bâ*, I, 42 v.d.
66 *K. Elif bâ*, göst. yer.Ayrıca bkz. *İrşâd*, I, 19; *'Uyûnu'l-ahbâr*, I, 296.
67 *el-Burhân*, I, 294; *el-Muzhir*, II, 302; *el-İtkân*, I, 119.
68 *Zuha'l-İslâm*, II, 289.
69 C. Zeydân, *Târîhu âdâb*, II, 103 v.d.; *el-Mu'cemu'l-'Arabî*, I, 29.
70 *Nuzhe*, s. 69.
71 *Vefeyât*, III, 466.
72 *İrşâd*[2], XIX, 238.

lehçeleri esas kabul edilmiş; Huzeyl kabîlesinden, Kinâne ve Tâ'îlerin bir kısmından da alınmakla beraber, diğer Arap kabîlelerinin sözleri kabul edilmemiş, şehir ve yabancılarla münasebeti bulunan çöl halkından kelime alınmamıştır.[73] Önceleri notlar hâlinde kaydedilen kelimeler, daha sonra halk tarafından en çok kullanılan bazı şeylerin adlarını ve vasıflarını içine alan küçük mecmualar hâlinde toplamışlardır ki, bunlar Arap dilinin ilk sözlükleridir.[74] Şurası muhakkak ki, daha ilk planda dilin sâfiyetinin korunması ve kâidelerinin tasnifi hususundaki endişe ve gayret, kelimelerin anlamlarını sağlıklı bir şekilde tespit etmeyi sağlamıştır.

Böylece dil çalışmalarının başlaması ve nahiv ilminin doğuşu için pek çok sebep ortaya çıkmıştı. Bunlar içinde en etkili olanı, hiç kuşkusuz yabancı milletlerin İslâm'a girmeleri, dolayısı ile bir arada yaşamaları, bunun yanında bir de tabiî gelişmesi sonucu Arap dilinde "lahn"ın ortaya çıkmasıdır.[75] Arap dilinde "lahn"ın zuhûrundan sonra, Kur'ân'ın yanlış okunmasından son derece endişe edilmişti. Çünkü fesahatte zirveye çıkmış el-Haccâc gibiler bile, rivâyete göre, bazı âyetlerin kırâatinde "lahn" yapıyorlardı.[76] Durum böyle olunca, yabancılardan Müslüman olup da Kur'ân okuyan veya ezberleyenler, tabiatiyle "lahn" yaparak hatâlı okuyabiliyorlardı. Bunun önünü almanın tek çaresi ise, Kur'ân-ı Kerîm'in harekelenmesi ve Arap dili kâidelerinin tasnif edilmesi idi.[77]

Dillerine son derece önem veren Arapların, Kur'ân-ı Kerîm'in doğru okunması için gösterdikleri titizliğin yanında, dillerinin bozulmasını önlemek için gayret göstermeleri de olağandı. Bilindiği gibi konuşma veya okuyuşlarında "lahn" yapanlar, toplum içinde saygınlıklarını yitiriyor ve önemsenmez bir konuma düşüyorlardı. Bu durum, en azından dilin bozulmasına karşı durmayı teşvik eden etkenlerden kabul edilerek nahiv kâidelerinin tespit ve tasnifini gerekli kılan hususlardan biri olarak değerlendirilebilir. Öte yandan, sonradan Araplaşmış milletler de, i'râb ve tasrîfin tespit edilerek, konuşmalarında ve yazışmalarında kendilerine yardımcı olması ihtiyacını herkesten daha önce ve daha çok hissediyorlardı.

---

73 *el- Muzhir*, I, 211 v.d.; *el-İktirâh*, s. 27 v.d..
74 *Zuha'l-İslâm*, I, 302, II, 363 v.d.; *Haraketu't-te'lîf*, s. 11 v.d..
75 *İA*, IX, 36.
76 *el-Beyân*, I, 163; II, 218 v.d.; *'Uyânu'l-ahbâr*, II, 160.
77 C. Zeydân, *Târîhu âdâb*, II, 13.

Yukarıda sözü edilenler yanında, Arap düşüncesinin gelişmesi ve zihnî faaliyetlerinin güçlenmesini de hesaba katma gereği ortadadır.[78]

Sonuç olarak bütün bunların ve benzeri unsurların, Arap dili nahvinin doğuşunu hazırlayan sebepler olduğu ortaya çıkmaktadır.

NAHİV İLMİNİN İLK KURUCUSU KİMDİR?

Nahvin ilk kurucusu (vâzı'ı) hakkında, hiç bir ilmin kuruluşunda görülmeyen muhtelif rivâyetler mevcuttur. Nahiv ilminin ilk kurucusu olarak Ebu'l-Esved ed-Du'elî (ö.63/683), Nasr b. 'Âsım (ö.89/708) ve Abdurrahmân b. Hurmuz (r.a.) (ö.117/735) gibi isimler üzerinde durulmaktadır.[79] Aynı zamanda rivâyetler, nahvin kuruluşunu emreden üç isimden de bahsederler. Bunlar ileride temas edileceği üzere, Ömer b. el-Hattâb (ö.23/643) 'Ali b. Ebî Tâlib (ö.40/660) ve Ziyâd b. Ebîh (ö.53/672)'dir.

Nahvin ilk kurucusu olarak zikredilenler arasında tartışmalı da olsa, kaynakların üzerinde ittifak ettikleri Ebû'l-Esved ed-Dü'elî'dir. Fakat onu bu ilmin kuruluşuna sevk edenler arasındaki rivâyetler çeşitlidir. Bir rivâyete göre Hz. 'Ali Irak'ta iken Ebu'l-Esved ed-Du'eli onun huzuruna girdiğinde başını önüne eğmiş düşünmekte olduğunu görür. Ona ne düşündüğünü sorar. Hz. 'Alî bu soruya cevap olarak: "Şehrinizde kulağıma hatâlı konuşma "lahn" geldi. Bunun için Arapça'nın ana hatlarını ihtiva eden bir kitap yazmayı düşündüm." der. Bir kaç gün sonra Ebu'l-Esved ed-Du'elî tekrar onun huzuruna girdiğinde Hz. 'Alî (r.a.), onun önüne Arap dilinin (kelâm) kısımlarını ve bunların açıklamalarını ihtiva eden bir varak (sayfa) koyar. Sonra da ona, "İşte bu şekilde yürüt أُنْحُ" demek suretiyle ilk teşvikte bulunur.[80] Hicrî 646 yılında vefat etmiş olan İbnu'l-Kıftî, bu mukaddimeyi öğrenciliği sırasında Mısır'da gördüğünü kaydeder.[81] Bu duruma göre Ebu'l-Esved'in nahiv ilmini kurmak için ilk emri Hz. 'Alî 'den aldığı görülür. Hz. 'Ali 'nin ilk kurucu olduğunu ileri sürenler ise, onun bir bedevînin ﴿لاَ يَأْكُلُهُ إِلاَّ الْخَاطِؤُنَ﴾ âyetini ﴿لاَ يَأْكُلُهُ إِلاَّ الْخَاطِئِينَ﴾ şeklinde hatâlı okuması üzerine nahiv

78 *el-Medâris*, s., 12.
79 *Ahbâru'n-nahvîyîn*, s. 13; *el-Fihrist*, s.59; *Nuzhe*, s.10.
80 *Nuzhe*, s. 4 v.d.; *İnbâh*, I, 4 v.d.
81 *İnbâh*, I, 5.

ilmini kurduğunu söylerler.[82] Bir de Ebu'l-Esved'e, nahiv kastedilerek "Bu kadar ilmi nereden aldın?" diye sorulduğunda onun, "Ana hatlarını 'Alî b. Ebî Tâlib'ten aldım."[83] demesi de bu görüşü destekler mahiyettedir.

Ebu'l-Esved'in Hz. 'Alî'den aldığı talimata göre, Arapça'nın esaslarını tespit ederek zaman zaman ona sunduğu da gelen rivâyetler arasında yer almaktadır. Hattâ bir defasında Hz. 'Alî , Ebu'l-Esved'e İnne [إِنَّ] ve benzerlerine Lakinne [لَكِنَّ]'yi de ilâve etmesini hatırlatır.[84] İbnu'n-Nedîm'de (ö.385/995), Yahyâ b. Ya'mer (ö.129/746) hattıyla yazılmış, Ebu'l-Esved'e âit fâil ve mef'ûl bahislerini ihtiva eden dört varak'ı Basra'da bir kitapçı dükkanında gördüğünü; ancak bu kitapçının ölümüyle bu varakları bütün araştırmalarına rağmen bulamadığını kaydeder.[85]

Diğer bir rivâyete göre, Ebu'l-Esved'i Arapça'nın esaslarını tespite sevk eden Ziyâd b. Ebîh'dir. Basra'da vâli iken Ziyâd'a bir adam gelerek babasının öldüğünden ve geriye çocuklar bıraktığından bahisle "تُوُفِّيَ أَبَانَا وَ تَرَكَ بَنُونَا" şeklinde konuşur. Bu bozuk konuşmayı duyan Ziyâd ona doğrusunu[86] söyleyip, Ebu'l-Esved'e de nahiv ilminin esaslarını ortaya koymasını emreder.[87] Ya da Ebu'l-Esved, Ziyâd'ın yanındayken, "lahn" duyduğundan bahsederek bunun yayılmasını önlemek için Ebu'l-Esved'e, bir rehber hazırlamasını emreder. Fakat o, her nedense bunu kabul etmeyip, vâliden kendini bağışlamasını ister. Buna rağmen Ebu'l-Esved bir gün birisinin, ﴿أَنَّ اللّٰهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ﴾ âyetindeki "وَرَسُولُهُ" kısmının lâm'ın kesriyle hatâlı olarak okuduğunu işitince, kendisine Ziyâd tarafından verilmiş olan görevi yerine getirmeye karar verir.[88] Bu iş için görevlendirilen kâtibine: "Ben bir harfin telaffuzunda ağzımı iyice açarsam, üzerine bir nokta koy; tamamen kapatırsam harfin önüne bir nokta koy; ağzımı aşağıya eğersem harfin altına bir nokta koy; eğer kelimeyi tenvin ile tekit edersem bunu iki nokta ile belirt." der. İşte bu gibi rivâyetler Ebu'l-Esved'in

---

82 *Nuzhe*, s. 8. Âyet için bkz. *Hâkka Sûresi* 69/37.
83 *Nuzhe*, s. 11; *İnbâh*, I, 15; *Sebebu vaz'*, s. 52.
84 *Nuzhe*, s. 5; *İnbâh*,I, 4.
85 *el-Fihrist*, s. 61; ve buradan naklen *İnbâh*, I, 9.
86 Doğrusu, "تُوُفِّيَ أَبُونَا وَ تَرَكَ الْبَنِينَ : Babamız öldü ve geriye oğullar bıraktı." şeklindedir.
87 *Nuzhe*, s. 10; *İnbâh*, I, 15; Yûsuf el-Hâcc, *Felsefetu'l-luğa*, s. 220.
88 *Nuzhe*, s. 9; *İnbâh*, I, 5. Âyet için bkz. *Tevbe Sûresi* 9/3.

ilk olarak nahvin esaslarını koyan kişi olduğunu ortaya koyar ve bundan dolayı o, nahiv ilminin ilk kurucusu sayılır.[89]

Başka bir rivâyette ise, zikredilenin tam aksine, Ebu'l-Esved bir kitap yazmak ister; fakat Ziyâd nahve dâir yazılacak bu kitaba izin vermez. Ne var ki o, yukarıda geçen et-Tevbe sûresi 9/3 âyetinin okunuşundaki "lahn"ı işitince Ebu'l-Esved'e bu kitabı yazmasını emreder.[90]

Yukarıda zikredildiği gibi nahiv ilminin kurulmasını emredenlerden biri de, Hz. Ömer'dir. Zira rivâyete göre o, yukarıda geçen et-Tevbe sûresi 9/3 âyetini bir bedevîye okutan kimsenin yanlış okuması üzerine, dil bilginlerinden başkasının Kur'ân okumamasını ve Ebu'l-Esved'in de nahiv ilmini vazetmesini emretmiştir.[91]

Bütün bu rivâyetler yanında kızının: يَا أَبَتِ مَا أَحْسَنُ السَّمَاءِ veya يَا أَبَتِ مَا أَشَدُّ الْحَرِّ şeklinde taaccüp cümlelerini yanlış kullanması üzerine nahiv ilmini Ebu'l-Esved'in vazettiği rivâyetidir.[92] Bu rivâyeti tek başına nahiv ilminin kuruluşuna sebep kabul etmek doğru olmasa gerektir. Ancak yukarıda geçen sebepler yanında bu olayın da bardağı taşıran son damla olarak değerlendirilmesi mümkündür.

Bazı müsteşrikler, Basra'da nahvin doğuşunu Süryânî, Yunan ve Hint nahivleriyle ilişkilendirmeye çalışmaktadırlar. Ne var ki, ilmî olarak bundan hiç bir şey ispat edememektedirler. Zira özellikle Arap nahvi "âmil" esasına dayalıdır. Ve bu durum hiç bir yabancı dilde yoktur. Bu konuda tek mümkün olan şey, ilk Basra nahiv bilginlerinin bazı yabancı dillerin nahivleri olduğunu öğrenmiş olabileceklerini ve buna göre de yabancı kültürlere vâkıf olmalarının etkisi ile gelişmiş ve olgunlaşmış olan kendi aklî melekelerine dayanarak Arapça'nın nahvini ortaya koymaya çalışmış olabileceklerini söylemektir.[93]

Müsteşriklerin iddiaları bir tarafa bırakılırsa, bütün bu rivâyetlerde nahiv ilminin kurulmasını emredenler muhtelifse de, ittifak edilen bir nokta, bu ilmi ilk olarak Ebu'l-Esved'in kurduğu ve esaslarını da Hz. 'Alî 'den aldı-

89 *el-Fihrist*, s. 60; *Ahbâru'n-nahvîyîn*, s. 16; *Nuzhe*, s. 9; *İnbâh*, I, 5.

90 *Nuzhe*, 10; *İnbâh*, I, 15.

91 *Nuzhe*, s. 8; *el-İktirâh*, s. 35; *Sebebu vaz'*, s. 49 v.d..

92 *Ahbâru'n-nahvîyîn*, s.19; *Nuzhe*, s.10; *İnbâh* I, 16; v.d.; *Sebebu vaz'*, s. 51; *Miftâh*, I, 148 v.d.

93 *el-Medâris*, s. 20.

ğıdır. Bu sebeple nahvin ilk kurucusunun Hz. 'Alî olduğunu kabul edenler de az değildir.[94] Bununla beraber son devir yazarlarından Ahmed Emîn ve Şevkî Zayf, nahvin kuruluşunu Hz. 'Alî ve Ebu'l-Esved'e nispet edenleri sert bir şekilde eleştirirlerken.[95] Şevkî Zayf ayrıca, nahiv ilmini gerçek anlamda ilk vazedenin İbnu Ebî İshâk el-Hazramî (ö.117/ 735) olabileceğini ifade eder.[96]

Bütün bunlara rağmen Ebu'l-Esved, nahiv ilminin esaslarını tam anlamıyla vaz etmiş olmasa bile, en azından bu ilmin kuruluşunda bir hareket noktası sayılabilir. Çünkü nahiv ilminin esasını teşkil eden ve i'râb harekeleri denilebilecek olan fâil ve mefûlü, isim ve fiili birbirinden ayıran nokta şeklindeki harekeleri ilk koyanın o olduğunda ittifak vardır. Nahiv ilminin ilk kurucusu olarak gösterilenler içinde kaynakların üzerinde hemen hemen ittifak ettikleri şahıs, Ebu'l-Esved ed-Du'elî'dir.[97]

II- NAHİV ÇALIŞMALARININ GELİŞMESİ

Yukarıda belirtildiği gibi nahiv çalışmaları, en yaygın görüşe göre, Ebu'l-Esved ed-Du'elî ile başlamış olup, kendisinden sonra öğrencileri tarafından devam ettirilmiştir. Ebu'l-Esved'den ders gören 'Anbesetu'l-fîl, Nasr b. 'Âsım el-Leysî (ö.89/708), Yahyâ b. Ya'mer (ö.129/746-7) gibi bilginler onu müteakip nahiv çalışmalarını yürütmüşlerdir. Adı geçen öğrencisi Yahyâ b. Ya'mer 'den ise, Ebû 'Amr b. el-'Alâ (ö.154/770-1) ve İbnu Ebî İshâk (ö.117/735) ders görmüş ve böylece Ebu'l-Esved'in çalışmalarını geliştirerek nesilden nesile aktarmada üzerlerine düşeni yapmışlardır. Hattâ nahiv ilminin gerçek anlamda ilk kurucusunun, yukarıda geçtiği gibi, Ebu'l-Esved'in öğrencisinin öğrencisi olduğunu söyleyenler bulunmaktadır. Öte yandan Ebû 'Amr b. el-'Alâ'nın çalışmaları da onun öğrencileri Ebû Zeyd (ö.215/830), Yûnus b. Habîb (ö.182/798), Ebû Ca'fer er-Ru'âsî (ö.189/805), el-Ahfeş el-Ekber (ö.177/794), 'Îsâ b. Ömer (ö.149/766) tarafından devam ettirilmiştir. Adı geçen 'Îsâ b. Ömer'in öğrencilerinden biri olan el-Halîl b. Ahmed, bir Basralı nahivci olarak Arap dili dehâla-

94 *Nuzhe*, s. 11; *İnbâh*, I, 4; *el-İktirâh*, s. 35.
95 *Zuha'l-İslâm*, II, 285 v.d.; *el-Medâris*, s. 14.
96 *el-Medâris*, s. 18.
97 *Tabakâtu fuhûl*, s. 12; *Ahbâru'n-nahvîyîn*, s. 13; *İrşâd*[2], XIX, 209 v.d.; *Sebebu vaz'*, s.53; *Miftâh*, I, 148.

rından biri olan Sîbeveyh'e ders verdiği gibi, el-Kisâ'î'ye de ders vererek Basra'daki nahiv ilminin Kûfe'ye ulaşmasını sağlamıştır. Diğer taraftan yine bir Basra nahivcisi olan 'Îsâ b. Ömer'in ders halkalarına katılan er-Ru'âsî Kûfe ekolünün ilk nüvesini teşkil etmiştir.[98] İşte bu gibi âlimler tarafından uzun uzun incelendikten sonra nahiv kâideleri esaslı bir şekilde bu günkü anlayışla esaslı bir şekilde ortaya kondu. Bu kâidelerin tespitinde Kur'ân-ı Kerîm ve kırâatleri, mevsûk Arap şiiri, nesri ve sınırlı bir ölçüde Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hadislerine istinat edilmiştir. Ayrıca nahivciler, kabul ettikleri kıyâs esasına bağlı kalarak, kıyâsa uymayan nakillere şâz adını verdiler ve genellikle bunlara kıyâsta bulunmadılar. Bu bakımdan Basra nahivcilerinin kıyâslarının daha sahîh olduğu ortaya çıkmaktadır. Çünkü Basra nahivcileri her işitilene her nakledilene kıyâsta bulunmadıkları halde, Kûfe nahivcileri daha çok nakle, rivâyete dayanmaktadırlar.[99]

Az ileride temas edeceğimiz lûgat çalışmaları, bir taraftan sözlüklerin oluşmasına esas teşkil ederken, bir taraftan da nahivcilerin kıyâsına doküman ortaya koymaktaydı. Ancak lûgat çalışmaları ile nahiv çalışmalarını karşılaştıracak olursak, 'Abdullatîf el-Bağdâdî (ö.629/1231)'nin de dediği gibi, "Nahivcilerin vazifesi, lûgatçının hiç değiştirmeden ve olduğu gibi naklettiği malzemede tasarruf yapmak ve onlara kıyâsta bulunmaktır. Nitekim fıkıh bilginleri, hadisçilere göre ne ise, nahivciler de lûgatçılara göre aynı durumdadır."[100] diyebiliriz. Bu bakımdan lûgatçıların naklettikleri malzemeden yararlanan nahivciler, Arap kelâmını esas alarak ondan hükümler çıkarıp, bu hükümlere istinaden kâide koymak suretiyle çalışmalarını sürdürmüşlerdir.

Sîbeveyh'in ölümüne kadar olan nahiv çalışmalarının özeti, onun meşhûr el-Kitâb adlı eserinde derlenip toplanmış, zamanımıza kadar da aynı şekilde intikal etmiştir. Sîbeveyh bu eserinde sadece hocalarının fikir ve görüşlerini aktarmakla kalmamış, aksine bunların yanında yaptığı güzel tahliller, tercih ve istinbatlarla da güçlü şahsiyetini ortaya koymuştur. Onun tasnif ettiği bu eser öyle bir itibar ve şöhret kazanmıştır ki, nahivde

---

98 *İrşâd*[2], XX, 64; İlk nahivcilerin şeceresini gösteren bir liste için bkz. *Zuha'l-İslâm* , II, 284.
99 *el-İktirâh*, s. 111; *el-Halîl b. Ahmed*, s. 80.
100 *el- Muzhir*, I, 59; krş. *Zuha'l-İslâm*, II, 277.

el-Kitâb denilince hemen onun eseri akla gelir olmuştur. Bu eser, asırlar boyu etkisini sürdürmüş, pek çok esere kaynaklık etmiş ve hâla da kaynaklık etmeye devam etmektedir. Sîbeveyh'den sonraki çalışmalar genellikle onun eserinin etrafında dönüp dolaşmıştır. Kimileri onu şerh[101] ve îzâh ederken, kimileri de ikmal etme, şevâhidini veya gariplerini şerh etme, ihtisâr veya tenkit etme şeklinde çalışmalarını sürdürmüşlerdir. Böylece zamanımıza kadar varlığını sürdüren ilk büyük sarf ve nahiv eseri, Sîbeveyh'in el-Kitâb'ı olmuştur.[102] el-Kitâb'tan önce yazılan eserler hakkında pek fazla bir şey bilindiği söylenemez. Bununla beraber 'Îsâ b. Ömer'in "el-Câmi'" ve "el-İkmâl" adlı eserleri kaynaklarda yer almaktadır.[103] Bu kitapların zamanımıza intikal ettiğine dair bir kayda henüz rastlamış değiliz. Ancak mezkür kitapların muhtevâlarının, Sîbeveyh'in el-Kitâb'ında mündemiç olduğu kaydedilmiştir. Buna delil olarak da Sîbeveyh'in, hocası 'Îsâ b. Ömer'in "el-Câmî" ini alarak genişletmesi, el-Halîl b. Ahmed ve diğerlerinin sözleriyle şerh etmesi gösterilir.[104] İbnu'n-Nedîm'in kaydına göre, Sîbeveyh'in el-Kitâb'ı kırk iki kişinin emeğinin mahsulüdür. Bunlardan biri de Sîbeveyh'tir. Ama esas malzeme, usûl ve mesâil el-Halîl'e âittir.[105]

Nahiv çalışmaları, Sîbeveyh'in el-Kitâb'ından sonra, el-Muberrid (ö.285/898)'in el-Muktazab'ı, Ebû 'Alî el-Fârisî (ö.231/846)'nin el-Îzâh'ı, ez-Zeccâcî (ö. 339/ 950)'nin el-Cumel'i ile devam etmiştir.

Sarf ilmi ise, önceleri nahvin içinde yer alıyordu. el-Kitâb'da geniş çapta sarf konularının da yer almış olması, bunun delilidir. Sarf ilmini ilk olarak nahivden ayırıp, müstakil bir ilim hâline getiren şahsın Mu'âzu'l-

---

101 Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ının pek çok şerhi vardır. Bazı şerhlerinin ve yazarlarının adı için msl. bkz. *Keşfu'z-Zunûn*, II, 1427 v.d.; Nihad M. Çetin, *Sîbeveyh*, (*İA*, X, 281 v.d.) *el-Kitâb*'ın çok kıymetli şerhlerinden biri olan es-Sîrâfi (ö.368/979)' ye âit 615 varak, büyük boy, tâlik yazılı çok nefis bir nüshasının Nûri Osmaniye ktp. de 4590 demirbaş numarasına kayıtlı olduğuna işaret edemeden geçemeyeceğim.

102 Arap dili gramerinin ilk eserleri için bkz. İlse Lichtenstâdter'den Nihad M. Çetin, *Nahiv* (*İA*. IX, 35-37); Nihad M. Çetin, *Sîbeveyhi*, (*İA*, X, 278-285)

103 *Nuzhe*, s. 22 v.d. ; *İnbâh*, II, 347; *Şezerât*, I, 225.

104 *İnbâh*, II, 347.

105 *el-Fihrist*, s. 76; krş. *İnbâh*, II, 347. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Nihad M. Çetin, *Sîbeveyhi*, (*İA*, X, 282-283).

Herrâ (ö.187/802-3) olduğunda ittifak vardır.[106] Sarfı ilk olarak müstakil bir kitap hâlinde tedvin eden ise, Ebû Osmân el-Mâzinî (ö. 249/863)'dir.[107]

Bu arada daha önceden başlamış bulunan lûgat çalışmaları da ciddî gelişmeler kaydetmiştir. Bu bağlamda el-Halîl'in Kitâbu'l-'ayn adlı eseri, ilk lûgat kitabı olarak bilinir.[108] İbnu Dureyd (ö.321/933)'in Cemharatu luğati'l-'Arab adlı eseri, İbnu Fâris (ö.395/1004-5)'in Mu'cemu makâyisi'l-luğa'sı gibi eserler ve onlardan sonra devam eden çeşitli teliflerle bu çalışmalar devam etmiştir. Kitâbu'l-'ayn'dan önceki kitapları ise, ancak Kur'ân ve hadislerin garip, anlaşılması güç kelimelerini ya da halk arasında sık kullanılan kelimeleri veya hayvan ve eşya isimlerini oluşturan kelimeleri konu alan küçük risaleler olarak değerlendirebiliriz.[109]

Hicrî ikinci asrın ortalarına doğru filoloji çalışmaları ilk sırayı alır. Zira diğer ilmî çalışmalar yanında ilk planda Basra'da ve Kûfe'de iki büyük dil ekolü ortaya çıkar. Böylece bir çok noktadan birbirinden farklı düşünen bu ekollerle onları tâkip eden Bağdat, Endülüs ve Mısır ekolleri[110] dil çalışmalarını hızla yürütürler.

Özetle denilebilir ki, Ebu'l-Esved'den sonra onun talebeleri tarafından devam ettirilen çalışmalar, Emevîler devrinin sonlarından, Abbâsîler devrinin başlarına kadar kuruluş aşamasını oluşturuyordu. Sîbeveyh'in el-Kitâb'ı ile bu dönem artık geride kalmış ve böylece önceleri daha çok Kur'ân ve lûgat çalışmaları ile birlikte yürütülen nahiv ilmi, bağımsızlığına kavuşmuş oluyordu. Lûgatla ilgili çalışmalar ise, risaleler yazma düzeyinden Kitâbu'l-'ayn'la mükemmel lûgat kitapları yazma düzeyine ulaşıldı. Sarf ilmi de, el-Mâzinî'nin et-Tasrîf adlı eseri ile artık nahivden ayrı müstakil bir ilim hâline geldi. Basra ekolünden sonra Kûfe ve Bağdat, daha sonra da Endülüs ve Mısır ekolleriyle nahiv ilmi Basra'ya sıkışıp kal-

---

106 *el-İktirâh*, s. 112; *Sebebu vaz'*, s. 53.

107 *Miftâh*, I, 132.el-Mâzinî'nin eserinin adı "*et-Tasrîf*" tir. Bu eser, İbnu Cinnî'nin ona yaptığı "*el-Munsif*" adlı şerh içinde 1954 yılında Mısır'da üç cilt hâlinde yayınlanmıştır.

108 *K. el-'Ayn*, Mehdî el-Mahzûmî ve İbrâhîm es-Sâmarrâ'î'nin yaptıkları tahkîk ile 8 cilt olarak Beyrut'ta 1988/1408 yılında yayınlandı. Bu eserin 144 sayfalık bir cildi ise, daha önce Anastas el-Kirmilî tarafından 1914 yılında Bağdat'ta yayınlanmıştı. Bkz. Sarkis, I, stn. 835.

109 *el-Mu'cemu'l-'Arabî*, I, 39 v.d.

110 Söz konusu ekoller hakkında geniş bilgi için bkz. Şevkî Zayf, *el-Medâris*; Clément huart, *Arap ve İslâm Edebiyatı*, s. 139; el-Ebrâşî, *Sîbeveyh*, s.50 v.d.

maktan kurtularak bütün İslâm dünyasına açıldı. Böylece Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarında dil çalışmalarına gerekli mesai verilerek çok değerli bilim adamları yetişti ve pek çok ölmez esere imza attılar.

C- ARAP DİLİNDE İSTİŞHÂD VE ÖNEMİ

I- İSTİŞHÂDIN SÖZLÜK VE TERİM ANLAMLARI

a- İstişhâdın Sözlük Anlamı

el-İstişhâd [الاستشهاد] kelimesi, *ş-h-d* [شهد] kökünden istif'âl babında bir mastardır. Bu kök, sülâsinin dördüncü babından "hazır olmak, gelmek" anlamında olduğu gibi, 'A*lâ* [على] harfı cerriyle veya beşinci baptan geldiğinde "kesin haber vermek, tanıklık etmek" anlamını da ifade eder.

Bu kökle ilgili *eş-şehâde* [الشهادة] ise, "bir şeyin hakikatine muttalî olup, onu kesin olarak bilmek", "gelip görmek", bir şeyi gördüğü veya bildiği şekilde haber verme, tanıklık yapma" demektir. Aynı fiil kökten gelen ve konumuzu çok yakından ilgilendiren *eş-şâhid* [الشاهد] kelimesi ise, ismi fâil vezninde "hazır, gelen", "tanık", "dil" anlamlarında isim veya sıfat olarak kullanılmaktadır.

el-İstişhâd [الاستشهاد]'a gelince, bu mastarın fiili, mefûlünü harf-ı cersiz aldığı zaman, "bir kimsenin şâhitliğini istemek"; mefûlünü *bâ* [ب] harf-ı cerriyle alınca, "şâhitlik hususunda birinin yardımını istemek" anlamlarına gelir. Bu fiil meçhûl sigasıyla kullanıldığında ise, "şehit düşmek, şehid olmak" anlamındadır.[111]

b- İstişhâdın Terim Anlamı

İstişhâd teriminin çeşitli ilim dallarına göre farklı tanımları bulunmaktadır. Bizim burada sadece onun Arap diliyle ilgili tanımına yer vermemiz uygun olacaktır.

Sa'îd el-Efğânî'ye[112] göre istişhâd: "Arapça'da bir kelime ya da cümlenin kullanılış ve Vazı'nın sıhhatini, bir kâidenin doğruluğunu, hâfızası

---

111 el-Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, Beyrut, 1988/1408, III, 397 v.d.; *es-Sihâh*, II, 494; el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l- muhît*, Beyrut, ts., s. 316; *Lisân*, II, 374; *Tâcu'l-'arûs*, II, 391.

112 *Fî usûl*, s. 6.

sağlam, konuşması fasîh olan bir Arap'tan sahîh senetle gelen naklî bir delille ispat etmektir." şeklindedir.

İstişhâd kelimesinin yukarıda verilen tanımına uygun olarak osmanlıcada da yer aldığı görülmektedir. Edebiyatımızda "ile" ve "den" ekleriyle kullanılır. Örneğin "âsârıyla istişhâd olunur" veya "eş'ârından istişhâd olunmaz" gibi.[113]

Bu küçük karşılaştırmadan da anlaşılacağı gibi, istişhâd kelimesinin sözlük anlamıyla terim anlamı birbirine çok yakındır. Bu terim, Arap dili çalışmalarının başlamasından itibaren bugünkü anlamını korumuş, fazla bir anlam kayması veya yüklenmesine uğramamıştır. Zira farklı dönemlerin yıldızları olan İbnu Kuteybe (ö.276/889), İbnu Durusteveyh (ö.347/958), es-Se'âlibî (ö. 429/ 1038-9), İbnu'l-Enbârî (577/ 1181-2), İbnu Hallikân (ö.681/1282), İbnu Hişâm (ö.761/1359) ve bunları izleyen bilginler yukarıda tanımı geçen bu terimi hep aynı anlamda, kısaca "dilde şâhit getirmek" anlamında kullanmışlardır.[114] İstişhâd kelimesiyle hemen hemen aynı anlamda olan el-ihticâc [الاحتجاج] ve el-istidlâl [الاستدلال] kelimelerinin de bu manâda kullanıldığı görülmektedir.[115]

İstişhâd konusunu işlerken ileride fazlaca karşılaşacağımız eş-şâhid [الشاهد ج الشواهد] terimi de çeşitli ilimlere göre[116] değişik şekillerde tanımlanmaktadır. Arapça bilginlerinin nazarındaki tanımı ise "Şâhid, bir kâi-

113 Bu konuda bkz. *Lûgat-ı Nâcî*, istişhâd md.si; *Kâmûsi Osmânî*, istişhâd md.si; M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, 101 v.d.

114 İstişhâd kelimesinin adı geçen bilginler tarafından kullanılışına örnekler için bkz. *Te'vîlu muşkili'l-Kur'ân*, s. 55; *Tashîhu'l-Fasîh*, I, 156; el-İnsâf, I, 33; *Vefeyât*, II, 81; *el-Muğnî*, II, 652; *Fıkıh*, s. 322.

115 Msl. krş. *İrşâd*,V, 190; *el-Muğnî*, II, 500; *el-İktirâh*, s. 23, 25; *el-Muzhir*, I, 142; *Fî usûl*, s. 53 v.d. Usulcülere göre el-istidlâl: "Nas, icmâ' ve benzerlerinden mutlak manada delil ikame etmek, delil getirmek" manasınadır. Bkz. *Keşşâfu ıstılâhât*, I, 547 v.d.

116 eş-Şâhid kelimesinin çeşitli ilim dallarındaki tanımları için bkz. *Keşşâfu ıstılâhât*, I, 814, II, 1341. Nahiv konulu eserlerdeki şâhidlerin açıklanması mahiyetinde olan ve "*Şerhu şevâ-hid...*" adını taşıyan kitaplarda yalnız şiirden ibaret olan şâhidler ele alınmıştır. Öte yandan tahkikli olarak neşredilen eserlerde"eş-şâhid" veya "eş-şevâhid" adlı indekslerde belli bir esasa göre beyitler sıralanmaktadır. Ancak Kur'ân ve hadisten şâhidler için de ayrı birer bölüm düzenlenmiştir. Bu karşılaştırma, eski ve yenilerin eş-şâhid kelimesinden şiirden olan şâhidleri anladıklarını ortaya çıkarır. Bu karşılaştırmayı yerinden izlemek için bkz. eş-Şentemerî, *Şerhu şevâhidi'l-Kitâb*; *el-Muğnî*, II, mulhak, s. 13- 55; *Şerhu İbn 'Akîl*, II, 661-676; *Şerhu Katr*, s. 345- 352; *Şerhu Şuzûr*, s. 469-480; *Şerhu'l-'Umde*, s. 1024-1050; *el-Ferâid*, I, 485-519, II, 929.

denin ispatı için, Kur'ân'dan ve Arapça'sına güvenilen Arapların sözlerinden delil olarak getirilen kısımdır" şeklindedir. Yine bu konuda zaman zaman karşımıza çıkabîlecek el-misâl [المثال ج الأمثلة] kelimesi de eş-şâhid'e yakın bir anlam taşımaktadır. Ancak ikisi arasında esaslı bir kapsam ve dönem farkı vardır. el-Misâl'in tanımı da "bir kâideyi açıklamak veya okuyucunun kolayca yararlanabilmesini sağlamak için aktarılan kısımdır." tarzındadır. Bu duruma göre bu iki terimin tanımları karşılaştırıldığında şâhidin misâlden daha özel olduğu,[117] misâlin ise, daha kapsamlı olduğu ortaya çıkar. Zira şâhid bir kâidenin ispatı için getirilmesi yanında, misâl kâidenin îzâhı, açıklaması için getirilir. İzah etmenin kapsamında ispat etmek de mevcut olduğundan, misâl terimi şâhidi de kapsar. İzahta ise bir ispat söz konusu olamadığından şâhid terimi misâl karşılığında kullanılamaz."[118] İşte bundan dolayı olacak ki, bazı müelliflerin eserlerinde şâhid yerine misâl tâbirinin kullanıldığı görülür.

Örneğin: [مِثالُ ذلكَ قَوْلُه تَعالَى...], [مثال ذلك قول الشاعرِ...], [مَثَّل بِقوله تعالى...] tarzındaki ifadeler bunun açık göstergesidir.

Şâhidle eş anlamlı olarak bazen da *el-hucce* [الحجّة] ve ed-delîl [الدليل] kelimelerinin de kullanıldığı görülür. Aslında hüccetle delil aynı anlamda olduklarından[119] şâhid yerinde kullanılmaları her halde aralarındaki bu anlam yakınlığından ileri gelmektedir.

İleride şâirlerin tabakalarından bahsedilirken görüleceği üzere, istişhâda ehil olmayan, diğer bir ifadeyle ihticâc asrından sonra yaşayan şâirlerin şiirleriyle istişhâd edilmeyip, sadece misâl olarak kullanılmasına mukabil, ihticâc asrındaki şâirlerin şiirleri şâhid olarak kabul edilmiştir.[120] Zira kendisinden istişhâd câiz olan kelâmdan ancak şâhid olabilmektedir. Halbuki misâl böyle değildir. Misal için yeterli olan, açıklanması gereken kâideyi îzâh edip açıklamaktır. Kendisinden açıklayıcı olmaktan başka bir şart aranmamaktadır.[121] el-İstişhâd kelimesinin nahiv ve lûgat ilmindeki

117 *Keşşâfu ıstılâhât*, I, 814, II, 1341.
118 A.g.e., II, 1341.
119 *Keşşâfu ıstılâhât*, I, 311 v.d.
120 Mehmed Zihni, *el-Kavlu'l-ceyyid*, s. 6.
121 *Keşşâfu ıstılâhât*, II, 1341 .

tanımlarını gördükten sonra, Arap edebiyatındaki diğer tariflerine de temas etmenin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Ebû Hilâl el-'Askerî (ö.395/1004-5) el-İstişhâdı "Bir ifadeden sonra, onu tekit etmek üzere bir başka ifadenin getirilmesidir."[122] şeklinde tanımlarken; 'Abdulğanî en-Nâblusî (ö.1143/1731) bir edebî sanat olarak el-İstişhâdı "Şâirin, şiir düzenlerken ismini ya da lakabını, kulağa hoş gelen ve ruhu okşayan bir uslüpla söylemesidir."[123] şeklinde tanımlar. Görüldüğü gibi istişhâdın gramerdeki tanımı ile edebiyattaki tanımı farklılık arz etmekte ve hattâ aralarında hiç bir benzerlik bulunmadığı ilk nazarda fark edilmektedir.

II- İSTİŞHÂDIN NAHİV İLMİNDEKİ YERİ

Arap gramerinde istişhâd meselesi nahiv usûlü ilminin konusuna girer. Zira nahiv usûlü: "delil olma bakımından nahvin icmâlî delillerinden, bunlarla istişhâdın keyfiyetinden ve istidlâl edenin durumundan bahseden bir ilimdir."[124] Bu bakımdan nahvin kaynakları denebilecek olan nahiv delillerinden kısaca bahsedeceğiz.

Nahvin delilleri **İbnu Ci**nnî'ye göre, semâ', icmâ' ve kıyâs olmak üzere üçtür. Bu deliller İbnu'l-Enbârî'ye göre ise, nakil, kıyâs ve istishâb (istishâbu hâl) dır. Görüldüğü gibi onun delilleri arasında icmâ''ın yerini istishâb almıştır. Bu iki zatın ifadelerini nakleden es-Suyûtî, nahiv delillerinin dört olduğunu ve her birine bir kitap (bölüm) tahsis ettiğini söyler. Bu durumda es-Suyûtî'ye göre nahvin ana delilleri semâ', kıyâs, icmâ' ve istishâb olmak üzere dörttür.[125]

Nahiv ilmi delillerinin ilk sırasını bir adı da nakil olan semâ' delili almaktadır. Allah kelâmı Kur'ân-ı Kerîm ile Onun sevgili elçisinden

---

122 *es-Sınâ'ateyn*, s. 331 v.d.

123 *Nefehâtu'l-ezhâr*, s.484.

124 *el-İktirâh*, s. 5 Bilebildiğimiz kadarıyla nahiv usûlü ilmine dâir ilk eser, İbnu Cinnî'nin *el-Hasâis* adlı kitabıdır. Ondan sonra İbnu'l-Enbârî'nin *Lum'atu'l-edille* adlı eseri, daha sonra da es-Suyûtî'nin *el-İktirâh fî 'ilmi usûli'n-nahv*'ını zikredebiliriz. Son asırda da bu konuda yazılmış eserler bulunup, Sa'îd el-Efğânî'nin *Fî usûl* adlı eseri buna örnektir. Geniş bilgi için bkz. *el-İktirâh*, muk. S. 25.

125 *el-İktirâh*, s.5, 57. es-Suyûtî bu eserinde nahvin ana delillerini müstakil birer bölüm, geri kalan fer'î delillerin hepsini bir bölüm hâlinde incelemiştir.

tevâtür yoluyla gelen hadisler ve Arapçalarına güvenilen fasîh Arapların nesir, nazım ve vecize (emsâl) türünden sözleri hep bu semâ' delilinin konusudur. Zira İbnu'l-Enbârî, nahiv usûlüne dair Lüme'u'l-edille adlı esrinde nakli (semâ') tevâtür ve âhâd olmak üzere ikiye ayırır. Bunlardan tevâtürü, Kur'ân'da yer alan kelimeler (lûgât) ile sünnetten ve Arap kelâmında mütevâtir olan kelimeler teşkil eder. Bu bölüm nahvin birinci derecede kesin delili olup, sağlam ve kesin bilgi ifade eder. Âhâd ise, bazı lûgatçıların tek başına münferiden naklettikleri 1âfizlardır. Bunlar ancak zannî delil olabilir.[126] Haber-i vâhid, şer'î ilimlerde olduğu gibi, şartlarını taşıyınca dilbilimde de delil ve hüccet olarak kabul edilir.[127]

Durum böyle olunca, bir kuralın konulmasında veya bir kelimenin tespitinde ilk başvurulacak kaynak, nakil (semâ') delilidir. İşte bundan dolayıdır ki, dilciler, cümlelerin kullanışları, terkiplerin şekilleri, lâfızların ifade ettiği anlamları tespit ederken ilk plânda Kur'ân-ı Kerîm ve onun kırâatleri, hadisler veya güvenilir Arap kelâmıyla istişhâd etmişlerdir. Zira naklî deliller kullanıldığı ölçüde istişhâd konusu Arap dili için önem taşımaktadır.

Diğer taraftan kural koymada ayrıntılı meselelerde **Kur'ân-ı Kerîm**, hadis ve mevsûk, yani güvenilir Arap kelâmıyla istişhâd edildiği gibi, genel kâidelerin konulmasında da sözünü ettiğimiz şâhidler kıyâsa esas teşkil etmiştir. Böylece, nakledilenlere kıyâsla nakledilmemiş bulunanları da içine alan genel kurallar konulmuştur. Kıyâsa uygun düşmeyen şâhidler ise, şâzlara (az kullanılanlara) mesnet teşkil etmiş ve böylece kullanım alanındaki yerini az da olsa almıştır.[128] Gerek bu şekilde ve gerek kıyâsta aslı, yâni kendisine göre hüküm çıkarılanı (mahkûmun 'aleyh) teşkil etmesi bakımından semâ' delilinin kâide konulmasında zaruri bir yeri ve gereği vardır.

Nahiv delillerinden icmâ' ise, **Basra** ve **Kûfe** nahivcilerinin bir meselede fikir birliğine varmalarından ibarettir.[129] Söz konusu icmâ''ın delil sayılması için hakkında naklî delil bulunana veya ona kıyâs edilene

---

126 A.g.e., s. 48; *el-Muzhir*, I, 113 v.d.
127 *el-Muzhir*, I, 119.
128 *el-Hasâis*, I, 99, 117.
129 *el- İktirâh*, s.50.

aykırı olmaması gerekir. Aksi halde icmâ' delil kabul edilmez.[130] Fıkıh usûlünde olduğu gibi, Arap dilinde de icmâ' ile kıyâsın naklî bir delile istinat etmesi şarttır.[131]

Görüldüğü gibi, nahvin delilleri içinde önem bakımından ilk sırayı naklî deliller almaktadır. Bunun yanında kıyâs ve icmâ''ın esası da naklî delillerle istidlâl ve istişhâda bağlı bulunmaktadır. Bu bakımdan fıkıh ve kelâm ilimlerinde olduğu gibi, Arap dilinde de ister nakille, ister kıyâs ve icmâ' ile delil getirmek, terki mümkün olmayacak bir önemi hâizdir. Ancak bundan nahiv ilminin tamamen doğrudan doğruya nakle istinat ettiği sonucu çıkarılmamalıdır. Çünkü nahiv kâidelerinin büyük bir kısmı nahve dayanmakla birlikte ancak istinbâtlar sonucu ortaya konulmuştur. Bunun için nahvin tanımında, "O, Arap kelâmının araştırılması sonucu istinbâd edilen kıyâsları bilmektir."[132] denilmiştir. Çünkü adı geçen diğer ilimlerde olduğu gibi istinbâtla, Arap dilinde de usûl kâideleri ve furû'a âit hükümler elde edilir. Ne var ki, kıyâsta hükme varmak için nahivcilerin kullandıkları illetler, fıkıhçıların kullandıklarından daha çok, kelâmcıların kullandıkları illetlere benzemektedir.[133]

Nerdeyse hiç bir ilim için delilsiz ve mesnetsiz bir hükme varmanın söz konusu olamayacağı açıktır. Bununla beraber delillerden bir kısmının naklî, bir kısmının da aklî deliller olduğu bilinmektedir. Arap gramerinde istişhâd ise, aklî olanlardan daha çok naklî olanları ilgilendirmektedir. Bu bakımdan Arap dilinde naklî delillerden tamamen yüz çevirmek mümkün olamayacağı için istişhâdın terk edilmesi de düşünülemez. Zira Arapça'da dil çalışmalarından söz edilince, ilk akla gelen istişhâd konusudur.

III- İSTİŞHÂDA KONU OLAN İLİMLER

Lâfzî ya da manevî bir gayeyle istişhâd, lûgat, sarf ve nahiv gibi ilimlerde lâfzî gâyeye matûf olmasına karşılık; me'ânî, bedî' ve beyân gibi belâğî ilimler de anlamı ilgilendirmektedir.

---

130 *el-Hasâis*, I, 189 v.d.; *el-İktirâh*, s. 50.
131 *el-İktirâh*, göst. Yer.
132 *el-İktirâh*, s. 55.
133 *el-Hasâis*, I, 48 v.d.; *el-İktirâh*, s. 65.

İleride açıklanacağı üzere âlimler, adı geçen ilimlerden ilk üçü için **Kur'ân**, hadis ve hicrî ikinci asrın ortalarına kadar geçen dönem içinde[134] yetişmiş olan fasîh Arapların nesir ve nazım şeklindeki sözleri ile istişhâd edilebileceği kanaatindedirler. Çünkü bu dönem içinde Arap dili, fesâhat ve belagatını muhâfaza edebilmiştir. Bunun yanında bedi', beyân ve me'ânî gibi, sözün anlamıyla ilgili olan ilimlerde, ihticâc asrında yetişmiş eski şâirlerin şiirleriyle ve fasîhlerin sözleriyle istişhâd edildiği gibi, birinci gruba giren ilimlerin aksine, müvelledlerin[135] sözleriyle de istişhâd edilmiştir.

Bunlardan **İbnu Cinnî**, mânaya âit olarak şâir **el-Mutenebbî** (ö.354/965)'nin bir şiiriyle istişhâd ettikten sonra, "**böyle bir yerde müvelled olsa da bu şâirin yadırganmaması gerektiğini**" söyler. Sözlerine devamla "**zira İslâmî dönem şâirleri gibi müvelledlerin de manâya riâyet ettiklerini**" ifade eder ve sonra "**el-Muberrid**'in de bir çoklarını sert bir dille eleştirmiş olmasına rağmen, **Ebû Temmâm** (ö.231/845)'ın bazı şiirleriyle istişhâd ettiğini, zira bunda onun gayesinin lâfzî olmayıp, manevî olduğunu" ileri sürer.[136] Yine aynı yazar, "**lâfızlarda Arapların şiirleri ile istişhâd edildiği gibi, manâ ile ilgili olarak da müvelledlerin şiirleri ile istişhâd edilir**" diyerek, ihticâc asrındaki şâirlerin şiiriyle lafzî konularda; müvelledlerin şiirleri ile manâyla ilgili konularda istişhâd edildiğini açıkça ortaya koyar. Makûl olan ve çoğunluğun da kabul ettiği görüş budur. Nitekim **Ebû Hilâl el-'Askerî** (ö.395/1005) de belagatla ilgili konularda müvelled şâirlerin şiirleri ile istişhâd ederek[137] **İbnu Cinnî**'nin görüşünü paylaşmaktadır. Bu konuda '**Abdulkâdir el-Bağdâdî** (ö.1093/ 1682) de, **er-Ru'aynî el-Endelusî** (ö.778/1376)'nin "Edebî ilimler altıdır. Bunlar lûgat, sarf, nahiv, me'ânî, beyân ve bedî''dir. İlk üçüne ancak Arap kelâmından şâhid getirilebilir. Son üçünde de müvelledlerin sözleriyle istişhâd câiz olur. Çünkü bu ilimler manâ ile ilgilidirler. Bu da akla dayalı bir iş

---

134 Başlangıçtan itibaren hicrî ikinci asrın ortalarına kadar gelen döneme "ihticâc asırları" denir. Ancak bu dönem içinde yetişen şâir, edip ve çöl halkının sözleri sarf, nahiv ve lûgatta şâhid olarak kullanılır.

135 İhticâc asrı denilen dönemden sonraki döneme âit şâir ve âlimlere "yeni yetme", "çaylak" anlamında *muvelled* veya *muhdes* adı verilmektedir.

136 *el-Hasâis*, I, 24.

137 Bkz. *es-Sınâ'ateyn*, s.3 4, 72, 79, 158, 159, 169, 257.

olduğundan, söz konusu ilimlere şâhid getirmede Arap olanlarla olmayanlar arasında bir fark yoktur. İşte bu sebeple **el-Buhturî** (ö.284/897), **Ebû Temmâm**, **el-Mutenebbî** vb. şâirlerin şiirleriyle istişhâd, bu ilimlerin erbâbı tarafından hoş görülmüş ve kabul edilmiştir."[138] şeklindeki sözlerini naklederek, kendilerinin de **İbnu Cinnî**'nin görüşünü paylaştıklarını ortaya koyar.

Velhâsıl, istişhâda konu olan ilimler, edebî ilimlerdir. Bilindiği gibi bunlar da lûgat, sarf, nahiv, me'ânî, beyân ve bedî' gibi ilimler olup, ilk üçünde ancak hicrî ikinci asrın ortalarına kadar geçen zaman içinde yaşamış bulunan şâirlerin ve fasîh Arapların sözleri ile istişhâd câiz olduğu halde, son üçünde böyle bir sınırlama söz konusu değildir.

IV- DİLCİLERİN İSTİŞHÂDLA İLGİLİ BAZI KÂİDELERİ

Dil bilginleri, Arap kelâmıyla istişhâd için bazı esaslar ortaya koymuşlardır. Hem nahiv ve hem lûgat çalışmalarında bu esaslara bağlı kalmaya ve istişhâd ederken de bu esasları göz önüne almaya çalışmışlardır. Ancak bu prensiplere tamı tamına uyulamamış; bu prensipler genellikle uyulan kurallar olarak işlem görmüştür. Bu prensiplerin en işlek olanları şunlardır:

1- İşitilen söz, ya düzenli (muttarid) ya da az kullanılır (şâz) olur. Sözün bu şekilde düzenli veya az kullanılır olmasının dört çeşidi vardır:

a- Fâilin merfû', mefûlün mansûb olması gibi hem kıyâsta ve hem kullanışta düzenli olanlar. Sözün en kuvvetli şekli budur.

b- *Yezeru* [يَذَرُ] ve *yede'u* [يَدَعُ] fiillerinin mâzisi gibi kıyâsta düzenli, kullanışta az kullanılır (şâz) olanlar. Örneğin: Arapların "verimli, yeşillik yer" için مَكَانٌ مُبْقِلٌ demeleri kıyâsa uygun olmakla beraber, bu ifade daha çok مَكَانٌ بَاقِلٌ şeklinde duyulmuştur.

c- *İstahveze* [اِسْتَحْوَذَ], *istenveka* [اِسْتَنْوَقَ] ve *ebâ-yebâ* [أَبَى يَأْبَى] gibi, kullanışta düzenli, kıyâsta az kullanılır (şaz) olanlar. Çünkü kıyâsa uygun olan, ilk iki kelimede i'lâl yapmak, sonuncusunun orta harfini (ayne'l-fiilini) kesreli kılmaktır.

---
138 *Hizâne*, I, 3. Buradan naklen *Mehâzir*, I, 337.

d- Hem kıyâsta, hem kullanışta nâdir (şâz) olanlar: Örneğin, orta harfi (‘ayne’l-fiili) vâv olan nâkısların ismi mefûllerinde görülenler, "ثَوْبٌ مَصْوُونٌ *Saklı elbise*", "مِسْكٌ مَدْوُوفٌ *Karışık misk*" ve "فَرَسٌ مَقْوُودٌ *Yedilen kısrak*" kelimelerinde olduğu şekilde, vâv’ın hazf yoluna gidilmeden yerinde bırakılması[139] gibi.

1- Kendisinden rivâyette bulunurken bir Arap’ta adalet şartı aranmazken, ondan rivâyette bulunan Arap olmayanda bu şart aranır.[140]

2- Fasîh bir Arabın tek başına naklettiği bir söz, konuşanları ölüp gitmiş eski dilden işitilen bir söz olabileceği ihtimaliyle kabul edilip, kendisiyle istişhâd edilir.[141]

3- Lehçeler çeşitli olmalarına rağmen hepsi hüccettir, delildir. Örneğin: *Mâ* [مَا]‘nın amel ettirilmesinde (i’mâl) **Hicâz**lıların lehçesinin; amel ettirilmemesinde (ihmâl) ise, Temimlilerin lehçesinin esas alınması kıyâsa uygundur. Bunlardan birini alıp diğerini kabul etmemek uygun değildir.[142]

4- Lehçeler birbirlerine benzerler. Örneğin:

وَأَشْرَبُ الْمَاءَ مَا بِي نَحْوَهُو عَطَشُ — إِلاَّ لأَنَّ عُيُونَهْ سَيْلُ وَادِيهَا

beytinde *nehvehu* [نَحْوَهُو] kelimesinde *vâv* [و] ile; ‘*uyûneh* [عُيُونَهْ] kelimesinde de *hâ* [ه]'nın sükûnu ile söylenmesi gibi. Fasîh bir Arabın sözünde iki veya daha fazla lehçe bir araya gelince, ikisine de itibâr edilir. Zira bazen bunu Araplar şiir vezinlerinde ihtiyaç duydukları için ve sözlerindeki geniş tasarruf imkânından dolayı yaparlar. Böyle olunca bu lehçelerden birinin kendi kabîlesine, diğerinin de başka bir kabîleye âit olması muhtemeldir. Nitekim **el-Esme'î** (ö.216/831)’den nakledildiğine göre: "İki kişi *es-sakr* [الصقر] kelimesinde ihtilafa düşer. İddiacılardan birisi bu kelimenin *sâd* [ص] harfi ile diğeri ise, sîn [س] harfi olduğunu söyler. Sonunda karşılarına ilk çıkacak kimsenin söylediğini kabul etmek üzere anlaşırlar. Karşılarına ilk çıkan kimseye vaziyeti anlattıklarında o, "Ben sizin ikinizin de söylediği gibi söyleyemiyorum. Zira o, ez-zakr [الزقر] şeklindedir" der".

139 *el-Hasâis*, I, 97 v.d.; *el-İktirâh*, s. 29 v.d.; *el-Muzhir*, I, 227 v.d.d.
140 *el-İktirâh*, s. 31; *el-Muzhir*, I, 140; krş. *Fî usûl*, s. 63.
141 *el-Hasâis*, I, 385 v.d.; *el-İktirâh*, s. 32
142 *el-Hasâis*,II, 10; *el-İktirâh*, s. 35.; *el-Muzhir*, I, 157; krş. *es-Sâhibî*, s. 22.

İşte lûgat ve lehçelerin benzeşmesi ve iç içe girişi böyle bilinir. Lehçelerin iç içe girmesine örnek olarak: قَلَى يَقْلَى fiilinin mâzisi: قَلَى يَقْلِي lehçesinden alınmış, muzârisi ise قَلِيَ يَقْلَى lehçesinden alınmıştır. Bundan başka رَكَنَ . يَرْكَنُ ve سَلَى . يَسْلَى, جَبَى . يَجْبَى gibi fiiller de böyledir.[143]

5- Bir delile ihtimâl girince, onunla istidlâl sâkıt olur. **Ebû Hayyân** (ö.745/1344), bu kâideye dayanarak **İbnu Mâlik** (ö. 672/1273)'in te'vil götüren delillerle istidlâl ettiği pek çok meseleyi reddetmiştir. Örneğin **İbnu Mâlik**'in el-eh [الأخ] kelimesinin kasr ile gelişine şâirin:

أَخَاكَ الَّذِي إِنْ تَدْعُهُ لِمُلِمَّةٍ — يُجِبْكَ كَمَا تَبْغِي وَيَكْفِكَ مَنْ يَبْغِي

beytiyle istidlâl etmesi bu kabilden sayılmıştır. Çünkü elifle gelen bu kelimenin gizli bir *ilzem* [اِلْزَمْ] fiili ile mansûb olması muhtemeldir. Bu sebeple *el-eh* [الأخ] kelimesinin kasrına yani elif ile kullanılışına (lûgatu'l-kasr), yukarıdaki beyitle istidlâl sahîh olmaz.[144]

6- Çoğu kez beyitler, muhtelif şekillerde nakledilmiştir. Dolayısıyla bir mesele için şâhid, bu nakillerin birinde bulunmazken öbüründe bulunabilmektedir. Örneğin şâirin bir beytinin:

وَلاَ أرض أَبْقَلَ ابْقَالُهَا şatrı, bir başka rivâyette: وَلاَ أرض أَبْقَلَت ابْقَالُهَا olarak nakledilmiştir. Bu rivâyetlerden birincisinde [أَبْقَلَ] fiili müzekker olarak; ikincisinde ise, hem müennes ve hem de hemzenin harekesi tenis tâ'sına nakledilmiş olarak gelmiştir. Eğer bu müenneste sâbit olan durum, aynı zamanda müzekkerde de sâbitse, o takdirde hiç kuşkusuz onunla da istişhâd câiz olur. Aksi halde, Arapların birbirlerinin şiirlerini kendi melekelerine göre okumaları sebebiyle, beyitlerdeki rivâyetlerin çoğalarak farklılıkların ortaya çıkmış olmasının kabul edilmesi gerekmektedir.[145]

7- Lûgat ve sarf-nahivde Muvelledûn veya mühdesûn'nün sözleriyle istişhâdın câiz olmadığında icmâ" vardır. İşte bu yüzden **İbrâhîm b. Herme** (ö.150?/ 767?), şiirleriyle istişhâd câiz olan Îslâmî devir şâirlerinin sonuncusu; **Beşşâr b. Burd** (ö.167/783) de, şiirlerinden şâhid getirmek câiz görülmeyen mühdes şâirlerin ilkidi[146]

---

143 Krş. *el-Hasâis*, I, 370-385; *el-İktirâh*, s. 36 v.d.; *el-Muzhir*, I, 262 v.d.d.

144 *el-İktirâh*, s.40 v.d..; *Fî usûl*, s. 64; krş. *Ş. Şuzûr*, s.223-225.

144 *el-İktirâh*, s.40 v.d..; *Fî usûl*, s. 64; krş. *Ş. Şuzûr*, s.223-225.

145 *el-İktirâh*, s. 41; *el-Muzhir*, I, 261; *Fî usûl*, s. 64. krş. *Hizâne*, I, 21 v.d.

8- Kâili (söyleyeni) belli olmayan bir şiir veya nesirle istişhâd, müvellede veya fesahatine güvenilmeyene âit olabileceği endişesiyle câiz görülmez. Bu görüşü **İbnu'l-Enbârî**, **el-İnsâf** adlı eserinde ortaya koyarken, öte yandan da "**İşte bu yüzden Arap şâirlerinin isim ve tabakalarını bilmek gerekir**" der.[147] Örneğin **Kûfe**li nahivciler, key [كي]'den sonra *en* [أنْ]'in zikredilmesine şâirin:

أَرَدْتُ لِكَيْمَا أَنْ تَطِيرَ بِقُرْبَتِي — فَتَتْرُكَهَا شَنًّا بِبَيْدَاءَ بَلْقَع

beytiyle; *Lâkinne* [لكنّ] 'nin haberine *lâm* [ل] gelebileceğine de, kâili meçhûl bir beytin son şatrı olan: ولكنّني من حُبّها لَعميدُ ile istişhâd ederek cevaz vermişlerdir. Her iki görüş de sâbit ve geçerli değildir. Zira birinci beytin kâili belli olmadığından onunla istişhâd câiz değildir. İkinci meselede istişhâd edilen beytin yarısının (şatrı beyt) ise, ne kâili bilinmekte ne de birinci yarısı (şatrı) bilinmektedir. Tabiatiyle bu durumdaki şâhidlere istinat eden kâide de sahîh ve geçerli değildir.[148]

İbnu Hişâm (ö.761/1359), kâili meçhûl sözle istişhâdın geçersiz olmasını her zaman için kabul etmez. Onun bu konudaki delili ise şöyledir: "**Eğer bu sahîh olsaydı Sîbeveyh'in el-Kitâbı'ndan elli beyitle istişhâdın sahîh olmaması gerekirdi. Zira ondaki beyitlerin bininin kâili biliniyorsa da, ellisininki bilinmiyor.** "[149] Aynı şekilde kâili meçhûl şiir ve nesirde istişhâdın geçersiz olduğu kâidesinden, "**melekesi sayesinde Arapça konuşan bir Arabın rivâyeti**" istisnâ edilmiştir.[150]

Bu sayılanlar dışında da istişhâdla ilgili kâideler vardır. Ancak bunlardan bir kısmı, bu gün için münakaşa konusu olabilecek mâhiyette olmadığından ele alınmamış; sadece her zaman için geçerliliğini sürdürebilen kâideler verilmeye çalışılmıştır.[151] Ne var ki üçüncü ve yedinci kâideler gibi bunlar içinde bile tartışma götürebilecek durumda olanlar vardır.

---

146 *el-İktirâh*, s. 37 v.d.; *Eski Arap Şiiri*, s. 7.
147 *el-İnsâf*, II, 583,570.
148 *el-İktirâh*, s. 38 v.d.; *Hizâne*, I, 8; *Fî usûl*, s. 65
149 *el-İktirâh*, s. 39; *el-Muzhir*, I, 142.
150 *Hizâne*, I, 8 (str.14); *Dirâsât*, s. 39; *Fî usûl*, s.65.
151 İstişhâdla ilgili olarak adı geçen kaideler ve diğerleri için bkz. *el-Hasâis*, I, 370-399, II, 5-28; *el-Muzhir*, I, 137-144.

Bu konuyu inceleyen **Sa'îd el-Efğânî**, dilcilerin istişhâdla ilgili kâidelerini naklettikten sonra bunlara örnek de vererek genişçe açıkladığı dört kâide daha ilâve etmiştir. Yararlı olacağını düşündüğümüzden bunları da özet olarak takdim etmeye çalışacağız:

1- Her hangi bir kâide hakkında, kuvvet bakımından eşit iki rivâyet olur ve bunlardan biri kâideyi teyit eder, diğerinin onunla hiç bir ilgisi bulunmazsa, böyle bir sözle istişhâd câiz olmaz. Çünkü kâideye uymayan rivâyetin de aslında söz sahibine âit olma ihtimali vardır.

2- Zaptı iyice araştırılıp incelenmeden, her hangi bir şâhide kâide isnat ettirilmemelidir. Zira çoğu kez nahivcilerin kitaplarında şâhidler tahrif edilmiş bulunabilmekte ve üstelik tahrif edilen yerler kâidede istişhâd konusu olabilmektedir.

3- Çoğu kez insanı, kalıp ve manâ bakımından hatâya sevk edebileceği için, başı veya sonu bulunmayan sözle tek başına istişhâd edilmez. Öncesini ve sonrasını tespit için, eğer söz şiir ise sahibinin dîvanına, nesir ise güvenilir ilk kaynaklarına müracaât edilmelidir.

4- İstişhâd konusunda şiir zarûretinden ortaya çıkan hüküm ile cevaz ve tercih sonucu ortaya çıkan hükmü birbirinden ayırmak gerekir. Kâidenin kuruluşunda cevaz ve tercih sonucu ortaya çıkan hükümle istişhâda gönül yatarsa artık şiir zarûretini, kendisi için geçerli (şâz) kabul etmeyip, gerek şiirde ve gerekse nesirde her söz için geçerli genel kâide hâline getirmek tamamen hatâlı olur.[152]

Sonuç olarak denilebilir ki, dilciler lûgatta, sarf ve nahivde istişhâd için Arap kelâmında aranan şartları ve rivâyetlerin kabul edilip edilmemesi konusunda uyacakları bazı kâideleri tespit etmişler, kâide ve lûgat tespitinde onlara uymuşlardır. Bununla beraber bazı dilcilerin söz konusu kâidelere aynen uydukları söylenemez.

D- NAHVİN KAYNAKLARI

Buraya kadar izâha çalışılan konulardan da anlaşılacağı üzere nahvin tespitinde kaynak teşkil eden asıllar, **Kur'ân-ı Kerîm**, Hadîsi Şerifler, Arap kelâmı ve kıyâs olmak üzere dörttür.

---

[152] *Fî usûl*, s. 66-70.

I- NAHİV KAYNAĞI OLARAK KUR'ÂN-I KERÎM

Bir nahiv kaynağı olarak **Kur'ân-ı Kerîm**'in semâ' delilleri içinde birinci sırayı aldığına yukarıda işaret etmiştik. Bu, çalışmamızın birinci bölümünü teşkil ettiğinden ve geniş açıklaması, yerinde geleceğinden ayrıca burada bilgi vermeyeceğiz.

II- NAHİV KAYNAĞI OLARAK HADİS

Dilciler, hadislerden mütevâtir olanları fikir ayrılığı olmaksızın, **Kur'ân-ı Kerîm**'den sonra ikinci kaynak kabul ederler. Buna rağmen, ileride görüleceği üzere, mütevâtir olmayan hadislerin nahve kaynak olması konusunda başlıca iki görüş etrafında birleşirler. Hadisle istişhâdı câiz görmeyenler, onun mânen rivâyet edildiğini ve râviler sebebiyle hadislerde çokça "lahn" bulunduğunu ileri sürerler. Ayrıca ilk nahivcilerin de, mezkür sebeplerden dolayı hadislere güvenmeyip, onlarla istişhâd etmediklerini iddiâ ederler. Hadisle İstişhâd müstakil bir bölümünde ele alınacağı için, burada fazla teferruata girmiyoruz.

Hadisle istişhâdı kabul edenler ise, sözü geçen hadiste mânen rivâyet ve "lahn" bulunması gibi hususların fazlasıyla kendilerinin canla başla sarıldıkları şiir için de fazlasıyla söz konusu olduğunu söyleyerek, hadisle istişhâdı reddedenlere karşı şiddetle karşı çıkarlar.

III- NAHİV KAYNAĞI OLARAK ARAP KELÂMI

Burada Arap kelâmından maksat, Arapça bozulmadan önce bedevî ve şehirli fasîh dile sahip halkın şiir ve nesir tarzındaki sözleridir. Ancak bu sözlerden nazım şeklindekiler "**Arap şiiri**", nesir hâlindekiler ise "**Arap kelâmı**" olarak da bilinmekte ve kullanılmaktadır. Konumuzu teşkil eden bir nahiv kaynağı olan Arap kelâmı, şiir ve nesir şeklinde ele alınarak dilcilerin bunlarla istişhâd için kabul ettikleri esaslar belirtilmeye çalışılacaktır.

a- Şiir

Nahiv ve lûgat kitaplarına baş vurulduğunda, ilk bakışta karşılaşılan "**şevâhid**" adıyla bilinen Arap şiiridir. Bu durum ise, Arap dilinde özellikle Arap şiirinin önemli bir yeri olduğunu göstermektedir. Bu bakımdan dilciler

sarf, nahiv ve lûgat gibi **lengüistik** çalışmalarında Arap şiirini tespit etmişler ve kullanmışlardır. Bu sebeple de şâirleri şu dört tabakaya ayırmışlardır:

1- Câhiliyyûn:

Câhiliye döneminde yaşamış şâirler, genellikle bu adla anılmışlardır. **İmru'u'l-Kays** (ö.545 m.) ve **el-A'şâ** (ö.629 m.) gibi şâirler bu tabakadandır. Bu tabakaya mensup şâirler, kapalı devre bir hayat sürdürme durumunda olduklarından atalarından tevârüs ettikleri dili, melekeye dayalı olarak hatâsız konuşuyorlardı. İşte bu bakımdan bu kategorideki şâirlerin şiirleri ile istişhad ittifakla kabul edilmiştir. Ancak **Câhiliye** devrinde yaşadıkları halde, sınır bölgelerinde yabancılarla temasları olma veya başka nedenlerle **Câhiliye devri** şâirlerinden sayılmayanlar da vardır. **'Adî b. Zeyd** (ö. 604 m.?) ve **Umeyye b. Ebi's-Salt** (ö.9/630) gibi şâirler bunlardandır. Bu gibi şâirler "**Câhiliyyûn**" dan sayılmadıkları gibi, şiirlerinin de dilde delil olarak kullanılmadığı rivâyetler arasında yer almaktadır.[153] Ne var ki, kaynaklardaki bu kayıtlara rağmen, **Sîbeveyh**, **İbnu Kuteybe**, **İbnu Durusteveyh** gibi dilcilerin adı geçen bu şâirlerin şiirleriyle istişhâd ettiklerini tespit etmiş bulunmaktayız.[154] Hattâ **İbnu Durusteveyh**, adı geçen **'Adî b. Zeyd** ve **Umeyye b. Ebi's-Salt**'dan bahisle, onların âlim ve edebiyatçı birer yazar olduklarını ve şiirlerine kimsenin dil uzatmadığını kaydetmektedir.[155]

2- Muhazramûn:

Câhiliye devrinin sonlarında gelip, ömürlerinin bir kısmını da **İslâm**iyet'ten sonra geçirmiş olan **Lebîd b. Rabî'a** (ö.41/661) ve **Hassân b. Sâbit** (ö.54/674) gibi şâirlerin teşkil ettiği tabakaya bu ad verilmektedir. Bir önceki tabakayı teşkil eden şâirler gibi, bunların şiirleri de ittifakla hüccet kabul edilmiştir.[156]

---

153 *el-Eğânî*, II, 97; *Hizâne*, I, 184; *ed-Delîlu'l-Mubîn*, *el-Meşrik*, IV, 215; *Fî usûl*, s. 25.

154 Msl. bkz. *el-Kitâb*, I, 70, 102, 164, 270, 439, 458, 479, II,250, 368 v.d.; *Te'vîl*, s. 104, 249; *Tashîhu'l-Fasîh*, I, 148,; *Tefsîru ğarîbi'l-Kur'ân*, s. 24, 294; *el-İtkân* , I, 120,133; Muhammed Fu'âd 'Abdulbâkî, *Mu'cemu ğarîbi'l-Kur'ân*, s.246, 247, 250, 251, 252, 255, 262, 263, 276, 277, 285.

155 *Tashîhu'l-Fasîh*, I, 178.

156 Ş. *el-İktirâh*, vr. 42 b.

3 - İslâmiyyûn (Mutekaddimûn):

İslâmi dönemin ilk zamanlarında bulunan ve **Câhiliye devri**ne yetişmemiş olan şâirlere verilen addır. Bunlar muâsırlarınca yeni yetme (muhdes) sayılmış olmalarına rağmen, zamanla eskiler arasına katılmışlardır. Bu tabakaya giren şâirlerin başlıcaları, **Cerîr** (ö.110/728), **el-Ferazdak** (ö.110/728), **Zü'r-Rumme** (ö. 117/735), **el-Kumeyt** (ö. 126/744) ve **et-Tırımmâh** (ö.105?/723?) gibi şairlerdir. Bunlardan **el-Ferazdak**, **Zu'r-Rumme** ve **el-Kumeyt** gibileri, bazı dilciler tarafından, "lahn" yaptıkları gerekçesiyle tenkit edilmişlerdir.

İslâmın ilk asrından itibaren dil yavaş yavaş bozulmaya başladığı için sözleriyle istişhâd câiz olan **İslâm** devri şâirlerini diğerlerinden ayırmak maksadıyla bir sınırlama getirilmiştir.

el-Esme'î'ye göre; sözleriyle istişhâd edilenlerin sonuncusu **İbnu Herme**'dir.[157] **Ebû 'Ubeyde** (ö. 209/824)'nin "**şiirin İmru'u'l-Kays'la başlayıp, İbnu Herme ile son bulduğunu**"[158] söylemesi de aynı görüşü teyit eder.

el-Esme'î'den gelen bir rivâyette ise, sözleri delil kabul edilen şâir olarak **İbnu Herme**'nin yanında **İbnu Meyyâde** (ö.149/766), **Ru'be** (ö.145/762) ve **Hakem el-Huzrî** de zikredilmiştir.[159]

Bununla beraber bu konuda meşhûr olan **İbnu Herme**'dir. Bundan sonra gelen şâirlerin sözleri, nahiv bilginlerinin çoğunluğuna göre, sarf, nahiv ve lûgatta delil olarak kabul edilmemiştir. Şiirleriyle istişhâd câiz olan yukarıda açıklamaya çalıştığımız üç tabakaya topluca **kudemâ** (eskiler) denilmektedir. [160]

4- Muvelledûn (veya Muhdesûn)[161]

Adı geçen üç tabakadaki şâirler topluluğu bu adı almaktadır. **Beşşâr**

---

157 *el-İktirâh*, s. 38; *Hizâne*, I, 4.

158 *el-'Umde*, I, 90.

159 *Hizâne*, I, 204; er-Râfi'î, *Târîhu adâb*, I, 354; *Eski Arap Şiiri*, s. 7.

160 *Eski Arap Şiiri*, göst. Yer.

161 Muvelled ve muhdes kelimeleri, şahıs ve söz için kullanılan birer terim olup "yeni" manasına gelmektedirler. Bununla beraber muvelled kelimesi hâlis olmayan Arap (melez) hakkında kullanılır. Bkz. Ş. *el-İktirâh* vr.33 b.. Aynı kelimenin sözleri hüccet olmayan yerleşik Arapların ihdâs ettikleri hakkında da kullanıldığı kaydedilmektedir. Bkz. Mehmet Fehmi, *Târîhi Edebiyyatı Arabiyye*, I, 178 vd..

b. Burd (ö.167/783) bu tabakaya giren şâirlerin ilki sayılmıştır.[162] Daha önceleri muhdes (yeni) diye bilinen şâirler, kudemâ'dan sayılırken, daha sonları **Beşşâr** ile başlayan dönemde şâirler zaman aşımıyla artık kudemâ arasına kabul edilmemişlerdir. İlerleyen asırlar içinde zamanımıza kadar gelen bütün şâir ve yazarlar muvelledûnden sayılarak sarf, nahiv ve lûgatta sözleriyle istişhâd kabul edilmemiştir. Ancak **ez-Zemahşerî** (ö.538/1143-4) gibi bazıları bunlar içinde Arapça'sına ve fesahatına güvenilenlerin sözleriyle istişhadı câiz görmüşlerdir.[163] Nitekim **Sîbeveyh**'in de **el-Kitâb**'ında **Beşşâr**'ın şiiriyle istişhâd ettiği kaydedilmektedir. **el-Ahfeş** (ö.177/794)'in de **Beşşâr**'ın şiiri ile istişhâd ettiği rivâyeti de vardır. Her iki müellifin de **Beşşâr**'ın hicvinden korktuğu için şiiri ile istişhâd ettikleri görüşü ileri sürülmektedir.[164]

Bununla beraber, **el-Esme'î**'ye göre **Beşşâr**, diğerlerinden sonra gelmemiş olsaydı, onlardan bir çoğuna tercih edilirdi. **Beşşâr** ise kendi durumunu, "**Ben, Benû Akîl kabîlesinin seksen şeyhin arasında doğup büyüdüm. Onların arasında yanlış kelime bilen hiç bir fert yoktu. Hanımlarının yanına girdiğim zaman, onlar da şeyhlerden daha fasîh bir dille konuşuyorlardı. Bu durumda ben, nasıl hatâlı konuşabilirim**?" şeklinde açıklamaktadır.[165]

Şu halde **Beşşâr**'ın sözleriyle istişhâdın terk edilme sebebi, dilinin bozuk olması değil; bilakis istişhâdın zamanla sınırlandırılmasıdır. **Sîbeveyh**, onun şiiriyle istişhâd etmiştir. Bunu onun hicvinden korktuğuna bağlamak yerine, diline duyduğu güvene hamletmek daha gerçekçi olur.

Öte yandan **Ebû 'Alî el-Fârisî** (ö.231/846)'nin **el-Îzâh** adlı eserinde **Ebû Temmâm**'ın şiiriyle istişhâd etmiş olmasını, onun sözüyle istişhâdın cevazına hamletmeyip, o beyti **'Azududdevle** (ö.372/982-3)'nin çok sevip tekrar etmiş olmasına bağlarlar.[166] Yukarıda temas edildiği gibi **ez-Zemahşerî** de Arapça'sına güvenilen şâirlerin sözleriyle istişhâdı câiz görmüş ve **el-Keşşâf** adlı tefsirinde ﴿وَإِذَا أَظْلَمَ عَلَيْهِمْ قَامُوا﴾ âyetini açıklaması sırasında **Ebû Temmâm**'ın bir beytiyle istişhâd ettikten sonra: "**Her ne ka-**

162 *eş-Şi'r ve'ş-şu'arâ*, s. 177; *el-Eğânî*[2], III, 135; *el-İktirâh*, s. 38.
163 *el-İktirâh*, s.37 v.d.; *Hizâne*, I, 4.
164 *el-Eğânî*[2], III, 209 v.d.; *el-İktirâh,s. 38.*
165 *el-Eğânî*[2], III, 143, 149 v.d.
166 *Vefeyât*, II, 81.

dar o, şiiriyle istişhâd câiz olmayan şâirlerden ise de, onun Arapça'sına güvenilen bir dil bilgini olduğunu ve sözünün, bizzat rivâyeti yerinde kabul edilmesi gerektiğini" söyler. Ayrıca âlimlerin onun **el-Hamâse** adlı eseri hakkındaki görüşlerini, onun sağlamlık ve rivâyetine olan güvenlerini, buna delil olarak ileri sürer.[167] **el-Mu'cemu'l-'Arabî** sahibi **Huseyn Nassâr** ise, "**el-Halîl b. Ahmed**'in çağdaşlarının ve sonrakilerin yapmadığını yaparak İranlıların ve müvelled fasîh âlimlerin sözleriyle istişhâd ettiğini"[168] söyler.

Diğer taraftan **Anastas el-Kirmilî**, **el-Meşrik** mecmuasında, müvelledlerin şiiriyle istişhâd edilip edilemeyeceğini incelediği "**ed-Delîlu'l-mubîn fî e'immeti'l-luğa mine'l-ekdemîn ve'l-muhdessîn**" adlı makalesinde fesahatına güvenilemeyen Câhiliye döneminde yaşamış bir şâirin şiiriyle istişhâdın câiz olamamasına karşılık, fesahatına güvenilebilen bir müvelledin şiiriyle istişhâdın câiz olabileceğini, lûgat imâmlarının bu konudaki görüş ve uygulamalarını da naklederek ispata çalışır.[169]

b- Nesir

Dilciler, **kelâmı Arap** tâbir edilen, bedevî ve yerleşik fasîh Arapların nesir tarzındaki sözleriyle de Arapça'da istişhâd etmişlerdir. Bu bakımdan sözleriyle istişhâd edilen bedevîler, kullandıkları dil itibariyle mensup oldukları kabîleler bakımından tasnife tâbi tutulmuş ve kabîlelerin komşu milletlerle olan münasebetlerine göre istişhâttaki yerleri tespit edilmiştir. **Arap Yarımadası**'nın merkezine düşen kabîlelerin sözleriyle istişhâd kabul edildiği halde, yabancı milletlere komşu olan kabîlelerin sözleriyle istişhâd etmek câiz görülmemiştir.

Ebû Nasr el-Fârââbî (ö.339/950), **el-Elfâz ve'l-hurûf** adlı eserinde dilleri hüccet, delil olup olmama yönünden kabîleleri özetle şöyle tasnif eder: "**Kureyş**, kabîlelerin en fasîhidir. Arap dili kendilerinden nakledilen

---

167 *el-Keşşâf*, I, 220 v.d.; krş. *el-İktirâh*, s. 37 v.d.; *Hizâne*, I, 4.

168 *el-Mu'cemu'l-'Arabî*, I, 273.

169 Anastas el-Kirmilî, *ed-Delîlu'l-mubîn fî e'immeti'l-luğa mine'l-ekdemîn ve'l-muhdesîn*, *el-Meşrik* mc. 1903, VI, 212-222. Müvelled kelimelerle ilgili olarak *Arap Dil Akademisi*'nin aldığı bir kararda, müvelled kelimelerin ikiye ayrıldığı, ancak bunlardan çatı ve sîga bakımından Arapçanın kıyâsına uyanların alınabileceği, diğerlerini kabul etmenin fasih dili bozmak demek olacağı tespit edilip benimsenmiştir. Bkz. *Mahâzır*, II, 6; krş. *Fî usûl*, s. 123.

ve bu konudaki görüşlerine uyulan Arap kabîleleri ise, **Kays**, **Temîm** ve **Esed**'tir. Arapça'nın ekseriyeti bunlardan alınmıştır, çok kullanılmayan garip kelimelerle i'râb ve tasrîfte bunlara uyulmuştur. Sonra **Huzeyl**, **Kinâne** ve **Tayy** kabîlelerinin bazı kollarına itibar edilmiştir. Bunların dışındaki kabîlelerden ise dil alınmamıştır. Kısacası **Lahm**, **Cuzâm**, **Kuzâ'a**, **Ğassân**, **İyâd**, **Tağlib**, **Nemr**, **'Abdulkays Ezd**, **Sakîf**, **Benû Hanîfe** ve **Hazıratu'l-Hicâz** gibi kabîlelerden, çevrelerindeki yabancılar ile komşu olmaları ve bir arada yaşamaları sebebiyle dil alınmamış ve dilleriyle istişhâd câiz görülmemiştir."[170] **el-Fârâbî**'nin yaptığı bu tasnif büyük kabul görmüş ve ona aykırı hareket edenler şiddetli tenkitlere mâruz kalmışlardır. Örneğin **el-Kisâ'î**, K**utrubbul** ve **Sevâdu Bağdât'ın** bazı köylerine yerleşmiş bulunan **el-Hutame Araplarının** sözleriyle istişhâd ettiğinden dolayı tenkit edilmiştir. Onunla **Sîbeveyh** arasında geçen meşhûr yaban arısı الزُّنْبُور tartışmasında da yine o **el-Hutame Araplarının** sözleriyle istişhâd edilmişti.[171] **İbnu Mâlik** de **Mısır**'da yerleşik bulunan **Lahm** ve **Cüzâm** kabîleleriyle **Sûriye**'de yaşayan ve çoğunluğu **Hıristiyan** olan **Gassân** kabîlesinin lehçeleriyle istişhâd ettiği için, **Ebû Hayyân el-Endelusî** tarafından şiddetli tenkitlere mâruz bırakılmıştır.[172]

Öte yandan sözleriyle istişhâd edilenler, kendi durumları açısından ele alındığında, onlar için bir zaman sınırlaması söz konusu olduğu görülür. Ancak onların yaşadıkları çevre açısından bu sınırlamanın dışına da çıkıldığı görülmüştür. Sözleriyle istişhâd edilenlerin en üstünü hiç şüphesiz çöl hayatı yaşayan ve yabancılarla münasebeti olmayan bedevîlerdir. Bunun yanında yerleşik Arapların fasîhlerinden de dil alınabilir. Bu hususu açıklayan **İbnu Cinnî**, bedevîlerden alındığı gibi şehirlilerden dil alınmayışını, dillerinin bozulmuş olmasına bağlar. Dilleri bozulmadığı takdirde, şehirli Arapların sözleriyle de istişhâd edilmesini gerekli görür.[173] **İbnu Cinnî** bu ifadesiyle istişhâdın zaman ve mekanla sınırlanmasından

170 *el-İktirâh*, s. 27 v.d.; *el-Muzhir*, I, 211 v.d.

171 *İrşâd*[2], XIII, 181 v.d. el-Kisâ'î ile Sîbeveyh arasında geçen münazara ve münakaşa bkz.: *Vefeyât*, III,464; el-Merzubânî, *Muhtâr min ahbâr*, vr. 132 ab.

172 *el-İktirâh*, s. 28; krş. *Fî usûl*, s. 23 v.d.

173 *el-Hasâis*, II, 5; krş, *el-İktirâh*, s. 35.

çok ehliyet ve liyâkatle ilgili olduğunu ortaya koymuş oluyor. İşte bundan dolayıdır ki, yukarıda geçtiği gibi, **Umeyye b. Ebi's-Salt**, **'Adî b. Zeyd** ve benzeri şâirlerin sözleri, bazılarınca delil kabul edilmeyişine karşılık, **eş-Şâfi'î** (ö.204/819-20)'nin[174] ve **İmâm Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî** (ö.189/804)'nin[175] sözleriyle Arapça'da istişhâd câiz görülmüştür. Zira bunlar fasîh dilin hâkim olduğu bir çevrede, çölde yetişmişlerdi.

Bütün bunlar yanında unutulmamalıdır ki, Câhiliye şiir ve nesrinden sonraki devirlere pek azı intikal etmiştir. Buna rağmen nahiv ve lûgat kitaplarında dilcilerin, özellikle nahivcilerin, istişhâdı daha çok şiire hasrettikleri görülür. Bu durumu temel eserlerin biricik kaynağında inceleyebiliriz. Şöyle ki, **Sîbeveyh**'in **el-Kitâb**ı'nda **Kur'ân-ı Kerîm**'den şâhidleri 373 kadarken, istişhâd ettiği şiir (beyt) sayısı 1050'ye ulaşması, bunun en açık delilidir. Kabîlelerin çoğundan dil alındığına ve **Câhiliye devri**nden intikal eden malzeme pek az olduğuna göre, dilcilerin bir ölçüde **Kur'ân** ile, büyük ölçüde de hadisle istişhâdı ihmal ederek eski Arap şiirine ve bir ölçüde de nesrine ağırlık vermelerinin sebebi pek anlaşılamamaktadır. Bununla beraber, sarf, nahiv ve lûgat çalışmalarında Arap şiir ve nesrinin büyük önemi olduğu da inkâr edilmemelidir. Kısacası **Arap kelâmı** tâbir edilen bu mezkûr kaynak, kâide, manâ ve istimâl (kullanış) için bir mesnet, kıyâs için de bir kaynak niteliğindedir.

IV- KIYÂS

Kıyâs, nahiv ilminin istinat ettiği kâide ve cüzlerinin üzerine bina edildiği kaynaklardan biridir. **Nahiv kaynakları** karşılaştırıldığında görülür ki, nahiv kâidelerinin oluşturduğu ilmî servetin büyük bir çoğunluğu kıyâsa dayanmaktadır.

Kıyâsın sözlük anlamı, "Bir şeyi benzerine takdir edip uydurmak"[176] şeklindedir. Terim anlamı ise, sözlük anlamından çok farklı değildir. Zira kıyâsın tanımlarından biri, "**Kıyâs, aralarındaki ortak benzerliklerinden dolayı, hükmü nakledilmeyene nakledilenin hükmünü vermektir.**" tar-

---

174 *İrşâd*[2], XVII, 299; *el-İktirâh*, s. 29; krş. *Dirâsât*, s. 1174; *Fî usûl*, s. 75 v.d.
175 *Usûlu's-Serahsî*, I, 220.
176 *Mekâyis*, V, 40; *Lisân*, III, 200; *Kâmûs Tercemesi*, II, 997.

zındadır. Bu bakımdan sarf ve nahiv ilmiyle lûgat ilmi arasındaki en bariz fark, sarf ve nahvin nakil ve kıyâsa dayanmasına karşılık, lûgat ilminin sadece nakle dayanmasıdır. İşte bundan dolayı nahiv, "**Arap kelâmının iyice araştırılması sonucu istinbat edilip çıkarılan kıyâsları bilmektir**." şeklinde tanımlanmıştır. **Kûfe** ekolü imâmlarından **el-Kisâ'î**'nin tanımı da: "إِنَّمَا النَّحْوُ قِيَاسٌ يُتَّبَعُ *Nahiv ancak, uyulan bir kıyâstır*." şeklinde[177] olup yine aynı doğrultudadır.

Hiç bir ilim meselelerini ve konularını takdir ve tespitte kıyâstan uzak kalamamış ve onsuz yapamamıştır.[178] Bu bakımdan nahiv ilmi de, kıyâsa en çok dayanan ilimlerden biridir. Zira **Basrî**, **Kûfî** ve **Bağdâdî** bütün nahivcilerin kendilerine özgü belli kıyâs tarzları vardır. Her biri, kendine özgü kıyâs tarzı ile çalışarak pek çok nahiv kuralları ve bunları içeren eserler ortaya koymuşlardır. Bunlardan **Basra**lı ve **Kûfe**li nahivciler, nakle ve kıyâsa itimat ve istinat etmekle beraber, **Basra**lı nahivciler, kıyâsa daha çok ilgi ve özen gösterirken, **Kûfe**li nahivciler kıyâslarında aynı dikkat ve özeni göstermemişlerdir. Zira bunlar aralarında bulunan rekabet sebebiyle şâzları kıyâsa esas kabul ederek Basriyyûn'nun aksine, bir hususun cevazına işaret yoluyla temas eden bir beyt bulunca, hemen onu asıl kabul ederek buna göre baplar ve konular düzenlemişlerdir.[179]

Kıyâsın mahiyetinden kısaca bahsedecek olursak, onun dört öğesi (rüknü) olduğunu görürüz. Bunlardan birincisi **el-asl** adıyla anılan **makîsun 'aleyh** (kendisine kıyâs edilen)'tir. Bunun da kendisine göre bir takım şartları vardır. İkincisi **el-fer'** adıyla anılan **makîs** (Arap kelâmına kıyâsla ondan sayılan kısım)'tir. Üçüncüsü **hüküm** olup, yapılan kıyâsın sonucudur. Dördüncüsü ise, el-asl'ın hükmünü el-fer''a vermek için aralarında bulunması gereken benzerlik **el-'ille**'dir. Bunu bir örnekle şöylece açıklayabiliriz: Sözgelimi **nâib-i fâil** (sözde özne), kendinden önce gelen fiilin isnat edildiği isimdir. Öyleyse, fâil gibi onun da merfû olması gerekir. Burada **el-asl** yani kendisine kıyâs edilen, benzetilen **fâil**dir. **el-fer'** yani kıyâslanan (benzeyen) ise, **nâib-i fâil**dir. **Hüküm**, **merfû olması** yani raf' hâlidir. '**İllet** de **isnâd**dır.[180] İşte bu örnekte de görüldüğü gibi, nahiv

---

177 *el-İktirâh*, s.55 v.d.; *Fî usûl*, s. 78.
178 *el-İktirâh*, s. 55.
179 *el-İktirâh*, s. 111; er-Râfi'î, *Târîhu âdâb*, I, 355 v.d.

kuralları konulurken nakille sâbit olan hususlara benzerleri hamledilmekle, nakledilmeyenleri de içine alan genel kurallar konmuştur. Kâidelerin kapsamına giren bütün hususların tek tek nakledilmiş olması, neredeyse imkânsız denecek kadar zordur. Bu sebeple Arap dili sadece nakledilenlere bağlı kalmaktan kıyâs yoluyla kurtarılmış ve alanı genişletilmiştir. Bu bakımdan şimdiye kadar hiç kimse nahivde kıyâsın lüzûmunu inkâr etmemiştir. Zira yüzlerce nahiv kâidesinin tespitinde kıyâsın rolü göz ardı edilemeyecek kadar büyüktür. Hattâ sözü edilen bu kâidelerin üçte ikiden fazlasının kıyâsa dayandığı kaydedilmektedir.[181] Bunun içindir ki **İbnu'l-Enbârî** "**Nahivde kıyâsı inkâr etmek mümkün değildir. Çünkü nahiv bütünüyle kıyâstır. Kıyâsı inkâr eden nahvi inkâr etmiş olur. Hiç bir âlimin kesin ifadeyle kıyâsı inkâr ettiğini bilmiyoruz.**"[182] demiştir.

Bununla beraber kıyâsın uygulamada, nahivciden nahivciye, ekolden ekole az veya çok farklılık gösterdiği söylenebilir. Çünkü bazı nahivciler kıyâsı nahiv kaynağı olarak dikkat ve itina ile kullanırken, bazıları ise aynı dikkat ve hassasiyeti göstermemiştir. Buna rağmen bütün nahiv ekolleri çalışmalarında kıyâsa dayanmış ve kâide koymada onu esas almıştır.

Nahiv kaynaklarından olan **Arap kelâmı** ile **kıyâs** hakkındaki bu kısa açıklamalardan sonra, yine bu açıklamalar ışığında, araştırmamızın esasını teşkil eden **Kur'ân'la İstişhâd** ve **Hadisle İstişhâd** konularını ele alacağız.

---

180 *el-İktirâh*, s. 56. Kıyâsla ilgili geniş bilgi için bkz . *el-Hasâis*, I, 48-133; *el-İktirâh*, s. 56-111; *Dirâsât*, s. 25-101; *Fî usûl*, s. 108-116.

181 *Eseru'l-Kur'ân*, s. 47.

182 *el-İktirâh*, s. 55.

Birinci Bölüm

KUR'ÂN VE KIRÂATLERİ İLE İSTİŞHÂD

KUR'ÂN VE KIRÂATLERİ İLE İSTİŞHÂD

Giriş kısmında yeri geldikçe temas edildiği gibi, nahiv ilminin delillerinden biri olan nakil; **Kur'ân-ı Kerîm**, kırâatleri, Hz. Peygaber'in hadisleri, fasîh Araplardan örnek olarak nakledilen lâfızlar, metinler ve Arap lehçelerinden oluşmaktadır. Bunlar ise fasîh ve belîğ olduğuna güvenilen sözlerdir. Bunlar içinde istişhâda en lâyık ve bu sebeple istişhâttâ ilk sıraya yerleştirilen **Allah kelâmı Kur'ân**'dır. Çünkü o, henüz gramer kâidelerinin tespitine başlanmadan önce Arapların yadırgamadıkları, aksine dost düşmanın hayranlık duyduğu bir üslûp ve tarzda edebiyat dünyasına meydan okuyarak gelmişti. Hiç şüphesiz **Kur'ân**, Arapça istimallerin aslî kalıplarını gâyet mevsûk bir şekilde muhafaza ederek günümüze kadar taşımıştır. İşte bu bakımdan **Kur'ân** ve onun kırâatleri, kıyâsa asıl teşkil eden metinler içinde en muteberi sayılmıştır. Çünkü **Kur'ân** metninin nakli, hem yazı hem telâffuza dayandığından, kelâm-ı Arap, hadis ve şiir gibi diğer asılları geride bırakmıştır. Zira onlar, ne kadar mevsûk olsalar bile, şifâhî ve yazılı metodu bir arada bulundurma bakımından **Kur'ân** seviyesine erişemezler.

Bilindiği gibi nakil (nakledilebilen dil serveti), mütevâtir ve âhad olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. **Kur'ân**'ın lâfızlarının, hepsi bu mütevâtir lâfızlardan müteşekkildir.[1] Öte yandan âlimler, onun ve senetlerinin zapt ve imlâsına, bizzat Sahâbeden alan fasîh ve güvenilir tâbiîn bilginlerinin telâffuz ettikleri şekilde tespit ve tedvinine öyle özen ve itina

[1] *el-Muzhir*, I, 113 v.dd., 118; *el-İktirâh*, s.47.

göstermişlerdir ki, dünya tarihinde başka hiç bir dînî veya lâdînî metne böyle bir özen gösterildiği duyulmamıştır. Bunun için o, kırâatleriyle birlikte sarf, nahiv, lügat ve belagat gibi ilimlerde kendisiyle istişhâd konusunda ihtilafsız en sahîh ve mevsûk kaynak kabul edilmiştir. Onun sahîh senetle bize ulaşmış bulunan bütün kırâatleri, benzersiz birer delil olduğu gibi, bunların edâsındaki muhtelif tarikler de böyledir. Çünkü bunlar sahâbe-i kirâmdan ve tâbi'lerin **Kurrâ'**sından rivâyet edilmiştir. Onların güçleri nispetinde **Allah Resûlü**nden duydukları şekilde tespitine çalıştıkları kırâatlerle istişhâd bir yana, onların hepsi normal konuşmalarındaki sözleriyle istişhâd câiz olan kimselerdir.[2]

İbnu Hâleveyh (ö.370/980) de, âlimlerin **Kur'ân**'da geçen bir lafzın, onda varit olmayan diğer lâfızlardan daha fasîh olduğunu ittifakla kabul ettiklerini ifade ederek[3] **Kur'ân** lâfızlarının durumu hakkında bütün bilginlerin kesin bir bilgi içinde olduklarını söyler.

İbnu Fâris (ö.395/1004-5) ise, **Kur'ân-ı Kerîm**'in bütünüyle Arapça'daki üslûp ve ifade tarzlarını kapsadığını şöylece dile getirmektedir: "**Allah'ın hüccetinin onlar üzerinde daha müessir olması ve onların, bizim lehçemiz ve üslûbumuzla gelmediği için onun bir benzerini getiremedik dememeleri için, Araplara âit bütün bu üslûp ve tarzlar Kur'ân-ı Kerîm'de varit olmuştur. Gerçekten Allah, Kur'ân-ı Kerîm'in bir benzerini getirmekten aciz kalsınlar diye Kur'ân-ı Kerîm'i, onların şiir ve hitâbelerinde tanıyıp bildikleri lehçelerle indirmiştir.**"[4]

İşte bu özelliklerinden dolayı nahiv kâidelerinin vaz'ında, lûgatların tespitinde ve kelimelerin kullanış şekillerini göstermede istişhâd yönünden **Kur'ân**-ı Kerîm ve onun kırâatleri ilk sırayı almıştır.[5] Bu bakımdan nahivci, lûgatçı, belagatçı ve diğerlerinden hiç bir bilgin onunla istişhâda karşı çıkmadığı gibi,[6] **el-Halîl b. Ahmed**, **Sîbeveyh**, **el-Kisâ'î**, **el-Ferrâ**, **el-Muberrid**, **İbnu Durusteveyh**, **İbnu Fâris** ve **es-Se'âlibî** vb. nahivci ve lûgatçılar, **Kur'ân-ı Kerîm** ile istişhâdı nakilleri (asılları) arasında ilk

---

2 *Fî usûl*, s. 28.
3 *el-Muzhir*, I, 213.
4 *A.g.e.*, I, 342; *Takrîrâtu's-Sîrâfî*, I, 167.î
5 *el-Halîl b. Ahmed*, s.79.
6 *el-İktirâh*, s.20; *el-Kur'ân ve eseruh*, s. 329.

sırada ve ön planda tutmuşlardır. Nitekim cumhura göre kâne [كان]'nin haberinin tekaddümü hiç bir şekilde câiz görülmezken, **İbnu's-Serrâc** (ö.316/929) tarafından ﴿وَأَنْفُسَهُمْ كَانُوا يَظْلِمُونَ﴾ ve ﴿أَ هَؤُلَاءِ إِيَّاكُمْ كَانُوا يَعْبُدُونَ﴾ gibi âyetlerle istişhâd edilerek "**Ma'mûl'ün takdîmi, âmilinin takdîmini de câiz** kılar." kâidesi vaz' edilmiştir.[7] **el-Ahfeş** (ö. 211/ 826) de, "başında vâv [و] ve kad [قد] **mukadder olarak** bulunan mâzi fiilin de, hâl olabileceğine, (وَقَدْ حَصِرَتْ) ﴿أَوْجَاؤُكُمْ حَصِرَتْ صُدُورُهُمْ﴾ ve (وَقَدْ رُدَّتْ) ﴿هٰذِهِ بِضَاعَتُنَا رُدَّتْ إِلَيْنَا﴾ âyetlerinin takdirli şekliyle istişhâd etmiştir.[8]

İbnu's-Serrâc ile **el-Ahfeş**'in mezkûr kâideleri vazederken **Kur'ân-ı Kerîm**'le istişhâd etmesi, hiç şüphesiz onların bu konudaki hassâsiyetlerini göstermektedir. Yoksa kimi nahivcilerin yaptığı gibi **Kur'ân-ı Kerîm**'le istişhâdı ihmâl etmek, bazı kâidelerin ortaya çıkmasına engel teşkil edebilmektedir.

Artık denilebilir ki **Kur'ân-ı Kerîm**, Arap kelâmında mevcut bütün üslûp ve tarzları ihtiva ettiği, nakli yazı ve telâffuz olarak tevâtüre dayandığı, kısaca fasîh Arapça'yı en üstün şekliyle muhafaza ettiği için bütün bilginler tarafından istişhâda birinci derecede lâyık görülmüştür. Bununla beraber bazen **Kur'ân-ı Kerîm**'de varit olan bir husus, kâideye esas alınmayıp, şâz olarak işlem görmüştür. Halbuki bilindiği gibi **câhiliye** devrine âit şiir ve nesirin pek az bir kısmının intikal ettiği düşünülürse, **Kur'ân-ı Kerîm**'in bu konudaki önemi kendiliğinden ortaya çıkar. Bu bakımdan **İbnu's-Serrâc** ve **el-Ahfeş**'in **Kur'ân-ı Kerîm**'de varit olan bir hususu şâz kabul etmeyip, onu kıyâsa esas alarak ve onunla istişhâd ederek kâide ortaya koymaları önem taşımaktadır.

A- KUR'ÂNLA İSTİŞHÂD HAKKINDAKİ GÖRÜŞLER

Kur'ân-ı Kerîm'le istişhâd hakkındaki görüşleri; dilciler, kâri'ler ve usûlcülerin görüşleri olarak üç gurupta incelemek mümkündür.

---

7 *Hem'u'l-hevâmi'*, I, 118; *el-Medâris*, s.143. Âyetler için bkz. *A'râf Sûresi*, 7/177, *Sebe' Sûresi*, 34/40.

8 *el-Muğnî*, I, 173; *Hem'u'l-hevâmi'*, I, 247; *el-Medâris*, s. 99. Âyetler için bkz. *Nisâ' Sûresi*, 4/90; *Yûsuf Sûresi*, 12/65.

I- DİLCİLERİN GÖRÜŞLERİ

Dil çalışmalarında **Kur'ân-ı Kerîm**'le istişhâdın ön planda tutulmasına rağmen, en eski nahiv ve lügat kitaplarını incelediğinizde, **Kur'ân-ı Kerîm**'le istişhâdın câiz olup olmadığına dair sarih bir ifadeye rastlayamazsınız. Ancak ilk olarak bu konuyu ele alıp değerlendiren **es-Suyûtî**, "**Kur'ân-ı Kerîm**'in mütevâtır, âhâd ve şâz bütün kırâatleri ile Arapça'da istişhâd câizdir. Âlimler bilinen kıyâsa ters düşmedikçe şâz kırâatlerle bile istişhâdın câiz olabileceği konusunda ittifak halindedirler. Bununla beraber, kıyâsa muhalif olursa, ona kıyâs etmek câiz olmamasına rağmen, bizzat bu kırâatın benzerinde olunla istişhâd edilebilir..." der ve sözlerine şöylece devam eder: "Sözünü ettiğim bu şâz kırâatlerle istişhâd meselesi fıkıhta ihtilaflı bir konu olsa da, nahivciler arasında bu konuda bir fikir ayrılığı bilmiyoruz..."[9] Daha sonra **'Abdulkâdir el-Bağdâdî** 'nin bu konuyu ele aldığı görülmektedir. O şöyle diyor bu konuda: "Allah'ın kelâmı, sözlerin en fasîhi ve en beliğidir. Dolayısıyla onun kırâatlerinin mütevâtır veya şâz olanıyla istişhâd câizdir."[10]

es-Suyûtî ve **el-Bağdâdî**'nin mezkûr ifadelerinden de anlaşıldığı gibi, kendilerinden önce **Kur'ân-ı Kerîm**'le istişhâda karşı çıkan olmamıştır. Bununla beraber, onlardan önce bu konuda lehte olanların görüşleri ise eserlerinde ancak îmâ ve işâret yoluyla ifadesini bulmaktadır. Bu ifadeleri kronolojik sıraya göre ele alalım:

Nahiv ilminin büyük üstadı **Sîbeveyh**, emmâ [أَمَّا] dan sonra gelen ismin, mübtedâ olarak merfû' olması durumunu incelerken, raf' kırâatini benimsedikten sonra, ﴿وَأَمَّا ثَمُودَ فَهَدَيْنَاهُمْ﴾ âyetinin ثَمُودَ şeklindeki nasb kırâatini naklederek "Bazıları bunu böyle okumuştur. Ne var ki, kırâate muhalefet edilemez; çünkü kırâat uyulması gerekli bir yoldur"[11] der. Yine o, bir başka yerde, *leyse* [لَيْسَ]'ye benzeyen harflerden söz ederken, bunların haberinin bazı nahivcilere göre mansûb, bazılarınca ise merfû' olduğunu söyledikten sonra, bunun bir benzerinin Hicâz lehçesinde nâzil olan: ﴿مَا هَٰذَا بَشَرًا﴾ tarzındaki **Allah kelâmı** olduğunu; zira Benû Temîm

---

9 *el-İktirâh*, s. 20.
10 *Hizâne*, I, 4.
11 *el-Kitâb*, I, 74. Âyet için bkz. *Fussilet Sûresi*, 41/17.

Kabîlesinden mushaf'taki durumunu bilenlerden başkasının bunu merfû' okuduğunu ifade eder.[12]

Sîbeveyh bu sözleriyle bir taraftan mezkür harflerin haberinin mansûb ve merfû oluşuna bir şâhid verirken; diğer taraftan **Kur'ân-ı Kerîm**'e uymanın gerekliliğini dile getirmektedir. Onun **Kur'ân-ı Kerîm**'le istişhâdı câiz gördüğü mezkür ifadeleri yanında, bizzat **Kur'ân-ı Kerîm** ve kırâatleriyle istişhâd etmiş olması da onun bu görüşte olduğunu göstermeye yeterli bir delil teşkil etmektedir.

İbnu Cinnî'nin **Kur'ân-ı Kerîm**'le istişhâd hakkında bir ifadesine rastlayamadık. Bununla beraber onun şâz kırâatlerden bahsederken kullandığı ifadelerden yararlanarak **Kur'ân-ı Kerîm**'le istişhâd hakkındaki görüşünü tespit etmek mümkündür. Onun bu konudaki ifadelerini birlikte inceliyelim: "Biz, şâz kırâatlerin tevcîhini yaparken hiç bir zaman onları ittifakla kabul edilen kırâatler üzerine çıkarmak istemiyoruz. Bunu ancak şâz kırâatlerin terk edilmesi, onların değerini düşüreceğinden, bunların değerinin düşürülmemesi ve töhmet altında kalmamaları için yapıyoruz. Zira kırâatlerin rivâyetleri Resûlüllah'a (s.a.s.) dayanmaktadır. Bu bakımdan, "﴿وَمَا آتَاكُمُ الرَّسُولُ﴾ : **Resûl size ne verirse alın**" diye buyrulurken bu şâz kırâatler nasıl terk edilebilir?"[13]

Onun bu ifadeleri, şâz kırâatlerle istişhâdın cevazı görüşünde olduğunu açıkça gösterdiği gibi, aynı şekilde onun **Kur'ân-ı Kerîm**'in tümüyle istişhâdın câiz olduğu kanaatinde bulunduğunun da açıkça delalet etmektedir. Nitekim **'Abdulkâdir el-Bağdâdî** de, onun **el-Muhtesib** adlı eserinin başında; şâz, mütevâtır bütün kırâatlerle istişhâdın cevazına kâil olduğunu kaydetmektedir.[14]

Ebû Mansûr es-Se'âlibî (ö.430/1038-9) ise, **Kur'ân-ı Kerîm**'le istişhâdın câiz, hattâ evlâ olduğunu açıklar. Zira o, meşhûr **Fıkhu'l-luğa** adlı eserinin ikinci kısmına:

"وهو سر العربية في مجاري كلام العرب وسننها والاستشهادِ بالقرآن على أكثرها" başlığı[15] ile başladığı gibi aynı zamanda o, "Allah'ın kelâmı, ihticâc edilen sözlerin

12 A.*g.e*., I, 28. Âyet için bkz. *Yûsuf Sûresi*, 12/31.
13 *el-Muhtesib*, vr. 2 a. Âyet için bkz. *el-Haşr Sûresi*, 59/7.
14 *Hizâne*, I, 4.
15 *Fıkhu'l-luğa*, s. 322.

en üstünüdür."[16] diyerek de konudaki olumlu görüşünü bir defa daha yineler.

er-Râğib el-İsbehânî (ö.502?/1108-9?) de **el-Mufredât** adlı eserinde: "**Kur'ân**'ın lâfızları, Arap kelâmının özü ve kaynağıdır; fakîh ve hâkimler ahkam vaz'ında ve hüküm vermede ona istinat ederler. En usta şâirler ve belagatçılar, şiir ve nesirlerinde ona sığınırlar ve ondan güç alırlar."[17] diyerek **Kur'ân** lâfızlarının Arap dilinin özünü teşkil ettiğini ve dolayısıyla istişhâda en lâyık metnin o olduğunu ifade etmek ister.

Kur'ân-ı Kerîm'le istişhâd konusunda, yeni araştırmacılardan **Mehdî el-Mahzûmî, el-Halîl b. Ahmed** hakkında yaptığı araştırmada: "**Dilcilerin, çalışmalarında başvurdukları kaynaklar arasında Kur'ân-ı Kerîm'in ilk sırayı aldığını**"[18] ve **Sa'îd el-Efğânî** de, "**Kur'ân-ı Kerîm'in mütevâtir,** âhâd **ve** şâz **bütün kırâatlerinin Arapça'da hüccet ve delil olduğunu**"[19] beyan etmektedirler.

Tâhâ Huseyn ise: "**Kur'ân-ı Kerîm, bütün mevsûk şiir ve nesirlerden daha evvel Arap gramerine temel vazifesi gördüğünde hiç şüphe yoktur**."[20] diyerek sözlerine devam ederken "**Kur'ân'a hâs bir gramer, yalnız temenniye şâyan değil, elzemdir de. Kur'ân'ın kendisi buna temel vazifesi görmelidir**."[21] fikrini savunur.

Özet olarak denilebilir ki, eski ve yeni bütün nahivciler, hiç bir şart koşmadan **Kur'ân-ı Kerîm**'le istişhâdı kabul etmişlerdir. Bu durum bazılarının açık, bazılarının da dolaylı ifadelerinden ve bir de onların **Kur'ân-ı Kerîm** ve çeşitli kırâatleriyle istişhâda bizzat yer vermiş olmalarından anlaşılmaktadır. Bu sebeple **es-Suyûtî**'nin de dediği gibi, âlimler arasında **Kur'ân-ı Kerîm**'le istişhâda karşı çıkan olmadığı sonucuna varıyoruz.

---

16 A.g.e., s.85.
17 *el-Mufradât*, muk. s. أ ; krş. *el-Muzhir*, I, 201.
18 *el-Halîl b. Ahmed ve hayâtuh*, s. 79.
19 *Fî usûl*, s. 445.
20 Tâhâ Huseyn, *Kur'ân-ı Kerîm'de Üçüncü Şahıs*, s. 149.
21 A.g.e., s. 163.

II- KIRÂAT BİLGİNLERİNİN GÖRÜŞLERİ

Dilcilerden hiç birinin **Kur'ân-ı Kerîm**'le istişhâda karşı olmadığını az önce görmüştük. Böyle bir itirazın, **Kur'ân-ı Kerîm**'in bütün kırâat ve nakil yollarını hakkıyla bilen ve bunun için muayyen prensipler vazetmiş olan kırâat bilginlerinden de gelip gelmediğini incelemek konumuza ışık tutması bakımından önemlidir. Büyük kırâat imâmı **Ebû 'Amr ed-Dânî** (ö. 444/1052), kırâatlerin ve bu sebeple **Kur'ân-ı Kerîm**'in itimada şâyan olup, ona uymanın şart olduğunu şu sözleriyle ortaya koymaktadır: "**Kırâat imâmları, Kur'ân-ı Kerîm'in kırâatlerinden herhangi birinde ne lûgatın en yaygın ne de Arapça'ya en uygun olanına göre hareket ederler. Aksine onlar, heberin en sahîh ve naklin en sağlam olanını dikkate alırlar. Onların nezdinde bir rivâyet sâbit olunca, ona ne Arapça'nın** kıyâsı **ve ne de lûgatın yaygın oluşu engel olabilir. Çünkü kırâat, kabul edilmesi ve üzerinde karar kılınması gereken yoldur**".[22] Bu sözleriyle o, aynı zamanda kırâat bilginlerinin de görüşlerini özetlemiş bulunmaktadır. Zira onların eserlerinde ortaya koydukları bu prensipler kesindir. Onlar bu prensiplerin tatbikinde son derece dikkatli ve güvenli; söz ve eylem olarak da gâyet programlı hareket ediyorlardı.[23] **ed-Dânî**, yukarıdaki sözlerinde ayrıca kırâat imâmlarının kırâat tespitinde tamâmen sıhhatli nakle dayandıklarını, aslâ Arapça'ya uygunluğunu ve yaygınlığını nazarı itibara almadıklarını ifade eder.

Böylece dilciler gibi kırâat âlimleri de, Arapça'da **Kur'ân-ı Kerîm** ve kırâatlerine uyulması gerektiği kanaatindedirler. Şâz kırâatler de **Hz. Peygamber**'e (s.a.s.) dayandığından aynı hükme tâbîdir. Bu sebeple hiç bir kırâat içtihada veya ihtiyara bağlı olarak ortaya çıkmış değildir.

III- USÛLCÜLERİN GÖRÜŞLERİ

Usûlcülerin **Kur'ân-ı Kerîm**'le istişhâd hakkındaki görüşlerini tespit ederken de diğer bazılarında olduğu gibi, onların dolaylı ifadelerinden istifade edilecektir. Meselâ **İbnu Hazm** (ö.456/1063-4), **Kitâbu'l-fisal** adlı eserinde nahivcileri eleştirerek şöyle demektedir: "Şaşılacak kişiler! Onlar,

22 *en-Neşr*, I, 10 v.d.; krş. *el-Mushafu'l-murettel*, s. 185; *Fî usûl*, s. 30.
23 *Fî usûl*, s. 31.

İmru'u'l-Kays, **Zuheyr**, **Cerîr**, **el-Hutay'a** ve **et-Tırımmâh** gibi şâirlere veya Esed, Benû Suleym, yahut Temîm kabîlesine mensup bir şâire âit şiirlerde veya bedeviye âit bir nesirde işlerine yarayacak bir lâfız bulsalar hemen onu dile sokuyor ve hiç tereddütsüz onunla kesin hükme varıyorlar. Daha sonra da bütün dillerin ve sahiplerinin yaratıcısı olan Allah'a âit bir kelâm buldular mı, ona iltifat etmiyor ve hüccet kabul etmiyorlar. Aksine veçhini değiştirip, yerinden oynatarak Allah'ın koyduğu şekilden kurnazlıkla çevirmeye çalışıyorlar".[24] Görüldüğü gibi **İbnu Hazm** bu sözleriyle Arapça'da **Kur'ân-ı Kerîm**'le istişhâdın, diğer istişhâd asılları ile yani beşer kelâmıyla istişhâddan daha önde yer alması gerektiğini ifade etmektedir.

Fahruddîn er-Râzî (ö. 666/12210)'nin bu konudaki görüşünü de ona isnât edilen şu cümlelerden anlamak mümkündür. O da nahivcilerden yakınarak şöyle söylemektedir: "Dil kâidelerini kâili meçhul bir şiirle ispat etmeyi câiz gördüğümüz takdirde, bu kâidelerin **Kur'ân-ı Kerîm**'le ispatı daha da evlâ olur. Bazen görüyoruz ki nahivciler, **Kur'ân-ı Kerîm**'de varit olan lâfızların tespitinde mütereddit davranıyorlar. Fakat bu kâidelerin tespitinde kâili meçhul bir şiirle istişhâd ettiler mi, sevinçten uçuyorlar. Onlara çok hayret ediyorum. Zira onlar, bu kâili meçhul şiirin **Kur'ân-ı Kerîm**'in lâfızlarına uygun düşmesini, onların sıhhatine delil sayıyorlar. Halbuki bu lâfızların **Kur'ân-ı Kerîm**'de varit olmasını, onların sıhhatine delil kabul etmek daha uygun olur."[25]

Son devir ulemâsından **Reşîd Rizâ** (ö.1354/1935) da, ﴿أَلاَّ تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا﴾ âyetinin emir veya nehiy sîgasıyla geldiğini ileri süren nahivcileri kendi hallerine bıraktığını söyleyerek söyle diyor: "... Ancak bizi ilgilendiren sözün manâsını zahmetsiz ve kolaylıkla anlamaktır. Bu sebeple nahivcilerin kâidelerinden **Kur'ân**'a uygun düşenler doğru ve geçerli; uymayanlar ise doğru olmadığı gibi geçerli de değildir."[26]

İfadelerini nakletmeye çalıştığımız **İbnu Hazm**, **Fahruddîn er-Râzî**, ve **Reşîd Rizâ, Kur'ân-ı Kerîm**'le istişhâdın cevazına kâil olmak şöyle

---

24 *Dirâsât*, s. 31; *Fî usûl*, s.32.

25 *el-Kırâât ve'l-lehecât*, s. 130; *Dirâsât*, s. 31. Adı geçen eserlerde *Tefsîru'r-Râzî*, III, 193 şeklinde referans verilmiştir. Mezkûr eserin iki değişik baskısında yaptığımız araştırmaya rağmen, onun bu ifadesine rastlayamadığımızı üzüntüyle bildirmek isteriz.

26 *el-Menâr*, VIII, 184. Âyet için bkz. *Hacc Sûresi*, 22/26.

dursun, diğer istişhâd asılları içinde **Kur'ân** ile istişhâdın ilk sırayı alması gerektiği kanaatinde olduklarını açıkça ortaya koymuşlardır. Fakat onların ifadelerinden, nahivciler içinde **Kur'ân** ile istişhâda karşı olanlar bulunduğu zannı uyanmaktadır. Ancak ileride görüleceği gibi onların bu tür ifadeleri, nahivcilerin **Kur'ân**'la istişhâdı ihmal edecek derecede şiire fazla yer verdikleri anlamındadır. Çünkü hiçbir âlim, **Kur'ân**'la istişhâda karşı çıkmamıştır. Ne var ki, **Kur'ân**'la istişhâdı ihmal ederek şiirle istişhâda daha çok yer veren nahivcilerin sayıları az değildir. Tabiatiyle bu durum usûlcülerin değil, nahivcilerin hanesine yazılacak bir eksidir.

Böylece **Kur'ân**'la istişhâd hakkındaki görüşleri arz ederken dilcilerin, kırâat âlimlerinin ve usûlcülerin direkt veya dolaylı ifadeleri ile karşılaştık. Hepsinin, **Kur'ân**'la ve onun mütevâtir, âhâd ve şâz kırâatleriyle istişhâdı câiz ve hattâ gerekli gördüklerine şâhit olduk. Ancak dilcilerin, **Kur'ân**'la istişhâdı birinci sırada görmekle birlikte, ileride görüleceği üzere, ona eserlerinde gerekli yoğunlukta yer vermediklerini ve daha da ileri giderek bazı mütevâtır kırâatlere itiraz ettiklerini de göreceğiz.

B- İSTİŞHÂD YÖNÜNDEN KUR'ÂN VE KIRÂATLERİ

İstişhâd yönünden **Kur'ân** ve kırâatlerini incelemeye başlamadan önce, **Kur'ân** ve kırâat kavramlarını ve aralarındaki ilgi ve farkları incelemek yerinde olacaktır.

Kur'ân'ın sözlük anlamı: قَرَأَ fiilinin mastarlarından biri olup bir anlamı "toplamak"tır;[27] zira **Ebû 'Ubeyde**'ye göre: "**Kur'ân**, sûreleri topladığı ve içine aldığı için bu adı almıştır".[28] Mastar olan bu kelime mübalağa ifadesiyle ism-i fâil anlamında kullanılmıştır. **Kur'ân**'ın diğer bir anlamı da, "okumak"tır. Nitekim:

"﴿إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُ وَ قُرْآنَهُ﴾ *Onu toplayıp (kalbine yerleştirmek ve sana) okutmak bize düşer."* âyetinde قُرْآنَهُ kelimesi, "kırâat: Okumak ve okutmak" manasındadır. Bu âyetin ardından gelen "﴿فَإِذَا قَرَأْنَاهُ فَاتَّبِعْ قُرْآنَه﴾ *Onu*

27 el-Ezherî, *Tehzîbu'l-luğa*, IV, 271-275
28 el-Cevherî, *es-Sıhâh*, I, 64-65.

(sana) okuttuğumuz zaman, onun okunuşunu dinle." âyetinde de قُرْآنَهُ kelimesi yine "kırâat: okuma, okuyuş" anlamında kullanılmıştır.[29] Bu anlamıyla da yine mastar, "okunan" manasında[30] mübalağa için ismi mefûl anlamında kullanılmıştır. Bunlar dışında **İmâm eş-Şâfi'î** gibi, bazı âlimlerin القرآن'ın hemzesiz, kırâat kökünden alınmamış, fakat **et-Tevrât** ve **el-İncîl** gibi Kitâbullâh'ın özel ismi olduğunu söyleyenler de vardır.[31]

Kur'ân'ın terim anlamı: "**Kur'ân**, meşhûr yedi harf üzerine nakille mushafın iki kapağı arasında bize naklolunan kitaptır."[32] **İbnu's-Subkî** (ö.756/1355) ise aynı tanıma "Tilâvetiyle ibadet olunan" kaydını koymuş; buna sebep olarak da, "Tilâveti mensûh olanların dışarıda kalmasını sağlamak" olduğunu belirtmiştir.[33]

Kırâatın sözlük anlamı: قَرَأَ fiilinin bir diğer mastarı olan "kırâat" meşhûr anlamıyla "okumak" demektir. "**Kur'ân**'ı ezbere ya da yüzünden okumaktır".[34]

Kırâatın terim anlamı: "Kırâat imamlarından birinin, rivâyetler ve tarikler bir olmakla beraber, **Kur'ân-ı Kerîm**'in telâffuzunda ötekilere muhalif olarak -bu muhalefetin, harflerinin veya şekillerinin telâffuzunda olması aynıdır- sahip olduğu mezhebdir".[35]

es-Suyûtî kırâati: "Kıraat imamlarından birinde, rivâyetler ve tarikler ittifak ederse, o kırâattir."[36] şeklinde tarif eder.

İbnu'l-Cezerî "**Muncidu'l-Mukri'în**" adlı eserinde, "Kırâat, **Kur'ân**'ın kelimelerinin edâ keyfiyetlerini ve ihtilaflarını, nakledenlere nispet ederek bilmektir"[37] şeklinde kırâati tanımlar

ez-Zerkeşî (ö.794/1391-2), kırâati tarif ederek **Kur'ân** ile kırâatlerin farkını şöyle açıklamaktadır: "Hiç şüphesiz **Kur'ân** ve kırâatleri, birbirinden

---

29 el-Cevherî, *A.g.e.*, göst. yer. Âyetler için bkz. *el-Kıyâme Sûresi*, 75/17-18.
30 el-Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, V, 204, 205.
31 el-Ezherî, *Tehzîbu'l-luğa*, IV, 271-275.
32 el-Ğazzâlî, *el-Mustasfâ*, Mısır, 1356/1937 (nşr. el-Mektebetu'ticâriyye), s. 65.
33 İbnu's-Subkî, *Cem'u'l-Cevâmi'*, Mısır, 1318 (nrş.Matba'atu Mustafâ el-Bâbî el-Halebî), I, 109.
34 el-Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, V, 204-205
35 *Menâhil*, I, 405.
36 *el-İtkân*, I, 76.
37 Bkz. *Menâhil*, I, 405.

farklı birer hakikattir. **Kur'ân**, açıklama ve karşı duranları aciz bırakmak için **Hz. Muhammed**'e (s.a.s.) zaman zaman indirilmiş olan vahiydir. Kırâatler ise, bu vahyi meydana getiren lâfızların harflerinin yazılışlarının şeddeli (teşkîl) ve şeddesiz (tahfîf) olma gibi yönlerden arz ettiği farklılıklardır.[38] **İbnu Cezzî** (ö. 741/1340) de, kırâatlerin **Kur'ân**'a göre durumunu şöyle îzâh eder: "Kırâatler, hadisteki rivâyetler mesabesindedir. Bu bakımdan kırâatlerin de, hadislerde olduğu gibi, rivâyetiyle zapt edilmesi gerekmektedir".[39] Bir kırâatin kabul edilmesi için kırâat imâmlarının üzerinde ittifak ettikleri hususlar: Mushaflardan birine uyması, Arapça'nın herhangi bir vechine mutâbık düşmesi ve sahîh senetle **Resûlüllah**'a (s.a.s.) ulaşmış bulunmasıdır. Bir kırâatin makbûl olması için gerekli olan, bu şartlardan her üçünün bir arada bulunmasıdır. Zira bu şartlardan sadece birini taşıyan kırâatler makbûl değildir. **Kur'ân**, herhangi bir mütevâtır kırâatle eş anlamlı sayılamaz. Zira **Kur'ân** bir kırâatten değil, bilakis bütün kırâatlerden müteşekkildir. Bu bakımdan, bütün kırâatleri ihtiva etmesi açısından **Kur'ân**'la kırâatler arasında içlem-kaplam ilişkisi olduğu söylenebilir. **Kur'ân**'ı bütün mütevâtır kırâatlerin oluşturduğunu dikkate alırsak, "**Kur'ân**'la istişhâd" tabiriyle "mütevâtır kırâatlerle istişhâd" tabirini birbiri yerinde kullanmanın bir mahsuru olmasa gerektir. Konunun daha açık bir şekilde anlaşılması için **Kur'ân** ve kırâatlerini incelemekte fayda görüyoruz.

I- İSTİŞHÂD YÖNÜNDEN KUR'ÂN

Kur'ân-ı Kerîm'le istişhâdın ittifakla kabul edildiğini yukarıda görmüştük. **Kur'ân-ı Kerîm**'in Arap dili açısından bir tahlilini yapmak ise, bu görüş birliğindeki isabet noktasını açıklığa kavuşturacaktır.

a- ARAP DİLİ AÇISINDAN KUR'ÂN-I KERÎM

Kur'ân-ı Kerîm'in Arapça olduğu bilinmektedir. Bununla beraber bozulmamış saf Arapça'yı ihtiva edip etmediği, Arap dili için bir ölçü, bir numûne kabul edilip edilmeyeceği söz konusu olacaktır. Bu bakımdan

---

38 *el-Burhân*, I, 318. *Kur'ân* ve kırâat farkı için ayrıca bkz. *el-İtkân*, I, 180; *el-Kırâât ve'l-lehecât*, s. 4; *Mebâhis*, s. 108.

39 İbnu Cezzî, *K. et- Teshîl li 'ulûmi't-tenzîl*, I, 11.

Kur'ân-ı Kerîm'in dil açısından taşıdığı özellikleri sıralamak gerekecektir. Bu açıdan biz de, fesahat ve belagatta zirvede bulunan[40] ve içinde yer alan her lafzın diğerlerinden daha fasîh ve geçerli olduğu herkesçe bilinen[41] **Kur'ân**'daki Arap lehçelerini; Arapça olmayan kelimelerin bulunup bulunmadığını ve **Kur'ân**'da bazı kâtip hatâlarının varlığı iddiasını araştırarak **Kur'ân-ı Kerîm**'in istişhâda liyâkatini tespit etmeye çalışacağız.

1- Kur'ân'daki Lehçeler

Bilindiği gibi, bütün diller kendi içinde bir takım lehçelere sahiptirler. Bunun gibi Arap dili de birtakım lehçelerden oluşmuştur. Bu lehçeler kendi aralarında, az da olsa, bazı farklılıklar gösterirler. Lehçe farkları diye tabir edilen bu farklar ise, **fıkhu'l-luğa** ve **edebiyât** kitaplarında sıralanmıştır.[42] Ancak kısaca belirtmek icap ederse, diyebiliriz ki, bu lehçeler her bir kelimenin bazı harflerinde ya da hareke ve sükûnunda; mu'rab ve mebnîlik, idğâmlı ve idğâmsız olma, sahîh ve illetli olma, imâle (ince okuma) ve tefhîm (kalın okuma) ile okunma, harflerin dizilişi, uzatmalı ve uzatmasız olması, harf ilâvesi ve düşürülmesi, amel ettirme ve ettirmeme, müzekkerlik ve müenneslik gibi durumlarda farklılık arz ederler. Bunlar dışında bazen da bir anlam, çeşitli lehçelerde farklı lâfızlarla nakledilmiş olabilir.[43] Konunun başında da belirtildiği gibi, işte bu gibi farklı lehçeler Arap dilini oluşturmuştur.

Bütün bu bilgiler ışığında diyebiliriz ki, **Kur'ân-ı Kerîm** nâzil olduğu sıralarda Arap dilinde bu değişik lehçeler mevcut idi. Ancak bununla beraber bilindiği gibi toplumda ortak dil olan **Kureyş** lehçesiydi. Arapça olarak inen **Kur'ân-ı Kerîm**'de de aynı özelliklerin bulunması kaçınılmazdı. Öte yandan belagatın zirvesinde bulunması ve bu sebeple benzerinin ortaya konulması hususunda meydan okumasının (tehaddî) geçerli olması için dilin karakteristik özelliklerine sahip olması zorunluydu. Zaten ilâhî hikmet de bunu gerektirir. Zira böyle olmamış olsaydı, tehaddîye muhatâp olanların: "**Kur'ân-ı Kerîm** bizim lehçemizi ihtivâ etmediği için, bir ben-

---

[40] *Dirâsât*, s. 30, er-Râfi'î, *Tahte râyeti'l-Kur'ân*, s. 18.
[41] *el-Muzhir*, I, 342; *Fî usûl*, s. 34.
[42] er-Râfi'î, *Târîhu âdâb*, I, 140-161; *el-Mu'cemu'l-'Arabî*, I, 77 v.d.
[43] *Dirâsât*, s. 30.

zerini getiremedik" iddiâları haklılık kazanabilecekti.[44] Halbuki böyle bir tutarsızlık, **Allah kelâmı** için söz konusu olamaz. **Kureyş** lehçesinin diğer lehçelerden benimsediği pek çok kelime aldığı ve böylece Arapça'da en fasîh dil kabul edildiği[45] dikkate alınırsa, **Kureyş** lehçesiyle nâzil olan **Kur'ân-ı Kerîm**'in diğer Arap lehçelerinden bazı kelime ya da ifadeleri ihtivâ etmesinin bizzat Arap dilinin gereği olduğu anlaşılır. Zira Yüce Allah da: "﴿وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ إِلاَّ بِلِسَانِ قَوْمِهِ لِيُبَيِّنَ لَهُمْ﴾ *Onlara apaçık anlatabilsin diye her peygamberi kendi milletinin diliyle gönderdik…"* buyurarak, **Kur'ân-ı Kerîm**'in Arapça olduğuna ve onlara Allah tarafından bildirilen hususların en iyi bir şekilde anlatılmasının ancak onların konuştukları dil ile mümkün olabileceği dikkatleri çekmektedir. Onların konuştukları dil, bütün lehçelerden alarak teşekkül ettiğine göre, bu dille nâzil olan **Kur'ân-ı Kerîm**'in çeşitli lehçeleri kapsaması gâyet tabiîdir. Nitekim **İbnu Hâleveyh** de, **Kur'ân-ı Kerîm**'de bütün Arap lehçelerinden kelimeler bulunduğunu kaydederek[46] konumuza ışık tutmaktadır.

Kur'ân'daki çeşitli lehçelere gelince, bunlar **Ebû 'Ubeyd el-Kâsım b. es-Sellâm** (ö.223-4/ 837-8)'ın bu konuya tahsis edilmiş olan risâlesinde: **Kureyş, Huzeyl, Kinâne, Curhum, Himyer, Temîm, Kays, 'Aylân, Tay, 'Umân, 'Ezdu Şenû'a, Mizhâc, Ğassân, Hüzâ'a, Hazramevt, Medyen, Hevâzin, Sebe', el-Yemâme, Muzeyne, Benû Hanîfe, Lahm, Sekîf, Süleym, Kinde, Has'am, Sa'du'l-'Aşîra, Cuzâm, el-Eş'ariyyûn, 'Anmâr, Tağlib, el-Evs, Hazrec, Hemezân, Yemân, 'Azrâ** gibi 35 lehçe olarak tespit edilmiştir.[47] **Ebû Bekr el-Vâsitî**'nin "**el-İrşâd fî 'l-kırââti'l-'aşr**" adlı eserinde **Kur'ân**'daki lehçelerin 50 olduğu nakledilmekte; fakat bunu nakleden eserler 40 lehçe ismi saymaktadırlar.[48]

---

44 *el-Muzhir*, I, 342; *el-Hayâtu'l-edebiyye*, s. 35.

45 *es-Sâhibî*, s. 23; *Mecâlisu Sa'leb*, I, 100 v.d.; *el-Hasâis*, II, 11. Bu konudaki farklı görüşler hakkında daha geniş bilgi için bkz. *es-Sâhibî*, s. 28 v.d.; *el-Burhân*, I, 283; *el-Muzhir*, I, 210 v.d..

46 İbnu Hâleveyh, *el-Hucce*, s. 217.

47 Ebû 'Ubeyde'nin adı geçen risalesi, Celâleyn Tefsirinin Mısır baskısının zeylinde: "*Risâle celîle tezammene me'a verede fi'l-Kur'âni'l-Kerîm min luğati kabâ'ili'l-'Arab*" neşredilmiştir. Bu risaleyi es-Suyûtî de *el-İtkân* (I, 133-135) ve *Mu'teraku'l-'akrân* (I, 201-206) adlı eserlerinde muhtasaran nakletmiştir. Bu risalenin Ebû 'Ubeyde'ye nispeti konusunda bir tartışma için bkz. *el-Mu'cemu'l-'Arabî*, I, 74; baskısı için bkz. Serkis, I, 121.

48 *el-İtkân*, I, 135; *Mu'teraku'l-'akrân*, I, 204 v.d.; *Miftâh*, II, 411 v.d.

Bu açıklamalardan da anlaşılabileceği gibi, **Kur'ân-ı Kerîm**'in çeşitli Arap lehçelerini içermesi bakımından durumu bu olunca, onun **Kureyş** lehçesiyle inmiş olmasını **İbnu 'Abdi'l-Berr** (ö.463/1071) şöyle îzâh eder: "Bence **Kur'ân-ı Kerîm**'in **Kureyş** lehçesiyle nâzil olduğunu söyleyenlerin sözlerinin manâsı, onun büyük çoğunluğu **Kureyş** lehçesiyle nâzil oldu, demektir. Zira baştan sona bütün **Kur'ân**'da hemzenin tahkiki v.s. gibi **Kureyş** lehçesinden başka lehçeler de vardır.[49]

Bütün bunların ışığında denilebilir ki, **Kur'ân-ı Kerîm**'de gelen bütün lehçeler fasîhtir. Onda hâkim olan **Kureyş** lehçesi ise, en güzel ve en tatlı kelimelerden oluşmuştur. Nitekim **İbnu Cinnî**, **Kur'ân-ı Kerîm**'de bütün lehçelerin bulunduğunu ve bunların hepsinin de fasîh olduğunu söyler.[50] **İbnu Hâleveyh** de, **Kur'ân-ı Kerîm**'de vârit olan bütün lehçelerin diğerlerinden fasîh olduğunda ittifak bulunduğunu bildirir.[51]

Bu sebeple, lehçeler arasında, lehçe fesahati bakımından ufak tefek farklılıklar olmasına rağmen, onlarla istişhâd etmek, onlara kıyâs yapmak sahîh ve câizdir. Zira **İbnu Cinnî**: "Aralarındaki farklılıklara rağmen, bütün lehçeler hüccettir. Bu sebeple Arap lehçelerinden birine kıyâs yaparak konuşan kimse hatâ etmiş olmaz; aksine isabet etmiş olur."[52] diyerek Arap lehçeleriyle istişhâdın ve onları delil kabul etmenin câiz olduğunu ifade eder. **Ebû Hayyân** (ö. 745/1344) da, "Her hangi bir lehçeye kıyâs yapmak sahîhtir"[53] şeklindeki ifadesiyle **İbnu Cinnî**'nin görüşüne katılır.

Kısaca denilebilir ki, **Kur'ân-ı Kerîm Kureyş** lehçesinden başka lehçeleri de ihtiva eder. Bütün lehçelerle istişhâd câiz olduğuna göre, her lehçeden bir kaç kelime veya ifadeyi içeren ve büyük çoğunluğu **Kureyş** lehçesiyle olan **Kur'ân** ile Arapça'da istişhâd, câiz hattâ elzemdir. Çünkü **Kur'ân-ı Kerîm**'de varit olan lehçelerin fasîh olduğunda görüş birliği vardır.

2- Kur'ânda Arapça Olmayan Kelimeler Var mıdır?

Kur'ân-ı Kerîm'i Arap dili açısından ele alınca, Arapça asıllı olmayan (**mu'arrab**) kelimeler bulunup bulunmadığını incelemek lüzûmu da

---

49 *el-Burhân*, I, 248; *Mu'teraku'l-'akrân*, I, 205.

50 *el-Munsif*, II, 17.

51 *el-Muzhir*, I, 213.

52 *el-Hasâis*, II, 12; *el-İktirâh*, s. 111104.

53 *Dirâsât*, s. 30.

kendiliğinden ortaya çıkar. İslâm âlimleri **Kur'ân-ı Kerîm**'de yabancı asıllı kelimelerin varlığı hususunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Âlimlerin bir bölümü **Kur'ân-ı Kerîm**'de Arapça olmayan hiç bir kelimenin bulunmadığını savunurken, bir bölümü de **Kur'ân-ı Kerîm**'de bazı **mu'arrab** kelimelerin varlığını kabul etmişlerdir. Bu konuda bir üçüncü görüş daha vardır ki, o da ilk iki görüşün sentezi durumundadır.

2a- Kur'ân'da Mu'arrab Kelimelerin Varlığını Kabul Etmeyenler

İslam âlimlerinden büyük bir kesim, **Kur'ân-ı Kerîm**'in Arapça olması dolayısıyla onda yabancı asıllı (mu'arrab) kelimelerin bulunmadığı kanaatindedirler. Bunlara göre **Kur'ân-ı Kerîm**'de vârit olan her kelime Arapça'dır. Zira aksi takdirde **Kur'ân-ı Kerîm**'in Arapça olduğunu söylemek mümkün olmaz. Bu görüş sahiplerinin başında **İmâm eş-Şâfi'î** (ö.204/819) gelmektedir. Zira o, Allah'ın Kitabının tamamen Arapça olarak nâzil olduğunu açıklarken, **Kur'ân-ı Kerîm**'de **mu'arrab** kelimeler bulunduğunu ileri sürenlere karşı : "Bizzat **Kur'ân**'ın kendisi, Allah'ın Kitabında hiç bir yabancı kelime bulunmadığını gösterir."[54] şeklinde cevap vermektedir. Yine o, kendisine Allah'ın Kitabının sırf Arapça olup, ona başka hiç bir dil karışmadığına dâir delilini soranlara: "Bunun delili Allah'ın Kitabıdır." der ve: ﴿وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ إِلاَّ بِلِسَانِ قَوْمِهِ لِيُبَيِّنَ لَهُمْ﴾ *Onlara apaçık anlatabilsin diye her peygamberi kendi milletinin diliyle gönderdik…*" âyetini buna delil getirir.[55] **er-Risâle** adlı eserinde bu konuyu daha başka deliller getirerek etraflıca açıklayan **eş-Şâfi'î**, Allah'ın Kitabında yabancı kelime bulunmadığı kanaatini perçinlemeye çalışmaktadır.[56]

Bu konuda **eş-Şâfi'î**'den başka **Ebû 'Ubeyde** (ö.208?/832?) ve **İbnu Cerîr et-Taberî** (ö.310/922) de görüş beyan ederek: "**Kur'ân**'da Arapça'dan başka bir dil bulunduğunu söyleyenin büyük konuşmuş olacağını[57] ve **Kur'ân**'da yabancı dillere nispet edilen kelimelerin, o dil sahipleri tarafından da bilinen müşterek kelimeler olup, onların dillerinde de yer alan Arapça kelimeler olduklarını söylerler.[58]

---

54 *er-Risâle*, s. 40; krş. *el-Burhân*, I, 2287; 'Abdulkerîm Zeydân, *el-Vecîz*, s. 124.
55 *er-Risâle*, s. 45. Âyet için bkz. *İbrâhîm Sûresi*, 14/4.
56 Bkz. *er-Risâle*, s. 40-53.
57 *el-Mu'arrab*, s. 4; *el-Burhân*, I, 287; *el-Muhezzeb*, vr. 12a.; *el-İtkân*, I, 135.
58 *el-Muzhir*, I, 266; *Tefsîru't-Taberî*, I, 10; *el-Burhân*, I, 289;

Öte yandan **İbnu Fâris** (ö.395/1004) ile **Ebû Bekr el-Bâkıllânî** (ö.403/1012) ise, "**Kur'ân**'da yabancı dillerden kelimeler yer alsaydı, bu meydan okumanın (tehaddînin) sırrına ters düşerdi. Çünkü o zaman insanlar, bilmedikleri dille geldiği için Araplar, **Kur'ân**'ın bir benzerini getiremediler şeklinde bir zanna kapılabilirlerdi."[59] diyerek **Kur'ân**'da **mu'arrab** kelime bulunmadığını savunurlar.

Aynı görüşü paylaşan **ez-Zerkeşî** (ö.794/1391-2)de bu konuda: ﴿إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ قُرْآ نًا عَرَبِيًّا﴾ *Şüphesiz Biz onu Arapça bir Kur'ân olarak indirdik*" âyetini ve benzeri âyetleri delil olarak getirmektedir.[60]

Yukarıda fikirlerini kısaca aktarmaya çalıştığımız **eş-Şâfi'î**, **Ebû 'Ubeyde**, **et-Taberî**, **İbnu Fâris**, **el-Bâkıllânî**, ve **ez-Zerkeşî** gibi âlimler, **Kur'ân-ı Kerîm**'in bütünüyle Arapça olduğunu, onda hiç bir yabancı kelime bulunmadığını ve bunun da tehaddînin gereği olduğunu aklî ve naklî delillerle ispatlamaya çalışmışlardır.

2b- Kur'ân'da bazı Mu'arrab Kelimelerin Varlığını Kabul Edenler

İslâm âlimlerinden bir kısmı da, **Kur'ân**'da bazı **mu'arrab** kelimelerin bulunduğu kanaatindedirler. Bu görüş sahiplerinin bir kısmından nakiller yaparak konuya açıklık getirmeye çalışalım. **Kur'ân**'da Arap dilinden olmayan bazı kelimeler bulunduğuna dair ilk bilgiler, **İbnu 'Abbâs** (ö.68/687) ve **'İkrime** (ö.107/725) gibi zatlara dayanmaktadır.[61] Adı geçen bu iki zat ile **Mucâhid** (ö.103/721-2)'den gelen nakillere göre: *Siccîl* [سِجِّيل] kelimesi Farsça; *el-Mişkât* [اَلْمِشْكَاة] kelimesi Habeşçe; *el-Yemm* [اليَمّ] kelimesi Kıptî'ce; *et-tûr* [الطُّور] kelimesi Süryânice; *ebârîk* [أَبَارِيق] ve istebrek [إِسْتَبْرَق] kelimeleri Farsça olmak üzere **Kur'ân**'da yer alan aslı Arapça olmayan **mu'arrab** kelimelerdendir.[62] Tâbiînden olan **Ebû Meysera** (ö.63/682-3)'den de "**Kur'ân**'da bütün diller vardır" dediği nakledilmiş olup,[63] **Sa'îd b. Cubeyr** (ö.95/713-4)

---

59 *es-Sâhibî*, s. 29 v.d.; *el-Burhân*, I287 v.d.; *el-Muhezzeb*, göst. yer.; *el-İtkân*, I, 135.

60 *el-Burhân*, göst. yer. Âyet için bkz. *Yûsuf Sûresi*, 12/2. ez-Zerkeşî'nin delil olarak kullandığı diğer âyetler şunlardır: *Fussilet Sûresi*, 41/44; *en-Nahl Sûresi*, 16/103; *eş-Şu'arâ' Sûresi*, 26/192.

61 *el-Burhân*, I, 288.

62 *el-Mu'arrab*, s. 5; *Tefsîru'l-Hâzin* (Mecme'u't-tefâsîr), III, 375. *Kur'ân*'daki diğer mu'arrab kelimeler ve asıllarının hangi dillere âit olduğuna dâir geniş bilgi için bkz. *Fıkhu'l-luğa*, s. 304-307; *el-Burhân*, I, 288; v.d.; *el-İtkân*, I, 138-140 .

63 *el-Burhân*, I, 283; *el-İtkân*, I, 136.

ile **Vehb b. Munebbih** (ö.114/732)'in de aynı görüşte oldukları kaydedilmiştir.[64]

es-Suyûtî, yukarıdaki rivâyetlere dayanarak **Kur'ân**'da bazı **mu'arrab** kelimeler bulunduğunu savunarak şöyle der: "Arapça olmayan lâfızların **Kur'ân**'da bulunması, onun geçmiş ve geleceklerin ilimleriyle her şeyin haberini ihtiva etmesi hikmetine mebnîdir. Her şeyi tam olarak ihtiva etmesi için, **Kur'ân**'da çeşitli dil ve lehçelere işaret edilmesi gerektiğinden dolayı, onda her dilin en hafif, en tatlı ve Araplarca en fazla kullanılan lâfızları yer almıştır." Sözlerine devamla **es-Suyûtî**: "**İbnu'n-Nekîb** (ö.698/ 1298)'in de bunu açıkça ifade ettiğini gördüm. Şöyle diyor: '**Kur'ân**'ın diğer ilahî kitaplardan farkı, onların başka hiç bir dil olmaksızın sadece gönderildikleri milletlerin dilleriyle gelmiş olmalarına karşılık, **Kur'ân**'ın bütün Arap lehçelerini içerdiği gibi, Rumca, Farsça, Habeşçe v.b. dillerden kelimeler ihtiva ederek indirilmiş olmasıdır.' Ve daha sonra da, **Kur'ân**'da bazı **mu'arrab** kelimelerin bulunmasındaki faydaları sıralıyordu.[65]

el-Gazzâlî (ö.505/1111-2) ise, yukarıda geçen **el-Bâkıllânî**'nin **Kur'ân**'da **mu'arrab** kelime bulunmadığı şeklindeki görüşüne karşı çıkarak: "Bu bizce kabul edilir bir görüş değildir. Çünkü bütün **Kur'ân**'ın, Arapların dillerine girmiş olan ve kullandıkları aslı yabancı bir kaç kelimeyi ihtiva etmesi, onu Arapça olmaktan çıkarmaz; bu ismin ona isnat edilmesine engel olmaz ve tehaddî için de Araplara bir hüccet de teşkil etmez."[66] şeklinde görüşünü ortaya koymaktadır.

Bu görüşü savunanlar genel olarak: "﴿قُرْآنًا عَرَبِيًّا﴾ *Arapça Kur'ân olarak...*" âyetini de, "Farsça bir kasidede bulunan Arapça bir kelime nasıl onu Farsça olmaktan çıkarmıyorsa, **Kur'ân**'da da Arapça'nın dışında bir kaç kelime bulunması onu Arapça olmaktan çıkarmaz." şeklinde îzâh etmektedirler.[67]

Kısaca belirtmek icap ederse, ashâb'tan **İbnu 'Abbâs**, tâbiîn'den **Ebû Meysera**, **Sa'îd b. Cubeyr**, **Mucâhid**, **Vehb b. Munebbih** ve müteahhı-

---

64 *el-İtkân*, I,136, 139.
65 A.*g.e*, I, 136.
66 *el-Mustasfâ*, I, 106.
67 *el-Muhezzeb*, vr.12 b.; *el-İtkân*, I, 136.

rînden **el-Ğazzâlî**, **İbnu'n-Nekîb el-Cuveynî** ve **es-Suyûtî** gibi bilginler, **Kur'ân**'da yabancı asıllı kelimelerin[68] varlığını kabul etmişlerdir. Zira az önce de geçtiği gibi, onlara göre **Kur'ân**'da Arapçalaştırılmış bir kaç kelimenin bulunması onu Arapça olmaktan çıkarmaz.

2c- Kur'ân'daki Mu'arrablar Konusunda Uzlaşmacı Yol İzleyenler

Kur'ân'da **mu'arrab** kelimelerin varlığını kabul edenler ve etmeyenlerden başka, bir de bu iki görüşün haklı taraflarını alarak uzlaşmacı bir yol tâkip eden âlimler bulunmaktadır. **İbnu Fâris**'in nakline göre bu konuda ilk fikir beyan eden **Ebû 'Ubeyd el-Kâsım b. es-Sellâm** (ö.223-4/837-8)'dır. O, bu fikir ayrılığından söz ederken **Kur'ân**'da yabancı asıllı kelimelerin varlığını fıkıh âlimleri; etmeyenlerin ise Arapça bilginleri olduğunu ifade ettikten sonra sözlerine şöyle devam eder: "Bence en doğrusu, iki tarafın görüşünü de tasdik etmektir. Çünkü fukahânın da dediği gibi bu kelimelerin asılları başka dillere mensuptur. Ne var ki bu kelimeler Arapça'ya geçmiş, Araplar da bunları kullana kullana zaman aşımıyla yabancı telâffuzdan kurtararak kendi telâffuzlarına uydurmuş ve böylece bu kelimeler Arapça'ya mal olmuştur. Daha sonra bu lâfızlar Arapça'nın bünyesinde mevcutken **Kur'ân** nâzil olmaya başlamıştır. İşte bu bakımdan bu lâfızların Arapça olduğunu söyleyenler de, bunu kabul etmeyenler de haklıdırlar."[69]

es-Suyûtî'nin açıklamasına göre, **el-Cevâlikî** (ö.540/1145-6) ve **İbnu'l-Cevzî** (ö.597/1201) gibi bazı âlimler, bu uzlaşmacı görüşe meyletmişlerdir.[70] Nitekim **el-Cevâlikî** bu konuda: "İnşallah her iki görüş sahipleri de isabetlidirler. Çünkü sözü edilen bu kelimeler aslında Arapça değildir. Daha sonra Araplar bunları kendi telâffuzlarına uydurarak Arapçalaştırmışlar ve böylece

68 Tarihî süreç içinde *Kur'ân*'daki mu'arrab kelimeleri konu alan kitaplar yazılmış, ancak bunlardan bir kısmı zamanımıza ulaşamamıştır. İsimleri için bkz. *el-Mu'cemu'l-'Arabî*, I, 75. Zamanımıza ulaşanların en eskisi, es-Suyûtî'ye âit olan, "اَلْمُهَذَّب فيما وقعَ في القرآن من المُعرّب" adlı eserdir. Bunun bir yazması Süleymaniye ktp. Bağdatlı Vehbi Efendi kısmı no: 2102/2 de bulunmaktadır. Bu eserlerden ikincisi ise, المُتَوَكِّلي adıyla 1348 h. yılında Dımışk'ta neşredilmiştir. Bkz. *el-Mu'cemu'l-'Arabî*, I, 75. Son dönemlerde ise, Hamza Fethullâh'ın, "رسالةُ الْكَلمات غير العربية الواقعة في القرآن الكريم" adlı eseri Bulak'ta 1902 yılında yayımlanmıştır. Bkz. Serkis, I, 796; *el-Mu'cemu'l-'Arabî*, I, 76.

69 *es-Sâhibî*, s. 29; krş. *el-Burhân*, I, 290; *el-Muzhir*, I, 269; *el-İtkân*, I, 137.

70 *el-İtkân*, I, 137.

bunlar Arapça oluvermişlerdir. Bunlar bulundukları hâliyle Arapça, asılları itibariyle de yabancı lâfızlardır. Bu durum, her iki tarafı da doğrulamaktadır."[71] diyerek bu görüşünü açıkça ortaya koymaktadır. **el-Cevâlikî**'den yaklaşık iki asır önce **İbnu 'Atiyye** (ö.383/993)'nin de yukarıda geçen fikirlere yakın ifadelerle aynı görüşte olduğunu, **ez-Zerkeşî**'den öğreniyoruz.[72]

Sonuç olarak denilebilir ki, **Kur'ân**'da Arapça asıllı olmayan kelimeler bulunduğunu kabul edenler gibi etmeyenler de vardır. Bu iki görüşün haklı taraflarını benimseyen âlimler ise, bu kelimelerin asılları itibariyle yabancı, bulundukları durumları ile de Arapça oldukları görüşündedirler.

Arap Dilinde Arapçalaştırma (ta'rîb) Meselesi

Kur'ân'da **mu'arrab** kelimelerin bulunup bulunmadığına dair görüşleri tespit ettikten sonra, bunlardan hangi görüşün gerçeğe daha yakın olduğunu ortaya koymak için, Arap dilinde ta'rîb diye bir meselenin bulunup bulunmadığını incelemek yerinde olacaktır. Kaynaklara müracaat edildiğinde, bunun sonradan ortaya çıkmış bir durum olmayıp, daha ilk kaynaklarda yer aldığını görmek mümkündür. Arap gramerinin zamanımıza ulaşan ilk yazılı kaynağı olan **el-Kitâb**'ta Arapça'da ta'rîb konusuna bir bap tahsis edilmiştir. "هذا باب ما أعرب من الأعجمية *Arapçalaştırılmış Yabancı Kelimeler Bâbı*" adını taşıyan bu baptan hemen sonraki bapta **Sîbeveyh**, tarih boyunca Arapça'da bir kelimenin Arapçalaştırılmasında yabancı hangi harfler yerine hangi harflerin konulduğunu örnekleriyle açıklayarak özetle şöyle der: "Araplar, yabancı kelimelerdeki harflerden kendilerine yabancı olanlarını kesinlikle değiştirirler. Bunu yaptıktan sonra, bazılarını kendi söz kalıplarına sokarlar ve bazılarını ise olduğu gibi bırakırlar. Bazen da içinde yabancı harf bulunmayan bir kelimeyi kendi söz kalıplarına uysun uymasın olduğu gibi kullanırlar. Kimi kez kelimenin yabancı harflerini değiştirdikleri gibi, âit olduğu dildeki harf sayısını da değiştirdikleri olur".[73] **Sîbeveyh**'in eserinde bir üçüncü bap da yabancı isimlere tahsis edilmiş bulunmaktadır.[74]

---

71 *el-Mu'arrab*, s. 5; krş. *el-Muzhir*, I, 269.
72 *el-Burhân*, I, 289.
73 *el-Kitâb*, II, 342 v.d.; *el-Burhân*, I, 289; *el-Muhezzeb*, vr. 12 b.; *el-İtkân*, I, 136; el-Cevâlikî, *el-Mu'arrab*, s. 6. Burada verilen eserlerin bu konudaki içeriği Sîbeveyh'in içeriği ile hemen hemen aynıdır.
74 *el-Kitâb*, II, 19.

Ta'rîb konusunda örnekleri ile oldukça tatminkâr bilgi veren bu kaynaktaki îzâhlardan her dil gibi Arap dilinin de tâ eski zamanlardan beri başka dillerden kelime alma durumunda olduğu açıkça anlaşılmaktadır.

el-Câhiz da aynı konuya şu ifadeleriyle ışık tutmaktadır: "Eski devirlerde **Medine** halkı, aralarına İranlıların gelmesi sebebiyle onların bazı lâfızlarına ilgi duyup, onları kullanıyorlardı. İşte bundan dolayı bazı Arapça kelimelerin yerini kullanışta Farsça kelimeler almıştı".[75] **İbnu Dureyd**, **el-Ezherî**, ve **el-Cevâlikî** gibi lûgatçılar da, Arapça'ya başka dillerden girmiş kelimelere işaret ederek: "**Bu kelime şu dilden mu'arrabtır**", "**dehîldir**" veya "**Bunun Arapça olduğunu bilmiyoruz**" şeklinde ifadeler kullanırlar.[76] **es-Se'âlibî** ise, Arapların kullandıkları **Farsça** ve **Rumca** kelimeleri, "**Fıkhu'l-luğa**" adlı eserinde birer fasıl halinde toplamıştır.[77] **el-Cevâlikî** de, bu konuya tahsis ettiği ünlü eserinin mukaddimesinde: "Bu kitapta, Arapların kullandıkları yabancı kelimelerden, **Kur'ân**'da yer alanları, **Allah Resûlü**, sahâbe ve tâbiînden gelen haberlerde yer alanları ve Arapların şiir ve ahbârında kullandıklarını zikredeceğiz. Böylece yabancı kelime (**dehîl**), fasîh kelimeden (sarîh) ayrılmış olacaktır"[78] diyerek Arapça'nın normal olarak bazı Arapçalaştırılmış kelimeler içerdiğini hem bu ifadesiyle hem de yazdığı eseriyle ortaya koymuştur.

Demek ki, **Kur'ân** nâzil olmadan önce de, Arapların şiir, nesir, ahbâr ve hitâbelerinde söz konusu **mu'arrab** kelimeler olağan bir şekilde kullanılıyordu. Zira bunu **câhiliye** devrinden intikal eden şiirlerde bizzat görmek mümkündür. Bu hususta en tipik örnek **İbnu 'Abbâs**'la **Nâfi' b. el-Ezrak** (ö.65/685) arasında geçen ünlü soru-cevap (muhâvere) şeklindeki konuşmadır. Çünkü bu konuşma esnasında **Nâfi'**'in **İbnu 'Abbâs**'a Arapların bilip bilmediğini sorduğu garip kelimeler içinde **mu'arrab** olanları da vardı. **İbnu 'Abbâs** bunlara Arap şiirinden şâhidler getiriyordu.[79] Diğer taraftandan **el-Cevâlikî**'nin **Farsça**'dan **mu'arrab** olduğunu söylediği[80]

75 *el-Beyân*, I, 19.
76 Msl. bkz. *Cemhera*, I, 123, 163, 298, II, 38, 182, III, 26, 305, 330, 357; krş. *el-Muzhir*, I, 271.
77 *Fıkhu'l-luğa*, s. 304-307; krş. *el-Muzhir*, I, 275-277.
78 *el-Mu'arrab*, s. 3.
79 Msl bkz. Mesâ'il, s. 249-286.
80 Bkz. *el-İtkân*, I, 139.

el-Kenz [الكنز] kelimesinin "hazine" anlamıyla **Tarafe** (ö.550m.)'nin **mu'allaka**sında bulunan bir beyitte:[81]

أَرَى الْعَيْشَ كَنْزًا نَاقِصًا كُلَّ لَيْلَةٍ ۞ وَمَا تَنْقُصِ الأَيَّامُ وَالدَّهْرُ يَنْفَدِ

Görüyorum ki hayat, her gece biraz azalmakta olan bir hazinedir.
Günlerin, zamanın eksiltmekte olduğu nesne, elbette bir gün tükenir.

şeklinde yer aldığı görülmektedir. Örnekleri çoğaltmak mümkün, ancak, verdiğimiz örnekler konunun anlaşılması için yeterli olacaktır.

Artık, gerek yukarıda gördüğümüz bu misallerden ve gerekse **Sîbeveyh**, **el-Cevâlikî** ve **İbnu 'Atiyye** gibi bilginlerin açıklamalarından anlaşıldığı üzere, **Kur'ân**'ın nüzûlünden önce de Arap dilinde yabancı kelimeleri Arapçalaştırma (ta'rîb)'nın varlığı tartışmasız kesinlik kazanır. Durum bu olunca, tekrar **Kur'ân**'da yabancı kelime bulunup bulunmadığını tartışma konusu etmeye hacet kalmasa gerektir. Çünkü **Hz. Peygamber** (s.a.s.) söz konusu dilleri bilmezdi. **Mekke**'de Yahudi bile yoktu. Eğer bu kelimeler evvelden beri Arap dilinde kullanılmış olmasaydı, bunları dinleyen müşriklerin türlü türlü itiraz ve alaylarda bulunmuş ve onlara cevaplar verilmiş olması gerekirdi. Halbuki "açık Arap dili" tabirine de hiç kimse itirazda bulunmamıştır. **Kur'ân-ı Kerîm**'ın meydan okuyuşuna muhâtap olanlar, **Kur'ân**'da anlamadıkları bazı yabancı kelimeler bulunduğundan hiç şikâyetçi olmamışlardır. Bu tehaddî karşısında aciz kalan müşrikler, aksine konu dışına çıkarak **Kur'ân**'ın Tebliğcisinin "**göklere çıkıp kitap getirmesini, içinden ırmaklar akan bahçeleri ve altından bir evi olmasını, göklerin yere inmesini**"[82] istemişlerdir. Bu da yetmiyormuş gibi, galibiyeti "**Kur'ân**'ı dinlememek için gürültü ve yaygara koparmakta"[83] aramış ve sonunda mağlup olmuşlardır.[84] **Kur'ân**'ın fesahat ve belagatı karşısında **Lebîd b. Rabî'a** (ö.41?/661?) [85] gibi bazı şâirler şiir söy-

---

[81] Bkz. ez-Zevzenî, s. 85; *Mecmû'u muhimmâti'l-mutûn*, s.793; Şerafeddin Yaltkaya, *Yedi Askı*, s. 44, (Ar.böl. s. 17), İstanbul, 1985.

[82] Bkz. *İsrâ Sûresi*, 17/89-93.

[83] Bkz. *Fussilet Sûresi*, 41/26.

[84] el-Âlûsî, *Ruhu'l-me'ânî*, I, 27; *el-Vesît*, s. 98; es-Sibâ'î, *Târîhu âdâb*, II, 23.

[85] *Usdu'l-ğâbe*, IV, 514 v.d.; *Cevâhir*, II, 86; el-Ğalâyînî, *Ricâlu'l-Mu'allakât*, s.165 v.d.

lemekten vazgeçmiş; **Ka'b b. Zuheyr** (ö.24/645)[86] ve **en-Nâbiğatu'l-Ca'dî** (ö.57?/676?)[87] gibi şâirler de **Kur'ân**'ı ve onun Tebliğcisini övmeyi yeğlemişlerdir. Bütün bunlar **Kur'ân**'ın itiraz kabul etmeyen fasîh bir Arapça ile nâzil olduğunun kesin delilleri sayılabilir.

Kur'ân inmeden önce de normal olarak Arap dilinde **mu'arrab** kelimelerin varlığı gerçeğini gördükten sonra, bu kelimelerin **Kur'ân**'da bulunup bulunmadığı şekline göre ve bu iki görüşün uzlaşması halinde istişhâd yönünden **Kur'ân**'ın durumuna bir göz atacak olursak, şu değerlendirmede bulunabiliriz: **Kur'ân**'da **mu'arrab** kelime olduğunu kabul etmeyenlerin görüşüne göre, Arap dilinde **Kur'ân-ı Kerîm**'le istişhâda hiç bir mani yoktur. Çünkü bu görüşe göre **Kur'ân** kelimesi kelimesine öz, fasîh Arapça'dır. **Kur'ân**'da bazı **mu'arrab** (yabancı dilden girmiş) kelimelerin varlığını kabul edenler açısından konumuz değerlendirildiği zaman, bu **mu'arrab** kelimelerin **Kur'ân**'ın indiği sırada Arapça'nın bünyesinde yer almış olduğunu ve aynı Arapça'dan oluşan eski Arap şiir ve nesriyle istişhâdın ittifakla kabul edildiğini görürüz. Durum böyle olunca, o günün Arapçasıyla gelmiş olan **Kur'ân**'la da istişhâdın cevazına bir engel bulunmaz. Üçüncü görüş ise bu iki görüşün sentezi durumundadır. Bunlara göre bu kelimeler, asılları itibariyle yabancı olsa da, bulunduğu durumda Arapça'ya mal olmuş kelimelerdir. **Kur'ân**'da asl olan bunların bulundukları durum olduğundan, bu görüşe göre de, **Kur'ân**'la istişhâd için her hangi bir engel söz konusu değildir.

3- Kur'ân'da Lahn İddiası

İslâm âlimlerinden **İbnu Kuteybe**, **İbnu Ebî Dâvûd** (ö.316/928) **Ebû 'Amr Osmân ed-Dânî** (ö. 444/1052) ve **es-Suyûtî**'nin nakillerine göre, **Hz. Osman** (ö.35/677) ve **Hz. Âişe** (ö.58/678)'den gelen rivâyetlerde "**Hz. Osman**'ın tertip ettiği yazım heyeti tarafından **Kur'ân**'da lahn yapıldığı söz konusu edilmiştir. Bu rivâyetlerin sıhhat durumlarını ve buralarda yer alan lahnın hangi manâda kullanılmış olduğunu dikkate almadan bunlara dayanarak **Kur'ân**'da bazı hatâlar (lahn) bulunduğunu ileri sürenler olmuştur. Bu iddiaya göre **Kur'ân**'ın bir kısmının istişhâda ehil olmaması

---

86 *Miftâh*, I, 250. Ka'b b. Zuheyr'in kasidesinin tamamı *Mecmû'u muhimmâti'l-mutûn*, s. 77-80'de bulunmaktadır.

87 *Usdu'l-ğâbe*, V, 292; *el-İsâbe*, VI, 296; *Cevâhir*, II, 144.

gibi bir durum ortaya çıkabilir ki, bu iddianın asılsızlığı, söz konusu rivâyetlerin incelenmesiyle ortaya çıkacaktır:

İlgili rivâyetlerden biri şu şekildedir: "**İkrime**'den rivâyet edildiğine göre; mushaflar istinsâh edilince **Hz. Osman**'a arz edildi. O da bunlarda bazı lahnlar (hurûfen mine'l-lahn) görünce: Bunları değiştirmeyin. Çünkü Araplar bunları (veya Araplar bunları dilleriyle) düzeltecektir. Eğer kâtip **Sekîf**, yazdıran da **Huzeyl** kabîlesinden olsaydı, bunlar burada bulunmazdı, dedi".[88] **Hz. Osman**'dan gelen bundan başka rivâyetler de vardır.[89] Burada aynı hadiseyi anlatan değişik rivâyetlerin içinden sadece birini almış bulunuyoruz. Tekrardan kaçınmak için diğerlerinden yeri geldikçe istifade edeceğiz.

Hz. Âişe ile ilgili rivâyet ise, '**Urve b. ez-Zubeyr** (ö.93/712)'den gelmektedir. O şöyle der: "Âişe'ye **Kur'ân**'ın lahnını, yani: ﴿إِنَّ هَذَان لَسَاحِرَان﴾, ﴿إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِؤُنَ...﴾ ve ﴿...وَالْمُقِيمِينَ الصَّلَوةَ وَالْمُؤْتُونَ الزَّكَوةَ...﴾ âyetlerini sorduğumda: "**Ey kardeşimin oğlu! Bu, kâtibin işidir. Onlar yazarken hatâ etmişlerdir.**" dedi".[90]

es-Suyûtî, bu rivâyetleri naklettikten sonra şöyle bir açıklama getirmektedir: "Bunlar, çözülmesi güç rivâyetlerdir. **Birinci olarak, Kur'ân** şöyle dursun, köklü fesahate sahip Sahâbenin kendi sözlerinde lahn yaptıklarını düşünmek nasıl mümkün olur? **İkinci olarak**, indirildiği şekilde **Resûlüllah**'tan (s.a.s.) aldıkları, ezberleyip, yazdıkları ve sağlam bir duruma getirdikleri **Kur'ân** hakkında onlar için bu nasıl düşünülebilir? **Üçüncü olarak** onların, hepsinin birden hatâ üzerinde ve onun yazılışında ittifak ettikleri nasıl zannedilebilir? **Dördüncü olarak** onların sonradan uyanıp, böyle bir hatâdan dönüş yapmadıkları nasıl söylenebilir? **Beşinci olarak Hz. Osman**'ın bu düzeltmeyi yasakladığı nasıl düşünülebilir? **Altıncı olarak** da kırâatler seleften halefe mütevâtir olarak nakledildiği halde, nasıl bu hatâ üzerinde devam ettikleri

---

88 *K. el-Mesâhif*, s. 33; *el-Mukni'*, vr. 52 b.; *el-İtkân*, I, 1, 183. *Kur'ân*'daki kırâat farklarını, İbnu Mes'ûd mushafında *el-Fâtiha* ve *el-Mu'avvizeteyn* Sûrelerinin noksan oluşunu ve Ubey b. Ka'b'ın mushafında Kunût dualarının fazladan bulunmasını ileri sürerek *Kur'ân*'a dil uzatmak isteyenlerin iddiaları için bkz. *Te'vîl*, s. 24-32. İbnu Kuteybe'nin bunlara verdiği cevaplar için bkz. *A.g.e*, s. 33-49.

89 Bu rivâyetler için bkz. *K. el-Mesâhif*, s. 32 v.dd.; *el-İtkân*, I, 182 v.dd.; *Te'vîl*, s. 26.

90 *Me'âni'l-Kur'ân*, I, 106; *K. el-Mesâhif*, s. 34; *el-Mukni'*, vr. 52 b., 53 a.; *el-İtkân*, I, 182; *el-İktirâh*, s. 21; krş. *Te'vîl*, s. 25 v.d..Âyetler için bkz. *Tâhâ Sûresi*, 20/63, *Mâ'ide Sûresi*, 5/69, *Nisâ' Sûresi*, 4/162.

sanılabilir?"[91] **es-Suyûtî** açıklamalarına devamla, âlimlerin bu rivâyetleri şöylece üç şekilde değerlendirmiş olduklarını kaydeder.

Birincisi: Bu rivâyetlerin **Hz. Osman**'dan nakli sahîh değildir. Çünkü, bu rivâyetlerin isnadı zayıf, muzdarip ve munkatı'dır. **Hz. Osman** Müslümanların uyacakları bir imâm mushaf ortaya koyduğuna göre, o bunda lahn görür de, nasıl bunu Arapların dilleriyle düzeltmeleri için bırakır? **Kur'ân**'ın toplama ve yazma işini üzerinde bulunduranlar, seçkin ve ehliyetli kimseler oldukları halde, bunlar bunu düzeltmeyip de başkaları nasıl düzeltebilir? Ayrıca o, bir değil birkaç mushaf yazdırmıştı. Eğer lahn bunların hepsinde yapıldı denilecek olsa, onların bu hatâ üzerinde ittifak etmiş olmaları pek uzaktır. Bu lahnın hepsinde değil de bazı mushaflarda vuku bulduğu düşünülse, bu da diğerlerinin sıhhatini itiraf demektir. Halbuki, lahnın bazı mushaflarda bulunup bazılarında bulunmadığını kimse söylememiştir. Şu halde mushaflar, kırâat vecihleri dışında asla farklı bir şekilde gelmemiş olup, bu kırâat farkları da, hiç bir zaman lahn olarak kabul edilemez.

İkincisi: Bu rivâyet sahîh olduğu takdirde, buradaki lahn, bazı remiz ve işaretler ile hazf yerlerinin mevcudiyetine hamledilebilir.

Üçüncüsü ise: Buradaki lahnın, telâffuzu yazılışına muhalif olan bazı kelimelerin bulunması şeklinde tevilidir.[92]

Bazı âlimler de, **Hz. Osman**'ın mezkûr rivâyette kullandığı lahn kelimesinin **lehçe** manâsında olduğunu ileri sürerler. Nitekim **İbnu Ebî Dâvûd** özetle buradaki lahnın **lehçe** manâsında olduğunu; eğer bu böyle olmayıp da, Arapların normal konuşmalarında hatâ kabul ettikleri **lahn** olsaydı, onun bu hatâları taşıyan mushafları okumaları için Müslümanlara göndermesinin mümkün olamayacağını söyler.[93]

İbnu Hâleveyh ise kanaatini: "**Hz. Osman**'ın hatâları Arapların düzeltmesine bırakmayıp kendisinin düzeltmesini kabul edersek, bura-

---

91 *el-İtkân*, I, 183; *el-İktirâh*, s. 22.; krş. *Miftâh*, II, 421 v.d. İbnu Hişâm'ın nakline göre, el-Mehdî, *Ş. el-Hidâye*'de Hz. Âişe'den nakledilen bu haberin sahih olmadığını ve *Kur'ân*'da Arapça'ya göre sahih vechi bulunmayan bir kelime bulunmadığını söyler. Bkz. Ş. *Şuzûr*, s. 51.

92 *el-İtkân*, I, 183. İbnu Teymiye de, söz konusu edilen bu rivâyetin batıl olduğunu, sebepleriyle birlikte açıklamaktadır. Bkz. Ş. *Şuzûr*, s. 50 v.d.; Bazı bilginler ise, bu rivâyeti delil kabul ederek yazının olduğu gibi bırakılıp, gerektiği gibi okunması görüşünü ileri sürerler. Bkz. *K. Elif bâ*, I, 45.

93 *K. el-Mesâhif*, s. 32.

daki lahnın hatâ manâsında olmadığı, aksine **Kureyş** lehçesinden kayış anlamında olduğu anlaşılır"[94] şeklinde belirtmektedir. Öte yandan **Hz. Osman**'ın kendi lehçeleri dışında hiç bir şey yazılmaması için **Kureyş**'li heyeti **Zeyd** başkanlığında toplamış olması ve onlar da et-tâbût [التابوت] kelimesinin yazılışında ihtilaf ederek durumu kendisine arz ettiklerinde, bu kelimenin **Kureyş** lehçesine göre Açık Tâ [ت] ile yazılmasını emretmiş olması[95] **İbnu Hâleveyh**'in bu görüşünü desteklemektedir.

Diğer taraftan **Hz. Âişe** hadisinin de **ed-Dânî**'ye göre tevili, bir önceki rivâyette olduğu gibi lahnın **lehçe** veya **kırâat** anlamında anlaşılması şeklindedir. Ona göre bu rivâyet **Katipler yedi kırâatten evlâ olanı seçmekte hatâ ettiler** şeklinde anlaşılmalıdır.[96]

Söz konusu rivâyetlere dayanarak, **Kur'ân**'da hatâlar bulunduğunu kötü niyetlilerden başka iddia eden olmamıştır. Onların bu cüretleri, **Muhammed Reşîd Rizâ**'nın da dediği gibi,[97] **dilin nahivden değil, nahvin dilden çıkmış olduğunu bilmemeleri veya bilmez görünmelerinden kaynaklanmaktadır**. Zira mezkur âyetlerin Arapça'ya uygun çeşitli vecihleri tefsir ve nahiv kitaplarında açıklanarak, **Kur'ân**'da hatâlı bir âyetin olmadığı gösterilmiştir. Meselâ: ﴿إِنْ هَذَانِ لَسَاحِرَانِ﴾ âyetinde, Arap dilinin bünyesinde mevcut olan çeşitli vecihler bulunmakta olup, bunlardan en meşhûru, âyette **Belhâris b. Ka'b** lehçesi bulunduğu şeklindedir. Zira gerek bu lehçeye, gerekse bundan başka **Has'am**, **Zebîd**, **Kinâne** ve benzeri lehçelere göre **musennâ isimlerin i'rabında, her üç halde de elif** [ا] **bulunmaktadır.**[98] Keza: ﴿إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِئُونَ﴾ âyetinde çeşitli vecihler içinde en meşhûr olanı وَالصَّابِئُونَ kelimesinin haberi düşmüş mübteda olduğu veya İnne [إِنَّ]'nin isminin mahalline atfedilmiş bulunduğu[99] şeklindedir. ﴿وَالْمُقِيمِينَ الصَّلَوٰةَ﴾ âyetindeki vecihlerden biri ise, [الْمُقِيمِينَ]'nin

94 İbnu Hâleveyh, *el-Hucce*, s. 219.

95 *el-Mukni'*, vr. 54 b.; *el-Burhân*, I,376; Ş. *Şuzûr*, s.50; *el-İtkân*, I, 184. Âyet için bkz. *Bakara Sûresi*, 2/248.

96 *el-Mukni'*, vr.53 b.

97 *el-Menâr*, VI, 478.

98 *Te'vîl*, s. 50; *Mukaddimetân*, s. 109-112; İbnu Hâleveyh, *el-Hucce*, s. 217; Ş. *Şuzûr*, s.46 v.d.; *el-Muğnî*, II, 295. Âyet için bkz. *Tâhâ Sûresi*, 20/63.

99 *el-Kitâb*, I, 290; *Te'vîl*, s.52; *Mukaddimetân*, s. 107 v.d.; Ş. *Şuzûr*, s. 55; *el-Menâr*, VI, 477. Âyet için bkz. *Mâ'ide Sûresi*, 5/69.

medih üzere mansup olup takdiri: [وَاذْكُرِ الْمُقِيمِينَ الصَّلٰوةَ] şeklindedir. İkinci vecih ise, âyetin öncesi olan ﴿بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ﴾'deki *mâ* [مَا] üzerine atıf yoluyla mecrûr olduğu tarzındadır.[100]

Söz konusu âyetler, bir kısmı zikredilen bu vecihlerden de anlaşılacağı gibi, Arapça'nın bir değil, bir çok vechine uymaktadır. Arap kelâmından sadece az bir kısmın intikal ettiği düşünülecek olursa, genelde bu malzemeye dayalı olarak hazırlanan nahiv kâidelerinin bütün Arap dilini tamamen kuşatmadığı bir gerçektir. **Kur'ân-ı Kerîm**, intikal eden veya etmeyen, kıyâsta kullanılan veya kullanılmayan Arap kelâmının tümüne muhâtaptır. Bu sebeple sınırlı malzemeden çıkarılan kâidelerin ve ortaya konulan ölçülerin **Kur'ân-ı Kerîm**'i bağlaması düşünülemez; aksine Arapça'nın kıyâsına uymuyor diye, âyetlere hatâlı nazarıyla bakmak son derece tutarsız ve isabetsiz olur.[101] Nitekim, **Kur'ân**'da hiç bir hatâ ve yanlışın olmadığı, bu tartışmalar gündeme gelmeden yıllarca önce, bizzat **Kur'ân** tarafından ilan edilmişti.[102]

Bu durumda, **Kur'ân**'da bazı hatâlar bulunması sebebiyle onun bütünüyle istişhâda ehil olmayacağını ileri sürenlere verilecek cevap, Mukaddimetân'da kaydedildiği üzere[103] **mezkûr âyetlerin mushaf'ta hakikat, istikamet ve sadakat ölçülerine uygun olarak yazılmış olduğu** şeklindedir. Çünkü bu âyetlerdeki vecihlerin, Arapça'da sahîh olması ve bunların naklen de sâbit bulunması, onların hatâ olmadığını göstermeye kâfidir.[104]

Netice olarak denilelebilir ki, **Kur'ân**'da lahn olduğu hususunda **Hz. Osman** ve **Hz. Âişe**'ye dayanan rivâyetler, yukarıda îzâh edildiği gibi, âlimlerce de çeşitli şekillerde enine boyuna incelenmiştir. **Buradaki** lahn **kelimesi böylece ya reddedilmiş, ya da Kureyş lehçesinden kayma, sapma manâsında alınmıştır. Çünkü böyle bir haberin kabulü, ne aklen, ne naklen ve ne de dinen mümkündür.** Ayrıca **Kur'ân**'da mevcut nahvin kıyâsına

---

100 *el-Kitâb*, I, 244 v.dd.; *Me'âni'l-Kur'ân*, I, 106 v.d.; *Te'vîl*, s.53; *Mukaddimetân*, s. 106; *Ş. Şuzûr*, s. 55; *el-Menâr*, VI, 477. Âyet için bkz. *Nisâ' Sûresi*, 4/162.

101 *el-Burhân*, I, 380-416; Çeşitli merkezlere gönderilen mushaflardaki hat farklılıkları için bkz. *K. el-Mesâhif* , s. 39-49.

102 Msl. bkz. *Fussilet Sûresi,* 41/42; krş. *Ş. Şuzûr*, s. 51.

103 *Mukaddimetân*, s.104 v.d.; krş. *el-İktirâh*, s. 21 v.d.

104 *Ş. Şuzûr*, s.51.

uymayan âyetleri hatâlı kabul etmek de tamamen yanlıştır. Çünkü bu kâidelerin tespitinde kullanılan edebî malzemenin bütün Arap dilini temsil ettiği söylenemez. Dahası bu malzemelerin hepsi tevâtür derecesinde değildir. Hal böyle olunca Arapça'da bir kaç vechi bulunan ve mütevâtır olarak nakledilen bu âyetlerle istişhâd tabiatiyle câizdir. Çünkü istişhâd için gerekli şartları en üst derecede taşıyan **Kur'ân**'la istişhâd öncelikle câiz olur.

4- Kur'ân'a Câhiliye Şiir ve Nesrinden Şâhid Getirilmesi

Bilindiği üzere ilk zamanlardan beri **Kur'ân**'ın bazı garip, anlaşılması güç, anlamı kapalı kelimelerinin anlamını açıklamada eski Arap şiirinden istifade edilmiş, onlardan Kur'ân'a şâhidler getirilmiştir. İşte bu sebeple **şevâhid** denilince, râvîler ıstılahında **Kur'ân** için getirilen şâhidler, **şevâhidu'l-Kur'ân**; nahiv kâidelerinin ispatı için getirilen şâhidler ise, **şevâhidu'n-nahv** olarak anılmaktadır. Bu bakımdan bir taraftan **Kur'ân** şevâhidi ile nahiv şâhidleri arasındaki farkı belirtmek, diğer taraftan da, **câhiliye devrine âit şiir ve nesirle Arap diline uygunluğu ispat edilen Kur'ân ile Arap gramerine nasıl şâhid getirilebilir?** sorusunu soranlara cevap teşkil etmesi için bu konuyu ele almayı zorunlu görmekteyiz.

Kur'ân'ın kelimelerinin açıklamasında eski Arap şiirinden faydalanma usûlü tâ İslâmın ilk devirlerine varmaktadır. Hattâ bunun bir emr-i peygamberî olduğu kanaatine bile varılmıştır. **Hz. Peygamber**'den (s.a.s.) "**Kur'ân**'dan bir şeyi anlamakta güçlük çekerseniz onu şiirde arayın."[105] şeklindeki ve benzeri rivâyetler, bu kanaatin mesnedini teşkil etmektedir. **İbnu 'Abbâs** ve **Hz. Ömer**'den aynı konuda gelen rivâyetler de bu anlayışı desteklemektedir.[106]

Kur'ân şâhidlerinin üçyüz bin kadar olduğu ve râvîlerin bunları ezberlemede adeta yarış ettikleri ileride görülecektir. Ancak râvîler bu şâhidlerin sadece lâfızları ile ilgilendiklerinden, Araplardan câhil, ahmak herkesin sözüyle istişhâd ediyorlardı. Hattâ içlerinde kaba ve çirkin sözlerin de bulunduğu şiirleri **şevâhid** arasında saymaktan çekinmiyorlardı.[107]

Kur'ân'ın garip ve müşkül kelimelerini açıklamada şiirle istişhâd

---

105 *Mecâlisu Sa'leb*, I, 383.
106 *el-İtkân*, I, 119; *el-Hasâis*, I, 386; *Tabakatu fuhûl*, s. 22.
107 er-Râfi'î, *Târîhu âdâb*, I, 354.

edenlerin ilki, daha önce de temas edildiği gibi, **İbnu 'Abbâs**'dır. Zira onun, **İbnu'l-Ezrak**'la arasında geçen soru cevap şeklindeki diyalogda **Kur'ân**'ın garip kelimelerini Arapların bildiğine ve anlamlarını açıklamak için de **câhiliye** şiiriyle istişhâd ettikleri bilinmektedir.[108] Daha sonraları **Garîbu'l-Kur'ân ve Muşkilu'l-Kur'ân** yazarları aynı yolu tâkip ederek, açıklamaları esnasında âyet, hadis ve Arap kelâmıyla istişhâd yanında şiirle istişhâda da önemli yer vermişlerdir.[109]

Kur'ân'ın tefsiri ve gariplerinin îzâhı için **câhiliye** şiiriyle istişhâd edilmesine karşı çıkarak, bunun **Kur'ân**'a şiiri asıl ve kaynak yapmak demek olduğunu iddia edenler olmuştur. **Ebû Bekr b. el-Enbârî** (ö.328/940), bu hususu şöyle îzâh eder: Sahâbe ve tâbiînin Kur'ân'ın garip ve müşküllerini açıklamada ekseriyetle şiirle istişhâd ettikleri bilinmektedir. Bir kısım kimseler ise, bilmeden bu durumu nahivciler için yadırgamışlar ve "bunu yapmakla şiiri Kur'ân'a asıl yaptınız. Kur'ân ve hadiste şiir zemmedilmiş olduğu halde, onunla Kur'ân'a şâhid getirmek nasıl câiz olur?" demişlerdir. Halbuki biz hiç de onların zannettiği gibi, şiiri Kur'ân'a asıl ittihaz etmiş değiliz. Aksine biz onunla, Kur'ân'ın garip bir kelimesinin şiirle açıklanmasını kast etmişizdir. Çünkü Allah Kur'ân'da: "﴿إِنَّا جَعَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا﴾ *Gerçek Biz onu Arapça bir Kur'ân yaptık.*" ve "﴿بِلِسَانٍ عَرَبِيٍّ مُبِينٍ﴾ *fasîh bir Arapça'yla...*" buyurmuştur. Ayrıca **İbnu 'Abbâs**: "Şiir Arabın dîvanıdır..."[110] **ez-Zerkeşî**'nin nakline göre yine **İbnu'l-Enbârî**, **K. el-Vakf ve'l-ibtidâ'** adlı eserinde, **İbnu'l-Ezrak**'ın **İbnu 'Abbâs**'a sorduğu soruları ve onun her soru için bir şiirle istişhâd ettiğini senetleriyle naklettikten sonra **"İşte bu, nahivcilerin şiirle Kur'ân'a şahit getirerek onu asıl kıldıklarını iddia edenlerin sözlerinin geçersizliğini gösterir. Durum onların dediği gibi değildir. Zira onlar ancak Kur'ân'ın gariplerinin şiirle ispatını istemişlerdir"** der".[111]

---

108 *el-Kâmil*, III, 222 v.dd.; *el-İtkân*, I, 120 v.dd.; Muhammed Fu'âd 'Abdulbâkî, *Mu'cemu ğarîbi'l-Kur'ân*, s. 234 v.dd. Bu konuyla ilgili bir tenkit için bkz. Cerrahoğlu, İsmail, *Kur'ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Âmiller, Ankara*, 1968, s. 101 v.dd.

109 Msl. bkz. *Tefsîru ğarîbi'l-Kur'ân*, 86, 87, 177, 311, 341; *İ'râbu muşkil*, I, 2, 72, 326, 422, II, 18, 69, 153; *İ'râbu selâsîn*, s. 5, 24, 25, 34, 58, 97, 99, 138, 156, 160, 161; *Te'vîl*, s. 50, 52, 53, 56, 286, 403, 465.

110 *el-İtkân*, I, 119; Muhammed Fu'âd 'Abdulbâkî, *Mu'cemu ğarîbi'l-Kur'ân*, s. 234. Âyetler için bkz. *Zuhruf Sûresi*, 43/3; *Şu'arâ' Sûresi*, 26/195.

111 *el-Burhân*, I, 294.

Yukarıda geçen açıklamalardan da anlaşılacağı gibi, **Kur'ân**'ın bazı müşküllerini çözme, gariplerini açıklama, kırâatlerinin vecihlerini îzâh ve tefsir için **câhiliye** devrine âit şiir veya nesirle istişhâd, hiç bir zaman şiirin **Kur'ân**'a asıl yapılması anlamında anlaşılmamalıdır. Çünkü asırlar boyu oluşup gelişen Arap dilinin bütün müfredatı ve uslûbu, aynen intikal etmemiş veya bunların bir kısmı sonraki nesiller tarafından unutulmuş olabilir. Halbuki Yüce Allah'a böyle bir şeyin isnat edilemeyeceği açıktır. Bu bakımdan onun indirdiği Kitâb'ta o devir Araplarınca kullanılmadıkları için unutulmuş veya pek az kullanılması sebebiyle herkes tarafından bilinmeyen bazı kelimeler bulunması gâyet normal ve mümkündür. **Câhiliye** şiirinden getirilen şahitler ise, işte bu unutulmuş manâ veya uslûbu hatırlatarak, **Kur'ân**'daki mezkür lâfızların anlaşılmasına yardımcı olmaktadır. Yoksa **Kur'ân**'ın, **câhiliye** şiirine kıyâsla, şeklindeki bir iddia mesnetten yoksundur. Çünkü şimdiye kadar, **Kur'ân**'ın hiç bir harf veya kelimesi, **câhiliye** şiirine kıyâsla değiştirilmiş veya düzeltilmiş değildir. Kırâatler için **câhiliye** şiirinden getirilen şahitler de hiç bir zaman kırâatlere dayanak veya kaynak olmamıştır. Ne var ki, böyle bir istişhâd, kırâatte gelen hususun daha önce de Arap dilinde mevcut olduğunu ortaya koymak ve kırâatın dil açısından da güvenilirliğini gönüllere yerleştirmek içindir.

b- KUR'ÂN-I KERÎM'İN ARAP DİLİNE ETKİLERİ

Kur'ân-ı Kerîm'in bir çok yönden Arap diline etkisi olduğu bilinen bir gerçektir. Ancak **Kur'ân-ı Kerîm** hakkında istişhâd yönünden bir fikir vermesi bakımından biz burada sadece bu etkilerin önemlilerine dikkat çekeceğiz.

1- Kur'ân'ın Arap Dilinde Birlik Meydana Getirmesi

Câhiliye devrinin sonlarına doğru Arap dilinde kabîleler arasında büyük bir dil birliğine gidildiği ve bu ortak dilin, şiir dili olarak bilahare bize ulaştığı daha önce de temas ettiğimiz bir konudur. Birlik yoluna girmiş olan bu dili **Kur'ân-ı Kerîm**, tek lehçeye indirgeyerek sözü edilen dil birliği meselesini esaslı ve hiç bir itiraza mahal kalmayacak şekilde halletmiştir.[112]

---

[112] M. Sâdık er-Râfi'î, *Târîhu âdâb*, II, 78; *el-Vesît*, s.95.

Câhiliyye devrinde şiir söyleme, tefâhür ve üstünlük yarışıyla meşgul olan Arapların İslâmiyet'in zuhûrundan sonra en zevkli işleri sabah akşam **Kur'ân** okumak ve ezberlemek oldu.[113] Böylece Araplar ve Arap olmayan diğer Müslümanlar bu Yüce Kitab'ın etrafında toplanarak Arapça'yı aynı ve tek kaynaktan almış oluyorlardı. **Kur'ân**'dan çıkan ilimler de, Arapça'daki bu dil birliğinin temininde yardımcı olmuştur. İlim ve halk çevrelerinde **Kur'ân** her hususta örnek ittihaz edildiği gibi, yapılan konuşma ve hitâbelerde **Kur'ân**'dan iktibaslar yapmamak, konuşmacı için bir eksiklik sayılır hale gelmiştir.[114]

Sonunda Müslümanların sabah akşam okumaları, dinlemeleri, devlet ve ilim adamlarının inceleme ve araştırmaları, hatiplerin hitâbelerindeki iktibasları ve bunlara benzer diğer etkinliklerle **Kur'ân**, **câhiliye** devrinde başlamış olan Arap dilindeki birliği tamamlamıştır.

2- Arap Diline Yeni Kelime ve Deyimler Kazandırması

Kur'ân, Arap diline bir çok yeni kelime ve terim kazandırmış olup, bunlardan bir kısmını ilk olarak kullanmak, bir kısmını da önceki manâlarından İslâmî manâlara nakletmek suretiyle bu tesirini icra etmiştir. **es-Suyûtî**'nin **ez-Zeccâcî**'den nakline göre, "سُقِطَ فِي أَيْدِيهِمْ" tabiri, "pişman olmak" anlamıyla ilk defa **Kur'ân** tarafından kullanılmış olup, bu manâ daha önce işitilip kullanılmadığından Arapların şiirlerinde mevcut değildir.[115] **es-Se'âlibî**'nin **Fıkhu'l-luğa** adlı eserinde de, yer yer **Kur'ân**'ın Arap diline ilk olarak kazandırdığı manâlara: "وَقَدْ نَطَقَ به الْقُرآنُ" *Kur'ân bunu söylemiştir*, şeklindeki ifadelerle işaret edilmektedir.[116]

Kur'ân, Arap dilinde mevcut bulunan bazı kelimelere İslâmî manâlar kazandırarak Arap Dil hazinesine katkıda bulunmuştur. Örneğin: *es-salâ* [الصلوة], *ez-Zekât* [الزكوة], *es-savm* [الصوم], *el-Hacc* [الحج] kelimelerinde daha önceki "duâ", "temizleme", "tutma", "ziyaret" manâları yanında, bilinen İslâmî anlamları olan "namaz", "zekat", "oruc", "hac" gibi manâlar kazandırmıştır.[117]

---

113 Zeydân C., *Târîhu âdâb*, I, 190.
114 *el-Beyân*, I, 118, II, 6; *el-Vesît*, s. 95, 99.
115 *el-Muzhir*, II, 235 v.d. Âyet için bkz. *A'râf Sûresi*, 7/149.
116 Msl. bkz. *Fıkhu'l-luğa*, s. 274, 286, 288, 289, 370.
117 Zeydân C., *Târîhu âdâb*, I, 197; *el-Vesît*, s. 96 v.d. ; es-Sibâ'î, *Târîhu'l-edeb*, II, 163 v.d.

Ayrıca **Kur'ân**'ın bir çok veciz ve hikmetli âyetleri mesel olarak kullanılmakla Arapça'daki mesel hazinesine daha parlak ve özlü meseller kazandırılmıştır. Örneğin:

﴿وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ﴾ : *Kısasta sizin için hayat vardır.*

﴿يَحْسَبُونَ كُلَّ صَيْحَةٍ عَلَيْهِمْ﴾ : *Her çığlığı kendi aleyhlerine sanırlar.*

﴿إِنَّمَا بَغْيُكُمْ عَلَى أَنْفُسِكُمْ﴾ : *Yaptığınız taşkınlık kendi aleyhinizedir.*

﴿وَلاَ يَحِيقُ الْمَكْرُ السَّيِّئُ إِلاَّ بِأَهْلِهِ﴾ : *Kurulan kötü tuzağa ancak sahibi düşer.*

v.b. âyetler, Arap dilinin mesel hazinesinde önemli bir yer işgal etmiştir.[118]

İşte bu şekilde **Kur'ân**, Arap diline yeni kelime ve manâlar kazandırmakla, Arap mesel hazinesine katkıda bulunmakla bu dilin zenginleşmesini sağlamıştır.

3- Arapçanın Geniş Çapta Yayılmasını Sağlaması

Kur'ân gelmeden önce Arapça'nın, Arap Yarımadasında yaşayanların dili olduğu bilinmektedir. Ne var ki bu dil, **Kur'ân** sayesinde orada mahsur kalmaktan kurtularak çeşitli ülkelere yayılmış ve muhtelif İslâm ülkelerinde din, siyaset, edebiyat, kültür ve okuma-yazma dili olmuştur. Müslümanların fethettikleri bir çok ülke halkı, anadillerini bırakarak Arapça'yı öğrenmiş edebi bir dilin ana kaynağı olan **Kur'ân**'ı anlamak ve idarecileri durumundaki Araplarla anlaşabilmek için Arapça'yı dil olarak benimsemiştir. Böylece Arapça, İslâmiyet ve **Kur'ân** sayesinde Doğu'da, Batı'da, Kuzey'de ve Güney'de, kısacası Müslümanların yaşadığı her yerde yayılmıştır.[119]

4- Kur'ân'ın Arap Dilini Bozulmaktan Koruması

Arap dili, uslûbunu ve asıl şeklini bugüne kadar bozulmadan getirebilmişse, hiç şüphesiz bunu **Kur'ân**'a borçludur. Zira o, hiç bir semavî veya gayr-ı semavî bir kitabın, her hangi bir dile yapamadığı etkiyi yaparak Arapça'ya büyük bir canlılık ve hayâtiyet kazandırmıştır. Diğer diller gibi zamanla bozulup çirkinleşmekten onu korumuş ve böylece

---

118 es-Sâhibî, s. 16; el-İ'câc, s. 14 v.d.; *el-Muzhir*, I, 326. *Kur'ân*'ın mesellerine âit geniş liste için bkz. *el-Vesît*, s. 100; *Cevâhir*, I, 290-319. Âyetler için bkz. *Bakara Sûresi*, 2/179; *Mütâfikûn Sûresi*, 63/4; *Yûnus Sûresi*, 10/23; *Fâtır Sûresi*, 35/43.

119 el-Felsefetu'l-luğaviyye, s. 5; *el-Hayâtu'l-edebiyye*, s. 41.

Kur'ân'ın tesiriyle Arapça, canlı ve edebî bir dil olarak bugüne kadar gelebilmiştir.[120] **Vollers** gibi bazı müsteşriklerin ileri sürdükleri: "**Kur'ân-ı Kerîm**'in, başlangıçta kâideleri tespit edilmemiş, tamamıyla bir halk dili olan Hicâz lehçesiyle bulunduğu, fakat bugünkü şeklini, sonradan yapılan düzeltmeler neticesi aldığı" tarzındaki iddiâyı, **Buhl, R. Geyer**, **Nöldeke** gibi bir çok müsteşrik, haklı olarak kesinlikle reddetmiştir. Çünkü bu iddiâ, ne eski geleneklere ve ne dil gerçeklerine uymaktadır.[121] **J. Fück** de, Arap nesrinin en eski örneğinin **Kur'ân** olduğunu ve **Kur'ân**'ın Arapça'nın üslûp ve İrabındaki tasarrufu muhafaza ettiğini söyleyerek, mezkür iddiânın dil gerçeklerine uymadığını, **Kur'ân** âyetlerinden örneklerle açıklamaktadır.[122]

Bu gün konuşma dilleri birbirine uymadığı halde, iki Arap ülkesinin vatandaşları, birbirleri ile anlaşabiliyor ise, bunun yegâne sebebi, ortada ortak bir **Mukaddes Kitab**ın ve onun etkisiyle bozulmadan gelen bir edebiyat dilinin bulunmasıdır.

5 - Kur'ân'ın Şiire Mukâbil Nesri Hâkim Kılması

Câhiliye devrinin sonlarında edebiyat türleri arasında şiir ilk sırayı almakta idi. İslâmın zuhûrundan sonra ise şiir, **Kur'ân**'ın etkisiyle yerini yavaş yavaş nesre bırakmak zorunda kalmıştır. Nitekim **İbnu Raşîk** (ö.456/1071)'e göre**, bütün diller gibi Arap dili de Câhiliye devrinin sonlarına varmadan önce bütünüyle nesir şeklindeyken, Araplar ahlâk özelliklerini, soy üstünlüklerini ve unutulmaz günlerinin yâdını terennüm etme ihtiyacını duyarak bu yolda ilerlemişler ve sonunda sözlerine bir ölçü tutturunca da buna şiir demişlerdir.**[123] Böylece bu devirde şiir ve şâir toplumda büyük ilgi ve kabul görürken, İslâmın gelmesiyle bütün dikkatler **Kur'ân** üzerine yönelmiş; sürekli o okunup dinlenmiştir. Okunan bu kitap şiir olmadığından, tabiatiyle şiir eski rağbetini kaybetmiş ve nesir toplumda revaç bulmuştur. Öte yandan **Kur'ân-ı Kerîm**'in: "**İnananlar dışındaki şâirlere, ancak sapıkların uyabileceğini**"[124] ilân etmesi şiire karşılık nesrin yaygınlaşmasına katkıda bulunan hususlardandır.

---

[120] er-Râfi'î, *Târîhu âdâb*, II, 80 v.d.; *el-Vesît*, s. 99.

[121] F. Buhl, *Kur'ân* md., *İA*,VI, 999; Şevkî Zayf, *Târîhu'l-edeb*, I, 105 v.d.

[122] *el-'Arabiyye*, s. 3 v.d.; Şevkî Zayf, *A.g.e.*, göst. yer.

[123] *el-'Umde*, I, 20.

[124] Bkz. *eş-Şu'arâ' Sûresi*, 26/225.

Diğer taraftan, nesrin yaygınlaşmasına **Kur'ân**'dan başka, İslâmiyetle gelen **Cuma** ve **Bayram** hutbelerinin ve diğer irşad faaliyetlerinin etkisi de bilinmektedir. Ayrıca **Kur'ân**'ın nesri hâkim kılması yanında bütünüyle Arap şiir ve nesrine maksat ve muhtevâ bakımından da tesir ederek onlara yepyeni bir görünüm kazandırdığı ortadadır.[125]

6- Eski Arap Şiir ve Nesrinin Toplanmasını Sağlaması

Kur'ân'ın etkisiyle ortaya çıkan ilimlerin ilki, bilindiği gibi lâfzî ilimlerdir. Lafzî ilimler ise, ilk olarak müfret lâfızların araştırılması, **Kur'ân** lâfızlarındaki manâların tespiti şeklinde başlamıştır.[126] Bu çalışmalar, eski Arap şiiri ve nesrini, sözü edilen lâfızların anlaşılmasında kolaylık temini için gerekli kılmış ve bu sebeple bunların araştırılıp bir araya getirilmesi yoluna gidilmiştir.

Öte yandan nahivcilerin görüşüne göre eski Arap şiiri, nahve canlılık, hareket ve hayat bahşeden bir kaynak kabul edildiğinden nahiv kitaplarının sayfaları sayısız şiirle dolmuş; bu da şiirin ve nesrin toplanmasında önemli rol oynamıştır. Daha önce de görüldüğü gibi, nahiv çalışmalarının başlamasına etki eden en önemli faktörün **Kur'ân** olduğu dikkate alınırsa, bunun da **Kur'ân**'ın etkisiyle olduğu anlaşılır. Bu bakımdan, onun Arap şiir ve nesrinin toplanmasını temini yanında, Arap dilinin sarf, nahiv ve lûgat çalışmalarına da büyük hizmeti olduğu kendiliğinden ortaya çıkar.

Kim bilir, belki **Kur'ân** olmasaydı, bütün bu eski Arap şiiri ve nesri toplanamayacak ve râvîler onlara bu kadar önem vermeyeceklerdi. Belki de, bugün elde mevcut câhilî, muhazram, İslâmî devir şâirlerine âit dîvanların varlığından söz edemeyecektik.

7- Arap Edebiyatında Yeni İlim Dallarının Doğmasını Sağlaması

Zamanla **Kur'ân** üzerindeki çalışmaların yoğunlaşması sonucu, daha önce Arap edebiyatında bulunmayan bir çok ilim dalı ortaya çıkmıştır. Nitekim, belki de kimsenin aklına gelmeyecek olan lûgat, sarf, nahiv, iştikâk, ma'ânî, bedî', beyân, âdâb, resm, kırâat, tefsir, usûl ve tevhit gibi ilimler varlıklarını tamamen **Kur'ân**'a borçludurlar.[127]

---

125 er-Râfi'î, *Târîhu âdâb*, II, 74 v.d.; es-Sibâ'î, *Târîhu'l-edeb*, II, 162 v.d.

126 *el-Mufredât, muk.*, s. ۱

127 *el-Vesît*, s. 99; el-Kur'ân ve eseruh, s. 346.

Kısacası **Kur'ân**, Arap dilinde gerek kabîleler, gerek Arapça konuşan ülkeler arasında dil birliğini, Arapça'nın geniş bir sahaya yayılmasını temin etmiş, Arap diline yeni kelime ve deyimler kazandırmış, Arapça'yı bozulmaktan koruduğu gibi, şiire karşılık nesrin öne geçmesini ve eski edebî mahsullerin bir araya toplanmasını sağlamıştır.

II- İSTİŞHÂD YÖNÜNDEN KIRÂATLER

a- KIRÂATLERİN DURUMU

1- Kırâatlerin Ortaya Çıkışı ve Tespiti

Kırâatlerin Arap gramerinde istişhâda uygun olup olmadığını tespit etmek açısından, ne zaman ve nasıl ortaya çıktığını ve hangi şartlar altında tespit edildiğini incelemek gerekmektedir. Yukarıda da görüldüğü gibi **Kur'ân** ve onun kırâatleri aynı şey olmayıp, birbirinden farklıdırlar. Zira **Kur'ân**, **Hz. Muhammed**'e (s.a.s.) i'câz ve beyan için gönderilen vahiy olduğu halde, kırâat bu vahyin lâfızlarındaki farklı okuyuş şekilleridir.[128]

Kırâatlerin mevcudiyeti ve **Hz. Peygamber** (s.a.s.) zamanında varlığının delili, **Hz. Ömer** ile **Hişâm b. Hakîm** arasında geçen olay ve bununla ilgili olarak **Hz. Peygamber**'in (s.a.s.) ifade ettiği hadistir. Bu olay kısaca şöyledir: **"Hz. Ömer, el-Furkân Sûresini Hz. Peygamber'in kendisine okuttuğu şeklin dışında Hişâm b. Hakîm 'in okuduğunu duyunca, hemen onu yaka paça Hz. Peygamber'in (s.a.s.) huzuruna getirir. Durum Hz. Peygamber'e (s.a.s.) anlatıldığında o, ikisinin de okumasını ister. Her birinin okumasından sonra "işte bu şekilde nâzil oldu"** buyurur. Daha sonra sözlerine devamla, "إِنَّ هَذَا الْقُرآنَ أُنْزِلَ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرُفٍ فَاقْرَؤُوا مَا تَيَسَّرَ مِنْهُ : *Şüphesiz bu Kur'ân, yedi harf üzere indirilmiştir. Siz, ondan kolay olanını okuyunuz"* buyurarak konuya açıklık getirmiştir.[129]

Daha sonraları, kırâatlerin varlığı uzman okuyucular (**Kurrâ'**) arasında anlaşmazlığa sebep olunca, çıkan bu anlaşmazlığı yatıştırmak isteyen **Hz. Osman**, daha önce **Hz. Ebû Bekir** tarafından toplanıp bir araya getirilmiş

128 *el-Burhân*, I, 319; *el-İtkân*, I,80; *İthâf*, s. 4.; *Mebâhis*, s. 108; *el-Kırâât ve'l-lehecât*, s. 4. *Kur'ân*'ın tam tanımı için bkz. *el-Mustasfâ*, s. 65.

129 Muslim, I, 560; *Tefsîru't-Taberî*, I, 13; *Te'vîl*, s. 34 v.d.; *Tefsîru'l-Kâsimî*, I, 284.

130 *en-Neşr*, I, 31; Ebû Şâme, *el-Murşidu'l-vecîz*, s. 50.

olan mushafın çoğaltılması görevini **Zeyd b. Sâbit** (ö.45/665) başkanlığında bir komisyona vermişti.[130] Bu heyetin istinsâh edip çoğalttıkları dört veya yedi mushaf, birer uzman okuyucu ile birlikte **Mekke**, **Yemen**, **Bahreyn**, **Basra**, **Kûfe** ve **Şâm** gibi merkezlere gönderildi. Bir mushaf **Medine**'de kaldı, bir mushaf da **Hz. Osman** tarafından kendisi için alıkonuldu.[131]

Hz. Osman'ın çoğalttığı bu mushaflar az önce temas edildiği gibi, **Halife Ebû Bekir** tarafından cem edilip toplanmış olan mushaf'tan istinsâh ettirilip çoğalttırılmıştı. **Hz. Ebû Bekir** ise, bu mushafı **Hz. Peygamber**'in (s.a.s.) **son** "**arza**"[132] da aldığı şekle uygun olarak yazdırmıştı.[133] **Hz. Osman** tarafından çoğaltılan mushaflar da, hem Resûlüllah'tan (s.a.s.) gelen sahîh nakle ve hem ondan sabit olan kırâatlerin hepsine muhtemel (yazılışına uygun) olması için noktasız ve harekesizdi. **Çünkü Kur'ân sırf yazıya dayanmıyor; aksine hem yazıya, hem hâfızalara dayanıyordu.**[134] Bu usûlün ise, yazı hâfızayı, hâfıza da yazıyı desteklediğinden yanılma ihtimalini hemen hemen ortadan kaldıran sağlam bir nakil yolu olduğu açıktır.

Hz. Osman'ın merkezlere gönderdiği mushaflarla birlikte giden uzman okuyucular, ömürlerini okuma ve okutmakla geçirdiklerinden, bulundukları yerlerdeki Müslümanların itimat ve güvenini kazanmışlardır. Öyle ki, Müslümanlar bizzat Resûlüllah'ı (s.a.s.) dinliyor ve ondan alıyormuş gibi, bu mushaflara itimat etmişlerdir. Sahâbe asrından sonra kırâatle meşgul olanlar, bu meşgûliyetlerinde o kadar ilerlemişlerdir ki, artık kırâatlerde kendilerine uyulan birer imâm olmuşlardır. Kırâat ilmi tahsil etmek için çeşitli yerlerden onlara gelenler olduğu gibi, şehirleri halkı da onların kırâatlerinin sahîh ve makbûl olduğunda ittifak etmişler ve daha sonra da kırâatler bu imâmlara nispet edilerek anılır olmuştur.[135]

Fakat bu sıralarda türeyen bidat ve hevâ ehli, diğer ilim dallarında da yaptıkları gibi, bid'atlarına uygun düşmesi için, okunması câiz olmayan

---

131 İstinsâh edilen mushafların sayısı hakkında farklı rivâyetler vardır. Bunlar için bkz. *el-Burhân*, I, 240; *İthâf*, s. 4; *Tefsîru'l-Kâsimî*, I, 291; Şevkî Zayf, *Târîhu'l-edeb*, II, 26.

132 Hz. Peygamber, Cibrîl-i Emîn vasıtasıyla Cenâbı Hak'tan aldığı *Kur'ân* âyetlerini son vahye kadar, çeşitli zamanlarda Cibrîl'e sunuyordu. Bu sunuşa "'arza" denilmektedir. Son "'arza" ise, *Kur'ân-ı Kerim*'in tamamlanmasından sonra yapılan son 'arzadır.

133 *en-Neşr*, I, 8, 31; Ebû Şâme, a.g.e., s. 22 v.d.

134 *en-Neşr*, I, 6; *Tefsîru'l-Kâsimî*, I, 295; *Menâhil*, I, 406; *Mebâhis*, s. 90.

135 *en-Neşr*, I, 8.

kırâatlerle okumaya başlamışlardır. Bu durumun ortaya çıkışından sonra, bütün Müslümanlar mûtemet imâmların kırâatlerinde birleşmeye karar vererek, istinsâh edilip çoğaltılan mushafların gönderildiği şehirlerde kendilerini kırâate vermiş, nakildeki emanetleri üstün ilim, güven ve anlayışlarıyla meşhûr olan imâmları tercih etmişlerdir. Bunların kırâatleri ise, mushafların resminden dışarı çıkmıyordu. Çeşitli şehirlere dağılmış olan bu imâmları tâkip eden nesiller de aynı yolda yürümüşlerdir. Ancak zamanla râvîler çoğalınca ihtilaflar artmaya ve zapt işi zorlaşmaya başlamış, bunun üzerine kırâatlerin tespitinde bir ölçü koyma ihtiyacını hisseden imâmlar, kırâatlerin mütevâtirini, âhâdını, şâzını, münkerini ve sair hususlarını bu yolla tespit etmişlerdir.[136]

Kırâatlerin vecihlerini ilk olarak inceleyen ve bir araya getiren, sahîh ve uydurma senetlerini araştıran, bir kırâat ve nahiv imâmı olan **Hârûn b. Mûsâ** (ö.170/786)'dır.[137] Fakat kırâatleri bir kitap halinde ilk toplayan ise, **Ebû 'Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm** (ö. 223-4/ 837-8)'dır. O, uzman okuyucuları (kârîler) yedi kırâat imâmıyla beraber 25 olarak tespit etmiş; ondan sonra gelen **Ahmed b. Cubeyr el-Kûfî** (ö. 258/872) ise, her şehirden beş imâmın kırâatini içine alan bir kitap telif etmiştir. Daha sonra **İsmâ'il b. İshâk el-Mâlikî** (ö. 282/895) yedi imâmın da içinde bulunduğu 20 uzman okuyucuyu ihtiva eden bir eser yazmıştır. Büyük müfessir **İbnu Cerîr et-Taberî** (ö. 310/922) ise, 20 kadar kırâati içine alan "**el-Câmi'**" başlıklı bir kitap yazmıştır.[138] Kırâatleri meşhûr yedi imâma ilk tahsis eden ise, **Ebu Bekr b. Mucâhid** (ö. 324/936)'dir.[139]

Bunlardan başka bazı imâmlar da kırâatlerin tevcîhi ile meşgul olmuş ve bu konuda müstakil eserler vermişlerdir. Örneğin, **Ebû 'Alî el-Fârisî'nin "el-Hucce", Mekkî b. Ebî Tâlib** (ö.437/1065)'in "**el-Keşf 'an vucûhi'l-kırâât ve 'ilelihâ"** ve **el-Mehdevî**'nin "**el-Hidâye**" adlı eserleri bu kabilden teliflerdir. Şâz kırâatlerin tevcîhine de **İbnu Cinnî**'nin "**el-**

136 *A.g.e.*, I, 9; *İthâf*, s. 4.
137 er-Râfi'î, *İ'câzu'l-Kur'ân*, s. 53.
138 *en-Neşr*, I, 33 v.d. kırâate dair kitapların isimleri için bkz. *el-Fihrist*, s. 53.
139 Ebû Şâme, a.g.e., s. 157; *Ğâyetu'n-nihâye*, I, 139; krş. *el-Burhân*, I, 329 v.d. Ebû Şâme, yedi kırâatı hadiste geçen yedi harf olarak kabul etmenin büyük bir hatâ olduğunu ifade etmektedir, bkz. s. 151; krş. *el-İtkân*, I, 76. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. *el-Burhân*, I, 211-227.

Muhtesib" adlı eseriyle **Ebu'l-Bekâ** v.b.nin eserleri örnek olarak zikredilebilir.[140]

2 - Sahih Kırâatlerde Aranan Şartlar

Az önce kırâatlerin ortaya çıkışı ve tespiti çalışmaları ile ilgili olarak verdiğimiz kısa bilgiden sonra, şimdi de nahivci ve diğer usûl âlimlerinin kırâatler karşısındaki tutumlarını değerlendirmeye çalışalım. Zira konumuza ışık tutması bakımından, kırâatlerin sahîh olanını olmayanından ayırmak için kırâat imâmları tarafından konulmuş prensiplerin bilinmesi gerekmektedir. Bu bakımdan kırâatlerden bahseden kaynakların üzerinde ittifak ettikleri husus, daha önce de temas edilen; "**Kırâatin, bir vecihle de olsa Arapça'ya uygun olması, ihtimalen de bulunsa mushaflardan birinin resm-i hattına mutâbık olması ve Peygamber'e sahîh senetle ulaşması**"[141] şeklindeki üç şartı açıklamak yerinde olacaktır. Bu şartların birincisinden kastedilen, gerek fasîh, gerek daha fasîh, gerek ittifak edilmiş ve gerekse önemsiz ihtilaf edilmiş olsun, nahiv kâidelerinden birine, her hangi birine uygun olmasıdır. Zira kırâat yaygın ve meşhûr vecihlerden olup, kırâat imâmlarına sahîh senetle ulaşmışsa, artık en büyük asıl ve en kuvvetli rükün bu vecih olmuş olur.[142] Ancak burada aranan şart, kırâatin sonradan tespit edilen nahiv kurallarına uygunluğu değildir. Çünkü kırâatlerde ölçü, yukarıda da temas edildiği gibi, nahiv kâidelerine uygunluğu söz konusu olmamasına karşılık, nahiv kâidelerinden bir kısmı kırâatlere dayanılarak vazedilmiştir. Bu bakımdan sonradan vazedilen nahiv kuralları esas olmayıp, Arapça'da genel manâsıyla var olan bir kullanış tarzına (veche) uygun olan bir kırâat, adı geçen birinci şartı taşıyor, demektir.

---

140 *el-Burhân*, I, 338. *Kur'ân* ve kırâatlerin tespitine dâir geniş bir araştırma için bkz. *el-Mushafu'l-murattel*, Kahire, 1387/1967.

141 *en-Neşr*, I, 9; *el-Burhân*, I, 331; *el-İtkân*, I, 75; *Menâhil*, I, 418.

142 *en-Neşr*, I, 10; *el-İtkân*, I, 75; *Menâhil*, I , 422.

143 *en-Neşr*, I, 11; *Menâhil*, I , 418 v.d. Âyetler için bkz. *el-Bakara Sûresi*, 2/116; *'Âl-i 'İmrân Sûresi*, 3/184; *et-Tevbe Sûresi*, 9/100. İbnu Kesîr kırâati için bkz. *et-Teysîr*, s. 119. Önemli merkezlere gönderilen mushaflardaki farklılıklar şöylece özetlenebilir: Medineliler ile Iraklıların mushafları 12 yerde; Şâmlılar ile Iraklıların mushafları 40 yerde; Kûfeliler ile Basralıların mushafları ise 5 yerde birbirlerinden farklıdırlar: Bkz. *Mukaddimetân*, s. 117-133.

İkinci şarta gelince, bundan maksat; kırâatin yazılış şeklinin **Hz. Osman**'ın çoğalttığı mushaflardan hepsinin ya da sadece birinin yazılış şekline uymasıdır. Örneğin **İbnu 'Âmir** (ö.118/736) kırâatinde: ﴿وقَالُوا اتَّخَذَ اللهُ وَلَدًا﴾ âyeti, görüldüğü gibi, vâv [و]'sız; aynı kırâatte: ﴿فَقَدْ كُذِّبَ رُسُلٌ مِنْ قَبْلِكَ جَاؤُ با لْبَيِّنَاتِ وَبالزُّبُرِ وَبالْكِتَابِ الْمُنِيرِ﴾ âyetinde de, iki bâ [ب] fazlalığı bulunmaktadır. Bununla beraber **İbnu 'Âmir**'in bu iki kırâati, Şâm'a gönderilen mushafta mevcuttur. Bir başka örnekteki bir durum ise;

İbnu Kesîr (ö.120/737) kırâatine göre: ﴿جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الأَنْهَارُ﴾ âyetinin görüldüğü gibi min: [مِنْ] ilâvesiyle bulunup, bu şeklin **Mekke**'ye gönderilen mushafa uygun olmasıdır.[143] Verilen bu iki örnekten de anlaşılacağı gibi, **Hz. Osman** tarafından çoğaltılan mushaflar arasında bazı kelimelerin yazılış farkları bulunmakta olup, bu mushafların gönderildikleri şehirlerdeki imâmların kırâatleri, kendi mushaflarına uygun olarak ortaya çıkmış ve zamanımıza kadar gelmiştir. Eğer bir kırâat adı geçen mushaflardan birine uymuyorsa, şâz kırâat kabul edilir. Diğer iki şartın mevcudiyeti onu şâz olmaktan kurtarmaz. Bu şartta söz konusu olan "ihtimalen de olsa" ifadesinden kastedilen ise, kırâatin mushaflardan birinin yazılış şekline dolaylı olarak uymasıdır. Bunu bir örnekle açıklayacak olursak, şöyle diyebiliriz: Mushafların hepsinde ﴿مَلِك يَوْمِ الدِّينِ﴾ âyetindeki mâlik [مَالِك] kelimesi yazılışta elifsizdir. Bu durumda elif [ا] siz kırâat mushafa doğrudan doğruya (hakikaten), elif [ا]'li kırâat ise dolaylı olarak (ihtimâlen) uymuştur. Çünkü buradaki elif [ا] yazılışta ihtisâr için hazfedilmiştir.[144]

Üçüncü şarttan kastedilen ise, bir kırâatin adalet ve zapt sahibi kişilerin aynı durumdaki kişilerden nakliyle **Resûlüllah**'a (s.a.s.) varması, kırâat imâmları nezdinde galat ve şâz sayılmaksızın meşhûr olmasıdır. Kırâatte bulunması gereken bu rükünde, müteahhirînden bazıları, **"Kur'ân'ın ancak tevâtürle sabit olacağını söyleyerek"**, tevâtürü şart koşarlar. Halbuki kırâatin naklinde tevâtür gerçekleşince, diğer iki şarta lüzum kalmaz. Üstelik kırâatlerde ihtilaf bulunan her hususta tevâtür aransa, yedi kırâatte ihtilaf bulunan bir çok husus geçersiz olurdu.[145] Halbuki **Kur'ân**'ın mütevâtir olması ise, yedi kırâat ve bunlar dışındaki bütün

---

144 *el-İtkân*, I, 75; *Menâhil*, I, 419. Hz. Osman'ın teksir ettiği mushafların yedi kırâati ihtiva edip etmediği hususunda bkz.*en-Neşr*, I, 31.

145 *el-İtkân*, I, 76.

kırâatlerde mütevâtir olarak gelen kısımların birleşmesinden teşekkül etmesidir.[146]

Şu halde kırâat imâmları nazarında bir kırâatin sahîh olabilmesi için, yukarıda geçen üç şartın eksiksiz bulunması gerekmektedir. Kendisinde bu şartlardan biri bulunmayan kırâat, sahîh kabul edilmez. Bütünüyle her kelimesinde mütevâtir olma şartı sadece **Kur'ân-ı Kerîm** için söz konusu olup, kırâatler için teker teker bütün kelimelerinde tevâtür şartı aranmaz.

3- Kırâat Çeşitleri

Kırâatler değişik açılardan çeşitli şekillerde taksime tâbi tutulmuştur. Bir kısım âlimler kırâatleri, az önce açıklanan üç şartı taşıyıp taşıyamaması bakımından taksim ederken, bazıları da daha başka yönlerden kırâatleri kısımlara ayırmışlardır. Örneğin,

Mekkî b. Ebî Tâlib (ö.437/1065) kırâatleri üçe ayırır: **Birincisi**, bu gün okunmakta olan kırâatler ki, bunlarda bilinen üç rükün (olmazsa olmaz şartları) bulunmaktadır. Bunları inkar küfrü gerektirir. **İkincisi**, âhâd yoluyla nakledilmekle beraber, sahîh olup Arapça'ya da uyduğu halde, mushaflardan birinin yazılışına uymayan kırâatlerdir. Böyle kırâatler kabul edilmesine rağmen bunlarla kırâat câiz değildir. Meselâ, '**Abdullâh b. Mes'ûd** (ö.32/652), **Ebu'd-Derdâ** (ö.32/652) ve **İbnu 'Abbâs** gibi güvenilir kimselerin rivâyetiyle sabit olan kırâatler bu kısma girerler. **Üçüncüsü** ise, sika, güvenilir olmayanın naklettiği veya güvenilir kimse tarafından nakledilmekle beraber Arapça'ya uymayan kırâatlerdir. Bu tür kırâatler, mushaflardan birinin yazılışına uysalar da kabul edilmezler.[147]

Kırâatlerin bu taksimatından başka, genellikle şu taksimatı da zikredilmektedir.

Mütevâtir: Yalan üzerinde birleşmeleri mümkün olmayan toplulukların birbirlerinden haber vermeleri şeklinde gelen kırâatlerdir. Kırâatlerin ekserisi bu kısma girer. Yedi kırâat ise, bu tür kırâatler içinden seçilmiştir. Bu kırâatlerin sahipleri **Medine**'de **Nâfi' b. 'Abdirrahmân** (ö.169/785),

[146] Kur'ân'ın mütevâtir oluşu hakkında daha geniş bilgi için bkz. *el-İtkân*, I, 77- 80; *Menâhil*, I 435-439.

[147] *en-Neşr*, I, 14; el-Eşmûnî, *Menâru'l-hudâ*, s. 7; *el-İtkân*, I, 76. en-Nevevî, *Kur'ân*'ın mütevâtir olmaksızın düşünülmesinin mümkün olamayacağını ileri sürerek Mekkî b. Tâlib'in kırâatleri taksiminden birincisine itiraz eder. Bkz. *el-Kırâatu'ş-şâzze*, s. 5.

Mekke'de **İbnu Kesîr**, **Kûfe**'de **'Âsım b. Ebi'n-Nucûd** (ö.128?/745?), **Hamza b. Habîb** (ö.156/772), **el-Kisâ'î**, **Basra**'da **Ebû 'Amr b. el-'Alâ**, **Şâm**'da **İbnu 'Âmir**'dir.[148]

Meşhûr: Ünlü üç şartı taşımakla beraber, mütevâtir derecesine ulaşamayan kırâatler bu guruba girerler. Bunlar kırâat imâmları nezdinde meşhûr olup, onlar tarafından galat veya şâz da sayılmamışlardır.[149] İşte bu kırâatlerden üçü tercih edilerek yedi kırâat on'a tamamlanmıştır. Bu kırâatlerin sahipleri de, **Ebû Ca'fer** (ö.130/748), **Ya'kûb el-Hazramî** (ö.205/820) ve H**alef el-Bezzâr** (ö.229/843-4)'dır. Sahâbeden gelen kırâatler de bu meşhûr kısmından sayılmıştır.[150]

Âhâd: Senedi sahîh olup da, mushaflardan birinin yazılış şekline veya Arapça'ya aykırı olan ya da meşhûr kırâatler seviyesine ulaşamayan kırâatler bu türe girer.[151]

Şâz: Bu tür kırâatler, ünlü üç şarttan birini taşımayan kırâatler olup, âlimlerin çoğunluğu bununla kırâatin câiz olmadığı görüşündedirler.[152]

Mevzû': **el-Huzâ'î** (ö.408/1017)'nin kırâati gibi uydurulmuş kırâatlerdir ki, bunlarla okumak asla câiz değildir.

Müdrec: İçinde tefsir maksadıyla bazı ilâveler bulunan kırâatlerdir. Bunlarla da okumak câiz değildir.[153]

Mustafa Sâdık er-Râfi'î ise, kırâatleri âlimlerin ittifakla mütevâtir, âhâd ve şâz olarak üç kısma ayırdıklarını; yedi kırâati mütevâtir, bunları on'a tamamlayan üç kırâat ile Sahâbenin yedi kırâate uymayan kırâatlerini âhâd ve bunlar dışında kalanları da şâz olarak kabul ettiklerini bildirir.[154]

---

148 *en-Neşr*, I, 8 v.d.; *el-İtkân*, I, 77. Bu şehirlere yerleşen sahabelerin bir listesi için de bkz. *el-İtkân*, göst.yer; *Miftâh*, II, 369.

149 *el-İtkân*, göst.yer; *Miftâh*, II, 399.

150 Ş. *el-İktirâh*, vr. 33 b.; *el-Mushafu'l-murattel*, s. 169. Adı geçen imâmların biyografileri için sırasıyla bkz. *Ğâyetu'n-nihâye*, II, 382, 386 v.d., I, 282 v.d.

151 *Miftâh*, II, 399; *el-İtkân*, I, 77.

152 *en-Neşr*, I, 14 v.d.; *el-Burhân*, I, 331 v.d., 467; *Tefsîru'r-Râzî*[2], I, 49; el-Kırâatu'ş-şâzze, s. 8: Kırâat ilminde şâz kırâat, genel olarak senedi sahih olmayan kıraatlerdir. Ebû Şâme pek çok âlime dayanarak yukarıdaki görüşü ileri sürer.

153 *Miftâh*, göst. yer. v.d. ; *el-İtkân*, göst. yer.

154 *İ'câzu'l-Kur'ân*, s. 55.

İbnu'l-Cezerî (ö.833/1429) de, **yedi kırâatin mütevâtir olduğunda icmâ, on kırâatin mütevâtir olduğunda ise, ihtilaf bulunduğunu** nakleder.[155]

Görüldüğü üzere, mütevâtir, meşhûr, âhâd, şâz, mevzû' ve müdrec gibi kısımlara ayrılan kırâatlerden sadece ilk ikisi ile okumak câiz olup, beşinci ve altıncısı için kırâat denilmesi dahi mecâzîdir. Âhâd ve şâz kırâatlere gelince, çoğu âlimler bunlarla kırâatin câiz olmadığı görüşünde olmasına rağmen, fıkıh ve tefsir gibi ilimlerde bunlarla istişhâd câiz görülmüştür.[156] Arapça'da ise, mütevâtir, meşhûr, âhâd ve şâz kırâatlerin hepsiyle istişhâd câizdir.[157]

4- Kırâat Tesbitinde Nahiv Ölçü Olabilir mi?

Bilindiği gibi kırâatler nakle dayanmaktadır. Allah'ın Resûlüne naklettiği ve onun da ashabına öğrettiği okuyuş şekilleri bu kırâatlerin esasını teşkil eder. Daha önce açıklandığı gibi, sahîh kırâatlerin üç şartı olup, bunlardan birini taşımayan kırâat, şâz olarak işlem görür. Bu tür şâzdan başka sırf birer bidat olan **Ebû Bekr b. Miksem el-'Attâr** (ö.354/965)'ın kırâati gibi sırf Arapça'ya uygunluğu açısından teklif edilen şâzlara da rastlamak mümkündür. Zira **İbnu Miksem**, icmâ'a muhalif kırâatlere meyletmesi yüzünden şiddetli tenkitlere mârûz kalmıştır. Çünkü o, bu kırâatleri okuyor, Arapça'ya uygunluğunu söyleyerek bunları talebelerine çeşitli vecihlerle okutuyordu. Bu durumu âlimler arasında yayılınca sultana intikal ettirildi ve âlimlerin huzurunda tevbe etmesi temin edildi.[158]

Bundan başka bir de, eski ve yeni bazı âlimler, kırâatlere karşı tutumları ile kırâatlerin ihtiyârî ve ictihâdî olduğu kanaatini taşıdıkları izlenimini vermektedirler. Örneğin **ez-Zemahşerî** (ö.538/1143), **İbnu 'Âmir** kırâatine itiraz ederek onu "şey" diye vasıflandırmış ve onun bu kırâate meyletmesini mushafların birinde [مَعَائِش] kelimesini yâ [ي] ile görmüş olmasına bağlamıştır.[159] **ez-Zerkeşî** ise bu durumu şöyle özetlemektedir:

155 *en-Neşr*, I, 44 v.d.; Ebû Hayyân da yedi kırâatin mütevatir olduğunu kaydeder. Bkz. *et-Tezyîl*, V, vr. 221 a.
156 *el-İtkân*, I, 82; *Mu'teraku'l-'akrân*, I, 170.
157 *el-İktirâh*, s. 20.
158 *Nuzhe*, s.288 v.d.; L. Massignon, Kırâat, *İA.*,VI, 733 v.d.
159 *el-Mushafu'l-murattel*, s. 176 v.d.

"**ez-Zemahşerî'nin de içinde bulunduğu bir gurubun hilâfına, kırâatler ihtiyarî olmayıp, tevkifîdir. Halbuki onlar, kırâatlerin ihtiyarî olup, fasîh kimselerin tercihi ve belagatçıların içtihadıyla tespit edildiğini zannettiler**".[160]

Diğer taraftan kırâatler için nahvin ölçü olamayacağını, bazı mütevâtir kırâatlere itirazda bulunan **el-Ferrâ** (ö.207/822)'nın bile: "**Kırâat imâmlarının, Kur'ân'ı Arapça'da câiz olan her vecihle okumadıklarını**" söyleyerek itirafta bulunduğunu görmekteyiz.[161] **İbnu Hâleveyh** (ö.370/890) de Arapça'da câiz olduğuna örnek olarak zikrettiği bazı âyetlerdeki vecihlerin kırâatte câiz olmadığını; zira kırâatin bir sünnet olup, Arapça'nın kıyâsına uydurulamayacağını savunur.[162] **Sîbeveyh** ise, daha önce de belirtildiği gibi, ﴿مَا هَذَا بَشَرًا﴾ âyetinin mushaf'taki durumunu bilenlerin ona uyma mecburiyetini dile getirerek **kırâatin uyulması gereken bir sünnet** olduğunu belirtmektedir.[163]

es-Suyûtî'nin naklettiğine göre, bazı kelamcılar: **Arapça'ya uyduğu takdirde, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) okumadığı bile olsa, bir kırâat veya bazı vecihlerin ortaya konulmasında fikir yürütmenin ve içtihattâ bulunmanın câiz olduğunu söylerler. Gerçeği gören âlimler ise, kırâatler için bu durumu câiz görmeyip, bu yolda yürüyenlerin hatâlı olduklarını beyan etmişlerdir.**[164] Nitekim **ez-Zerkeşî**, manâya göre kırâatin, Kur'ân olarak nakledilmedikçe, Arapça'ya uysa bile, şâz dahi kabul edilemeyeceğini, kırâat ihdâs etmeye kalkışanın ise, dalâlet içinde olduğundan tutuklanması ve bundan vazgeçirilmesi gerektiğini söyler. Kırâatin Resûlüllah'tan (s.a.s.) nakledilen bir sünnet olduğunu ve rivâyet edilenden başkasıyla okumanın câiz olmadığını da kaydeder.[165] Yine onun, kırâatlerin Arapça'nın kıyâsına göre tespit edilmediğini gösteren şu buluşu çok enteresandır: "**Gerek Basralı, gerek Kûfeli kırâat imâmlarından her birinin kırâati, kendi ekolünün nahvine uymayıp, karşı tarafınkine uyması, bu imâmların kırâatlerini men-**

---

160 *el-Burhân*, I, 321.
161 *Me'âni'l-Kur'ân*, I, 245.
162 *İ'râbu selâsîn*, s. 24, 42.
163 *el-Kitâb*, I, 28. Âyet için bkz. *Yûsuf Sûresi*, 12/31.
164 *el-İtkân*, I, 78.
165 *el-Burhân*, I, 332.

sup oldukları ekolün nahvinden almadıklarının en güzel delilidir."[166] demektedir.

Şu halde kırâatler nakle dayandığından tevkifîdir. Onlarda tercih ve içtihada yer yoktur. Bu bakımdan Arapça'nın nahvine uysa bile, **Hz. Peygamber**'den (s.a.s.) nakledilmeyen bir kırâat, şâz kırâatlerden dahi sayılmaz. Bu şekilde kırâat ortaya koymaya (ihdâs) kalkışan, sapıklığa düşmüş olduğundan engellenmelidir. Bütün bunlardan anlaşılmaktadır ki, kırâat tespitinde hiç bir zaman nahiv tek başına ölçü olamaz.

b- DİLCİLERİN KIRÂATLERLE İSTİŞHÂDI

Daha önce, "Dilcilerin **Kur'ân**'la İstişhâd Hakkındaki Görüşleri" bahsinde, dilcilerin mütevâtir, âhâd ve şâz bütün kırâatlerle istişhâdı kabul ettiklerini görmüştük. Bununla beraber nahiv ve lûgat bilginlerinden **Kur'ân** ve onun kırâatleriyle istişhâdı ihmal edenler, hattâ mütevâtir kırâatlere dahi itiraz edecek kadar ileri gidenler olmuştur. Bu bakımdan dilcilerin **Kur'ân** ve kırâatleriyle istişhâd durumlarını, kırâatlere karşı tutumlarını ele almak uygun olacaktır.

1- Dilcilerin Mütevatir Kırâtlerle İstişhâdı

Diğer bütün dînî ilimlerde olduğu gibi, Arapça'da da istişhâd bakımından ilk sırayı alan, hiç kuşkusuz **Kur'ân-ı Kerîm**'dir. Bununla beraber bazen, istişhâd edilecek hususa delaleti daha açık olması bakımından, kırâatten önce şiir veya nesir halindeki Arap kelâmının ilk sırayı aldığı da görülür.[167] Fakat bu gibi uygulamalar pek nadirdir. Hiç bir zaman bunların teşmili mümkün değildir. "**Kur'ân** ve Kırâatleriyle İstişhâda Örnekler" bölümünde görüleceği üzere, nahivci ve lûgatçıların eserlerinde **Kur'ân**'ın kırâatleriyle istişhâd hep ilk sırada yer almıştır. Bu eserlerde istişhâd edilen kırâatlerin çoğunluğunu mütevâtir kırâatler teşkil etmektedir. Bundan dolayı dilcilerin mütevâtir kırâatlerle istişhâdı, bir anlamda **Kur'ân**'la istişhâdı temsil etmektedir.

Gramerciler, sarf ve nahiv kâidelerinin konulmasında, kelime ve cümlelerin kullanışında; lûgatçılar, lâfızların manâ ve telâffuzunu tespit-

---

166 A.*g.e.*, IV, 444.
167 Msl. bkz. *el-Kitâb*, I, 103.

te, hep mütevâtir kırâatlerle istişhâd etmişlerdir. Hattâ kırâatlerin îzâh ve tevcîhinde de yine aynı kırâatlerle istişhâd edilmiştir.[168] Zira **İbnu Hâleveyh**'in de dediği gibi, bütün bilginler,[169] **Kur'ân**'da yer alan bir lafzın mutlaka diğerlerinden daha fasîh olduğunda görüş birliği içindedirler. Bu bakımdan iki değişik kırâatın her ikisiyle de istişhâd edilerek bir meselede değişik iki hükmün ortaya konduğu da olmuştur,[170] Zira **Ebû Ca'fer en-Nehhâs** (ö.339/950)'ın dediği[171] gibi **her ikisi de Resûlüllah'tan (s.a.s.) geldiği için, iki sahîh kırâatten birinin diğerinden üstün olduğunu söyleyen günahkâr olur**.

Bazen nahivcilerin bir konuda değişik âyetlerle istişhâd ederek, birbirinden farklı kâideler koydukları da olmuştur.[172] Bunun yanında hangi ekole mensup olursa olsun bütün nahivciler, mütevâtir kırâatlerle istişhâd etmelerine rağmen, bazen birinin istişhâd ettiği bir kırâatle diğeri, onda istişhâd edilecek yerin (mahall-i şâhid) bulunmadığını ileri sürerek istişhâdı terk etmiştir. Meselâ **Kûfe**li nahivciler, mecrûr bir zamirin üzerine atfın, harf-ı cer tekrar edilmeksizin de câiz olduğuna, ﴿وَاتَّقُوا اللّٰهَ الَّذِي تَسَاءَ لُونَ بِهِ وَالأَرْحَامِ﴾ âyetindeki **Hamza kırâatiyle** istişhâd etmişlerdir. Halbuki **Basra**lı nahivciler, bu kırâatte وَالأَرْحَامِ'nin atıf yoluyla mecrûr olmayıp, kasem yoluyla olduğunu ileri sürerek bu kırâatle istişhâdı terk etmişlerdir.[173] Kendileri ise bu konuda, ﴿فَقَالَ لَهَا وَلِلأَرْضِ﴾ ve ﴿وَعَلَيْهَا وَعَلَى الْفُلْكِ تُحْمَلُونَ﴾ gibi âyetlerle istişhâd ederek mecrûr zamir üzerine atfın, ancak harf-ı cerrin tekrar edilmesi suretiyle câiz olduğunu kabul etmişlerdir.[174] Ortaya konulan kâide veya tespit edilen manâ ve kullanış şekillerinde delil olarak bütün mütevâtir kırâatler birinci sırayı almaktadır. Ancak bu demek değildir ki, bütün bunların delili sadece mütevâtir kırâatlerdir. Zira bazı hususların şâhidi âyet olabildiği gibi, çoğu kez âyetten sonra hadis, şiir, nesir ve emsâl gibi şâhidler de delil olarak getirilmektedir.[175]

---

168 Msl. bkz. İbnu Hâleveyh, *el-Hucce*, s. 137.
169 *el-Muzhir*, I, 213; krş. *Fî usûl*, s. 29.
170 Msl. bkz., *el-Kitâb*, I, 206; es-Sîrâfî, *Takrîrât*, I, 395; *el-Cumel*, s. 195, 203, 237.
171 *el-İtkân*, I, 83.
172 Krş. *el-Kitâb*, I, 451.
173 *el-İnsâf*, II, 246; *Hem'u'l-hevâmi'*, II, 139; *el-İtkân*, I, 200; krş. *el-İnsâf*, I, 226; *el-İktirâh*, s.21; Ş. *Şuzûr*, s. 449; Ş. *el-'Umde*, s.490 v.d. Âyet ve kırâat için bkz. *en-Nisâ' Sûresi*, 4/1; *İthâf*, s. 220.
174 *Hem'u'l-hevâmi'*, göst. yer. Âyetler için bkz. *Fussilet Sûresi*, 41/11; el-Mu'minûn Sûresi, 23/22.
175 Bu husustaki örnekler için bkz. *Eseru'l-Kur'ân*, s. 259-265.

2- Bazı Mütevatir Kırâatlere Yapılan İtirazlar

Yukarıda çeşitli münasebetlerle ifade edildiği gibi, çoğu nahivciler, kırâatlere uymanın gerekli olduğu kanaatindedirler. Buna rağmen nahivcilerden bazıları, mütevâtir kırâatlere, bazı vecihlerde itiraz etmişlerdir. Burada bazı nahivci ve müfessirler tarafından mütevâtir kırâatlere yapılan itirazları ve bunlara verilen cevapları inceleyerek konumuza açıklık getirmeye çalışacağız. Örneğin:

﴿وَكَذَٰلِكَ زُيِّنَ لِكَثِيرٍ مِنَ الْمُشْرِكِينَ قَتْلُ أَوْلَادِهِمْ شُرَكَاؤُهُمْ﴾ âyetindeki **İbnu 'Âmir kırâati**ne, **es-Sîrâfî** (ö.368/979), **et-Taberî** (ö.310/922), **İbnu Cinnî** (ö.392/1002), **el-Ferrâ, Mekkî b. Ebî Tâlib**, **İbnu 'Usfûr** (ö.669/1271) ve **ez-Zemahşerî** nahiv ve tefsir âlimleri çeşitli ifadeler kullanarak dil uzatmış ve bu kırâatin hatâlı olduğunu iddiâ etmişlerdir.[176]

Buna karşılık bir kısım âlimler de, bu mütevâtir kırâate yapılan itirazlara karşı çıkarak, kırâatin sahîh nakle dayandığını, sırf nahvin kıyâsına uymadığı için mütevâtir bir kırâati inkar etmenin mümkün olamayacağını söylemişlerdir. Nitekim **İbnu'l-muneyyir**, **ez-Zemahşerî**'ye şiddetli bir şekilde çatarak, "**Musannifin İbnu 'Âmir kırâatini galat (hatâ) olarak vasf etmesinin sebebi, kıyâsa son derece bağlı olmasıdır. Halbuki kırâatin Arapça'ya göre tashih edilemeyip; aksine Arapça kâidelerinin mütevâtir kırâatler doğrultusunda düzeltilmesi gerektiğini"** ifade ederek bu kırâati savunur.[177] Ünlü nahivci **İbnu Mâlik** (ö.672/1273) de, **el-Kâfiye**'nin şerhinde bu **İbnu 'Âmir kırâati**nin kıyâsa aykırı olmadığını, aykırı olması halinde bile, kırâatin sıhhatli olması sebebiyle kabulünün gerekliliğini dile getirerek, kırâati savunmuştur.[178] **Ebû Hayyân** (ö.745/1344) ise, **et-Teshîl**'in şerhinde, **İbnu Mâlik**'in **İbnu 'Âmir** kırâatindeki hususun cevazını tercih etmesini takdirle karşılayarak bunun galat olduğunu söyleyenlerin, mütevâtir kırâate tecavüz ettiklerini söyler[179] Aynı zamanda **Ebû Hayyân**, tefsirinde de bu kırâatin reddine temas ederek,

---

176 Bu âlimlerin kullandıkları ifadeler için sırasıyla bkz. es-Sîrâfî, Ş. *el-Kitâb*, vr. 51 b., 52 a.; *Tefsîru't-Taberî*, VIII, 44; *el-Muhtesib*, vr. 2 a.; *el-Medâris*, s. 230; *Muşkilu i'râb*, I, 291; *el-Burhân*, I, 391; *el-Keşşâf*, II, 54. Âyet için bkz. *el-En'âm Sûresi*, 6/137.

177 *el-İntisâf* (*el-Keşşâf*'ın zeylinde/II, 53 v.d. ; krş. *Tefsîru'l-Kâsimî*, I, 303.

178 Ş. *el-İktirâh*, vr. 35 b.

179 *et-Tezyîl*, V, vr 221 a.

fâiline muzâf mastarla fâilinin arasına mef'ûlün girmesinin ihtilaflı bir mesele olduğunu; fakat bazı nahivcilerin öz be öz Arap olan ve Arap dilinde lahn ortaya çıkmadan önce **Kur'ân**'ı **Osmân b. 'Affân**'dan alan **İbnu 'Âmir kırâatin**de mevcut olması sebebiyle bunu tercih ettiklerini ve doğrusunun da bu olduğunu söyler. Sözlerine devamla **İbnu 'Atiyye**, **ez-Zemahşerî** ve **Ebû 'Alî el-Fârisî** (ö.377/987)'nin itirazlarının itibara şayan olmadığını kaydeder.[180] Yine bu kıraati müdafaa sadedinde **en-Neysâbûrî** (ö.728/1328), "**Kur'ân-ı Kerîm'in hüccet olup başkasının onun önünde hüccet olamayacağını, mütevâtir kırâate hatâ isnadının asla mümkün olmadığını ve böyle bir terkibin Kur'ân'da varit olması, onun sıhhat ve fesâhatini kabul etmeyi gerektirdiğini ifade eder**".[181] **el-Âlûsî** (ö.1230/1854) de tefsirinde,"**İbnu 'Âmir** kırâatinin kıyâsını kabul etsek, naklinin sahîh olduğu ortaya çıkınca, artık onu kabul etmek zorunlu hale gelir…"[182] diyerek bu kırâati savunur.

Yukarıda da görüldüğü gibi bazı dilciler, ﴿وَاتَّقُوا اللهَ الَّذِي تَسَاءلُونَ بِهِ وَالأَرْحَامِ﴾ âyetindeki **Hamza kırâati**ne itiraz etmişlerdir. Bu kırâate itiraz eden nahivcilerin ileri sürdükleri hususları görelim.

Örneğin **el-Muberrid**, bu kırâate itiraz ederek mecrûr bir zamir üzerine atfın, harf-ı cerrin tekrarı olmaksızın ancak şiir zarûreti ile câiz olduğunu; bunun dışında câiz olmadığını ileri sürer.[183] **ez-Zeccâc** (ö.311/923) ise, bu kırâatin Arapça'ya göre hatâ olduğunu, bu sebeple nahivcilerin bu kullanışın çirkin olduğunda ittifak ettiklerini kaydeder.[184]

Kimi nahivci ve tefsiirciler ise, **Hamza** kırâatine yapılan bu itirazlara cevap vererek onu savunmuşlardır.

Meselâ: **el-Mufassal şârihi İbnu Ye'îş** (ö.643/1245), bu âyette **Hamza** kırâatinin mecrûr zamire yapılan atıf açısından, çoğu nahivciler tarafından zayıf kabul edildiğini naklettikten sonra**, el-Muberrid**'in bu kırâati reddettiğinden bahisle,

---

180 *el-Bahru'l-muhît*, IV, 229; krş. *el-Kırâât ve'l-lehecât*, s. 136 v.d.

181 en-Neysâbûrî, *Ğarâ'ibu'l-Kur'ân*, VIII, 33.

182 *Rûhu'l-me'ânî*, VIII, 33; *el-Kırâât ve'l-lehecât*, s. 133. Bu kırâate yaplan itirazlar ve bunlara verilen cevaplar için ayrıca bkz. *İthâf*, s. 258 v.d.

183 *el-Kâmil*, III, 39; krş. *el-Burhân*, I, 318 v.d.; İbnu Ye'îş, Ş. *el-Mufassal*, III, 78. Âyet ve kırâat için bkz. *en-Nisâ' Sûresi*, 4/1; *İthâf*, s. 200.

184 *el-Kırâât ve'l-lehecât*, s. 130.

"onun bu sözü kabul edilemez. Çünkü bu kırâati güvenilir bir imâm nakletmiştir. Güvenilir kişinin (sikanın) naklini reddetmeye imkân yoktur. Bununla beraber bu kullanış şekli, yedi kırâat dışında **İbnu Mes'ûd**, **İbnu 'Abbâs**, **el-Kâsim**, **İbrâhîm en-Nehâ'î**, **el-A'meş**, **el-Hasenu'l-Basrî**, **Katâde** ve **Mucâhid** gibi bir cemaat tarafından da rivâyet edilmiştir. Artık rivâyet sahîh olunca, reddine hiç bir şekilde imkân yoktur"[185] diyerek mezkür kırâati savunmuştur. **İbnu Cinnî** de, **el-Muberrid**'in **Hamza kırâati**ne itirazını yadırgadığını ifade ederek bu kırâati savunmuştur.[186] **Fahruddîn er-Râzî** ise, bu âyeti tefsir ederken nahivcilerin **Hamza kırâati**ni reddedişlerini ele alarak, öne sürülen hususların dillerde varit olan hususları reddedecek güçte olmadığını söyleyerek şöyle devam eder: "**Zira Hamza yedi kırâat imâmından biridir. Doğrusu bu kırâati ortaya koyan kendisi değildir. Aksine onun rivâyeti Resûlüllah'a** (s.a.s.) **dayanır. Bu ise, o lûgatın kesinliğini vacip kılar. Kıyâs –özellikle örümcek ağından daha zayıf olan bu gibi** kıyâs**lar– naklin yanında cılız ve zayıf kalır**".[187]

Öte yandan **el-Muberrid**, **ez-Zerkeşî**'nin nakline göre, ﴿وَمَا أَنْتُمْ بِمُصْرِخِيِّ﴾ âyetinde yâ: [ي]'nın kesriyle olan **Hamza kırâati**ni inkar etmiştir.[188] **Ebû Zeyd**, **el-Esme'î** ve **Ya'kûb el-Hazramî** gibi âlimler az önce geçen **Hamza kırâati**ni hatâlı kabul ettikleri gibi, ﴿يَغْفِرْ لَكُمْ﴾ âyetinde *râ* [ر]'nın lâm [ل]'a idgamıyla يَغْفِلَّكُمْ şeklindeki **Ebû 'Amr kırâati**ni yadırgamışlardır.[189]

Kurrâ'nın reisi **Ebû 'Amr** da, [حَاشَ لله] kırâatini yadırgayarak, gerekçesini de, Araplar ne: [حَاشَ لَكَ] derler, ne [حَاشَكَ] derler. Onlar ancak [حَاشَالَكَ] ve [حَاشَاكَ] derler, şeklinde ortaya koymuştur. Kendisi ise bunu, vasıl halinde elifle [حَاشَى لله] şeklinde, vakıf halinde ise mushafa uyarak elifsiz okumaktadır.[190]

Nâfi' ve **İbnu 'Âmir**'den gelen rivâyetlerde, ﴿وَجَعَلْنَا لَكُمْ فِيهَا مَعَايِشَ﴾ âyetindeki me'âyiş [مَعَايِش] kelimesinin hemze ile kırâatinin galat olduğunu iddia edenler bulunmaktadır. Nitekim, **İbnu Hâleveyh** ve "**İthâf**" sahibi

185 İbnu Ye'îş, *A.g.e.*, III, 78.
186 *el-Hasâis*, I, 285.
187 *Tefsîru'r-Râzî*, III, 193.
188 *Te'vîlu muşkil*, s. 62; *el-Burhân*, I, 318. Âyet ve kırâat için bkz. *İbrâhîm Sûresi*, 14/22; *İthâf*, s. 326.
189 *el-Burhân*, I, 322. Âyet için bkz. *Nûh Sûresi*, 71/4.
190 *el-İnsâf*, I, 163. Âyet ve kırâat için bkz. *Yûsuf Sûresi*, 12/31. *İthâf*, s. 316.

ed-Dimyâtî bu kırâatın hemze ile okunuşunu hatâ kabul etmişlerdir.[191] **ez-Zeccâc** (ö.311/923)'ın ifadesine göre de, **Basra** nahivcilerinin hepsi, hemze ile okuyuşun hatâ olduğunu iddia ederler. Kendisi de bu kırâate uymanın gerekli olmadığından bahseder.[192] Bu konuda **Ebû Osmân el-Mâzinî** (ö.249/863) ise daha da ileri giderek: "**Medine** kırâat imâmlarından me'âyiş [مَعَائِش] kelimesini hemze ile okuyanların kırâatlerine gelince, o hatâdır. Bu kırâate itibar edilmez. Çünkü o **Nâfi' b. Ebî Nu'aym**'den alındı. O ise, Arapça'nın A'sını bile bilmiyordu. Onun buna benzer hatâlı başka kırâatleri de vardır"[193] der ve bu kırâati reddeder.

Bu kırâati müdafaa edenlerden **Ebû Hayyân**: "Çoğunluk, [مَعَايِش]i yâ [ي] ile okudu. Kıyâsa uygun olan da budur. Fakat **el-A'rac**, **Zeyd b.'Alî** ve **el-A'meş**, **Nâfi'**den rivâyetle ve **Harice** ile bir rivâyete göre de **İbnu 'Âmir** bunu hemze ile okumuştur. Bu okuyuş kıyâsa uygun olmakla beraber bunların rivâyeti ile sabittir. Onlar güvenilir, sika kimseler olduğuna göre, bu kırâatin kabulü gerekir"[194] diyerek bu kırâati savunur.

Bu durumda, **Sa'îd el-Efğânî**'nin de dediği[195] gibi özellikle **Basra ekol**üne mansup nahivcilerin kâidelerini tashih etmeleri veya kâidelerine "**Araplar bazen aslî harfi zâitlere hamlederek lâfızdaki benzeyişten dolayı ona zâit muamelesi yaparlar" ifadesini ekleyerek buna da Nâfi'in mezkur kırâatiyle istişhâd etmeleri gerekir. Böylece mezhepleri daha kuvvetli ve en önemlisi sahîh nakle dayandığından daha tutarlı olur. Çünkü Resûlüllah**'tan (s.a.s.) **Hz. Osman'ın aldığı, ondan da Nâfi', İbnu 'Âmir, el-A'rac, el-A'meş ve Zeyd b. 'Alî'nin rivâyet ettiği bu kırâatten daha sahîh hangi nakil olabilir? Bu râvîler aslen fasîh, tahsilleri dolayısıyla da gerçek âlim kimselerdir.**

3- Dilcilerin Şâz Kırâatleri İstişhâdı

Dilciler, mütevâtir kırâatlerle istişhâd ettikleri gibi, kıyâslarına muhalif düşmedikçe şâz kırâatlerle de istişhâd etmekte bir mahzur görmezler.

---

191 *İ'râbu selâsîn*, s. 45; *İthâf*, s. 264. Âyet için bkz. *el-A'râf Sûresi*, 7/10.
192 *el-Bahru'l-muhît*, IV, 271.
193 *el-Munsif*, I, 307; krş. *el-Bahru'l-muhît*, göst. yer.
194 *el-Bahru'l-muhît*, IV, 271.
195 *Fî usûl*, s. 37.

Çünkü istişhâd ettikleri şiir veya diğer Arap kelâmı sıhhat bakımından şâz kırâatlerden daha üstün değildir. Şâz kırâatlerle okumanın câiz olmayışının sebebi ise, daha önce de temas edildiği gibi, bunların **Resûlüllah**'a (s.a.s.) âit oluşunda tam bir kesinlik bulunmayışıdır. Burada söz konusu edilen şâz, **kırâat-ı aşereye** girememiş kırâatlerdir. Yoksa birer bidat olarak nahiv kâidelerine göre teklif edilen kırâatler değildir.[196] Âlimler, bilinen kıyâsa ters düşmedikçe, şâz kırâatlerle Arapça'da istişhâdın câiz olduğunda ittifak etmişlerdir. Fakat onlar, bu ittifaka rağmen, kıyâsa muhalif olduğu yerde, böyle bir kırâati bile ancak kendisi için delil sayıp ona kıyâsta bulunmazlar. Meselâ, mütevâtir kırâatte varit olmasına rağmen nahvin kıyâsına uymayan *istehveze* [اسْتَحْوَذَ] ve *ebâ* [اَبَى] fiillerinin bulundukları durum ancak kendileri için geçerli (şâz) sayılmıştır.[197]

Bu bakımdan istişhâd için, şâz kırâatlerde de kıyâsa uyma şartı aranmaktadır. Bu şart yerine gelince, istişhâd bakımından mütevâtir kırâatlerle şâz kırâatler arasında fazla bir fark olmaz. Zira **İbnu Cinnî**: "Şâz **kırâatleri nasıl terk edebiliriz! Bazen** şâz **bir kırâat, irap bakımından mûteber kırâatlerden daha kuvvetli ve** kıyâsa **daha uygun olabilir. Çünkü her ikisi de seleften rivâyet edilmiş ve onlara dayanmaktadır.** Şâz **kırâatler hakkında söz söylenmiş ve kabule şayan görülmemişse de, bazıları irap bakımından yedi kırâatin bir kısmından üstündür**"[198] diyerek şâz kırâatlerle dilde istişhâdın gerekliliğini ortaya koymuştur.

Bilindiği gibi, bütün kırâat imâmları ve nahiv âlimleri, kırâatin uyulması gerekli bir sünnet olduğunu, sahîh nakilden başkasına tâbi olunamayacağını zaman zaman çeşitli vesilelerle dile getirmişlerdir.[199] Ne var ki,

---

196 Ayrıca kırâatlerin şu çeşitleri vardır: 1- Senedi sahih ve Arapçaya uygun olduğu halde, mushaflardan birinin yazılış şekline aykırı olanlar, 2- Yukarıda zikredildiği gibi on kırâat dışında kalan kırâatlerdir ki bunlara, sahihe göre şâz شَاذُ الصَّحِيح adı da verilmiştir, 3- Güvenilir olmayanların naklettikleri şâzlar, bkz. *el-Kırâât ve'l-lehecât*, s. 169.

197 *el-İktirâh*, s.20. zikredilen kelimelerin geçtiği âyetler için bkz. Mucâdele Sûresi, 58/19; *Nisâ' Sûresi*, 4/141; *eBakara Sûresi*, 2/34, 282, *Tâhâ Sûresi*, 20/56. İşlediğimiz konu kırâat-i aşere dışında kalan şâz kırâatlerle istişhâd meselesi olması münasebetiyle burada işaret edilmesi gereken bir husus vardır: Nahivciler, mütevatir, âhâd veya şâz kırâatlerden kıyasa uymayanları şâz diye adlandırmaktadırlar. Bu bakımdan kırâat imamlarına göre şâz olanlarla, nahivcilerin kıyasına uymaması sebebiyle bu adı alanlar ayrı ayrı şeyler olup bunların birbiriyle karıştırılmaması gerekir.

198 *el-Muhtesib*, vr. 2 a. İbnu Cinnî bu eserinde, yedi kırâat dışında kalanları konu edinmiştir. Zira çağdaşları bunlara şâz diyorlardı.

199 Msl. bkz. *el-Kitâb*, I, 28, 74; *el-Muhtesib*, vr. 2 a.; *Hizâne*, I, 4.

şâz kırâatlerin namazda veya namaz dışında okunması câiz görülmemiştir. Bunun sebebi, sahîh kırâatler için söz konusu olan meşhûr üç şarttan birini taşımamış olmasıdır. Yoksa bunların mushafların yazılışına bir harf fazlalığı veya noksanlığı ile ters düşmesi, Arapça'da onlarla istişhâd edilip kâideler ortaya koymaya engel değildir. Çünkü şâz kırâatler, senet ve nakil yönünden nahivcilerin **Kur'ân** dışında istişhâd ettiklerinin hepsinden daha kuvvetli ve daha sıhhatlidir. Uzman okuyucular bizzat Resûlüllah'a (s.a.s.) âit olduğunda kesin kanaatleri olmadığı için şâz kırâatlerle okumayı câiz görmemişlerdir. Buna karşılık nahiv ve lûgat bilginlerinin bu tür kırâatlere sımsıkı sarılmaları gerekmektedir. Zira bu kırâatlerin râvîleri de, melekesi bozulmamış, sözleriyle istişhâd câiz olan fasîh Araplardır. Nitekim, daha önce de temas edildiği gibi, nahivciler, tâbiîni tâkip eden tebeu't-tâbinden dil melekesi bozulmamış olanların sözlerini Arapça'da delil kabul etmişlerdir.[200] Hal böyle olunca, Sahâbe ve tâbiînin naklettikleri şâz kırâatlerle istişhâd daha isabetli olur. Zaten nahivcilerin şâhidleri arasında nahiv ve lûgat delilleri olarak bütün **Kur'ân** kırâatlerinin terci han yer alması, âlimler arasında dolaşan eski bir gelenektir.[201] Zira örnekler kısmında da yer alacağı gibi, **Sîbeveyh**, **el-Muberrid**, **İbnu Dureyd**, **İbnu Cinnî**, **ez-Zeccâcî**, **ez-Zemahşerî**, **İbnu Mâlik**, **İbnu Hişâm** (ö.761/1360) gibi nahivci ve lûgatçıların eserlerinde mütevâtir kırâatler yanında şâz kırâatlerin şâhid olarak kullanımı da yer almış bulunmaktadır.[202]

C- KUR'ÂN VE KIRÂATLERİNİN İSTİŞHÂDDAKİ YERİ

Kur'ân ve onun kırâatleri, Arap dilinde istişhâd asıllarının başta gelenlerindendir. Bunların konumuzla ilgili durumlarını tespit etmek, hiç kuşkusuz diğer asıllarla birlikte uygulamadaki yerlerini ortaya koymakla mümkün olacaktır. Bu bakımdan burada diğer istişhâd asılları olan şiir, nesir ve hadisin uygulamadaki yeri ile **Kur'ân** ve kırâatlerinin yerini tespite çalı-

200 Msl. bkz. *İrşâd*2, XVIII, 299; *el-İktirâh*, s. 29; *Fî usûl*, s. 26, 76.

201 *Fî usûl*, s. 29 v.d.

202 "*Kur'ân*'la İstşhhada Örnekler" kısmında yer yer verilenler dışında, dilcilerin şâz kırâatlerle istişhâdına örnek olarak bkz.*el-Kitâb*, I, 270,283, 467; *Cemhera*, I, 77, 106, 115, II, 29, 135, 150, 285; *el-Munsif*, I, 281, 295; *el-Hasâis*, I, 99, 329,398; *el-Muktazab*, III, vr. 135 b.; el-Murâdî, vr. 104 a.; *el-Muğnî*, I, 119, 314.

şacağız. Bunun tespiti ise ancak bizzat nahiv ve lûgat kitaplarının taranması ile mümkün olacaktır. Bu nedenle eski (mutekaddimûn) ve yeni (muteahhirûn) nahivci ve lûgatçıların belli başlılarının eserlerine dayanarak **Kur'ân**'ın ve çeşitli kırâatlerinin istişhâddaki yerini takdime çalışacağız.

"**Kur'ân**'la İstişhâd Hakkındaki Görüşler" kısmında da açıklandığı gibi, **Kur'ân**'la istişhâd hakkında her hangi bir ihtilaf olmayışı ve lûgat naklinde şart olan tevâtürün en ileri derecede onda bulunması, istişhâd için en geçerli ve elverişli aslın **Kur'ân** ve onun kırâatleri olduğunu ortaya koyar.[203] Nahiv ve lûgat kitaplarında **Kur'ân**'la istişhâda verilen değere geçmeden önce, saray ve halk çevrelerinde **Kur'ân**'ın dil üzerindeki otoritesini göstermesi bakımından şu iki örneği vermeden geçemeyeceğim.

Bir defasında **eş-Şa'bî** (ö.110/728), **Halife 'Abdulmelik b. Mervân**'ın bulunduğu bir mecliste konuşurken; [رَجُلاَنِ جَاؤُنِي] *İki adam, bana geldiler*" tarzında bir ifade kullanır. Bunu duyan Halife: **eş-Şa'bî**, hatâlı konuştun! deyince, **eş-Şa'bî**: Ben Allah'ın:

﴿هٰذَانِ خَصْمَانِ اخْتَصَمُوا فِي رَبِّهِمْ﴾ *İşte Rableri hakkında tartışmaya giren iki taraf…*" şeklindeki âyetine göre hatâlı konuşmadım, ey Mü'minlerin Emîri, diye cevap verir. Bu istişhâd karşısında **'Abdulmelik**, onu takdir etmekten başka bir şey yapamaz.[204]

Diğer bir örnek de şöyledir: **el-Câhiz**'ın nakline göre **Mekke** halkı, şâir **Muhammed b. el-Munâzir** (ö.198/813-4)'e şöyle der: Siz **Basra**lıların dili, fasîh değildir. Fesahat biz **Mekke**lilerdedir. **İbnu'l-Munâzir** ise onlara: Bizim kullandığımız lâfızlar **Kur'ân**'a daha çok benzer ve aynı zamanda uygun olan lâfızlardır, diye cevap verdikten sonra, onların bozuk olarak kullandıkları kelimelerle kendilerinin kullandıklarını ve bunların **Kur'ân**'dan şâhidlerini zikrederek onları iknâ etmede hiç bir güçlük çekmez.[205]

---

[203] En güvenilir aslın *Kur'ân* ve kırâatleri olduğunda âlimlerden kimsenin itirazı bulunmadığı halde, modern çağın bilginlerinden biri, *Kur'ân*'ın Arapça'da istişhâdın ilk kaynağı olmadığını idd*ia* ederek, bu konuda ilk sırayı şiirin aldığını ileri sürer. Buna delil olarak da, "tehaddinin gerektirdiği eşitliğin sağlanabilmesi için *Kur'ân*'ın kıyaslandığı aslın Arap kelamı olduğunda ihtilaf bulunmadığını, dolayısıyla asıl olanın ise mukaddem delil olması gerektirdiğini" söyler. Bkz. 'Abdulcevâd Ramazân, *el-Kur'ân ve'l-luğa*, *Mecelletu'l-Ezher*, c.XX, s. 600'den naklen *el-Kur'ân ve eseruh*, s. 330.

[204] *Fıkhu'l-luğa*, s. 331. Âyet için bkz. *Hacc Sûresi*, 22/19.

[205] *el-Beyân*, I, 18 v.d.

Bu örneklerden, saray ve halk çevrelerinde yapılan tartışmalarda, **Kur'ân**'dan getirilen şâhidlerin ne derece saygınlığın olduğunu gördük.

Şimdi de, bazı âlimlerin **Kur'ân**'ın istişhâddaki yerini ve önemini gösteren ifade ve görüşlerine bir göz atalım. Örneğin **el-Ferrâ**, ﴿وَحُورٌ عِينٌ﴾ âyetinin i'râbını verirken: "**Kitap, hüccet olma bakımından şiirden daha açıklayıcı (a'rab) ve daha kuvvetlidir**"[206] diyerek **Kur'ân**'ın istişhâtta ilk sırayı aldığını açıkça ifade etmiştir.

Aynı hususu, **es-Se'âlibî**'nin de şu şekilde dile getirdiğini görmekteyiz: O, **İbnu Kuteybe**'nin el-Miskîn [المسكين] kelimesinin "hiç bir şeyi olmayan yoksul" anlamında olduğuna **er-Râ'î** (ö.120/738)'nin bir beytiyle istişhâd ettiğini zikrettikten sonra, kendisi buna:

﴿أَمَّا السَّفِينَةُ فَكَانَتْ لِمَسَاكِينَ يَعْمَلُونَ فِي الْبَحْرِ﴾ *Gemiye gelince o, denizde çalışan bir kaç yoksulundu*" âyetini şâhid getirerek karşı çıkar. Sözlerine devamla "**ihticâca en layık olan Yüce Allah'ın kelâmıdır**"[207] der.

Öte yandan edebiyat eleştiricilerinin de **Kur'ân**'ın istişhâddaki yerini kabul ettiklerini vermeye çalışalım. Örneğin **Ebû 'Ubeyd** '**Abdul'azîz el-Bekrî** (ö.487/1094), **Ebû 'Alî el-Kâlî** (ö.356/967)' nin okuduğu:

"فَقُلْتُ ادْعِي وَأَدْعُ فَانْ أَنْدَى لِصَوْتٍ أَنْ يُنَادِيَ دَاعِيَانِ" beytinin onun nispet ettiği şâire âit olmayıp, **Disâr b. Şeybân**'a âit olduğunu söyledikten sonra, buradaki وَأَدْعُ'nun mukadder lâm [ل] ile meczûm olduğunu ve ﴿اتَّبِعُوا سَبِيلَنَا وَلْنَحْمِلْ خَطَايَاكُمْ﴾ âyetinde olduğu gibi, lâm [ل]'ı izhar etmenin daha iyi olduğunu ifade eder.[208]

Zu'r-Rumme de, **İbnu Şubrume** (ö.144/761-2)'nin tenkidi üzerine sözü edilen kasidesinin bir beyti olan: "إِذَا غَيَّرَ النَّأْيُ الْمُحِبِّينَ لَمْ يَكَدْ رَسِيسُ الْهَوَى مِنْ حُبِّ مَيَّةَ يَبْرَحُ" beytinde değişiklik yapar. Bu durumu babasına anlatan '**Anbese**'ye babası, her ikisinin de hatâlı olduğunu ve **Zu'r-Rumme**'nin onu değiştirmemesi gerektiğini, zira onun: ﴿ظُلُمَاتٌ بَعْضُهَا فَوْقَ بَعْضٍ إِذَا أَخْرَجَ يَدَهُ لَمْ يَكَدْ يَرَاهَا﴾ âyetine uygun olduğunu söyler.[209]

---

206 *Me'âni'l-Kur'ân*, I, 14; krş. *el-Kur'ân ve eseruh*, s. 330. Âyet için bkz. *el-Vâkı'a Sûresi*, 56/22.

207 *Fıkhu'l-luğa*, s. 85. Âyet için bkz. *el-Kehf Sûresi*, 18/79.

208 *et-Tenbîh*, s. 100; krş. *el-Kur'ân ve eseruh*, s. 329 v.d. Âyet için bkz. *el-'Ankebût Sûresi*, 29/12.

209 *el-Kur'ân ve eseruh*, s. 330. Âyet için bkz. *en-Nûr Sûresi*, 24/40.

Sîbeveyh de, hocası **el-Halîl**'e Esed kabîlesine âit olan: "انّ بها أَكْتَلَ أَو رِزَاما خُوَيْرِبَيْنِ يُنْقَفَانِ الْمَامًا" beytini sorduğunda, kendisine buradaki [خُوَيْرِبَيْنِ]'nin, ﴿حَمَّالَةَ الْحَطَبِ﴾ âyetinde olduğu gibi, *şetm* (zemmetme) üzere mansûb olduğunu söyler.[210]

Bu örneklerde de görüldüğü gibi, edebiyat bilginleri nezdinde dahi **Kur'ân** birinci sırayı almaktadır. Çünkü onlar için **Kur'ân**, şiire bir asıl ve ölçü birimi kabul edilmiş bulunmaktadır. **Kur'ân**'ın istişhâtta ilk sırayı almasına sebep, rivâyet ve güvenilirlik açısından diğer istişhâd asılları olan hadis, şiir ve nesirden daha üstün olmasıdır. Ne var ki, onlar da kendileri ile istişhâd için yeterli olabilecek güven ve sağlamlığa sahipseler de, **Kur'ân** pek azı müstesna, bütün lâfızlarının mütevâtir olması sebebiyle onları geride bırakır.

Öte yandan durum bu olduğu ve bütün dilciler de bunu böyle kabul ettikleri halde, nahiv kitaplarındaki şâhidler arasında bir karşılaştırma yapıldığında, **Kur'ân** ve kırâatleriyle istişhâdın yaklaşık her eserde sayısal açıdan ilk sırayı almadığı görülmektedir. Örneğin, **Sîbeveyh**'in **el-Kitâb**'ında **Kur'ân**'dan şâhidlerinin 373 olmasına rağmen, şiirden getirdiği şâhidlerin sayısı 1050'ye ulaşmış ve hattâ bunlardan 50'sinin de şâiri meçhul bulunmaktadır.[211]

İbnu Durusteveyh (ö.347/958)'in **Tashîhu'l-Fasîh** adlı şerhinde, şiir ve recez olarak şâhidlerinin sayısı, 583 olduğu halde, **Kur'ân**'dan şâhidlerinin sayısı ise 245 kadardır.[212]

ez-Zemahşerî'nin **el-Mufassal**'ında şiirden şâhidleri yaklaşık 440 iken, **Kur'ân**'dan şâhidlerinin sayısı ise 250 kadardır.

İbnu Mâlik ise, eserlerinde **Kur'ân** ve hadisle istişhâda çok yer verdiği iddiasiyle tenkide uğramış bir nahivci olduğu halde **Ş. 'Umdeti'l-hâfız ve 'uddeti'l-lâfız** adlı eserinde 514 şiirden şâhidle istişhâd ederken, istişhâd ettiği âyetlerin sayısı ancak 466'ya ulaşmaktadır.[213]

Bununla beraber, eserlerinde **Kur'ân** ve kırâatleriyle istişhâda sayıca

---

210 *el-Kitâb*, I, 287 v.d.; İbnu'ş-Şecerî, *el-Emâlî*, II, 318. Âyet için bkz. *Mesed Sûresi*, 111/4.
211 *Hizâne*, I, 8; *Tashîhu'l-Fasîh*, I, muk. s. 72.
212 *Tashîhu'l-Fasîh*, I, muk. s. 72 v.d.
213 Ş. *el-'Umde*, muk., s.52, 57.

şiirden fazla yer verenler de vardır. Meselâ **İbnu Kuteybe**, **Tefsîru ğarîbi'l-Kur'ân**'ında şiirden şâhidlerinin 238 olmasına karşılık, **Kur'ân** ve kırâatlerinden şâhidleri 293 kadardır.[214] **es-Se'âlibî**'nin **Fıkhu'l-luğa**'sında şiirden şâhidleri beyit ve mısra (şatr) olmak üzere 220; **Kur'ân**'dan şâhidleri ise, toplam 303'e ulaşmaktadır.[215] **Mekkî b. Ebî Tâlib**'in ise, **Muşkilu i'râbi'l-Kur'ân**'ında 33 şiire karşılık 300'ü aşkın âyetle istişhâd ettiği görülmektedir.[216]

Bu mukayeseden da rahatlıkla anlaşılacağı üzere dilciler, **Kur'ân** ve kırâatleriyle istişhâda nazarî ve tatbîkî olarak birinci sırayı vermektedirler. Bununla beraber diğer istişhâd asıllarıyla bir arada bulunduğu zaman **Kur'ân**'dan getirilen şâhidlere sıralamada ilk sırayı vermelerine ve buna da riâyet etmelerine rağmen, çoğu yerde daha çok şiire başvurdukları görülmektedir. İşte bu nedenle nahiv kitaplarında yer alan şiirin, âyetlerden fazla olduğu gözlenmektedir. Bunun böyle olmasının bir takım sebepleri olması gerekir.

Şimdi bu sebepleri tespite çalışmakla belki de konumuzu açıklığa kavuşturabiliriz. Örneğin **Sîbeveyh**'in görüşüyle uygulamasını hatırlayalım. Onun bu konudaki müspet görüşü belli iken, **Kur'ân** ve kırâatlerine oranla şiirden şâhidleri hemen hemen üç katından daha fazladır. Bu uygulama acaba onun şiire **Kur'ân**'dan daha fazla itimat ettiğini gösterir mi? Öte yandan **es-Se'âlibî**'nin birinci bölümü olan "**Fıkhu'l-Luğa**"da yer alan şiirden şâhidlerinin sayısı 74; hadislerin 35 olduğu halde, **Kur'ân**'dan şâhidlerinin sayısı hadisten de az olmak üzere 23 kadardır. Onun "**istişhâda en layık olanın Allah kelâmı olduğunu**" açıkça ifade etmesine rağmen, yaptığı istişhâdların sayısal durumuna bakılarak onun şiir ve hadise **Kur'ân**'dan önce yer verdiği söylenebilir mi? Bu sorulara kesin cevap, ancak onların itirafı ile mümkün olabilir. Fakat kesin olan bir husus daha var ki o da, hiç bir nahivci ve lûgatçı, istişhâdları esnasında **Kur'ân**'dan veya onun kırâatlerinden getirdiği şâhidi prensip olarak hiç bir zaman ikinci sırada zikretmemiştir.[217]

214 *Tefsîru ğarîb*, s. 547, 554, 574.

215 Şâhid olarak kullanılan şiirler için bkz. *Fıkhu'l-luğa*, s. 411-416; Kur'ân'dan şâhidler tarafımızdan tespit edilmiştir.

216 *Muşkilu i'râb*, II, 520-532.

217 "Kur'ân ve Kırâatleriyle İstişhada Örnekler" bölümünde verilen âyet ve kırâatlerin hemen hepsi, birinci derecede istişhâd edilmiş şâhidlerdir.

Bu ise, **Kur'ân**'ın istişhâdda her zaman ilk sırada yer aldığını göstermesi bakımından önemlidir. Ancak burada dilcilerin eserlerinde neden **Kur'ân** ve kırâatlerinden daha çok şiirle istişhâda yer vermiş olmalarını şöyle yorumlamak mümkündür.

1- İlk nahivcilerin, kırâatler tam manâsıyla tespit edilip son şeklini henüz almadığından, kendilerine ulaşan kırâatleri tahkik etmeden onlarla istişhâd etmeyi riskli bulmaları söz konusu olabilir. Zira kırâatlerin tahkikinin ise, özel meşguliyet ve ihtisas gerektirdiği aşikardır. Öte yandan, konunun manevî sorumluluğu da vardır.

2- Şiir üzerinde hüküm yürütmenin, **Kur'ân** ve kırâatlerine göre daha mesuliyetsiz olması, bu sonucu ortaya çıkarmış olabilir. Çünkü kırâatin tahkiki, ihtisası gerektirirken, bu durum rivâyet edilen şiir için söz konusu değildir. Olsa bile, **Kur'ân** ve kırâatleri kadar ihtimâmı gerektirmediği bilinen bir husustur.

3- Başlangıçta nahivcilerin, **Kur'ân** ve kırâatleriyle istişhâdın manevi sorumluluğu yanında bir de, ilim adamlarının haklı tenkitlerine mârûz kalmaktan çekinmeleri söz konusu olabilir. Bu konuyu şu şekilde açıklayabiliriz. Bilindiği gibi, çok sayıda kırâat olduğu göz önüne alınırsa, bu kırâatlerin hepsine eksiksiz vakıf olmanın güç bir iş olduğu açıktır. Bununla beraber bildikleri kırâatle istişhâd edenler, yaptıkları bir hatâdan dolayı şiddetli tenkitlere mârûz kalıyorlardı. Örneğin: **Ebû 'Amr ed-Dânî**, **Sîbeveyh**'in ﴿ إِلَى بَارِئْكُمْ ﴾ şeklindeki **Ebû 'Amr kırâati**ni inkar ettiğini ileri sürerek onu tenkit etmiştir.[218] **Menâhilu'l-'irfân** sahibi de, **ed-Dânî**'nin bu nakline dayanarak bu kırâati inkar hususunu **Sîbeveyh**'e nispet etmektedir.[219] Halbuki bu meseleyi **Sîbeveyh**'in bizzat **el-Kitâb**'ında inceleyenler göreceklerdir ki, o hiç bir surette **Ebû 'Amr kırâati**ni inkar ettiğini gösteren bir ifade kullanmamış; ancak kırâati o şekilde nakletmiştir.[220] Ne var ki, **Ebû 'Amr kırâati** onun naklettiği gibi değildir. Böyle bir durumda ilk akla gelen, **Sîbeveyh**'in bu kırâati nakilde hatâ etmiş olmasıdır. Takdir

---

218 *en-Neşr*, I, 10; *Menâhil*, I, 422. Âyet ve kırâat için bkz. *el-Bakara Sûresi*, 2/54; *İthâf*, s. 164.

219 *Menâhil*, göst. yer.

220 *el-Kitâb*, II, 297. Sibeveyh'in Ebû 'Amr kırâatı hakkındaki ifadesinin orijinali şöyledir: "..وَمِنْ ثَمَّ قَالَ أَبُو عَمْرو إِلَى بَارِئْكُمْ وَيَدُلُّكَ عَلَى أَنّها مُتَحَرّكَةٌ قَوْلُهُمْ مِنْ مَأْمَنِهِ .."

edilir ki, hatâ ile inkar aynı şey değildir. Üstelik bu kırâatın kendisine bu şekilde ulaşmış olması ihtimali de uzak görülmemelidir.

Öte yandan **Sîbeveyh**, 50 kadar şâiri meçhûl şiirle istişhâd ettiği halde, hiç bir tenkide mâruz kalmamış; aksine onun bu şiirlerle istişhâdı geçersiz kalmasın diye, **şâiri bilinmeyen şiirle istişhâd câiz değildir** kâidesinden bir istisna yapılarak **güvenilir kimselerin naklettiği böyle bir şiirle istişhâd yapılabileceği** ifade edilmiştir.[221] Bunun yanında istişhâd ettiği 373 âyetten sadece bir tanesinin kırâatini, belki böyle almış olmasından, belki de beşerî bir hatâ sonucu, yanlış nakletmiş olmasından haklı olarak tenkit edilmiştir. İşte bu karşılaştırma bize, şiirin neden **Kur'ân** ve kırâatlerinden daha fazla istişhâtta yer aldığını göstermektedir.

4- **Câhiliye** devrinde şiire verilen önemin hâla etkisini sürdürmüş olması da, istişhâtta şiire ağırlık verilmesinin bir sebebi olabilir. Zira **Hz. Ömer** ve **İbnu 'Abbâs**'ın şiire teşvik etmeleri[222] de, bu ihtimali desteklemektedir. Buna şiirle istişhâdın bir gelenek halini almasını da ilâve etmek mümkündür. Nahiv şâhidlerinin nakliyle uğraşan râvîlerin hâfızalarında yer alan binlerce şâhidin etkisini de inkar etmemek gerekir. Çünkü bu gibi şâhidlerin alınıp verilmesinde her hangi bir sakınca yoktu. Zira **el-Lâhikî** (ö.200/815)'nin, **Sîbeveyh** kendisine **fa'ilun** [فَعِلٌ] **veznindeki sıfat manâlı kelimelerin (şibih fiil) ameli konusunda bir şâhid hatırlayıp hatırlamadığını sorduğunda, hemen onun için şu şiiri:** "حَذِرٌ أُمُورًا لاَ تَضِيرُ وَ آمن مَا لَيْسَ مُنْجِيهِ مِنَ الأَقْدَارِ" **uydurdum demesi**[223] şiirle istişhâdın ne denli kolay ve mesûliyetsiz bir iş olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

5- Arapça'nın ilk dilcileri, yukarıdaki ihtimallerden biri veya hepsi dolayısıyla, şiirle istişhâda ağırlık vermiş olabilirler. Onları tâkip eden dilciler de, ya aynı sebeplerle, ya da en kuvvetli ihtimalle öncekileri taklit ettikleri için **Kur'ân** ve kırâatlerine nispetle şiire daha çok yer vermiş olmalıdırlar. Nitekim, tâ hicrî yedinci asırdaki nahivcilerin hadisle istişhâd edenlere **Eğer hadisle istişhâd câiz olsaydı, ilk nahivciler bunu terk etmezlerdi** diye karşı çıkmaları, sonra gelenlerin de, öncekilerin yolun-

---

221 Krş. Burada s. 37.

222 *el-Burhân*, I, 294; *el-İktirâh*, s. 33.

223 *el-Muzhir*, I, 180; er-Râfi'î, *Târîhu âdâb*, I, 356 v.d.

da gittiklerini ve onların yaptıklarını aynen tâkip etme alışkanlığında olduklarını da ortaya koymaktadır. Öte yandan, ilk nahivcilerden sonra gelenlerin, **Kur'ân** ve hadisten getirdikleri şâhidler için kullanmadıkları bazı ifadeleri, şiirden getirdikleri şâhidler için kullandıkları görülmektedir. Meselâ: **Bu beyit Sîbeveyh'in şâhidlerindendir** veya **el-Kitâb'ın beyti de buna şahittir**[224] gibi ifadelerle müellifler, **el-Kitâb**'a ve onun müellifine bağlılıklarını ve onu hüccet kabul ettiklerini bizzat ortaya koymaktadırlar.

Bütün bu incelemelerden sonra, istişhâd asılları arasında **Kur'ân** ve kırâatleriyle istişhâdın ilk sırayı aldığını ve dilcilerin tatbikatında da bu sıraya riâyet ettiklerini söyleyebiliriz. Ancak bazı sebeplerle şiirle istişhâda verilen ağırlığın, **Kur'ân** ve kırâatleriyle istişhâda verilmediği de esefle görülmektedir. Şiirle istişhâda ağırlık verilmesinin en başta gelen sebebi, az önce açıklandığı gibi manevi mesuliyet endişesidir. Bunun böyle olduğunu dilciler, **Kur'ân**'la istişhâdı en uygun yol olarak açıkladıktan sonra söylediklerini tatbikte çekingen ve titiz davranmak suretiyle ortaya koymuşlardır. Yoksa bazılarının iddia ettiği[225] gibi, dilcilerin tamamen şiirle istişhâda önem vererek, **Kur'ân**'la nâdiren istişhâd ettiklerini söylemek mümkün değildir. Çünkü bütün dilcilerin kitapları **Kur'ân**'dan şâhidlerle doludur.

---

224 Msl. bkz. *el-Mufassal*, s. 30 v.d.; Ş. *İbnu 'Akîl*, I, 332.

225 Bu görüşü, 'Abdulğaffâr Hamîd Hilâl, *Minberu'l-İslâm*'da çıkan bir yazısında ileri sürmüştür. Bkz. el-Kırââtu'l-Kur'âniye, *Minberu'l-İslâm*, 1399/1979, sayı: 7, s. 19.

İkinci Bölüm

KUR'ÂN VE KIRÂATLERİ İLE İSTİŞHÂDA ÖRNEKLER

KUR'ÂN VE KIRÂATLERİ İLE İSTİŞHÂDA ÖRNEKLER

A- NAHİVDE KUR'ÂN VE KIRÂATLERİYLE İSTİŞHÂDA ÖRNEKLER

I- AMİLLER[1] اَلْعَوَامِلُ

a- CEZMEDENLER اَلْجَوَازِمُ

1- Bir Fiili Cezmeden اَلْجَازِمُ فِعْلاً وَاحِداً

Lem [لَمْ]'in muzâri bir fiili cezmedip mânâsını mâzi olumsuza çevirdiğine: ﴿لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ﴾ âyeti ile istişhâd edilmiştir.[2]

2- İki Fiili Cezmedenler اَلْجَوَازِمُ فِعْلَيْنِ

2a- *İn* [اِنْ]'in şart edatı olarak iki muzâri fiili cezmettiğine: ﴿اِنْ يَنْتَهُوا يُغْفَرْ لَهُمْ﴾ ve ﴿وَاِنْ تَعُودُوا نَعُدْ﴾ âyetleriyle;[3]

2b- Şart için olan *in* [اِنْ]'in olumsuzluk *lâ* [لَا]'sıyla bitişebileceğine: ﴿اِلاَّ تَنْصُرُوهُ فَقَدْ نَصَرَهُ اللّٰهُ﴾ ve ﴿اِلاَّ تَنْفِرُوا يُعَذِّبْكُمْ﴾ âyetleriyle;[4]

---

1 Âmil, klasik olarak lâfzî ve manevî olmak üzere ikiye ayrılmakla beraber, ikincisinin istişhâd yönünden zikrine lüzum hasıl olmadığından, burada ancak lâfzî amiller söz konusu edilmektedir.

2 *el-Muğnî*, I, 272; Ş. *el-'Umde*, s. 348. Âyet için bkz. *İhlâs Sûresi*, 112/3.

3 *el-Muğnî*, I, 22; *el-Burhân*, IV, 215. Âyetler için bkz. *Enfâl Sûresi*, 8/38-19.

4 *el-Muğnî*, göst. yer. Âyet için bkz. *et-Tevbe Sûresi*, 9/39-40.

2c- Şartını lâfzen cezmetmiş olan bir şart edatının cevâbına da cezmedebileceği bir fiil gelmesinin güzel oluşuna: ﴿وَإِنْ لَمْ تَغْفِرْ لَنَا وَتَرْحَمْنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ﴾ ve ﴿وَإِلاَّ تَغْفِرْ لِي وَتَرْحَمْنِي أَكُنْ مِنَ الْخَاسِرِينَ﴾ âyetleriyle;[5]

2d- *Eyne* [أَيْنَ]'ye zâit bir *mâ* [مَا]'nın bitişmesiyle meydana gelen eynemâ [أَيْنَمَا]'nın da iki fiili cezmeden şart edatı olduğuna: ﴿أَيْنَ مَا تَكُونُوا يُدْرِكْكُمُ الْمَوْتُ﴾ âyetiyle;[6]

2e- *Eyyü* [أَيُّ]'nün cezmedici şart edatı olarak kullanıldığına: ﴿أَيًّا مَا تَدْعُوا فَلَهُ الأَسْمَاءُ الْحُسْنَى﴾ âyetiyle;[7]

2f- *Mâ* [مَا]'nın cezmedici şart ismi olarak kullanıldığına: ﴿مَا يَفْتَحْ اللهُ لِلنَّاسِ مِنْ رَحْمَةٍ فَلاَ مُمْسِكَ لَهَا﴾ ve ﴿وَمَا تُقَدِّمُوا لأَنْفُسِكُمْ مِنْ خَيْرٍ تَجِدُوهُ عِنْدَ اللهِ﴾ âyetleriyle;[8]

2g- *Men* [مَنْ]'in cezmedici şart ismi olarak kullanıldığına: ﴿مَنْ يَتَّقِ اللهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا﴾ ve ﴿مَنْ يَعْمَلْ سُوءً يُجْزَ بِهِ﴾ âyetleriyle;[9]

2h- Şart fiili mâzi olduğunda mahallen meczûm olduğuna: ﴿مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا وَزِينَتَهَا نُوَفِّ إِلَيْهِمْ أَعْمَالَهُمْ فِيهَا﴾ âyetiyle[10] istişhâd edilmiştir.

b- CER HARFLERİ حُرُوفُ الْجَرِّ

1- ***İlâ*** [إِلَى]

1a- *İlâ* [إِلَى]'nın zamanla ilgili maksadın son bulduğu noktayı (yani اِنْتِهَاءُ الغَايَةِ الزَّمَانِيَّةِ) bildirdiğine: ﴿ثُمَّ أَتِمُّوا الصِّيَامَ إِلَى اللَّيْلِ﴾ âyetiyle;[11]

1b- Mekânla ilgili arzunun son bulduğu noktayı bildirdiğine: ﴿مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الأَقْصَى﴾ âyetiyle;[12]

5 *el-Kitâb*, I, 436. Âyetler için bkz. *A'râf Sûresi*, 7/23; *Hûd Sûresi*, 11/47.
6 *el-Muktazab*, c. II, vr. 166 a.; *el-Cumel*, s. 218. Âyet için bkz. *Nisâ' Sûresi*, 4/78.
7 *el-Kitâb*, I, 397; *el-Muktazab*, c. II, vr.166 b.; *el-Cumel*, s. 312; *el-Mufassal*, s. 87; *el-Muğnî*, I, 77. Âyet için bkz. *İsrâ' Sûresi*, 17/110.
8 *el-Muktazab*, c.II, vr. 166 a.; *el-Cumel*, s. 218; *el-Mufassal*, s.146; *el-Burhân*, IV, 402. Âyetler için bkz. *Fâtır Sûresi*, 35/2; *Bakara Sûresi*, 2/110.
9 *el-Muktazab*, c.II, vr. 166 a. ; *el-Muğnî*, I, 327; krş. *el-Burhân*, IV, 411. Âyetler için bkz. *et-Talâk Sûresi*, 65/2; *Nisâ' Sûresi*, 4/123.
10 *el-Kitâb*, I, 437; krş. Ş. *el-'Umde*, s. 371. Âyet için bkz. *Hûd Sûresi*, 11/15.
11 *el-Muğnî*, I, 74; krş. *el-Burhân*, IV, 232. Âyet için bkz. *Bakara Sûresi*, 2/178.
12 *el-Muğnî*, göst. yer. Âyet için bkz. *Kasas Sûresi*, 28/20.

1c- Beraberlik (ma'iyye) anlamında kullanılışına: ﴿مَنْ أَنْصَارِي إِلَى اللّٰهِ﴾ ve ﴿وَلاَ تَأْكُلُوا أَمْوَالَهُمْ إِلَى أَمْوَالِكُمْ﴾ âyetleriyle;[13]

1d- Lâm [ل] harf-ı cerri, "için" anlamında kullanıldığına: ﴿وَالأَمْرُ إِلَيْكِ﴾ âyetiyle;[14]

1e- Te'accub fiili veya ism-i tafdîl'deki sevgi ve buğz ifâdelerinden sonraki mecrûrun fâil olduğunu açıklayıcı olarak geldiğine: ﴿رَبِّ السِّجْنُ أَحَبُّ إِلَيَّ﴾ âyetiyle;[15]

1f- İlâ [إِلَى]'nın te'kit amacıyla zâit olarak kullanıldığına, el-Ferrâ tarafından kırâat imamlarından birinin: ﴿فَاجْعَلْ أَفْئِدَةً مِنَ النَّاسِ تَهْوَى إِلَيْهِمْ﴾ kırâati ile[16] istişhâd edilmiştir.

2- ***el-Bâ*** [ب]

2a- el-Bâ [ب] harf-ı cerrinin geçişlilik (ta'diyet) için olduğuna: ﴿ذَهَبَ اللّٰهُ بِنُورِهِمْ﴾ âyetiyle;[17]

2b- Bu cer harfinin sebep ifâde ettiğine: ﴿إِنَّكُمْ ظَلَمْتُمْ أَنْفُسَكُمْ بِاتِّخَاذِكُمُ الْعِجْلَ﴾ ve ﴿فَكُلاًّ أَخَذْنَا بِذَنْبِهِ﴾ âyetleriyle;[18]

2c- Beraberlik (musâhabe) ifâde ettiğine: ﴿اِهْبِطْ بِسَلاَمٍ﴾ ve ﴿وَقَدْ دَخَلُوا بِالْكُفْرِ﴾ âyetleriyle;[19]

2d- Zarfiyet mânâsında kullanıldığına: ﴿وَلَقَدْ نَصَرَكُمُ اللّٰهُ بِبَدْرٍ﴾ ve ﴿نَجَّيْنَاهُمْ بِسَحَرٍ﴾ âyetleriyle;[20]

2e- "Üzerine" yani (isti'lâ) mânâsı ifâde ettiğine: ﴿مَنْ إِنْ تَأْمَنْهُ بِقِنْطَارٍ﴾ ve ﴿وَإِذَا مَرُّوا بِهِمْ يَتَغَامَزُونَ﴾ âyetleriyle;[21]

---

13 *Te'vîl*, s. 571; *el-Hasâis*, II, 307; *Fıkhu'l-luğa*, s. 355; *el-Mufassal*, s. 283; *el-Muğnî*, I, 75. Âyetler için bkz. *Saff Sûresi*, 61/14; *Nisâ' Sûresi*, 4/2.

14 *el-Muğnî*, I, 75; *el-Burhân*, IV, 234. Âyet için bkz. *en-Neml Sûresi*, 27/33.

15 *el-Muğnî*, göst. yer. Krş. Ş. *el-'Umde*, s. 769; *el-Burhân*, IV, 234. Âyet için bkz. *Yûsuf Sûresi*, 12/33.

16 el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, II, 78: el-Ferrâ'nın ifadesinin orijinali şöyledir: "وقال بعض القرّاء (تَهْوَى إِلَيْهِمْ) بنصب الواو بمعنى تهواهم كما قال (رَدِفَ لَكُمْ) يريد رَدِفَكُم" krş. *el-Muğnî*, I, 76; *el-Burhân*, IV, 234. Âyet için bkz. *İbrâhîm Sûresi*, 14/37. Kırâatin kime ait olduğunu bütün araştırmalarımıza rağmen tespit edemedik.

17 *el-Muğnî*, I, 102. Âyet için bkz. *el-Bakara Sûresi*, 2/17.

18 *el-Muğnî*, I, 103. Âyet için bkz. *el-Bakara Sûresi*, 2/54; *el-'Ankebût Sûresi*, 29/40.

19 A.*g.e.*,göst. yer. Âyetler için bkz. *Hûd Sûresi*, 11/48; *el-Mâ'ide*, 5/61.

20 A.*g.e.*, I, 104. Âyetler için bkz. *Âl-i 'İmrân Sûresi*, 3/123; *el-Kamer Sûresi*, 54/34.

21 A.*g.e.*, göst. yer. Âyetler için bkz. *Âl-i 'İmrân Sûresi*, 3/75; *el-Mutaffifîn Sûresi*, 83/30.

2f- Sonuç (ğâye) ifâde ettiğine: ﴿وَقَدْ أَحْسَنَ بِي﴾ âyetiyle;[22]

2g- 'An [عن] gibi "ayrılık, uzaklaşma" (mücâvezet) mânâsında kullanıldığına: ﴿فَاسْأَلْ بِهِ خَبِيرًا﴾ âyetiyle[23] istişhâd edilmiştir.

3- ***Hattâ*** [حَتَّى]

Hattâ [حَتَّى]'ın, ilâ [إلَى] harfi cerri mânâsında, onun gibi kullanıldığına ve mecrûrunun son noktasına kadar varışı ifâde ettiğine: ﴿سَلاَمٌ هِيَ حَتَّى مَطْلَعِ الْفَجْرِ﴾ âyetiyle[24] istişhâd edilmiştir.

4- ***Rubbe*** [رُبَّ]

4a- Bir cer harfi olan Rubbe [رُبَّ]'ye mâ [مَا] bitiştiğinde fiilin başına da gelebileceğine: ﴿رُبَّمَا يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا﴾ kırâatiyle;[25]

4b- Rubbe [رُبَّ]'nin muhaffefi olan rube [رُبَ]'nin de çokluk bildirdiğine ve ona da mâ [مَا] bitişince fiilin başına gelebileceğine: ﴿رُبَمَا يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْ كَانُوا مُسْلِمِينَ﴾ âyetiyle[26] istişhâd edilmiştir.

5- ***'Alâ*** [عَلَى]

5a- 'Alâ [عَلَى]'nın bizzat mecrûrunda "üzerinde" (isti'lâ) mânâsı ifâde ettiğine: ﴿وَعَلَيْهَا وَ عَلَى الْفُلْكِ تُحْمَلُونَ﴾ âyetiyle;[27]

5b- Mecrûrunun yakınında "üzerinde" (isti'lâ) mânâsı ifâde etmesine: ﴿أَوْ أَجِدُ عَلَى النَّارِ هُدًى﴾ âyetiyle;[28]

5c- Bazen de mânevî bir "üzerinde" (isti'lâ) mânâsı ifâde ettiğine: ﴿وَلَهُمْ عَلَيَّ ذَنْبٌ﴾ ve ﴿وَفَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ﴾ âyetleriyle;[29]

5d- Zarfiyyet mânâsı ifâde ettiğine: ﴿وَدخَلَ الْمَدِينَةَ عَلَى حِينِ غَفْلَةٍ﴾ ve ﴿وَاتَّبَعُوا مَا تَتلُوا الشَّيَاطِينُ عَلَى مُلْكِ سُلَيْمَانَ﴾ âyetleriyle;[30]

---

22 A.g.e., I, 106. Âyet için bkz. *Yûsuf Sûresi*, 12/100.

23 A.g.e., I, 104.

24 *Fıkhu'l-luğa*, s.358; *el-Muğnî*, I, 123. Âyet için bkz. *el-Kadr Sûresi*, 97/5.

25 *el-Muktazab*, c. II, vr. 166 a. Âyet ve kırâat için bkz. *el-Hicr Sûresi*, 15/2; *İthâf*, s. 329.

26 *el-Muğnî*, I, 134, 137. Âyet ve kırâat için bkz. göst. yerler.

27 *el-Muğnî*, göst. yer; *el-Burhân*, IV, 284. Âyet için bkz. *el-Mu'minûn Sûresi*, 23/22.

28 *el-Muğnî*, göst. yer ; *el-Burhân*., göst. yer. Âyet için bkz. *Tâhâ Sûresi*, 20/10.

29 A.g.e.ler, göst. yerler. Âyetler için bkz. *eş-Şu'arâ' Sûresi*, 26/14; *el-İsrâ' Sûresi*, 17/21.

30 *el-Muğnî*, I, 144; *el-Burhân*, IV, 284. Âyetler için bkz. *el-Kasas*, 28/15; *el-Bakara*, 2/102.

5e- Lâm [لِ] gibi "neden" (ta'lîl) ifâde ettiğine: ﴿وَلِتُكَبِّرُوا اللهَ عَلَى مَا هَدَاكُمْ﴾ âyetiyle;[31]

5f- Min [مِنْ] mânâsında kullanışına: ﴿إِذَا اكْتَالُوا عَلَى النَّاسِ يَسْتَوْفُونَ﴾ âyetiyle[32] istişhâd edilmiştir.

6- ***'An*** [عَنْ]

6a- *'An* [عَنْ] cer harfinin, "uzaklaşmak, aşmak" (mücâvezet) mânâsında olduğuna: ﴿فَلْيَحْذَرِ الَّذِينَ يُخَالِفُونَ عَنْ أَمْرِهِ﴾ âyetiyle;[33]

6b- "Yerine" (bedel) mânâsında kullanıldığına: ﴿وَاتَّقُوا يَوْمًا لاَ تَجْزِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا﴾ âyetiyle;[34]

6c- "Üzerinde" (isti'lâ) mânâsında kullanıldığına: ﴿فَإِنَّمَا يَبْخَلُ عَنْ نَفْسِهِ﴾ âyetiyle;[35]

6d- "Neden" (ta'lîl) ifâde ettiğine: ﴿وَمَا كَانَ اسْتِغْفَارُ اِبْرَاهِيمَ لأَبِيهِ إِلاَّ عَنْ مَوْعِدَةٍ﴾ ve ﴿وَمَا نَحْنُ بِتَارِكِي آلِهَتِنَا عَنْ قَوْلِكَ﴾ âyetleriyle;[36]

6e- *Min* [مِنْ] cer harfinin eşanlamlısı olarak kullanılışına: ﴿وَهُوَ الَّذِي يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِ وَيَعْفُوا عَنِ السَّيِّآتِ﴾ âyetiyle;[37]

6f- *el-Bâ* [ب] harf-ı cerrinin eşanlamlısı olarak kullanışına: ﴿وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَى﴾ âyetiyle[38] istişhâd edilmiştir.

7- ***Fî*** [فِي]

7a- Fî [فِي] cer harfinin mekân ve zaman mânâsında kullanıldığına: ﴿آلم غُلِبَتِ الرُّومُ فِي أَدْنَى الْأَرْضِ وَهُمْ مِنْ بَعْدِ غَلَبِهِمْ سَيَغْلِبُونَ فِي بِضْعِ سِنِينَ﴾ âyetiyle;[39]

7b- Mecâzî olarak da zarf mânâsı ifâde ettiğine de: ﴿وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيوَةٌ﴾ âyetiyle;[40]

---

31 *el-Muğnî*, I, 143; *el-Burhân*, göst yer. Âyet için bkz. *el-Bakara Sûresi*, 2/185.
32 *el-Muğnî*, I, 144; *Te'vîl*, s. 573; *el-Burhân*, IV, 285. Âyet için bkz. *el-Mutaffifîn Sûresi*, 83/2.
33 *el-Mufassal*, s. 289; *el-Burhân*, IV, 286. Âyet için bkz. *en-Nûr Sûresi*, 24/63.
34 *el-Muğnî*, I, 147; *el-Burhân*, göst. yer. Âyet için bkz. *el-Bakara Sûresi*, 2/48.
35 *el-Muğnî*, göst. yer. v.d. ; *el-Burhân*, IV, 287. Âyet için bkz. *Muhammed Sûresi*, 47/38.
36 A.g.e.ler, göst. yer.ler, Âyetler için bkz. *et-Tevbe Sûresi*, 9/14; *Hûd Sûresi*, 11/53.
37 *el-Muğnî*, I, 148; *Te'vîl*, s. 569, 577; *el-Burhân*, IV, 287, 277. Âyet için bkz. *eş-Şûrâ*, 42/25.
38 A.g.e.ler, göst. yer.ler, Âyet için bkz. *en-Neml Sûresi*, 53/3.
39 *el-Muğnî*, I, 168; krş. *el-Burhân*, IV, 302. Âyet için bkz. *er-Rûm Sûresi*, 30/1-3.
40 *el-Muğnî*, I, 168. Âyet için bkz. *el-Bakara Sûresi* , 2/179.

7c- "Beraberlik" (musâhabe) mânâsı ifâde ettiğine: ﴿ادْخُلوا فِي أُمَمٍ﴾ âyetiyle;[41]

7d- "Neden" (ta'lîl) mânâsı ifâde ettiğine: ﴿فَذَلِكُنَّ الَّذِي لُمْتُنَّنِي فِيهِ﴾, ﴿مَسَّكُمْ فِيمَا أَفَضْتُمْ﴾ âyetleriyle;[42]

7e- *'Alâ* [عَلَى] cer harfinin eş anlamlısı olarak "üzerinde" (isti'lâ) mânâsı ifâde ettiğine: ﴿وَلأُصَلِّبَنَّكُمْ فِي جُذُوعِ النَّخْلِ﴾ ve ﴿أَمْ لَهُمْ سُلَّمٌ يَسْتَمِعُونَ فِيهِ﴾ âyetleriyle;[43]

7f- *İlâ* [إِلَى] cer harfinin eş anlamlısı olarak kullanıldığına: ﴿فَرَدُّوا أَيْدِيَهُمْ فِي أَفْوَاهِهِمْ﴾ âyetiyle;[44]

7g- Mukâyese ifâde ettiğine: ﴿فَمَا مَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا فِي الآخِرَةِ إِلاَّ قَلِيلٌ﴾ âyetiyle[45] istişhâd edilmiştir.

8- ***el-Kâf*** [ك]

8a- *el-Kâf* [ك] cer harfinin mâ [مَا] olmaksızın kullanıldığı zaman "neden" (ta'lîl) ifâde ettiğine: ﴿وَيْ كَأَنَّهُ لاَ يُفْلِحُ الْكَافِرُونَ﴾ âyetiyle;[46]

8b- Mastar mâ [مَا]'sına bitişik olarak kullanıldığı zaman "neden" (ta'lîl) ifâde ettiğine: ﴿كَمَا أَرسَلْنَا فِيكُمْ﴾ âyetiyle[47] istişhâd edilmiştir.

9- ***el-Lâm*** [ل]

9a- *el-Lâm* [ل] cer harfinin "hak etme" (istihkâk) mânâsında olduğuna: ﴿وَيْلٌ لِلْمُطَفِّفِينَ﴾, ﴿اَلْحَمْدُ لِلَّهِ﴾ ve ﴿لَهُمْ فِي الدُّنْيَا خِزْيٌ﴾ âyetleriyle;[48]

9b- "Mahsûs olma" (ihtisâs) mânâsında kullanışına: ﴿إِنَّ لَهُ أَباً﴾ ve ﴿فَإِنْ كَانَ لَهُ إِخْوَةٌ﴾ âyetleriyle;[49]

---

41 *A.g.e., göst. yer*. .g.e., göst. yer. Âyet için bkz.*el-A'râf Sûresi*, 7/38.

42 *A.g.e. göst. yer.; l-Burhân*, IV, 302. Âyetler için bkz. *Yûsuf Sûresi*, 12/32; *en-Nûr Sûresi*, 24/14.

43 *Te'vîl*, s. 567; *el-Kâmil*, III, 97; *Fıkhu'l-luğa*, s. 358; *el-Hasâis*, II, 307; *el-Muğnî*, I, 168; *el-Burhân*, IV, 302 v.d. Âyetler için bkz. *Tâhâ Sûresi*, 20/71; *et-Tûr Sûresi*, 52/38.

44 *el-Muğnî*, I, 168; *el-Burhân*, IV, 303. Âyet için bkz. *İbrâhîm Sûresi*, 14/9.

45 *A.g.e.*ler, göst. yer.ler. Âyet için bkz. *et-Tevbe Sûresi*, 9/38.

46 *el-Muğnî*, I, 176; *el-Burhân*, IV, 310. Âyet için bkz. *el-Kasas Sûresi*, 28/82.

47 *el-Muğnî*, I, 176; *el-Burhân*, IV, 310. Âyet için bkz. *el-Bakara Sûresi*, 2/151.

48 *el-Muğnî*, I, 208; *el-Burhân*, IV, 339. Âyetler için bkz *el-Fâtiha Sûresi*, 1/1; *el-Mutaffifîn Sûresi*, 83/1; *el-Mâ'ide* Sûresi, 5/41.

49 *el-Muğnî*, göst. yer. Âyetler için bkz. *Yûsuf Sûresi*, 12/78; *en-Nisâ' Sûresi*, 4/11.

9c- "Sahip olma" (mülk) mânâsında kullanıldığına: ﴿لَهُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَالأَرْضِ﴾ âyetiyle;[50]

9d- "Bir tür sahip olma" (şibhu't-temlîk) mânâsında kullanıldığına: ﴿جَعَلَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجاً﴾ âyetiyle;[51]

9e- el-Lâm'ın " Pekiştirmeli olumsuzluk" (cuhûd) için kullanılışına: ﴿لَمْ يَكُنِ اللهُ لِيَغْفِرَ لَهُمْ﴾ ve ﴿وَمَا كَانَ اللهُ لِيُطْلِعَكُمْ عَلَى الْغَيْبِ﴾ âyetleriyle;[52]

9f- *İlâ* [إِلَى] cer harfinin eş anlamlısı olarak kullanıldığına: ﴿وَلَوْ رُدُّوا لَعَادُوا لِمَا نُهُوا عَنْهُ﴾ ve ﴿بِأَنَّ رَبَّكَ أَوْحَى لَهَا﴾, ﴿كُلٌّ يَجْرِي لأَجَلٍ مُسَمًّى﴾ âyetleriyle;[53]

9g- *Fî* [في] cer harfinin eş anlamlısı olarak kullanıldığına: ﴿وَنَضَعُ الْمَوَازِينَ الْقِسْطَ لِيَوْمِ الْقِيَامَةِ﴾ ve ﴿لاَ يُجَلِّيهَا لِوَقْتِهَا إِلاَّ هُوَ﴾ âyetleriyle;[54]

9h- "Sonra" mânâsında kullanıldığına: ﴿أَقِمِ الصَّلَوةَ لِدُلُوكِ الشَّمْسِ﴾ âyetiyle;[55]

9i- İbnu Hâcib'e göre, *'an* [عَنْ] mânâsında oluşuna: ﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا لَوْ كَانَ خَيْراً مَا سَبَقُونَا إِلَيْهِ﴾ âyetiyle[56] istişhâd edilmiştir.

10- ***Min*** [مِنْ]

10a- M*in* [مِنْ] cer harfinin genellikle "maksadın başlangıcını" (İbtidâ'u'l-ğâye) bildirip bunun zamanla ilgisi olduğuna: ﴿مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ﴾ ve ﴿إِنَّهُ مِنْ سُلَيْمَانَ﴾ âyetleriyle;[57]

10b- Kûfeli nahivcilerle Basralı nahivcilerden el-Ahfeş, el-Muberrid, ve İbnu Durusteveyh'e göre, zamanla ilgili olarak (İbtidâ'u'l-ğâye) ifâde ettiğine, ﴿مِنْ أَوَّلِ يَوْمٍ﴾ âyetiyle;[58]

---

50 A.g.e., göst. yer. Âyet için bkz. *en-Nahl Sûresi*, 16/52.

51 A.g.e., göst. yer. Âyet için bkz. *en-Nahl Sûresi*, 16/72.

52 A.*g.e*., 1, 211; *el-Burhân*, IV, 344. Âyetler için bkz. *Âl-i 'İmrân Sûresi*, 3/179; *en-Nisâ' Sûresi*, 4/168.

53 *el-Muğnî*, , I,212; *Te'vîl*, s. 572. Âyetler için bkz. *ez-Zilzâl Sûresi*, 99/5; *er-Ra'd Sûresi*, 13/2; *el-En'âm Sûresi*, 6/28.

54 *el-Muğnî*, göst. yer. v.d. Âyetler için bkz. *el-Enbiyâ' Sûresi*, 21/47; *el-A'râf Sûresi*, 7),178.

55 *Fıkhu'l-luğa*, s.350; *el-Muğnî*, I, 213. Âyet için bkz. *el-İsrâ' Sûresi*, 17/78.

56 *el-Muğnî*, göst. yer. *el-Burhân*, IV, 342. Âyet için bkz. *el-AhKâf Sûresi*, 46/11.

57 *el-Muğnî*, I, 318; *el-Burhân*, IV, 415. Âyetler için bkz. *el-İsrâ' Sûresi*, 17/1; *en-Neml Sûresi*, 27/30.

58 *el-Muğnî*, I,319; *el-Burhân*, göst. yer. Âyet için bkz. *et-Tevbe Sûresi*, 9/108.

10c- "Açıklama" (beyâniyye) için olduğuna: ﴿فَاجْتَنِبُوا الرِّجْسَ مِنَ الأَوْثَانِ﴾ âyetiyle;[59]

10d- "Kısım, cüz" (teb'îz) ifâde ettiğine: ﴿مِنْهُمْ مَنْ كَلَّمَ اللهُ﴾ âyetiyle;[60]

10e- "Yerine" (bedel) mânâsı ifâde ettiğine: ﴿أَ رَضِيتُمْ بِالْحَيَاةِ الدُّنْيَا مِنَ الآخِرَةِ﴾ ve ﴿لَجَعَلْنَا مِنْكُمْ مَلئِكَةً فِي الأَرْضِ يَخْلُفُونَ﴾ âyetiyle[61];

10f- "Neden" (ta'lîl) ifâde ettiğine: ﴿مِمَّا خَطِيآتِهِمْ أُغْرِقُوا﴾ âyetiyle;[62]

10g- 'A*n* [عَنْ] cer harfinin eş anlamlısı olarak kullanıldığına: ﴿فَوَيْلٌ لِلْقَاسِيَةِ قُلُوبُهُمْ مِنْ ذِكْرِ اللهِ﴾ ve ﴿يَا وَيْلَنَا قَدْ كُنَّا فِي غَفْلَةٍ مِنْ هَذَا﴾ âyetleriyle;[63]

10h- *Fî* [في] cer harfinin eş anlamlısı olarak kullanıldığına: ﴿إِذَا نُودِيَ لِلصَّلٰوةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ﴾ âyetiyle;[64]

10i- İki zıt şey arasında "ayırım" (fasl) ifâde ettiğine: ﴿وَاللهُ يَعْلَمُ الْمُفْسِدَ مِنَ الْمُصْلِحِ﴾ ve ﴿حَتَّى يَمِيزَ الْخَبِيثَ مِنَ الطَّيِّبِ﴾ âyetleriyle[65] istişhâd edilmiştir.

c- FİİLE BENZEYEN HARFLER الحروف المشبهة بالفعل

1- ***İnne*** [إِنَّ]

1a- *Elif nûn* [ان] maddesinin *kavl* [قَوْل] kökünden türeyen şekillerinden sonra geldiğinde, hemzesinin kesreli olmasının zorunlu olduğuna: ﴿قَالَ اللهُ إِنِّي مُنَزِّلُهَا عَلَيْكُمْ﴾ ve ﴿وَإِذْ قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ إِنَّ اللهَ يَأْمُرُكُمْ﴾ âyetleriyle;[66]

1b- Mukadder kavl [قَوْل] maddesinden sonra hemzesinin kesreli olduğuna: ﴿فَدَعَا رَبَّهُ إِنِّي مَغْلُوبٌ فَانْتَصِرْ﴾ ve ﴿وَمَا يُشْعِرُكُمْ إِنَّهَا إِذَا جَاءَتْ لاَ يُؤْمِنُونَ﴾ kırşât ve âyetleriyle;[67]

---

59 *el-Mufassal*, s. 283; *el-Burhân*, IV, 417. Âyet için bkz. *el-Hacc Sûresi*, 22/30.

60 *el-Muğnî*, I, 319. Âyet için bkz. *el-Bakara Sûresi*, 2/253.

61 *A.g.e.*, I, 320; *el-Burhân*, IV, 419. Âyetler için bkz. *et-Tevbe Sûresi*, 9/38; *ez-Zuhruf Sûresi*, 43/60.

62 *el-Muğnî*, I, 320. Âyet için bkz. *Nûh Sûresi*, 71/25.

63 *A.g.e.*, I, 321; *el-Burhân*, IV, 420. Âyetler için bkz. *ez-Zumer*, 39/22; *el-Enbiyâ'*, 21/97.

64 *el-Muğnî*, I,322; *el-Burhân*, IV, 320. Âyet için bkz. *el-Cum'a Sûresi*, 62/9.

65 *el-Muğnî*, I, 322; *el-Burhân*, IV, 421. Âyetler için bkz. *el-Bakara*, 2/220; *Âl-i 'İmrân*, 3/179.

66 *el-Kitâb*, I, 471. Âyetler için bkz. *el-Bakara Sûresi*, 2/67; *el-Mâ'ide* Sûresi, 5/115.

67 *el-Kitâb*, I, 471, 462; *el-Muktazab*, c. II, vr. 304 b. Âyetler için bkz. *el-Kamer Sûresi*, 54/10: (Kırâat 'îsâ'ya âit, bu konuda bkz. *el-Kitâb*, I, 471.); *el-En'âm Sûresi*, 6/109: (Bazı Mekke ve Basra kârilerinin kırâati, bkz. *Tefsîru't-Taberî*, VII, 312).

1c- "Söylenen" (mekûlu'l-kavl)'in ancak müstakil anlamı olan kelâm olacağı ve başındaki elif nûn [ان] maddesinin hemzesinin kesreli olacağına: ﴿إِذْ قَالَتِ الْمَلٰئِكَةُ يَا مَرْيَمُ إِنَّ اللهَ يُبَشِّرُكِ﴾ âyetiyle;[68]

1d- Sıla cümlesinin başında bulunduğunda, hemzesinin meksûr olduğuna: ﴿وَآتَيْنَاهُ مِنَ الْكُنُوزِ مَا إِنَّ مَفَاتِحَهُ لَتَنُوءُ بِالْعُصْبَةِ أُولِي الْقُوَّةِ﴾ âyetiyle;[69]

1e- Haberinde fethalı lâm [لَ] bulunduğunda, hemzesinin kesreli olması gerektiğine: ﴿وَمَا أَرْسَلْنَا قَبْلَكَ مِنَ الْمُرْسَلِينَ إِلاَّ إِنَّهُمْ لَيَأْكُلُونَ الطَّعَامَ﴾ ve ﴿وَاللهُ يَشْهَدُ إِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَكَاذِبُونَ﴾ âyetleriyle[70] istişhâd edilmiştir.

1f- İnne [إِنَّ] ile ismi arasına, haber v.s. girdiği zaman, ismine fethalı bir te'kit lâm [لَ]'ı gelebileceğine: ﴿إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَةً﴾ ve ﴿إِنَّ فِي ذَلِكَ لَعِبْرَةً﴾ âyetleriyle;[71]

1g- İnne [إِنَّ]'nin ismine âit bir sıfatın haberinden sonra gelmesi halinde, "kat'u'n-na't" yoluyla merfû veya mansûb olabileceğine: ﴿قُلْ إِنَّ رَبِّي يَقْذِفُ بِالْحَقِّ عَلاَّمُ الْغُيُوبِ﴾ âyetiyle;[72]

1h- İnne [إِنَّ]'in haberine meftûh bir te'kit lâm [لَ]'ı gelebileceğine: ﴿إِنَّ اللهَ لَغَفُورٌ رَحِيمٌ﴾ âyetiyle[73] istişhâd edilmiştir.

2- ***Enne*** [أَنَّ]

2a- İllâ [إِلاَّ]'dan sonra gelen elif nûn [ان] maddesinin sılasıyla birlikte nâib-i fâil olması halinde, hemzesinin fethalı okunmasının zorunlu olduğuna: ﴿وَمَا مَنَعَهُمْ أَنْ تُقْبَلَ مِنْهُمْ نَفَقَاتُهُمْ إِلاَّ أَنَّهُمْ كَفَرُوا بِاللهِ﴾ âyetiyle;[74]

2b- *Lâ cerame* [لاَجَرَمَ]'den sonra gelen elif nûn [ان] maddesinin, onun fâili sayılarak fethalı olacağına: ﴿لاَ جَرَمَ أَنَّ لَهُمُ النَّارَ﴾ âyetiyle;[75]

2c- *Elif nûn* [ان] maddesinin, başında mukadder olarak bulunan bir

---

68 *el-Kitâb*, I, 62. Âyet için bkz. *Âl-i 'İmrân*, 3/42.

69 A.g.e., I, 473. Âyet için bkz. *el-Kasas Sûresi*, 28/76.

70 A.*g.e*., I, 472 v.d. *el-Mufassal*, s. 295. Âyetler için bkz. *el-Furkân Sûresi*, 25/20; *el-Munâfikûn Sûresi*, 63/1.

71 *el-Muktazab*, c. II, vr. 301 b.; *el-Mufassal*, s. 295. Âyetler için bkz. *Âl-i 'İmrân Sûresi*, 3/13, 49.

72 *el-Kitâb*, I, 286. Âyet ve kırâat için bkz. *Sebe' Sûresi*, 34/48; *Kurtubî*, XIV, 313.

73 *el-Mufassal*, s. 295. Âyet için bkz. *el-Hacc Sûresi*, 22/60.

74 *el-Kitâb*, I, 473. Âyet için bkz. *et-Tevbe Sûresi*, 9/54.

75 *el-Kitâb*, I, 469. Âyet için bkz. *en-Nahl Sûresi*, 16/62.

cer harfi sebebiyle meftûh olacağına: ﴿وَأَنَّ الْمَسَاجِدَ لِلَّهِ فَلاَ تَدْعُوا مَعَ اللهِ أَحَداً﴾, ﴿فَدَعَا رَبَّهُ أَنِّي مَغْلُوبٌ فَانْتَصِرْ﴾, ﴿وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحاً إِلَى قَوْمِهِ أَنِّي لَكُمْ نَذِيرٌ مُبِينٌ﴾ ve ﴿وَأَنَّ هَذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَأَنَا رَبُّكُمْ فَاتَّقُونِ﴾ kırâatleriyle;[76]

2d- Mahzûf bir mübtedânın haberi durumunda olan *zâlike* [ذَلِكَ] üzerine atfedilen *elif nûn* [ان] maddesinin hemzesinin meftûh olabileceğine: ﴿ذَلِكُمْ فَذُوقُوهُ وَأَنَّ لِلْكَافِرِينَ عَذَابَ النَّارِ﴾ ve ﴿ذَلِكُمْ وَأَنَّ اللهَ مُوهِنُ كَيْدِ الْكَافِرِينَ﴾ âyetleriyle[77] istişhâd edilmiştir.

2e- İbtidâ mahallinde bulunduğunda *enne* [أَنَّ]'in ismi üzerine yapılan atfın merfû olabileceğine[78] ve haberinin ma'mûlünden sonra ismi üzerine atfedilen kelimenin haberi mahzûf mübtedâ olarak merfû olabileceğine: ﴿أَنَّ اللهَ بَرِئٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَ رَسُولُهُ﴾ âyetiyle[79] istişhâd edilmiştir.

3- ***Elif nûn*** [ان] maddesinin hem meksûr hem de meftûh olabileceği yerler

3a- Atıf durumundayken ma'tûf olarak bulunan *elif nûn* [ان] maddesinin ma'tûfun 'aleyhin durumuna göre, hemzesinin kesreli veya fethalı olabileceğine: وَأَنَّكَ لاَتَظْمَؤُا فِيهَا (وَإِنَّكَ...) kırâatleriyle;[80]

3b- Başına bir cer harfi takdir etmekle hemzesinin meftûh; isti'nâfiye kabul etmekle de meksûr olabileceğine: وَ اِنَّ هَذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً kırâatleriyle[81] istişhâd edilmiştir.

4- ***Elif nûn*** [ان] maddesinin muhaffef olarak kullanılması

1- Muhaffef ***in*** [إِنْ]'in kullanışı

1a- İsim cümlesinin başına gelen muhaffef *in* [إِنْ]'in fiil kabul edilerek

76 *A.g.e.*, I, 464. Âyetler için bkz. *el-Kamer Sûresi*, 54/10; *Hûd Sûresi*, 11/25: kırâati için bkz. *Tefsîru't-Taberî*, XII, 26; *el-Cinn Sûresi*, 72/18; *el-Mu'minûn Sûresi*, 23/52: kırâati için bkz. *Tefsîru't-Taberî*, XVIII, 29; *el-Enbiyâ' Sûresi*, 21/92.

77 *el-Kitâb*, I, 463. Âyetler için bkz. *el-Enfâl Sûresi*, 8/18, 14.

78 *el-Mufassal*, s. 295.

79 *el-Kitâb*, I, 121. Âyet için bkz. *et-Tevbe Sûresi*, 9/3.

80 *el-Kitâb*, I, 463. Âyet için bkz. *Tâhâ Sûresi*, 20/119. Kırâat ve tevcihleri için bkz. *İthâf*, s. 373; *Tefsîru't-Taberî*, XVI, 223.

81 *el-Kitâb*, I, 464. Âyet için bkz. *el-Mu'minûn*, 23/52: Kırâatler için bkz. *Takrîbu'n-Neşr*, s. 147.

inne [إِنَّ] gibi amel ettirilmesinin cevâzına: ﴿وَإِنْ كُلاًّ لَمَا لَيُوَفِّيَنَّهُمْ رَبُّكَ أَعْمَالَهُمْ﴾ kırâatiyle;[82]

1b- İsim cümlesinin başına gelen muhaffef *in* [إِنْ]'in, çoğunlukla amelden düştüğüne (ihmâl): ﴿وَإِنْ كُلٌّ لَمَّا﴾ ve ﴿وَإِنْ كُلُّ ذَلِكَ لَمَا مَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا﴾ ﴿جَمِيعٌ لَدَيْنَا مُحْضَرُونَ﴾ kırâatleriyle;[83]

1c- Muhaffef *in* [إِنْ]'in çoğunlukla nevâsihten bir fiilin başına geldiğine ve bu durumda amelden düşürülmesinin (ihmâl) vücûbuna: ﴿وَإِنْ وَجَدْنَا أَكْثَرَهُمْ لَفَاسِقِينَ﴾ ve ﴿وَإِنْ كَانَتْ لَكَبِيرَةً﴾, ﴿وَإِنْ كَادُوا لَيَفْتِنُونَكَ﴾ âyetleriyle[84] istişhâd edilmiştir.

1d- Muhaffef *in* [إِنْ] amel ettirilmediği zaman, diğerleriyle karıştırılmaması için kendinden sonra bir fethalı *lâm* [لَ] (el-lâmu'l-fârika) getirilmesi gerektiğine: ﴿إِنْ كُلُّ نَفْسٍ لَمَّا عَلَيْهَا حَافِظٌ﴾, ﴿وَإِنْ كُلٌّ لَمَا جَمِيعٌ لَدَيْنَا مُحْضَرُونَ﴾, ﴿وَإِنْ وَجَدْنَا أَكْثَرَهُمْ لَفَاسِقِينَ﴾, ﴿وَإِنْ نَظُنُّكَ لَمِنَ الْكَاذِبِينَ﴾ ve ﴿وَإِنْ كَانُوا لَيَقُولُونَ لَوْ أَنَّ عِنْدَنَا﴾ ﴿ذِكْراً مِنَ الأَوَّلِينَ﴾ kırâatleriyle[85] istişhâd edilmiştir.

2- Muhaffef ***enne*** [أَنَّ]'nin kullanışı

2a- *En* [أَنْ]'in, *enne* [أَنَّ]'den tahfîf edildiğine: ﴿وَآخِرُ دَعْوَاهُمْ أَنِ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾ âyetiyle;[86]

2b- *Enne* [أَنَّ]'den muhaffef *en* [أَنْ]'in, muzâri fiili nasb etmediğine: ﴿لِئَلاَّ يَعْلَمَ أَهْلُ الْكِتَابِ﴾ ve ﴿عَلِمَ أَنْ سَيَكُونُ مِنْكُمْ مَرْضَى﴾, ﴿أَفَلاَ يَرَوْنَ أَلاَّ يَرْجِعُ إِلَيْهِمْ قَوْلاً﴾ ﴿أَلاَّ يَقْدِرُونَ عَلَى شَيْءٍ﴾ âyetleriyle[87] istişhâd edilmiştir.

---

82 *el-Kitâb*, I, 283; *el-Muğnî*, I, 24. Âyet için bkz. *Hûd Sûresi*, 11/111: Kırâat için bkz. *Takrîbu'n-Neşr*, s. 125. *İthâf*, s. 311.

83 *el-Muğnî*, göst. yer.Âyetler için bkz. *ez-Zuhruf Sûresi*, 43/35; *Yâsîn Sûresi*, 36/32. Kırâatler için bkz. *Takrîbu'n-Neşr*, göst. yer.

84 Ş. *el-'Umde*, s.234; *el-Muğnî*, göst. yer. Âyetler için bkz. *el-Bakara Sûresi*, 2/143; *el-İsrâ' Sûresi*, 17/73; *el-A'râf Sûresi*, 7/102.

85 *el-Kitâb*, I, 283, 475; *el-Muktazab*, c. I, vr. 18 b., II, vr. 310; *el-Mufassal*, s. 297, 328. Âyetler ve kırâatler için bkz. *et-Târık Sûresi*, 86/4; *Yâsîn Sûresi*, 36/32; *el-A'râf Sûresi*, 7/102; *eş-Şu'arâ' Sûresi*, 26/186; *es-Sâffât Sûresi*, 37/167; *Takrîbu'n-Neşr*, s. 125.

86 *el-Kitâb*, I, 489; *el-Muktazab*, c. II, vr. 309 a. Âyet için bkz. *Yûnus Sûresi*, 10/10.

87 *el-Kitâb*, I, 481; *el-Cumel*, s.333. Âyetler için bkz. *el-Muzzemmil Sûresi*, 73/20; *Tâhâ Sûresi*, 20/89; *el-Hadîd Sûresi*, 57/29.

2c- Muhaffef *en* [أَنْ]'in yakîn ifâde eden veya öyle kabul edilen anlamına gelmesinin uygun olduğuna: ﴿أَفَلاَ يَرَوْنَ أَلاَّ يَرْجِعُ إِلَيْهِمْ قَوْلاً﴾, ﴿عَلِمَ أَنْ سَيَكُونُ مِنْكُمْ مَرْضَى﴾ ve ﴿وَحَسِبُوا أَلاَّ تَكُونُ﴾ kırâatleriyle;[88]

2d- *En* [أَنْ]'in bazen muhaffef olabileceği gibi, "diye" anlamında da (et-tefsîriyye) olabileceğine: ﴿وَنَادَيْنَاهُ أَنْ يَا إِبْرَاهِيمُ قَدْ صَدَّقْتَ الرُّؤْيَا﴾ âyetiyle[89] istişhâd edilmiştir.

3- ***İnne*** [إِنَّ] ve ***enne*** [أَنَّ]'ye *mâ'l-kâffe* [مَا الْكَافَّة] bitişerek bunları amelden düşürmesi İnne [إِنَّ] yerine *innemâ* [إِنَّمَا], *enne* [أَنَّ]'nin yerine *ennemâ* [أَنَّمَا] getirilmesinin cevâzına ve bunlara bitişen *mâ* [مَا]'nın onları amel etmekten alıkoyduğuna: ﴿قُلْ إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ يُوحَى إِلَيَّ أَنَّمَا إِلَهُكُمْ إِلَهٌ وَاحِدٌ﴾ âyetiyle[90] istişhâd edilmiştir.

4- ***Keenne*** [كَأَنَّ]

Veykenne [وَيْكَأَنَّ]'nin tenbîh edatı olan *vey* [وَيْ] ile teşbîh mânâsı taşıyan Keenne [كَأَنَّ]'den mürekkep olduğuna: ﴿وَأَصْبَحَ الَّذِينَ تَمَنَّوا مَكَانَهُ بِالأَمْسِ يَقُولُونَ وَيْكَأَنَّ اللهَ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَيَقْدِرُ لَوْلاَ أَنْ مَنَّ اللهُ عَلَيْنَا لَخَسَفَ بِنَا. وَيْكَأَنَّهُ لاَ يُفْلِحُ الْكَافِرُونَ﴾ âyetiyle[91] istişhâd edilmiştir.

5- ***Le'alle*** [لَعَلَّ]

Le'alle [لَعَلَّ]'nin isminden sonra gelen fiilin *en* [أَنْ]'siz olmasının tercih edildiğine: ﴿فَقُولاَ لَهُ قَوْلاً لَيِّناً لَعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ أَوْ يَخْشَى﴾ ve ﴿لَعَلَّ اللهَ يُحْدِثُ بَعْدَ ذَلِكَ أَمْراً﴾ âyetleriyle[92] istişhâd edilmiştir.

6- ***Leyte*** [لَيْتَ]

Leyte [لَيْتَ]'nin temennî için olabileceğine: ﴿يَا لَيْتَنَا نُرَدُّ﴾ âyetiyle[93] istişhâd edilmiştir.

---

88 Ş. *el-'Umde*, s. 330; *el-Muğnî*, I, 30. Âyetler ve kırâatler için bkz. *Tâhâ Sûresi*, 20; *el-Muzzemmil Sûresi*, 73/20; *el-Mâ'ide* Sûresi, 5/71; *Takrîbu'n-Neşr*, s. 108.

89 *el-Kitâb*, I, 480; *el-Burhân*, IV, 225. Âyet için bkz. *es-Sâffât Sûresi*, 37/104 v.d.

90 *el-Kitâb*, I, 405. a. Âyet için bkz. *el-Kehf Sûresi*, 18/110.

91 *el-Kitâb*, I, 290; *el-Burhân*, IV, 443 v.d. Âyet için bkz. *el-Kasas Sûresi*, 28/92. Bu âyetin her iki cüzünde el-Kisâ'î veykeenne [وَيْكَأَنَّ]'nin yâ [ي]'ı üzerinde; Ebû 'Amr ise, kâf [ك]'ı üzerinde vakfetmiştir. Bkz. *et-Teysîr*, s. 61.

92 *el-Muktazab*, c. III, vr. 31 b. Âyetler için bkz. *et-Talak Sûresi*, 65/1; *Tâhâ Sûresi*, 20/44.

93 *el-Mufassal*, s. 302 . Âyet için bkz. *el-En'âm Sûresi*, 6/27.

d- LEYSEYE BENZEYEN HARFLER الحروف المشبهة بليس

1- *Lâte* [لاَتَ]

Lâte [لاَتَ]'nin önünde ister mansûb, ister merfû bir isim bulunsun, ancak hîne [حِينَ] ile kullanılabileceğine: ﴿لاَتَ حِينَ مَنَاصٍ﴾ âyetiyle[94] istişhâd edilmiştir.

2- *Mâ* [مَا]

2a- Hicâz lehçesinde M*â* [مَا]'nın *leyse* [لَيْسَ]'ye müşâbih olarak, ismini raf, haberini nasb ettiğine: ﴿مَا هَذَا بَشَراً﴾ âyetiyle;[95]

2b- M*â* [مَا]'dan sonra gelen cümlede olumsuzluğun bozulması (veya takdîm-tehîr olması) halinde, M*â* [مَا] amel etmeyerek Hicâz lehçesiyle Benû Temîm lehçesinin birleştiğine: ﴿مَا أَنْتُمْ إِلاَّ بَشَرٌ مِثْلُنَا﴾ âyetiyle;[96]

2c- Fiil cümlesinin başına gelen Mâ [مَا]'nın amel etmeyişine: ﴿وَمَا تُنْفِقُونَ إِلاَّ ابْتِغَاءَ وَجْهِ اللهِ﴾ âyetiyle[97] istişhâd edilmiştir.

3- *İn* [إِنْ]

el-Muberrid, isim cümlesinin başına gelen *İn* [إِنْ]'in *leyse* [لَيْسَ] gibi amel edebîleceğine: ﴿إِنِ الْكَافِرُونَ إِلاَّ فِي غُرُورٍ﴾ âyeti ve Sa'îd b. Cubeyr'in, ﴿إِنِ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللهِ عِبَاداً أَمْثَالَكُمْ﴾ şeklindeki kırâatiyle istişhâd edilmiştir.[98]

e- *MUZARİYİ NASBEDEN HARFLER* الحروف الناصبة

1- *İzen* [إِذَنْ]

1a- ez-Zeccâcî'ye göre, *İzen* [إِذَنْ]'den sonra gelen muzârinin, mansûb veya merfû olmasının cevâzına: ﴿وَإِذاً لاَ يَلْبَثُونَ خِلاَفَكَ إِلاَّ قَلِيلاً﴾ (..لاَ يَلْبَثُوا..),

94 *el-Kitâb*, I, 29; *el-Mufassal*, s.82; *el-Burhân*, IV, 362. Âyet ve raf kırâati için bkz. *Sâd Sûresi*, 38/3; *el-Kitâb*, göst. yer.

95 *el-Kitâb*, I, 28; *el-Cumel*, s. 119; *el-Muğnî*, I, 303, 698; krş. *el-Burhân*, IV, 504. Âyet için bkz. *Yûsuf Sûresi*, 12/31.

96 *el-Kitâb*, I, 29; *el-Cumel*, s. 120. Âyet için bkz. *Yâsîn Sûresi*, 36/15.

97 *el-Muğnî*, göst. yer.; Âyet için bkz. *el-Bakara Sûresi*, 2/272.

98 *el-Muktazab*, c. II, vr. 309 b.; krş. *el-Muğnî*, I, 24. Âyetler için bkz. *el-Mulk Sûresi*, 67/20; *el-A'râf Sûresi*, 7/ 194. Kırâat için bkz. *Rûhu'l-me'ânî*, IX, 144.

﴿فَإِذاً لاَ يُؤْتُونَ النَّاسَ نَقِيراً﴾ (..لاَ يُؤْتُوا..) âyetlerindeki raf ve nasb kırâatleriyle;[99]

1b- İzen [إِذَنْ] ile fiili arasına giren olumsuzluk lâ [لا]'sının, onu amelden düşürmediğine: ﴿وَإِذاً لاَ يَلْبَثُوا خَلْفَكَ إِلاَّ قَلِيلاً﴾ kırâatiyle[100] istişhâd edilmiştir.

2- ***En*** [أَنْ]

2a- Bazı Arapların en [أَنْ]'i mastar mânâsına benzeterek, ondan sonra gelen fiili nasb etmediklerine, Mucâhid'den gelen: ﴿أَنْ يُتِمُّ الرَّضَاعَةَ﴾ kırâatiyle[101] istişhâd edilmiştir.

2b- *En* [أَنْ]'in başına *lâm* [ل] cer harfinin bitişebileceğine ﴿أُمِرْتُ لِأَنْ أَكُونَ أَوَّلَ الْمُسْلِمِينَ﴾ âyetiyle[102] istişhâd edilmiştir.

3- ***Key*** [كي]

Key [كي]'in en-i masdariyyenin amel ve mânâsında kullanılışına: ﴿لِكَيْلاَ تَأْسَوْا﴾ âyetiyle[103] istişhâd edilmiştir.

4- ***Ev*** [أو]

Ev [أو] ile câmid bir isim üzerine atıfta bulunulduğu zaman, onun gizli bir *en* [أَنْ] ile muzâriyi nasb ettiğine: ﴿وَمَا كَانَ لِبَشَرٍ أَنْ يُكَلِّمَهُ اللّٰهُ إِلاَّ وَحْياً أَوْ مِنْ وَرَائِ حِجَابٍ أَوْ يُرْسِلَ رَسُولاً فَيُوحِيَ بِإِذْنِهِ مَا يَشَاءُ﴾ âyetiyle[104] istişhâd edilmiştir.

5- ***Sümme*** [ثُمَّ]

En [أَنْ] ile mansûb olan muzâri üzerine atfeden Sümme [ثُمَّ]'den sonra gelen fiilin mansûb olduğuna: ﴿وَمَا كَانَ لِبَشَرٍ أَنْ يُؤْتِيَهُ اللّٰهُ الْكِتَابَ وَالْحُكْمَ وَالنُّبُوَّةَ ثُمَّ يَقُولَ لِلنَّاسِ﴾ âyetiyle[105] istişhâd edilmiştir.

---

99 *el-Cumel*, s. 195; krş. *el-Mufassal*, s. 324; *el-Muğnî*, I, 22. Âyetler ve kırâatler için bkz. *en-Nisâ' Sûresi*, 4/53; *el-İsrâ' Sûresi*, 17/76; *İthâf*, s. 343 v.d.

100 *el-Kitâb*, I, 411. Âyet ve kırâat için bkz. *el-İsrâ' Sûresi*, 17/76; *el-Kitâb*, göst. yer.

101 *el-Mufassal*, s. 314 v.d. Âyet ve kırâat için bkz. *el-Bakara Sûresi*, 2/233; *el-Mufassal*, göst. yer.

102 *el-Kitâb*, I, 479; krş. *el-Burhân*, IV, 224. Âyet için bkz. *ez-Zumer Sûresi*, 39/12.

103 *el-Muğnî*, I, 183. Âyet için bkz. *el-Hadîd Sûresi*, 57/23. Burada "key" e kadar olan harfler, asıl nasb edatları olup, bundan sonra gelenler ise, tâlî derecede kullanılan nasb edatlarıdır.

104 *el-Kitâb*, I, 428; krş. *İmlâ*, II, 226. Âyet ve kırâat için bkz. *eş-Şûrâ* Sûresi, 42/51; *Tefsîru't-Taberî*, XVI, 53.

105 *el-Kitâb*, I, 430. Âyet için bkz. *Âl-i 'İmrân Sûresi*, 3/79.

6- **Hattâ** [حَتَّى]

Sebep bildiren *Hattâ* [حَتَّى]'dan sonra gelen muzârinin merfû olabileceğine: ﴿وَزُلْزِلُوا حَتَّى يَقُولُ الرَّسُولُ﴾ âyetindeki raf kırâatiyle[106] istişhâd edilmiştir.

7- **İnkâr Lâmı** [لاَمُ الْجُحُودِ]

İnkâr Lâmı [لاَمُ الْجُحُودِ]'nın, başına geldiği muzâriyi nasb ettiğine: ﴿مَا كَانَ اللهُ لِيُعَذِّبَهُمْ وَأَنْتَ فِيهِمْ﴾ ve ﴿وَمَا كَانَ اللهُ لِيَذَرَ الْمُؤْمِنِينَ عَلَى مَا أَنْتُمْ عَلَيْهِ﴾ âyetleriyle[107] istişhâd edilmiştir.

8- **Fâ** [الفاء]

8a- Nehyin cevâbında gelen fâ-i sebebiyyenin muzâri fiili nasb ettiğine: ﴿لاَ تَفْتَرُوا عَلَى اللهِ كَذِباً فَيَسْحَتَكُمْ بِعَذَابٍ﴾ kırâatiyle;[108]

8b- Olumsuzluktan sonra gelen *fâ* [ف]'nın muzâriyi nasb ettiğine: ﴿لاَ يُقْضَى عَلَيْهِمْ فَيَمُوتُوا﴾ âyetiyle;[109]

8c- Teşvik (tahzîz) edatından sonra gelen *fâ* [ف]'nın muzâriyi nasb ettiğine: ﴿لَوْلاَ أَخَّرْتَنِي إِلَى أَجَلٍ قَرِيبٍ فَأَصَّدَّقَ﴾ âyetiyle;[110]

8d- Sorunun cevâbında gelen *fâ* [ف]'nın muzâriyi nasb ettiğine: ﴿فَهَلْ لَنَا مِنْ شُفَعَاءَ فَيَشْفَعُوا لَنَا﴾ âyetiyle;[111]

8e- Temennînin cevâbında gelen *fâ* [ف]'nın muzâriyi nasb ettiğine: ﴿يَا لَيْتَنِي كُنْتُ مَعَهُمْ فَأَفُوزَ﴾ âyetiyle[112] istişhâd edilmiştir.

9- **Vâv** [و]

9a- Kelâm tamamlandıktan sonra gelen *vâv* [و]'ın gizli bir *en* [أَنْ] ile

---

106 *el-Kitâb*, I, 417; *el-Cumel*, s. 195; *el-Mufassal*, s. 247; *el-Muğnî*, I, 126. Âyet için bkz. *el-Bakara Sûresi*, 2/214.

107 *el-Cumel*, s.196; *el-Burhân*, IV, 345. Âyetler için bkz. *Âl-i 'İmrân Sûresi*, 3/179; *el-Enfâl Sûresi*, 8/33. Basralı nahivcilere göre, burada muzariyi nasbeden lâmu'l-cuhûd olmayıp, ondan sonra bulunduğu kabul edilen gizli "en" dir. Bkz. *Hem'u'l-hevâmi'*, II, 7.

108 *el-Kitâb*, I, 421; *el-Cumel*, s. 197. Âyet ve kırâat için bkz. *Tâhâ Sûresi*, 20/61; *Takrîbu'n-Neşr*, s. 141. Basriyyûna göre burada nasb âmili gizli "en"dir. Bkz. *Hem'u'l-hevâmi'*, II, 14.

109 *el-Kitâb*, I, 419. Âyet için bkz. *Fâtır Sûresi*, 35/36.

110 Ş. *el-'Umde*, s. 338; *Me'âni'l-Kur'ân*, I, 86. Âyet için bkz. *el-Munâfikûn Sûresi*, 63/10.

111 *el-Mufassal*, s. 246. Âyet için bkz. *el-A'râf Sûresi*, 7/53.

112 A.*g.e*., göst. yer.; Ş. *el-'Umde*, s. 338. Âyet için bkz. *en-Nisâ' Sûresi*, 4/73.

muzâriyi nasb ettiğine: ﴿يُحَاسِبْكُمْ بِهِ اللّٰهُ فَيَغْفِرَ لِمَنْ يَشَاءُ وَيُعَذِّبَ مَنْ يَشَاءُ وَاللّٰهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾ kırâatiyle;[113]

9b-Talepten sonra gelen *vâv* [و]'ın gizli bir *en* [أَنْ]'le muzâriyi nasb etmesinin cevâzına: ﴿وَلاَ تَلْبِسُوا الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ وَتَكْتُمُوا الْحَقَّ وَ أَنْتُمْ تَعْلَمُونَ﴾ âyetiyle[114] istişhâd edilmiştir.

f- SIFAT-I MÜŞEBBEHE الصفة المشبهة

Muzâf olarak bulunmayan cemi (veya müsennâ) şeklindeki sıfat-ı müşebbehenin, zâhirde ancak bir ma'mûl alabileceğine: ﴿قُلْ هَلْ نُنَبِّئُكُمْ بِالأَخْسَرِينَ أَعْمَالاً﴾ âyetiyle[115] istişhâd edilmiştir.

g- FİİL الفعل

1- ***Bilgi ve Zan Fiilleri*** [أَفْعَالُ الْقُلُوبِ]

1a- '*Alime* [عَلِمَ] fiilinin, '*arafe* [عَرَفَ] mânâsında kullanıldığı zaman, tek mefûlle yetinebileceğine: ﴿وَلَقَدْ عَلِمْتُمُ الَّذِينَ اعْتَدَوا مِنْكُمْ فِي السَّبْتِ﴾ ve ﴿وَآخَرِينَ مِنْ دُونِهِمْ لاَ تَعْلَمُونَهُمْ. اللّٰهُ يَعْلَمُهُمْ﴾ âyetleriyle;[116]

1b- Zan ifâde eden kalbî fiillerden sonra gelen *en* [أَنْ]'in, nasbeden maslar *en* [أَنْ]'i olabileceğine: ﴿تَظُنُّ أَنْ يُفْعَلَ بِهَا فَاقِرَةٌ﴾ ve ﴿إِنْ ظَنَّا أَنْ يُقِيمَا حُدُودَ اللّٰهِ﴾ âyetleriyle;[117]

1c- Zan ifâde eden kalbî fiillerden sonra gelen *en* [أَنْ]'in, muhaffefe olabileceğine de: ﴿وَحَسِبُوا أَلاَّ تَكُونُ فِتْنَةٌ﴾ kırâatiyle;[118]

1d- Kalbî fiillerin mefûlleri için söz konusu olan ta'lîk (lâfzî amelden alıkoyma) sebeplerinden birinin, mef'ûlün bih olan cümlenin başında ibtidâ lâmı bulunması olduğuna: ﴿وَلَقَدْ عَلِمُوا لَمَنِ اشْتَرَيهُ مَا لَهُ فِي الآخِرَةِ مِنْ خَلاَقٍ﴾ âyetiyle;[119]

113 *el-Kitâb*, I, 426. Âyet için bkz. *el-Bakara Sûresi*, 2/284.
114 *A.g.e.*, göst. yer. Âyet için bkz. *el-Bakara Sûresi*, 2/42.
115 *A.g.e.*, I, 103. Âyet için bkz.*el-Kehf Sûresi*, 18/103.
116 *A.g.e.*, I, 18, 121. Âyetler için bkz. *el-Bakara Sûresi*, 2/65; *el-Enfâl Sûresi*, 8/60 .
117 *el-Kitâb*, I, 481. Âyetler için bkz. *el-Kıyâme Sûresi*, 75/25; *el-Bakara Sûresi*, 2/230.
118 *A.g.e.*, göst. yer. Âyet ve kırâat için bkz. *el-Mâ'ide* Sûresi, 5/71; *Takrîbu'n-Neşr*, s. 108.
119 *A.g.e.*,I, 120 v.d.; krş. Ş. *el-'Umde*, s. 162. Âyet için bkz. *el-Bakara Sûresi*, 2/102.

1e- Ta'lîk'i gerektiren sebeplerden birinin de, fiilin akabinde soru edatı gelmesi olduğuna: ﴿فَلْيَنْظُرْ أَيُّهَا أَزْكَى طَعَاماً﴾ ve ﴿لِنَعْلَمَ أَيُّ الْحِزْبَيْنِ أَحْصَى لِمَا لَبِثُوا أَمَداً﴾ gibi âyetlerle;[120]

1f- Ta'lîk'i gerektiren sebeplerden birinin ise, *Le'alle* [لَعَلَّ]'nin soru anlamı taşıdığında, kalbî fiilin akabinde gelmesi olduğuna: ﴿لاَ تَدْرِي لَعَلَّ اللّٰهَ يُحْدِثُ بَعْدَ ذَلِكَ أَمْراً﴾ ve ﴿وَمَا يُدْرِيكَ لَعَلَّهُ يَزَّكَّى﴾ âyetleriyle[121] istişhâd edilmiştir.

2- *Övme ve Yerme Fiilleri* [أَفْعَالُ الْمَدْحِ وَالذَّمّ]

2a- Medih ve zem fiillerinden sonra gelen ve başında *en* [أَنْ] bulunan fiilin müevvel mastar şeklinde mübtedâ olabileceğine: ﴿بِئْسَمَا اشْتَرَوا بِهِ أَنْفُسَهُمْ أَنْ يَكْفُرُوا﴾ âyetiyle;[122]

2b- Övme ve yerme fiillerinin mahsûsunun, muhatâp tarafından bilindiğinde, düşürülebileceğine, ﴿نِعْمَ الْعَبْدُ إِنَّهُ أَوَّابٌ﴾, ﴿[أَيْ نِعْمَ الْعَبْدُ أَيُّوبُ إِنَّهُ..﴾, ve ﴿فَنِعْمَ الْمَاهِدُونَ﴾ ﴿[أَيْ فَنِعْمَ الْمَاهِدُونَ نَحْنُ]﴾ âyetleriyle;[123]

2c- *Sâe* [سَاءَ]'nin de *bi'se* [بِئْسَ] gibi yerme fiili olarak kullanılabileceğine: ﴿سَاءَ مَثَلاً الْقَوْمُ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا﴾ âyetiyle;[124]

2d- Ni'immâ [نِعِمَّا]'daki idgâmın, *ni'me* [نِعْمَ]'yi, *ni'ime* [نِعِمَ] şeklinde telâffuz eden Hüzeyl lehçesine göre olduğuna: ﴿إِنَّ اللّٰهَ نِعِمَّا يَعِظُكُمْ بِهِ﴾ âyetiyle[125] istişhâd edilmiştir.

3- *Yaklaşma Fiilleri* [أَفْعَالُ الْمُقَارَبة]

3a- Yaklaşma (mukârabe) fiillerinden *tafika* [طَفِقَ] fiilinin de, diğerleri gibi isminin zamirini taşıyan muzâriyi haber olarak aldığına: ﴿وَطَفِقَا يَخْصِفَانِ﴾ âyetiyle;[126]

3b- *Kâde* [كَادَ]'nin mukârabe fiillerinden olup, şiir zarûreti dışında,

---

120 *el-Kitâb*, I, 120 v.d., 473; *el-Muğnî*, I, 416 v.d. Âyetler için bkz. *el-Kehf Sûresi*, 17/12, 19.

121 *el-Muğnî*, I, 288: Bu görüş Kûfeli nahivcilere âittir. Âyetler için bkz. *et-Talak Sûresi*, 65),1; 'Abese Sûresi, 80/3.

122 *el-Kitâb*, I, 476; krş. *Kurtubî*, II, 28. Âyet için bkz. *el-Bakara Sûresi*, 2/90.

123 *el-Mufassal*, s. 284. Âyetler için bkz. *Sâd Sûresi*, 38/44; *ez-Zâriyât Sûresi*, 51/48.

124 A.g.e., s. 273; Ş. *el-'Umde*, s. 798. Âyet için bkz. *el-A'râf Sûresi*, 7/177.

125 *el-Kitâb*, II, 408. Âyet için bkz. *en-Nisâ' Sûresi*, 4/58.

126 *el-Mufassal*, s. 272; krş. Ş. *el-'Umde*, s.810. Âyet için bkz. *el-A'râf Sûresi*, 7/22.

haberine *en* [أَنْ] bitişmeden kullanıldığına: ﴿إِذَا أَخْرَجَ يَدَهُ لَمْ يَكَدْ يَرَاهَا﴾, ﴿يَكَادُ سَنَا بَرْقِهِ يَذْهَبُ بِالأَبْصَارِ﴾ ve ﴿كَادَ يَزِيغُ قُلُوبُ فَرِيقٍ مِنْهُمْ﴾ âyetleriyle[127] istişhâd edilmiştir.

4- ***Nakıs Fiiller*** [الأفعال الناقصة]

4a- *Kâne* [كَانَ]'nin isim ve haberi marife olduğunda, önce veya sonra gelişine bakılmaksızın, bunlardan istenilenin isim kabul edilerek merfû diğerlerinin de haber olarak mansûb olmasının cevâzına: ﴿مَا كَانَ حُجَّتَهُمْ إِلاَّ أَنْ قَالُوا﴾ ve ﴿وَمَا كَانَ جَوَابَ قَوْمِهِ إِلاَّ أَنْ قَالُوا﴾ kırâatleriyle;[128]

4b- *Kâne* [كَانَ]'nin isminin *en* [أَنْ] ve sılasından müteşekkil olabileceğine: ﴿وَمَا كَانَ جَوَابَ قَوْمِهِ إِلاَّ أَنْ قَالُوا﴾ âyetiyle;[129]

4c- Nekre bir kelimeden, nekre ile haber verildiği zaman, cümlenin unsurları arasında takdîm-tehîr, istikrâr ve ilğâ yapılabileceğine: ﴿وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُواً أَحَدٌ﴾ âyetiyle;[130]

4d- Başına olumsuzluk edatı gelen *yekûnu* [يَكُونُ] fiilinin meczûm olduğu zaman sonundaki *nûn* [ن]'nun düşebileceğine: ﴿وَلَمْ تَكُ شَيْئاً﴾ âyetiyle;[131]

4e- Merfû'u ile yetinen *Kâne* [كَانَ]'nin, tâm fiil olarak kullanıldığına: ﴿وَإِنْ كَانَ ذُو عُسْرَةٍ فَنَظِرَةٌ إِلَى مَيْسَرَةٍ﴾ ve ﴿كُنْ فَيَكُونُ (هو)﴾ âyetleriyle;[132]

4f- *İllâ en* [إِلاَّ أَنْ]'den sonra gelen *yekûnu* [يَكُونُ]'nun istisnâ ile bir alakası olmaksızın tâm fiil olarak kullanıldığına: ﴿إِلاَّ أَنْ تَكُونَ تِجَارَةٌ عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ﴾ kırâatiyle;[133]

---

127 *el-Kâmil*, I, 195. Âyetler için bkz. *en-Nûr Sûresi*, 24/40, 43; *et-Tevbe Sûresi*, 9/117.

128 *el-Kitâb*, I, 24; *el-Muktazab*, c. IV, vr. 209 ab.; *el-Muğnî*, II, 453. Âyetler için bkz. *el-Câsiye Sûresi*, 45/25; *el-A'râf Sûresi*, 7/82. Raf kırâati için bkz. *Takrîbu'n-Neşr*, s. 173.

129 *el-Kitâb*, I, 476. Âyet için bkz. *el-A'râf Sûresi*, 7/82.

130 A.g.e., I, 27; *el-Muktazab*, c. IV, vr. 209 b. ; ez-Zeccâc, *İ'râbu'l-Kur'ân*, I, 283 v.d. Âyet için bkz. *el-İhlâs Sûresi*, 112/4.

131 *el-Munsif*, II, 232. Âyet için bkz. *Meryem Sûresi*, 19/9.

132 *el-Kitâb*, I, 131; *el-Mufassal* s. 265. Âyetler için bkz. *el-Bakara Sûresi*, 2/280; *Âl-i 'İmrân Sûresi*, 3/59.

133 *el-Kitâb*, I, 377. Âyet için bkz. *en-Nisâ' Sûresi*, 4/29. Kûfeli kâriler dışındakiler تِجَارَةٌ'ü burada olduğu gibi raf ile okudular. Bkz. *Takrîbu'n-Neşr*, s.105.

4g- *Kâne* [كَانَ]'nin isim ve haberinin takdîm tehîrinin cevâzına: ﴿أَ كَانَ لِلنَّاسِ عَجَبًا أَنْ أَوحَيْنَا﴾ ve ﴿وَكَانَ حَقّاً عَلَيْنَا نَصْرُ الْمُؤْمِنِينَ﴾ âyetleriyle[134] istişhâd edilmiştir.

h- MASTAR المصدر

Tenvinli mastarın, amel ve anlam yönünden muzâri gibi kullanılıp, muzâfun ileyhi durumundaki fâilinin çoğunlukla düştüğüne: ﴿أَوْ إِطْعَامٌ فِي يَوْمٍ ذِي مَسْغَبَةٍ يَتِيماً ذَا مَقْرَبَةٍ﴾ âyetiyle[135] istişhâd edilmiştir.

i- FİİL İSİMLERİ (Fiil Mânâsı Taşıyan İsimler) اِسْمُ الْفِعْلِ

1- Fiil isimlerinden *hâ* [هَا] kelimesinin "al" mânâsında olup, çoğul şeklinin de, *hâumu* [هَاؤُمُ] olduğuna: ﴿هَاؤُمُ اقْرَأُوا كِتَابِيَهُ﴾ âyetiyle;[13]

2- Emir mânâsı taşıyan fiil isimlerinden *Hâti* [هَاتِ]'nin doğrudan geçişli [المتعدي بنفسه] olduğuna: ﴿قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ﴾ âyetiyle;[137]

3- *Helümme* [هَلُمَّ]'nin geçişli (mute'addî) olarak kullanışına: ﴿قُلْ هَلُمَّ شُهَدَاءَ كُمْ﴾ âyetiyle; geçişsiz (lâzım) olarak kullanılışına da: ﴿هَلُمَّ إِلَيْنَا﴾ âyetiyle[138] istişhâd edilmiştir.

j- CİNSİNİ NEFYEDEN LÂ لاَ لِنَفْيِ الْجِنْسِ

1- Cinsini nefyeden *lâ* [لاَ]'nın, *inne* [إِنَّ]'den farklı olarak karîne bulunduğu zaman, haberinin genellikle düşürülebileceğine: ﴿قَالُوا لاَ ضَيْرَ﴾ ve ﴿فَلاَ فَوْتَ﴾ âyetleriyle;[139]

2- Nekre olan ismiyle arası açılan *lâ* [لاَ]'nın amel etmeyip, bu durum-

134 *el-Muktazab*, c. IV, vr. 209 a. ; *el-Cumel*, s. 54. Âyetler için bkz. *er-Rûm Sûresi*, 30/47; *Yûnus Sûresi*, 12/2.

135 *el-Kitâb*, I, 97; *el-Mufassal*, s. 224; Ş. *el-'Umde*, s. 695. Âyet için bkz. *el-Beled Sûresi*, 90/14.

136 *Cemhera*, I, 192 v.d.; *el-Muğnî*, II, 295. Âyet için bkz.*el-Hâkka Sûresi*, 69/19.

137 *el-Mufassal*, s. 151. Âyet için bkz. *el-Bakara Sûresi*, 2/111.

138 *A.g.e.*, s. 152. Âyetler için bkz. *el-En'âm Sûresi*, 6/150; *el-Ahzâb Sûresi*, 33/18.

139 *el-Muğnî*, I, 234; *el-Burhân*, IV, 351. Âyetler için bkz. *eş-Şu'arâ' Sûresi*, 26/50; *Sebe' Sûresi*, 34/51.

da tekrar edilmesinin zorunlu olduğuna: ﴿لاَ فِيهَا غَوْلٌ وَلاَ هُمْ عَنْهَا يُنْزَفُونَ﴾ âyetiyle;[140]

3- Cinsinin olumsuzluğunu ifâde eden *lâ* [لاَ]'nın tekrar edilmesi halinde, isminin merfû olabileceğine: ﴿لاَ خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلاَهُمْ يَحْزَنُونَ﴾ âyetiyle[141] istişhâd edilmiştir.

II- MAMÜLLER اَلْمَعْمُولاَت

a- MERFÛLAR المرفوعات

1- ***Kâne Babının İsmi*** [اسم باب كان]:

Bu konudaki şâhidler "Nakıs Fiiller الأفعال الناقصة" başlığı altında yer aldı.

2- ***Mübtedânın Haberi*** [خبر المبتدأ]

2a- Mübtedânın haberinden sonra gelen kelimenin, hâl olarak mansûb olabileceği gibi, haber kabul edilerek merfû okunmasının da câiz olduğuna: ﴿وَهَذَا بَعْلِي شَيْخٌ [..شَيْخاً...]﴾ ve ﴿كَلاَّ إِنَّهَا لَظَى نَزَّاعَةٌ لِلشَّوَى [..نَزَّاعَةً...]﴾ âyetleriyle;[142]

2b- Mübtedânın haberinin birden fazla olabileceğine: ﴿وَهُوَ الْغَفُورُ الْوَدُودُ ذُو الْعَرْشِ الْمَجِيدُ فَعَّالٌ لِمَا يُرِيدُ﴾ âyetiyle;[143]

2c- *Cemî'* [جَمِيعٌ] kelimesinin, müfret, nekre bir isim olarak haber olduğuna: ﴿وَإِنْ كُلٌّ لَمَا جَمِيعٌ لَدَيْنَا مُحْضَرُونَ﴾ kırâatiyle;[144]

2d- Haberin bazen mübtedâdan önce gelebileceğine: ﴿سَوَاءٌ مَحْيَاهُمْ وَمَمَاتُهُمْ﴾ kırâati ve ﴿وَسَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أَأَنْذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ﴾ âyetiyle;[145]

---

140 *el-Kitâb*, I, 356; *el-Burhân*, IV, 352. Âyet için bkz. *es-Sâffât Sûresi*, 37/47.

141 *el-Kitâb*, I, 354. Âyet için bkz. *el-Bakara Sûresi*, 2/112 .

142 *A.g.e.*, I, 258. Âyetler ve kırâatler için bkz. *el-Me'âric Sûresi*, 70/15; *Hûd Sûresi*, 11/72; *İthâf*, s. 522, 309.

143 *el-Mufassal*, s. 27. Âyet için bkz. *el-Burûc Sûresi*, 85/16.

144 *el-Kitâb*, I, 273. Âyet ve kırâat için bkz. *Yâsîn Sûresi*, 36/32; *İthâf*, s. 445.

145 *el-Mufassal*, s. 25. Âyetler için bkz. *el-Câsiye Sûresi*, 41/21; *el-Bakara Sûresi*, 2/6. Kırâat için bkz. el-Kaysî, *Muşkilu i'râbi'l-Kurân*, II, 296; *İmlâ*, II, 232 vd.

2e- Mübtedânın, haberde aynen tekrar edilmesinin, haberi mübtedâya başlayan râbıt (bağlaç) olduğuna: ﴿الْحَاقَّةُ مَا الْحَاقَّةُ﴾ ve ﴿وَأَصْحَابُ الْيَمِينِ مَا أَصْحَابُ الْيَمِينِ﴾ âyetleriyle;[146]

2f- Haberi mübtedâya bağlayan râbıtın işâret ismi olabileceğine: ﴿وَالَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَاسْتَكْبَرُوا عَنْهَا أُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ﴾, ﴿وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لاَ نُكَلِّفُ نَفْساً إِلاَّ وُسْعَهَا أُولَئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ﴾ ve ﴿إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولاً﴾ âyetleriyle;[147]

2g- Haberi mübtedâya bağlayan râbıtın çoğu zaman zamir olup, bazen bunun hazfinin câiz olduğuna: ﴿وَلَمَنْ صَبَرَ وَ غَفَرَ إِنَّ ذَلِكَ [مِنْهُ] لَمِنْ عَزْمِ الأُمُورِ﴾ âyetiyle[148] istişhâd edilmiştir.

3- *Fâil (özne)* [اَلْفَاعِلُ]

3a- Fâil, mecâzî müennes olduğu zaman, fiilin müzekker olmasının cevâzına: ﴿مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَ هُمُ الْبَيِّنَاتُ﴾ ve ﴿فَمَنْ جَاءَ هُ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّهِ﴾ âyetleriyle;[149]

3b- Şart harfi olan *lev* [لَوْ]'den sonra gelen merfû ismin fâil olarak i'râb edilmesi gerektiğine: ﴿قُلْ لَوْ أَنْتُمْ تَمْلِكُونَ خَزَائِنَ رَحْمَةِ رَبِّي إِذاً لأَمْسَكْتُمْ خَشْيَةَ الإِنْفَاقِ﴾ âyetiyle;[150]

3c- Fâile, zâit bir cer harfinin bitişmesinin câiz olup, i'râbının mahallî (mahallen merfû) olduğuna: ﴿قُلْ كَفَى بِاللهِ شَهِيداً بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ﴾ âyetiyle;[151]

3d- Lâfzından müfredi olmayan çoğul ismin, fâil olduğu zaman, müzekker veya müennes kabul edilebileceğine: ﴿وَقَالَ نِسْوَةٌ فِي الْمَدِينَةِ﴾ ve ﴿قَالَتِ الأَعْرَابُ آمَنَّا﴾ âyetleriyle;[152]

3e- Fiillerde olduğu gibi, şibih fiillerde de, fâil sebebiyle gelen tenis alâmetinin düşebileceğine: ﴿خَاشِعاً أَبْصَارُهُمْ﴾ âyetindeki Ebû 'Amr kırâatiyle;[153]

---

146 *el-Muğnî*, II, 500. Âyetler için bkz. *el-Hâkka Sûresi*, 69/1-2; *el-Vâkı'a Sûresi*, 56/27.
147 A.*g.e*., göst. yer. Âyetler için bkz. *el-A'râf Sûresi*, 7/36, 42; *el-İsrâ' Sûresi*, 17/36.
148 *el-Mufassal*, s. 24. Âyet için bkz. *eş-Şûrâ* Sûresi, 42/43.
149 *el-Kitâb*, I, 235; *el-Mufassal*, s. 198. Âyetler için bkz. *el-Bakara*, 2/275; *Âl-i 'İmrân*, 3/105.
150 *el-Kitâb*, I, 462, 470. Âyet için bkz. *el-İsrâ' Sûresi*, 17/100.
151 A.*g.e*., I, 48. Âyet için bkz. *el-İsrâ' Sûresi*, 17/96.
152 A.*g.e*., I, 236; *Fıkhu'l-luğa*, s. 331. Âyetler için bkz. *Yûsuf Sûresi*, 12/30; *el-Hucurât Sûresi*, 49/14.
153 *el-Kitâb*, I, 238. Âyet için bkz. *el-Kalem Sûresi*, 68, 43; *el-Me'âric Sûresi*, 70/44. Bu kırâatın Ebû 'Amr'a nispetine başka yerde rastlayamadık.

3f- Bazen müennes bir kelimeye yakınlığı dolayısıyla bir kelimenin müennes muâmelesi görmesinin cevâzına: ﴿ثُمَّ لَمْ تَكُنْ فِتْنَتَهُمْ إِلاَّ أَنْ قَالُوا﴾ ve ﴿تَلْتَقِطْهُ بَعْضُ السَّيَّارَةِ﴾ kırâatleriyle;[154]

3g- Durumdan anlaşılması mümkün olduğu zaman, fâilin düşürülebileceğine: ﴿إِنِّي أَحْبَبْتُ حُبَّ الْخَيْرِ عَنْ ذِكْرِ رَبِّي حَتَّى تَوَارَتْ ....بِالْحِجَابِ﴾ âyetiyle;[155]

3h- İkinci taaccüp fiilinin tekrar edilmesi hâlinde, fâilinin düşebileceğine: ﴿أَسْمِعْ بِهِمْ وَ أَبْصِرْ﴾ âyetiyle[156] istişhâd edilmiştir.

4- ***Mübtedâ*** [المبتدأ]

4a- Nekre bir kelimenin başta gelen mübtedâ olmasını câiz kılan hususlardan biri de, bu nekrenin bir sıfatla nitelendirilmesi olduğuna: ﴿وَلَعَبْدٌ مُؤْمِنٌ خَيْرٌ مِنْ مُشْرِكٍ﴾ âyetiyle;[157]

4b- Mastar en [أَنْ]'i ile sılasının mastar hükmünde olup, mübtedâ olarak gelebileceğine: ﴿وَأَنْ تَصُومُوا خَيْرٌ لَكُمْ﴾ âyetiyle;[158]

4c- Veyl [وَيْلُ] kelimesinin aslında duâ için olmayıp, ancak o mânâda kullanıldığında, nekre olarak başta gelen mübtedâ olmasının cevâzına: ﴿وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ﴾ ve ﴿وَيْلٌ لِلْمُطَفِّفِينَ﴾ âyetleriyle;[159]

4d- Tesniye veya cemi bir kelimeden sonra, fertler zikredilerek nitelendirilip, yorumlandığında bunların bedel veya sıfat olarak değerlendirilmesi yanında, mübtedâ olarak da merfû okunmasının câiz olduğuna: ﴿كَانَ لَكُمْ آيَةٌ فِي فِئَتَيْنِ الْتَقَتَا فِئَةٌ تُقَاتِلُ فِي سَبِيلِ اللهِ وَ أُخْرَى كَافِرَةٌ﴾ âyetiyle;[160]

4e- Haber olması uygun olmayan bir emir veya nehiyden önce gelen merfû ismin, haberi mahzûf mübtedâ olabileceğine:

---

154 *el-Kitâb*, I, 25. Âyetler ve kırâatler için bkz. *el-En'âm Sûresi*, 6/23; *Yûsuf Sûresi*, 12/10; *Kurtubî*, IX, 133; *İthâf*, s. 246.

155 *el-Kâmil*, II, 282. Âyet için bkz. *Sâd Sûresi*, 38/32. Burada durumdan (muktezây-i hâlden) anlaşılan الشمس kelimesinin düşmüş olduğudur.

156 *el-Muğnî*, II, 680. Âyet için bkz. *Meryem Sûresi*, 19/38.

157 *el-Mufassal*, s. 24; *el-Muğnî*, II, 467. Âyet için bkz. *el-Bakara Sûresi*, 2/221.

158 *el-Kitâb*, I, 475; *Ş. el-'Umde*, s. 158. Âyet için bkz. *el-Bakara Sûresi*, 2/184.

159 *el-Kitâb*, I, 166. Âyetler için bkz. *et-Tûr Sûresi*, 52/11; *el-Mutaffifîn Sûresi*, 83/1

160 A.g.e., I, 215. Âyet için bkz. *Âl-i 'İmrân Sûresi*, 3/13.

﴿الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا مِائَةَ جَلْدَةٍ﴾, ﴿وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا﴾ ve ﴿اَللَّذَانِ يَأْتِيَانِهَا مِنْكُمْ فَآذُوهُمَا﴾ âyetleriyle;[161]

4f- Kendisine atıfta bulunulan *zâlike* [ذَلِكَ]'nin mübtedâ olmasının cevâzına: ﴿ذَلِكَ وَمَنْ عَاقَبَ بِمِثْلِ مَا عُوقِبَ بِهِ ثُمَّ بُغِيَ إِلَيْهِ لَيَنْصُرَنَّهُ اللهُ﴾ âyetiyle;[162]

4g- Şarta benzer bir mânâ taşıyan mübtedânın haberine, cevap *fâ* [ف]'sı bitişebileceğine: ﴿اَلَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ سِرّاً وَ عَلاَنِيَةً فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ﴾, ﴿قُلْ إِنَّ الْمَوْتَ الَّذِي تَفِرُّونَ مِنْهُ فَإِنَّهُ مُلاَقِيكُمْ﴾ ve ﴿إِنَّ الَّذِينَ فَتَنُوا الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَتُوبُوا فَلَهُمْ عَذَابُ جَهَنَّمَ وَلَهُمْ عَذَابُ الْحَرِيقِ﴾ âyetleriyle;[163]

4h- Sorunun cevâbında gelen mübtedânın çoğunlukla düşürüldüğüne: ﴿وَمَا أَدْرَاكَ مَا الْحُطَمَةُ نَارُ اللهِ (أَيْ هِيَ نَارُ اللهِ)﴾ ve ﴿وَمَا أَدْرَاكَ مَا هِيَ نَارٌ حَامِيَةٌ [أَيْ هِيَ نَارٌ حَامِيَةٌ]﴾ âyetleriyle;[164]

4i- Mukadder bir soruya cevap olan cümledeki mübtedânın düşeceğine: ﴿وَأَسَرُّوا النَّجْوَى [هُمْ] الَّذِينَ ظَلَمُوا﴾ âyetiyle;[165]

4j- Cevap *fâ* [ف]'sından sonra gelen mübtedânın, düşürülebileceğine: ﴿مَنْ عَمِلَ صَالِحاً فَلِنَفْسِهِ وَمَنْ أَسَاءَ فَعَلَيْهَا [أَيْ فَعَمَلُهُ لِنَفْسِهِ وَ إِسَاءَتُهُ عَلَيْهَا]﴾ âyetiyle[166] istişhâd edilmiştir.

5- *Nâib-i Fâil (Sözde Özne)* [اَلنَّائِبُ عَنِ الْفَاعِلِ]

Naib-i fâilini almamış meçhûl bir fiilden sonra, onun cinsinden bir sıfatla nitelenmiş bir mastar gelirse, bunun naib-i fâil olmasının tercih edildiğine: ﴿فَإِذَا نُفِخَ فِي الصُّورِ نَفْخَةٌ وَاحِدَةٌ﴾ âyetiyle[167] istişhâd edilmiştir.

161 *el-Kitâb*, I, 71. Âyetler için bkz. *en-Nûr Sûresi*, 24/2; *el-Mâ'ide* Sûresi, 5/38; *en-Nisâ' Sûresi*, 4/16.
162 *A.g.e.*, I, 463. Âyet için bkz. *el-Haccc Sûresi*, 22/60.
163 *el-Kitâb*, I, 70, 453; *el-Mufassal* s. 27. Âyetler için bkz. *el-Bakara Sûresi*, 2/274; *el-Cum'a Sûresi*, 62/8; *el-Burûc Sûresi*, 85/10.
164 *el-Muğnî*, II, 629. Âyetler için bkz. *el-Humeze Sûresi*, 104/5; *el-kâri'a Sûresi*, 101/10.
165 *el-Kitâb*, I, 236: Bu, Yûnus b. Habîb'in görüşüdür. Âyet için bkz. *el-Enbiyâ' Sûresi*, 21/3.
166 *el-Muğnî*, II, 630. Âyet için bkz.*el-Fussilet Sûresi*, 91/46.
167 *el-Cumel*, s. 92: Sıfat getirilmemiş mastarın ise, mansub olması uygundur. Âyet için bkz. *el-Hâkka Sûresi*, 69/13.
168 *el-Mufassal*, s. 46. Âyet için bkz. *Leheb Sûresi*, 111/4.

b- MANSUBLAR المنصوبات

1- ***İhtisâs*** [اَلاخْتِصَاص]

Bir ismin nidâ tarzında gelerek, ihtisâs olmak üzere mansûb olabileceğine: ﴿حَمَّالَةَ الْحَطَبِ﴾ âyetiyle[168] istişhâd edilmiştir.

2- ***İştiğâl*** [الاشتغال]

2a- İştiğalde meşğûl, talep ifâde eden bir fiil olursa, meşğûlun anhın mansûb olmasının tercih edildiğine: ﴿وَالسَّارِقَ وَالسَّارِقَةَ﴾ ve ﴿الزَّانِيَةَ وَالزَّانِي﴾ kırâatleriyle;[169]

2b- İştiğalde meşğûlun anh, atıf harfiyle bir fiil cümlesine, atfedilince, Mahzûf bir fiilin ma'mûlü olarak mansûb olmasının tercih edildiğine: ﴿ يُدْخِلُ مَنْ يَشَاءُ فِي رَحْمَتِهِ وَالظَّالِمِينَ أَعَدَّ لَهُمْ عَذَاباً أَلِيماً ﴾, ﴿ وَعَاداً وَثَمُودَ وَأَصْحَابَ الرَّسِّ وَ قُرُوناً بَيْنَ ذَلِكَ كَثِيراً وَكُلاًّ ضَرَبْنَا لَهُ الأَمْثَالَ ﴾ ve ﴿ فَرِيقاً هَدَى وَفَرِيقاً حَقَّ عَلَيْهِمُ الضَّلاَلَةُ﴾ âyetleriyle;[170]

2c- İştiğalde, meşğûlun anhın merfû veya mansûb olmasının vücûb veya tercihini gerektiren bir durum olmayınca, merfû olması câiz olduğu gibi, meşğûlün tefsir ettiği gizli bir fiilin mefûlü olarak mansûb okunmasının da câiz olduğuna: ﴿إِنَّا كُلَّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ﴾ âyeti ve ﴿وَ أَمَّا ثَمُودَ فَهَدَيْنَاهُمْ﴾ kırâatiyle;[171]

2d- Kendisinden önceki fiil cümlesine atıf yapılmasına mâni olan emmâ [أَمَّا]'dan sonra gelen meşğûlü anhın, mübtedâ olarak merfû olmasının tercih edildiğine: ﴿وَأَمَّا ثَمُودُ فَهَدَيْنَاهُمْ﴾ kırâatiyle[172] istişhâd edilmiştir.

3- ***Temyiz*** [التمييز]

3a- Temyîzin cümlede bulunan kapalılığı gidermek üzere getirilmesine:

---

169 *el-Kitâb*, I, 72. Âyetler ve kırâatler için bkz. *el-Mâ'ide* Sûresi, 5/38; *en-Nûr Sûresi*, 24/2; *Kurtubî*, VI, 166; XII, 159.

170 *el-Kitâb*, I, 46; *el-Cumel*, s. 53; *el-Mufassal*, s. 50. Âyetler için bkz. *el-İnsânSûresi*, 76/31; *el-Furkân Sûresi*, 25/38, 39; *el-A'râf Sûresi*, 7/30

171 *el-Kitâb*, I, 42, 74. Âyetler ve kırâatler için bkz. *el-Kamer Sûresi*, 54/49; *Fussilet Sûresi*, 41/17; *Tefsîru't-Taberî*, XXIV, 14; *Kurtubî*, XV, 349.

172 *el-Kitâb*, I, 41, 49; *el-Mufassal*, s. 51. Âyet ve kırâat için bkz. *Fussilet Sûresi*, 41/17.; *Tefsîru't-Taberî*, XIV, 104.

﴿وَمَنْ أَصْدَقُ مِنَ اللهِ حَدِيثًا﴾ ve ﴿وَاشْتَعَلَ الرَّأْسُ شَيْباً﴾, ﴿وَفَجَّرْنَا الأَرْضَ عُيُوناً﴾, ﴿وَمَنْ أَحْسَنُ قَوْلاً﴾ âyetleriyle;[173]

3b- *Keeyyin* [كَأَيِّ]'in, temyîzini genellikle *min* [مِنْ] cer harfiyle aldığına: ﴿وَكَأَيِّنْ مِنْ دَابَّةٍ﴾ ve ﴿وَكَأَيِّنْ مِنْ قَرْيَةٍ﴾, ﴿وَكَأَيِّنْ مِنْ نَبِيٍّ﴾, ﴿وَكَأَيِّنْ مِنْ آيَةٍ﴾ gibi âyetleriyle;[174]

3c- *Kem-i haberiyye* [كَم الْخَبَرِيَّةُ]'nin, temyîzini *min* [مِنْ] ile aldığına: ﴿وَكَمْ مِنْ مَلَكٍ﴾ ve ﴿وَكَمْ مِنْ قَرْيَةٍ﴾ gibi âyetlerle[175] istişhâd edilmiştir.

4- *Tenâzu'* [التنازع]

Basralı nahivcilere göre, tenâzu'da ikinci âmilin lâfzî olarak amel etmesinin tercih edildiğine: ﴿آتُونِي أُفْرِغْ عَلَيْهِ قِطْراً﴾ ve ﴿وَهَاؤُمُ اقْرَؤُا كِتَابِيَهْ﴾ âyetleriyle[176] istişhâd edilmiştir.

5- *Hâl ve Kısımları* [الحال و أقسامه]

5a- Hâlis marifeden sonra gelen ihbârî cümlelerin ancak hâl olabileceğine: ﴿وَلاَ تَمْنُنْ تَسْتَكْثِرُ﴾ ve ﴿لاَ تَقْرَبُوا الصَّلَوةَ وَأَنْتُمْ سُكَارَى﴾ âyetleriyle;[177]

5b- Hâlde asl olanın türemişten olmasına rağmen, bazen câmitten de hâl olabileceğine: ﴿وَتَنْحِتُونَ الْجِبَالَ بُيُوتاً﴾ âyetiyle;[178]

5c- Sıfat (vasıf) ve mevsûf olamayan mübtedânın sâhibu'l-hâl olabileceğine: وَكُلٌّ آتُوهُ دَاخِرِينَ kırâatiyle;[179]

5d- Soru cümlesinde haber olan kelimenin sâhibu'l-hâl olabileceğine: ﴿فَمَا لَهُمْ عَنِ التَّذْكِرَةِ مُعْرِضِينَ﴾ âyetiyle;[180]

---

173 *el-Mufassal*, s. 65. Âyetler için bkz. *Meryem Sûresi*, 19/4; *el-Kamer Sûresi*, 54/12; *Fussilet Sûresi*, 41/33; *en-Nisâ' Sûresi*, 4/87.

174 *el-Kitâb*,I, 297; *el-Mufassal*, s. 183; *el-Muğnî*, I, 186.Âyetler için bkz. *el-Haccc Sûresi*, 22/48; *Âl-i 'İmrân Sûresi*, 3/146; *Yûsuf Sûresi*, 12/105; *el-'Ankebût Sûresi*, 29/60.

175 *el-Mufassal*, s. 183; *el-Burhân*, IV, 328. Âyetler için bkz. *el-A'râf Sûresi*, 7/4; *en-Necm Sûresi*, 53/26.

176 *el-Îzâh*, vr. 22 ab.; *Fıkhu'l-luğa*, s. 323; *el-Mufassal*, s. 20; *el-İnsâf*, I, 58; *Ş. Şuzûr*, s. 425. Âyetler için bkz. *el-'Ankebût Sûresi*, 29/96; *el-Hâkka Sûresi*, 69/19.

177 *el-Muğnî*, II, 429. Âyetler için bkz. *el-Muddessir Sûresi*, 74/6; *en-Nisâ' Sûresi*, 4/43.

178 *A.g.e.*, II, 463. Âyet için bkz. *el-A'râf Sûresi*, 7/74.

179 *el-Kitâb*, I, 273. Âyet ve kırâat için bkz. *en-Neml Sûresi*, 27/87; *Takrîbu' n-Neşr*, s. 155.

180 *A.g.e.*, I, 247. Âyet için bkz. *el-Muddessir Sûresi*, 74/49.

5e- Hâlin âmilinin mübtedâ olabileceğine: ﴿هُوَ الْحَقُّ مُصَدِّقاً﴾ âyetiyle;[181]

5f- Hâlin âmilinin bazen fiil mânâlı bir kelime olabileceğine: ﴿وَهَذَا بَعْلِي شَيْخاً﴾ ve ﴿فَمَا لَهُمْ عَنِ التَّذْكِرَةِ مُعْرِضِينَ﴾ âyetleriyle;[182]

5g- Hâlin âmilinin gizli (muzmar) olabileceğine: ﴿بَلَى [نَجْعَلُهَا] قَادِرِينَ﴾ âyetiyle;[183]

5h- Âmili, mutasarrıf bir isim veya şibih fiil olduğu zaman, hâlin âmiline takaddüm etmesinin câiz olduğuna: ﴿خَاشِعاً أَبْصَارُهُمْ يَخْرُجُونَ﴾ kırâatiyle;[184]

5i- Şekil bakımından hâlin, temyîzin aksine cer harfi ve mecrûrundan da meydana gelebileceğine: ﴿فَخَرَجَ عَلَى قَوْمِهِ فِي زِينَتِهِ﴾ âyetiyle,[185]

5j- Te'kit için gelen hâlin, âmilini te'kit için olabileceğine: ﴿وَلَّى مُدْبِراً﴾ âyetiyle;[186]

5k- Hâlin sâhibini te'kit için de gelebileceğine: ﴿لآمَنَ مَنْ فِي الأَرْضِ كُلُّهُمْ جَمِيعاً﴾ âyetiyle;[187]

5l- Hâlin zamanı bakımından şimdiki zamânâ âit (mukârine) oluşuna: ﴿وَهَذَا بَعْلِي شَيْخاً﴾ âyetiyle;[188]

5m- Hâlin, gelecek zamânâ âit (mukaddere) oluşuna: ﴿فَادْخُلُوهَا خَالِدِينَ﴾ ve ﴿لَتَدْخُلُنَّ الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ إِنْ شَاءَ اللّٰهُ آمِنِينَ﴾ âyetleriyle;[189]

5n- Hâlin nitelendirilmiş câmid [مُوَطِّئَة] bir kelime olarak gelebileceğine: ﴿فَتَمَثَّلَ لَهَا بَشَراً سَوِيّاً﴾ âyetiyle[190] istişhâd edilmiştir.

6- *Müstesnâ* [المستثنى]

6a- Olumlu (mûceb) bir cümlede yapılan muttasıl istisnâda, müstesnânın mansûb olmasının vâcib olduğuna: ﴿فَشَرِبُوا مِنْهُ إِلاَّ قَلِيلاً مِنْهُمْ﴾ âyetiyle;[191]

---

181 *A.g.e.*, I, 260; krş. *el-Medâris*, s. 78. Âyet için bkz. *el-Bakara Sûresi*, 2/91.
182 *el-Mufassal*, s. 62. Âyetler için bkz. *Hûd Sûresi*, 11/72; *el-Muddessir Sûresi*, 74/49.
183 *A.g.e.*, s. 65; krş. *İmlâ*, II, 274. Âyet için bkz. *el-Kıyâme Sûresi,* 75/4.
184 *el-Muğnî*, II, 462. Âyet için bkz. *el-Kamer Sûresi*, 54/7; Kırâat için bkz. *İthâf*, s.497. (Ebû 'Amr, Hamza ve el-Kisâ'î kırâati)
185 *A.g.e.* II, 462. Âyet için bkz. *el-Kasas Sûresi*, 28/79.
186 *A.g.e.*, II, 463. Âyet için bkz. *el-Kasas Sûresi*, 28/31.
187 *el-Muğnî*, II, 465. Âyet için bkz. *Yûnus Sûresi*, 10/99.
188 *A.g.e.*, göst. yer. Âyet için bkz. *Hûd Sûresi*, 11/72.
189 *A.g.e.*, göst. yer. Âyetler için bkz. *ez-Zumer Sûresi*, 39/73; *el-Feth Sûresi,* 48/27.
190 *A.g.e.*, göst. yer. Ş. *el-'Umde*, s. 443. Âyet için bkz. *Meryem Sûresi,* 19/17.
191 Halef, *Mukaddime*, s. 79; *el-Kâmil*, II, 89; *el-Cumel*, s. 235; *el-Muğnî*, I, 70. Âyet için bkz. *el-Bakara Sûresi*, 2/249.

6b- Olumsuz (gayr-i mûceb) bir cümlede yapılan muttasıl istisnâda, müstesnânın mansûb olmasının cevâzına: ﴿مَا فَعَلُوهُ إِلاَّ قَلِيلاً مِنْهُمْ﴾ kırâatiyle;[192]

6c- Müstesnânın, müstesnâ minh'ten bedel olmasının tercih edildiğine: ﴿مَا فَعَلُوهُ إِلاَّ قَلِيلٌ مِنْهُمْ﴾ kırâati ve ﴿لَمْ يَكُنْ لَهُمْ شُهَدَاءُ إِلاَّ أَنْفُسُهُمْ﴾ âyetiyle;[193]

6d- Müstesnâ minh'i, müstesnânın cinsinden olmayan istisnânın, munkatı' istisnâ olup, Hicaz lehçesine göre, mansûb olmasının vâcib olduğuna: ﴿وَإِنْ نَشَأْ نُغْرِقْهُمْ فَلاَ صَرِيخَ لَهُمْ وَلاَ هُمْ يُنْقَذُونَ إِلاَّ رَحْمَةً مِنَّا﴾ ve ﴿مَا لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ إِلاَّ اتِّبَاعَ الظَّنِّ﴾ âyetleriyle;[194]

6e- Munkatı' istisnâda *illâ* [إِلاَّ]'nın, *lâkin* [لَكِنْ] mânâsında olup, müstesnânın mansûb olmasının vâcib olduğuna: ﴿لاَ عَاصِمَ الْيَوْمَ مِنْ أَمْرِ اللهِ إِلاَّ مَنْ رَحِمَ﴾, ﴿فَلَوْلاَ كَانَتْ قَرْيَةٌ آمَنَتْ فَنَفَعَهَا إِيمَانُهَا إِلاَّ قَوْمَ يُونُسَ﴾, ﴿كَانَ مِنَ الْقُرُونِ مِنْ قَبْلِكُمْ أُولُو بَقِيَّةٍ يَنْهَوْنَ عَنِ الْفَسَادِ فِي الأَرْضِ إِلاَّ قَلِيلاً مِمَّنْ أَنْجَيْنَا مِنْهُمْ﴾ ve ﴿أُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ بِغَيْرِحَقٍّ إِلاَّ أَنْ يَقُولُوا رَبُّنَا اللهُ﴾ âyetleriyle;[195]

6f- Tahfîf için müstesnânın düşmesinin câiz olduğuna: ﴿وَمِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ [أَحَدٌ] إِلاَّ لَيُؤْمِنَنَّ بِهِ قَبْلَ مَوْتِهِ﴾ âyetiyle[196]

6g- Bir istisnâ edatı olan *illâ* [إِلاَّ] 'nın *ğayr* [غير] kelimesinin mânâsında kullanılarak, kendisinden sonra gelen kısımla birlikte, öncesinin sıfatı oluşuna: ﴿لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلاَّ اللهُ لَفَسَدَتَا﴾ âyetiyle;[197]

6h- Lemmâ[لَمَّا] 'nın istisnâ edatı olarak kullanılıp, isim cümlelerinin başına gelişine: ﴿إِنْ كُلُّ نَفْسٍ لَمَّا عَلَيْهَا حَافِظٌ﴾ âyetiyle[198] istişhâd edilmiştir.

7- ***Mefûlün Bih*** [المفعول به]

7a- Fâilde mef'ûlun bihe râci' bir zamir bulunduğu zaman, mef'ûlun

---

192 *el-Kitâb*, I, 360; *el-Kâmil*, II, 89; *el-Cumel*, s. 235; *el-Mufassal*, s. 68; *el-Muğnî*, I, 70; krş. Halef, *Mukaddime*, s. 80. Âyet için bkz. *en-Nisâ' Sûresi*, 4/66.

193 A.g.e.ler, göst. yer.ler. Âyetler ve kırâat için bkz. *en-Nisâ' Sûresi*, 4/66; *İthâf*, s. 227; *en-Nûr Sûresi*, 24/6.

194 *el-Kitâb*, I, 365; *Ş. el-'Umde*, s. 379. Âyetler için bkz. *en-Nisâ' Sûresi*, 4/157; *Yâsîn Sûresi*, 36/43.

195 *el-Kitâb*, I, 366, *el-Mufassal*, s. 68. Âyetler için bkz. *Hûd Sûresi*, 11/43; *Yûnus Sûresi*, 10/98; *Hûd Sûresi*, 11/116; *el-Haccc Sûresi*, 22/40.

196 *el-Kitâb*, I, 375; krş. *İmlâ*, I, 201. Âyet için bkz. *en-Nisâ' Sûresi*, 4/159

197 *el-Kitâb*, I, 370; *el-Muktazab*, c. IV, vr. 334 b.; *el-Mufassal*, s. 70; *el-Muğnî*, I, 70, II, 697; *el-Burhân*, IV, 239. Âyet için bkz. *el-Enbiyâ' Sûresi*, 21/22.

198 *el-Muğnî*, I, 281; Âyet için bkz. *et-Târık Sûresi*, 86/4.

bihin fâile takaddümünün vâcip olduğuna: ﴿وَإِذِ ابْتَلَى اِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ﴾ âyetiyle;[199]

7b- Mef'ûllerinin birinden cer harfinin hazfedilmesiyle iki mefulünü de doğrudan doğruya nasbeden fiillerin, iki mefûl alan fiillerden kabul edildiğine: ﴿وَاخْتَارَ مُوسَى قَوْمَهُ سَبْعِينَ رَجُلاً لِمِيقَاتِنَا﴾ âyetiyle;[200]

7c- İki sarih mef'ûlun bih alan bir fiilin, te'kit maksadıyla ikinci mefûlünün lâfzından, harf-ı cerli bir mef'ûl daha alabileceğine: ﴿وَيَجْعَلَ الْخَبِيثَ بَعْضَهُ عَلَى بَعْضٍ﴾ âyetiyle;[201]

7d- "Korumak" mânâsında kullanıldığı zaman, *kefâ* [كَفَى] fiilinin *bâ* [ب﴾ cer harfi olmaksızın doğrudan doğruya sarih iki mefûl alabileceğine: ﴿وَكَفَى اللّٰهُ الْمُؤْمِنِينَ الْقِتَالَ﴾ ve ﴿فَسَيَكْفِيكَهُمُ اللّٰهُ﴾ âyetleriyle;[202]

7e- Karîne bulunduğu zaman, mef'ûlün bih'in hazfinin câiz olduğuna: ﴿وَالْحَافِظِينَ فُرُوجَهُمْ وَالْحَافِظَاتِ [أَيْ فُرُوجَهُنَّ]﴾ ve ﴿وَالذَّاكِرِينَ اللّٰهَ كَثِيراً وَالذَّاكِرَاتِ [اللّٰهَ كَثِيراً]﴾ âyetinin iki cüz'ü ile;[203]

7f- Mef'ûlün bih, sıla cümlesinde "âit zamiri" olarak bulunduğu zaman hazfinin câiz olduğuna: ﴿أَ هَذَا الَّذِي بَعَثَ اللّٰهُ رَسُولاً﴾ âyetiyle[204] istişhâd edilmiştir.

8- ***Mefûlun Mutlak*** [المفعول المطلق]

8a- Bir fiilin kökünden türemiş aynı mânâda bir mastarın, bu fiilin mef'ûlün mutlakı olabileceğine: ﴿وَتَبَتَّلْ إِلَيْهِ تَبْتِيلاً﴾ ve ﴿اَللّٰهُ أَنْبَتَكُمْ مِنَ الأَرْضِ نَبَاتاً﴾ âyetleriyle;[205]

8b- Muzâf olarak bulunan mastarın da fiilinin yerine geçerek mef'ûlün mutlak olabileceğine: ﴿فَاِذَا لَقِيتُمْ الَّذِينَ كَفَرُوا فَضَرْبَ الرِّقَابِ﴾,

---

199 *el-Cumel*, s. 24; *el-Muğnî*, II, 492. Âyet için bkz. *el-Bakara Sûresi*, 2/124.

200 *el-Kitâb*, I, 16; *el-Muktazab*, c. II, vr.301 b., IV, vr. 307 a.; *el-Cumel*, s. 40. Âyet için bkz. *el-A'râf Sûresi*, 7/155.

201 *el-Kitâb*, I, 78. Âyet için bkz. *el-Enfâl Sûresi*, 8/37.

202 *el-Muğnî*, I, 107. Âyetler için bkz. *el-Ahzâb Sûresi*, 33/25; *el-Bakara Sûresi*, 2/137.

203 *el-Kitâb*, I, 37. Âyet için bkz. *el-Ahzâb Sûresi*, 33/35.

204 *el-Muğnî*, II, 633. Âyet için bkz. *el-Furkân Sûresi*, 25/41.

205 *el-Kitâb*, II, 244; *el-Mufassal*, s. 32. Âyetler için bkz. *Nûh Sûresi*, 71/17; *el-Muzzemmil Sûresi*, 79/8.

﴿وَتَرَى الْجِبَالَ تَحْسَبُهَا جَامِدَةً وَ هِيَ تَمُرُّ مَرَّ السَّحَابِ صُنْعَ اللّٰهِ﴾, ﴿وَيَوْمَئِذٍ يَفْرَحُ الْمُؤْمِنُونَ بِنَصْرِ اللّٰهِ يَنْصُرُ مَنْ يَشَاءُ وَهُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ وَعْدَ اللّٰهِ لاَ يُخْلِفُ اللّٰهُ وَعْدَهُ﴾, ﴿اَلَّذِي أَحْسَنَ كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ﴾ ve ﴿وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ النِّسَاءِ إِلاَّ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ كِتَابَ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ﴾ âyetleriyle;[206]

8c- Mastarın fiilinden bedel olarak mef'ûlün mutlak olabileceğine: ﴿وَإِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلاَماً [أَيْ تَسَلُّماً مِنْكَ]﴾ ve ﴿وَيَقُولُونَ حِجْراً مَحْجُوراً [أَيْ حَرَاماً مُحَرَّماً]﴾ âyetleriyle;[207]

8d- Mef'ûlün mutlak durumundaki bazı mansûb mastarların vücûben gizli olduğuna: ﴿فَإِمَّا مَنّاً بَعْدُ وَإِمَّا فِدَاءً﴾ âyetiyle[208] istişhâd edilmiştir.

9- ***Mefûlün Maah*** [المفعول معه]

"Beraber" mânâsında olan *vâv* [و]'dan sonra gelen mansûb ismin mef'ûlün maah olduğuna: ﴿فَأَجْمِعُوا أَمْرَكُمْ وَشُرَكَاءَكُمْ﴾ âyetiyle[209] istişhâd edilmiştir.

10- ***Munâdâ*** [المنادى]

10a- Müfred (basit) olan münâdânın zamm üzere mebnî olduğuna: ﴿يَا صَالِحُ ائْتِنَا بِمَا تَعِدُنَا﴾ âyetiyle;[210]

10b- Muzâf olan münâdânın mansûb olması gerektiğine: ﴿يَا صَاحِبَيِ السِّجْنِ﴾ ve ﴿يَا أَبَانَا مَا لَكَ لاَ تَأْمَنَّا عَلَى يُوسُفَ﴾ âyetleriyle;[211]

10c- Müfred ve müphem olmayan zammeli bir münâdânın tâbilerinin, lâfzına veya mahalline uyarak merfû veya mansûb olabileceğine: يَا جِبَالُ أَوِّبِي مَعَهُ وَالطَّيْرُ kırâatleriyle;[212]

---

206 *el-Kitâb*, I, 190 v.d., 125; *el-Muktazab*, c. III, vr. 92 b., 118 b.; *Me'âni'l-Kur'ân*, I, 3. Âyetler ve kırâat için bkz. *Muhammed Sûresi*, 47/4; *en-Neml Sûresi*, 27/88; *er-Rûm Sûresi*, 30/45 v.d.; *es-Secde Sûresi*, 32/7: Bu âyetteki خَلْقَهُ kelimesinin lâm [ل]'ını Nâfi', 'Âsım, Hamza, el-Kisâ'î ve Halef fetha ile خَلَقَهُ şeklinde, bunlar dışındakiler ise, lâmın sükunu ile خَلْقَهُ şeklinde okudular. Bkz. *en-Neşr*, II, 332; *et-Teysîr*, s. 177; krş. *Muşkilu i'râb*, II, 186 v.d. ; *İmlâ*, II, 189; *en-Nisâ' Sûresi*, 4/24.

207 *el-Kitâb*, I, 163. Âyetler için bkz. *el-Furkân Sûresi*, 25/63, 22.

208 *el-Mufassal*, s. 33. Âyet için bkz. *Muhammed Sûresi*, 47/4

209 *A.g.e.*, s. 57. Âyet için bkz. *Yûnus Sûresi*, 10/71.

210 *el-Cumel*, s. 51. Âyet için bkz. *el-A'râf Sûresi*, 7/77.

211 *A.g.e.*, göst. yer. Âyetler için bkz. *Yûsuf Sûresi*, 12/39, 41, 11.

212 *el-Cumel*, s. 162. Raf kırâati el-Halîl'e, nasb kırâatinin ise, Ebû 'Amr'a âit olduğu zikredilmektedir. Bkz. *el-Mufassal*, s. 38. Âyet için bkz. *Sebe' Sûresi*, 34/10.

10d- Mütekellim *yâ* [ي]'sına muzâf olan münâdâdan, bunun düşürülüp, ondan bedel olarak da bir kesre getirilmesinin cevâzına: ﴿يَا عِبَادِ فَاتَّقُونِ﴾ âyetiyle;[213]

10e- *Eb* [الأَبُ] kelimesi, mütekellim *yâ* [ي]'sına muzâf bir münâdâ olduğu zaman, mütekellim *yâ* [ي]'sının düşürülüp, ondan bedel olarak bir açık *tâ* [ت] getirilmesinin cevâzına: ﴿يَا أَبَتِ لاَ تَعْبُدِ الشَّيْطَانَ﴾ âyetiyle;[214]

10f- Nidâ harflerinden *yâ* [ي]'nın düşürülebileceğine: ﴿يُوسُفُ أَعْرِضْ عَنْ هَذَا﴾ âyetiyle[215] istişhâd edilmiştir.

c- MECRÛRLAR المجرورات

Bazen bir ismin atıf yoluyla, gerçek matufun aleyhine değil de, yakınında bulunan mecrûr isme tâbi olduğuna: ﴿وَحُورٍ عِينٍ﴾ ve ﴿وَأَرْجُلِكُمْ﴾ kırâatleriyle[216] istişhâd edilmiştir.

Bu konuyla ilgili diğer şâhidler için "cer harfleri" kısmına bakınız.

d- MECZÛMLAR المجزومات

1- ***Talebin Cevâbında Muzârinin Meczûm Olması***

1a- Emrin cevâbında gelen muzârinin gizli bir *in* [إِنْ] ile meczûm olması gerektiğine: ﴿ذَرْهُمْ يَأْكُلُوا وَيَتَمَتَّعُوا وَيُلْهِهِمُ الأَمَلُ﴾ âyetiyle;[217]

1b- Emirden sonra gelen muzârinin bazen gizli bir âmil sebebiyle mansûb olabileceğine: ﴿قُلْ لِعِبَادِيَ الَّذِينَ آمَنُوا يُقِيمُوا الصَّلَوةَ وَ يُنْفِقُوا مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ﴾ âyetiyle;[218]

---

213 *el-Kitâb*, I, 316: Ebû Amr kırâatinde yâ sabittir; *el-Cumel*, s. 171; *el-Mufassal*, s. 43. Âyet için bkz. *ez-Zumer Sûresi*, 39/16.

214 *el-Cumel*, s. 178. Âyet için bkz. *Meryem Sûresi*, 19/44.

215 ez-Zeccâc, *İ'râbu'l-Kur'ân*, II, 648; *el-Cumel*, s. 109; *el-Mufassal*, s. 44; *el-Muğnî*, II, 373. Âyet için bkz. *Yûsuf Sûresi*, 12/29.

216 *el-Muğnî*, II, 683. Âyetler ve kırâatler için bkz. *el-Vâkı'a Sûresi*, 56/22; *İthâf*, s. 502; *el-Mâ'ide* Sûresi, 5/6: *İthâf*, s. 235.

217 *el-Kitâb*, I, 451. Âyet için bkz. *el-Hicr Sûresi*, 15/3.

218 *el-Kitâb*, I, 452; *el-Muğnî*, I, 226. Âyet ve kırâat için bkz. *İbrâhîm Sûresi*, 14/31; *Takrîbu'n-Neşr*, s. 130.

1c- Bazen emirden sonra gelen muzârinin merfû olabileceğine: ﴿فَاضْرِبْ لَهُمْ طَرِيقاً فِي البَحْرِ يَبَساً لاَ تَخَافُ دَرَكاً﴾ ve ﴿ذَرْ هُمْ فِي خَوْضِهِمْ يَلْعَبُونَ﴾ âyetleriyle[219] istişhâd edilmiştir.

2- **Cezmeden Şartın Cevâbı** [جَوَابُ الشَّرْطِ الْجَازِمِ]

2a- Cevap cümlesine *fâ* [ف] bitişmesi için cevâbın isim cümlesi olması gerektiğine: ﴿وَإِنْ يَمْسَسْكَ بِخَيْرٍ فَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾ âyetiyle;[220]

2b- Câmid ile başlayan bir fiil cümlesi olması gerektiğine: ﴿إِنْ تُبْدُوا الصَّدَقَاتِ فَنِعِمَّا هِيَ﴾ âyetiyle;[221]

2c- İnşâî bir fiil ile başlaması gerektiğine: ﴿إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللّٰهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللّٰهُ﴾ âyetiyle;[222]

2d- Gelecek zaman harflerinden birisi ile başlaması gerektiğine: ﴿مَنْ يَرْتَدَّ عَنْ دِينِهِ فَسَوْفَ...﴾ âyetiyle;[223]

2e- "İza'l-fucâiyye [إذَا]'nin de cevap cümlesine gelebileceğine: ﴿وَإِنْ تُصِبْهُمْ سَيِّئَةٌ بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ إِذَا هُمْ يَقْنَطُونَ﴾ âyetiyle;[224]

2f- Şart fiili mâzi, cevap fiili muzâri olduğunda, cevap fiilinin merfû olmasının câiz olduğuna: ﴿فَمَنْ عَادَ فَيَنْتَقِمُ اللّٰهُ مِنْهُ﴾ ve ﴿وَمَنْ كَفَرَ فَأُمَتِّعُهُ قَلِيلاً﴾ âyetleriyle;[225]

2g- Şart ve cevap fiili muzâri olduğu zaman, cevap fiilinin merfû olabileceğine: ﴿فَمَنْ يُؤْمِنْ بِرَبِّهِ فَلاَ يَخَافُ بَخْساً وَلاَ رَهَقاً﴾ âyetiyle;[226]

2h- Şart için olan *in* [إِنْ]'in cevâbında gelen mâzi fiilin, ism-i fâil ve muzârî mânâsında olduğuna: ﴿وَلَئِنْ أَتَيْتَ الَّذِينَ أُوتُوا الكِتَابَ بِكُلِّ آيَةٍ مَا تَبِعُوا قِبْلَتَكَ [أَيْ مَا هُمْ تَابِعُونَ]﴾ âyetiyle;[227]

---

219 *el-Kitâb*, I, 451. Âyetler için bkz. *el-En'âm Sûresi*, 6/91; *Tâhâ Sûresi*, 20/77.
220 *el-Muğnî*, I, 164. Âyet için bkz. *el-En'âm Sûresi*, 6/17.
221 A.*g.e*., göst. yer. Âyet için bkz. *el-Bakara Sûresi*, 2/271.
222 A.*g.e*., göst. yer. Âyet için bkz. *Âl-i 'İmrân Sûresi*, 3/31.
223 A.*g.e*., göst. yer. Âyet için bkz. *el-Mâ'ide* Sûresi, 5/54.
224 *el-Kitâb*, I, 435; *el-Muktazab*, c. II, vr. 171 a. *Sırru sınâ'ati'l-i'râb*, I, 256; *el-Mufassal*, s. 172, 322; Ş. İbnu 'Âkîl, II, 376; *el-Muğnî*, I, 97. Âyet için bkz. *er-Rûm Sûresi*, 30/36.
225 *el-Kitâb*, I, 438. Âyetler için bkz. *el-Mâ'ide* Sûresi, 5/95; *el-Bakara Sûresi*, 2/126.
226 *el-Kitâb*, I, 438. Âyet için bkz. *el- Cinn Sûresi*, 72/13.
227 A.*g.e*., I, 456. Âyet için bkz. *el-Bakara Sûresi*, 2/145.

2j- Şarta cevap olan mâzinin, muzâri mânâsında olacağı için, kasemin cevâbında gelen *lâm* [ل]'ın ona bitişebileceğine: ﴿وَلَئِنْ أَرْسَلْنَا رِيحاً فَرَأَوْهُ مُصْفَرّاً لَظَلُّوا مِنْ بَعْدِهِ يَكْفُرُونَ﴾ âyetiyle[228] istişhâd edilmiştir.

e- MAMÜLLERE TÂBİ OLANLAR اَلتَّوَابِعُ

1- ***Bedel*** [اَلْبَدَلُ]

1a- Bütünün bütünden bedeli [بَدَلُ الْكُلِّ مِنَ الْكُلِّ]'nde, bedel olan kelimenin, bedel olduğu şeyin aynısı olduğuna: ﴿اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ﴾ âyetiyle;[229]

1b- Bir kısmın bütünden bedel yapılması [بَدَلُ الْبَعْضِ مِنَ الْكُلِّ]'na: ﴿وَلِلّٰهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلاً﴾ âyetiyle;[230]

1c- Cer harfinin tekrar edilmesi suretiyle de "cüzün külden" bedeli yapılabileceğine: ﴿قَالَ الْمَلَأُ الَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا مِنْ قَوْمِهِ لِلَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا لِمَنْ آمَنَ مِنْهُمْ﴾ âyetiyle;[231]

1d- "Bedelü'l-ba'z: Bir kısmın bütünden bedel yapılması"ndan sonra, medlülün minhin âmiline âit olan bedel cinsinden, harf-ı cerli veya harf-i cersiz mef'ûlün bih gelebileceğine: ﴿وَلَوْلاَ دَفْعُ اللهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ﴾ âyetiyle;[232]

1e- "İlgilinin bedeli" [بَدَلُ الاشْتِمَالِ]'in, ilgili olduğu bir hususun medlûlün minh'ten bedel yapılması demek olduğuna: ﴿يَسْأَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيهِ﴾ ve ﴿قُتِلَ أَصْحَابُ الأُخْدُودِ النَّارِ ذَاتِ الْوَقُودِ﴾ âyetleriyle;[233]

1f- Marifenin marifeden bedel yapılışına: , ﴿اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ﴾ âyetiyle;[234]

---

228 *A.g.e.*, göst. yer. Âyet için bkz. *er-Rûm Sûresi*, 30/51.
229 *el-Mufassal*, s. 121. Âyet için bkz. *el-Fâtiha Sûresi*, 1/6-7.
230 *el-Kitâb*, I, 75 vd.; *el-Kâmil*, III, 18; *el-Cumel*, s. 37. Âyet için bkz. *Âl-i 'İmrân Sûresi*, 3/97.
231 *el-Kitâb*, I, 76; krş. *Kurtubî*, VII, 240. Âyet için bkz. *el-A'râf Sûresi*, 7/75.
232 *A.g.e.*, göst. yer.; krş. *A.g.e.*, III, 758. Âyet için bkz. *el-Bakara Sûresi*, 2/251.
233 *A.g.e.*, I, 75; *el-Îzâh*, vr. 78 a.; *el-Kâmil*, III, 19; *el-Cumel*, s. 38. Âyetler için bkz. *el-Bakara Sûresi*, 2/217; *el-Burûc Sûresi*, 85/4-5.
234 *el-Muktazab*, c. IV, vr. 292 b.; *el-Cumel*, s. 35. Âyet için bkz. *el-Fâtiha Sûresi*, 1/6-7.

1g- Marifenin nekreden bedel olabileceğine: ﴿وَإِنَّكَ لَتَهْدِي إِلَى صِرَاطٍ مُستَقِيم صِرَاطِ اللهِ﴾ âyetiyle;[235]

1j- Sıfat alan nekrenin, marifeden bedel olabileceğine: ﴿لَنَسْفَعاً بِالنَّاصِيَةِ نَاصِيَةٍ كَاذِبَةٍ﴾ âyetiyle[236] istişhâd edilmiştir.

2- ***Te'kit*** [اَلتَّأْكِيدُ]

2a- Mânevî te'kit için olan lâfızlardan *kül* [كُلّ] kelimesinin, marife bir kelimeden te'kit olabileceğine: ﴿فَسَجَدَ الْمَلَئِكَةُ كُلُّهُمْ﴾ âyetiyle;[237]

2b- el-Ferrâ ve ez-Zemahşerî'ye göre *küll* [كُلّ] kelimesinin, izâfetten lâfzen kesilebileceğine: إِنَّا كُلاًّ فِيهَا kırâatiyle;[238]

2c- Te'kit için olan bir kelimenin, atıf harfi olmaksızın bir başka te'kit lâfzıyla tekrar edilmesinin cevâzına: ﴿فَسَجَدَ الْمَلَئِكَةُ كُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ﴾ âyetiyle[239] istişhâd edilmiştir.

3- ***Sıfat*** [اَلصِّفَةُ]

3a- Mutlak nekreden sonra gelen haberî cümlelerin ancak sıfat olabileceğine: ﴿لِمَ تَعِظُونَ قَوْماً نِ اللهُ مُهْلِكُهُمْ أَوْ مُعَذِّبُهُمْ﴾ ve ﴿حَتَى تُنَزِّلَ عَلَيْنَا كِتَاباً نَقْرَؤُهُ﴾ âyetleriyle;[240]

3b- Lüzumu hâlinde, bir engel bulunmamak şartıyla, tavsif edilmiş nekreden sonra gelen cümlelerin, sıfat veya hâl olabileceğine: ﴿وَهَذَا ذِكْرٌ مُبَارَكٌ أَنْزَلْنَاهُ﴾ âyetiyle;[241]

3c- Tarif harfiyle marife olan bir kelimeden sonra gelen cümlenin

---

235 *el-Kitâb*, I, 224; *el-Kâmil*, III, 18; *el-Cumel*, s. 37; *el-Mufassal*, s. 121; *el-Muğnî*, II, 456. Âyet için bkz. *el-Mu'minûn Sûresi*, 23/73.

236 *el-Kitâb*, I, 224; *el-Kâmil*, III, 18; *el-Cumel*, s. 37; *el-Mufassal*, s. 121; *el-Muğnî*, II, 456. Âyet için bkz. *el-'Alak Sûresi*, 96/15-16.

237 *el-Muğnî*, I, 195. Âyet için bkz. *el-Hicr Sûresi*, 15/30; *Sâd Sûresi*, 38/73.

238 *el-Cumel*, s. 34; *el-Muğnî*, I, 194; II, 50; *Hem'u'l-hevâmi'*, II, 123. Âyet ve kırâat için bkz. *el-Mu'min Sûresi*, 40/48; *Rûhu'l-me'ânî*, XXIV, 75.

239 *el-Muğnî*, II, 329. Âyet için bkz. *el-Hicr Sûresi*, 15/30; *Sâd Sûresi*, 38/73.

240 A.*g.e.*, II, 428. Âyetler için bkz. *el-İsrâ' Sûresi*, 17/93; *el-A'râf Sûresi*, 7/164.

241 A.*g.e.*, II, 429. Âyet için bkz. *el-Enbiyâ' Sûresi*, 21/50.

sıfat veya hâl olmasının cevâzına: ﴿كَمَثَلِ الْحِمَارِ يَحْمِلُ أَسْفَاراً﴾ ve ﴿وَآيَةٌ لَهُمُ اللَّيْلُ نَسْلَخُ مِنْهُ النَّهَارَ﴾ âyetleriyle;[242]

3d- Sıfat cümlesinde âit zamirinin gizli olmasının cevâzına: ﴿يَوْماً لاَ تَجْزِي [فِيهِ] نَفْسٌ﴾ âyetiyle;[243]

3e- Sıfatın bazen, sırf te'kit ifâde etmek için geldiğine: ﴿نَفْخَةٌ وَاحِدَةٌ﴾ âyetiyle;[244]

3f- Lâfzını mânâsından anlamak mümkün olduğu zaman, sıfatın hazfinin câiz olduğuna: ﴿إِنْ نَظُنُّ إِلاَّ ظَنّاً [أَيْ ضَعِيفاً]﴾, ﴿يَأْخُذُ كُلَّ سَفِينَةٍ غَصْباً[أَيْ صَالِحَةٍ]﴾ ve ﴿قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لَسْتُمْ عَلَى شَيْءٍ [نَافِعٍ]﴾ âyetleriyle[245] istişhâd edilmiştir.

4- *Atf-ı Nesak (Sıralama Atfı)* [عَطْفُ النَّسَقِ]

4a- Merfû bir zamir üzerine atıf yapmanın câiz olması için, bu zamirin, munfasıl merfû bir zamirle te'kit edilmesi gerektiğine: ﴿فَاذْهَبْ أَنْتَ وَ رَبُّكَ فَقَاتِلاَ﴾ ve ﴿أُسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ﴾ âyetleriyle;[246]

4b- Ya da, bu munfasıl zamirin yerini tutacak te'kitî bir fasıl gerektiğine: ﴿لَوْ شَاءَ اللهُ مَا أَشْرَكْنَا وَلاَ آبَاؤُنَا وَلاَ حَرَّمْنَا﴾ âyetiyle;[247]

4c- İsm-i fâilin lâfzen mecrûr durumda bulunan ma'mûlü üzerine atfedilen ismin, ma'mûlün mahalline uyarak mansûb olabileceğine: وَجَاعِلُ اللَّيْلِ سَكَناً وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ حُسْبَاناً kırâatiyle;[248]

4d- Lâfzen mansûb durumda bulunan bir fiil üzerine atfedilen başka bir fiilin, onun lâfzına değil de; mahalline itibarla meczûm olabileceğine: ﴿فَأَصَّدَّقَ وَأَكُنْ مِنَ الصَّالِحِينَ﴾ âyetiyle;[249]

4e- Kendisinden önce geçen cevâbın mahalline atfedilen muzârinin

---

242 *A.g.e.*, göst. yer. Âyetler için bkz. *el-Cum'a Sûresi*, 42/5; *Yâsîn Sûresi*, 36/37.
243 *el-Kitâb*, I, 193. Âyet için bkz. *el-Bakara Sûresi*, 2/48.
244 *el-Mufassal*, s. 114. Âyet için bkz. *el-Hâkka Sûresi*, 69/13.
245 *el-Muğnî*, II, 627; Ş. *el-'Umde*, s. 551. Âyetler için bkz. *el-Kehf Sûresi*, 17/79; *el-Mâ'ide* Sûresi, 5/68; *el-Câsiye Sûresi*, 45/32.
246 *el-Kitâb*, I, 125, 390; *el-Mufassal*, s. 124. Âyetler için bkz. *el-Mâ'ide* Sûresi, 5/24; *el-Bakara Sûresi*, 2/35.
247 *el-Kitâb*, I, 390. Âyet için bkz. *el-En'âm Sûresi*, 6/48.
248 *A.g.e.*, I, 89, 178. Âyet ve kırâat için bkz. *el-En'âm Sûresi*, 6/96; *Târîhu't-Taberî*, VII, 283.
249 *A.g.e.*, I, 452. Âyet ve kırâat için bkz. *el-Munâfikûn Sûresi*, 63/10; *İthâf*, s. 513.

meczûm olabileceğine: مَنْ يُضْلِلِ اللّٰهُ فَلاَ هَادِيَ لَهُ وَ يَذَرُهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ kırâatiyle[250] istişhâd edilmiştir.

III- İ'RÂB اَلإِعْرَابُ

a- HAREKE İLE MU'RAB OLANLAR اَلْحَرَكَةُ

Gayr-ı Munsarıf [اَلْمَمْنُوعُ مِنَ الصَّرْفِ]

1- Yer isimleri, marife oldukları zaman gayr-ı munsarıf, nekre oldukları zaman, munsarıf olurlar. Bunlardan üç harfli olup da, ortası sakin olanların munsarıf veya gayrı munsarıf kabul edilmelerinin câiz olduğuna: ﴿أُدْخُلُوا مِصْرَ إِنْ شَاءَ اللّٰهُ آمِنِينَ﴾ ve ﴿اِهْبِطُوا مِصْراً﴾ âyetleriyle;[251]

2- Sîbeveyh, el-Ahfeş, el-Halîl, el-Mâzinî gibi âlimlere göre, müzekkerle isimlendirilmiş bulunan müenneslerin gayr-ı munsarıf olduğuna Kur'ân'da *Mısır* [مِصْر] kelimesinin: ﴿أَلَيْسَ لِي مُلْكُ مِصْرَ﴾ âyetinde, gayr-ı munsarıf olmasıyla;[252]

3- Mevsufunun yerine geçen *esfel* [أَسْفَل] zarfının gayr-ı munsarıf olduğuna: ﴿إِذْ جَاؤُكُمْ مِنْ فَوْقِكُمْ وَمِنْ أَسْفَلَ مِنْكُمْ﴾ âyetiyle;[253]

4- *Uhar* [أُخَرُ] kelimesinin gayr-ı munsarıf olduğuna: ﴿وَ أُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ﴾ ve ﴿فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّام أُخَرَ﴾ âyetleriyle;[254]

5- Ma'dûl kelimelerden *mesnâ* [مَثْنَى], *sülâs* [ثُلاَث] ve *rubâ'* [رُبَاع] kelimelerinin gayr-ı munsarıf olduklarına: ﴿فَانْكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ مَثْنَى وَثُلاَثَ وَرُبَاعَ﴾ âyetiyle;[255]

6- Kabîle adlarının, *kabîle* [اَلْقَبِيلَةُ] kelimesine itibarla gayr-ı munsarıf; *hay* [اَلْحَيُّ] kelimesine itibarla da munsarıf olabileceğine: ﴿وَعَاداً وَثَمُوداً﴾,

250 *el-Kitâb*, I, 448. Âyet ve kırâat için bkz. *el-A'râf Sûresi*, 7/186; *Takrîbu' n-Neşr*, s. 117.
251 *Edebu'l-kâtib*, s. 222. Âyetler için bkz.*Yûsuf Sûresi*, 12/99; *el-Bakara Sûresi*, 2/61.
252 *el-Muktazab*, c. III, vr. 156 b. Âyet için bkz. *ez-Zuhruf Sûresi*, 43/51.
253 *el-Kitâb*, II, 47. Âyet için bkz. *el-Ahzâb Sûresi*, 33/10.
254 *el-Muktazab*, c. III, vr. 109 b. Âyetler için bkz. *Âl-i 'İmrân Sûresi*, 3/7; *el-Bakara Sûresi*, 2/184.
255 A.g.e., III, vr. 168 b. Âyet için bkz. *en-Nisâ' Sûresi*, 4/3.

﴿أَلاَ إِنَّ عَاداً كَفَرُوا رَبَّهُمْ﴾, ﴿وَآتَيْنَا ثَمُودَ النَّاقَةَ مُبْصِرَةً﴾, ﴿وَأَمَّا ثَمُودُ﴾, ﴿لَقَدْ كَانَ لِسَبَأٍ فِي مَسْكَنِهِمْ﴾ ﴿فَهَدَيْنَاهُمْ﴾ ve ﴿مِنْ سَبَأٍ بِنَبَأٍ يَقِينٍ﴾ âyetleriyle;[256]

7- Mankûs bir ismin sonundaki elif, tenis elifi itibar edilmesiyle bu ismin gayr-ı munsarıf; dört harfe, yani *Ca'feru* [جَعْفَرُ] kelimesine ilhâk için getirilen elif olarak itibar edilmesiyle de, munsarıf sayılabileceğine: ﴿ثُمَّ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا تَتْرَا كُلَّمَا جَاءَ أُمَّةً﴾ âyetiyle;[257]

8- Yakınlığından dolayı bir şeye diğerlerinin hükmünü verme bakımından olarak, gayr-ı munsarıf bir kelimeye munsarıf muâmelesi yapılabileceğine: سَلاَسِلاً وَ أَغْلاَلاً ve قَوَارِيراً kırâatleriyle;[258]

9- Cemi müennes sâlim vezninde bulunan kelimeler, müennes bir varlığa isim olsalar bile, gayr-ı munsarıf olmayıp, aksine munsarıf olduklarına: ﴿فَإِذَا أَفَضْتُمْ مِنْ عَرَفَاتٍ﴾ âyetiyle;[259]

10- *Fu'al* [فُعَلُ] veznindeki isim ve sıfatlar, marife veya nekre de olsalar, munsarıf kabul edildiklerine: ﴿أَهْلَكْتُ مَالاً لُبَداً﴾ âyetiyle[260] istişhâd edilmiştir.

b- HARF İLE MU'RAB OLANLAR اَلْحَرْفُ

1- ***Tesniye (İkil) İsimler*** [اَلْمُثَنَّى]

1a- Bir işâret ismi olan *zâ* [ذَا]'nın tesniyesinin, bazı lehçelere göre raf, nasb ve cer hallerinde *zevâtâ* [ذَوَاتَا] şeklinde olduğuna: إِنَّ هَذَانِ لَسَاحِرَانِ kırâati *İnne* [إِنَّ]'den sonra elifle gelen [هَذَانِ] ile;[261]

1b- Altı illetli isimden birisi olan zû [ذُو]'nun müennesi, *zât* [ذَات] kelimesinin tesniye olduğu zaman, raf hâlinde *zevâtâ* [ذَوَاتَا] şeklinde olduğuna: ﴿ذَوَاتَا أَفْنَانٍ﴾ âyetiyle;[262]

256 *el-Kitâb*, II, 28. Âyetler için bkz. *el-'Ankebût Sûresi*, 29/38; *Hûd Sûresi*, 11/60; *el-İsrâ' Sûresi*, 17/59; *Fussilet Sûresi*, 41/17; *Sebe' Sûresi*, 34/15; *en-Nahl Sûresi*, 27/22.

257 A.g.e., II, 9. Âyet için bkz. *el-Mu'minûn Sûresi*, 23/44.

258 *Ş. el-'Umde*, s. 876. Âyetler ve kırâat için bkz. *el-İnsânSûresi*, 76/4, 15; *İthâf*, s. 528.

259 *el-Kitâb*, II, 18; krş. *Câmi'u'd-durûs*, II, 218. Âyet için bkz. *el-Bakara Sûresi*, 2/198.

260 *el-Kâmil*, I, 301. Âyet için bkz. *el-Beled Sûresi*, 90/6 .

261 *el-Mufassal*, s. 140. Âyet ve kırâat için bkz. *Tâhâ Sûresi*, 20/63; *İmlâ*, II, 123.

262 *Edebu'l-kâtib*, s. 219. Âyet için bkz. *er-Rahmân Sûresi*, 55/48.

1c- Nasb ve cer hallerinde de *zevâtey* [ذَوَاتَيْ] şeklinde olduğuna: ﴿جَنَّتَيْنِ ذَوَاتَيْ أُكُلٍ خَمْطٍ﴾ âyetiyle[263] istişhâd edilmiştir.

2- **Çoğul Müzekker Muzâriler** [اَلْمُضَارِعُ الْمُتَّصِلُ بِوَاوِ الْجَمَاعَةِ]

2a- Birisi raf alâmeti, diğeri ise vikâye (koruma) için olan iki *nûn* [ن] bir araya geldiğinde, şeddeli olması (taz'îf) ağır görüldüğünden, ref nûnunun düşürülebileceğine: أَ تُحَاجُّونِي ve فَبِمَ تُبَشِّرُونِ kırâatleriyle;[264]

2b- Vikaye *nûn* [ن]'nundan önce ref nûn'u geldiğinde idğam, idğamsız ve tek nûn ile telâffuz edilmesinin cevâzına: ﴿تَأْمُرُونَنِي﴾ âyetinin kırâati seb'ada okunan kırâatleriyle[265] istişhâd edilmiştir.

c- İ'RÂB ALÂMETLERİNDEN HAZİF اَلْحَذْفُ

Mankus isimlerin i'rabı, nasb hâlinde sahîh isimlerin i'râbına benzediğinden dolayı lâfzî olup, bu isimlerin sonlarındaki *yâ* [ي]'nın fiillerde olduğu gibi i'râb alâmeti olarak düşmeyeceğine: ﴿كَلاَّ إِذَا بَلَغَتِ التَّرَاقِيَ﴾ âyetiyle[266] istişhâd edilmiştir.

d- İ'RABTAN MAHALLİ OLAN CÜMLELER

اَلْجُمَلُ الَّتِي لَهَا مَحَلٌّ مِنَ الإِعْرَابِ

1- Mekûlü'l-kavl'in, nâib-i fâil olarak i'râbtan mahallinin merfû olduğuna: ﴿ثُمَّ يُقَالُ هَذَا الَّذِي كُنْتُمْ بِهِ تُكَذِّبُونَ﴾ âyetiyle;[267]

2- Müsnedün ileyh (mübtedâ) olan cümlenin i'râbtan mahalli bulunduğuna: ﴿سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أَ أَنْذَرْتَهُمْ﴾ âyetiyle;[268]

---

263 A.g.e., göst. yer. Âyet için bkz. *Sebe' Sûresi*, 34/16.

264 *el-Kitâb*, II, 154. Âyet ve kırâat tevcihleri için bkz. *el-En'âm Sûresi*, 6/80; *el-Hicr Sûresi*, 15/54; *İthâf*, s. 331.

265 *el-Muğnî*, II, 344. Âyet ve kırâat için bkz. *ez-Zumer Sûresi*, 39/64; *İthâf*, s. 461.

266 *el-Kitâb*, II, 289. Âyet için bkz. *el-Kıyâme Sûresi*, 75/26.

267 *el-Muğnî*, II, 412. Âyet için bkz. *el-Mutaffifîn Sûresi*, 83/17.

268 A.g.e., II, 427. Âyet için bkz. *el-Bakara Sûresi*, 2/6.

3- Sıfat olan cümlenin i’râbtan mahalli olduğuna: ﴿مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَ يَوْمٌ لاَ بَيْعٌ فِيهِ﴾, ﴿وَاتَّقُوا يَوْماً تُرْجَعُونَ فِيهِ﴾ ve ﴿رَبَّنَا إِنَّكَ جامعُ النَّاسِ لِيَوْمٍ لاَ رَيْبَ فِيهِ﴾ âyetleriyle;[269]

4- Bedel olan cümlenin i’râbtan mahalli bulunduğuna: ﴿مَا يُقَالُ لَكَ إِلاَّ مَا قَدْ قِيلَ لِلرُّسُلِ مِنْ قَبْلِكَ إِنَّ رَبَّكَ لَذُو مَغْفِرَةٍ وَ ذُو عِقَابٍ أَلِيمٍ﴾ âyetiyle;[270]

5- Hâl cümlesinin i’râbtan mahallinin mansûb olduğuna: ﴿وَلاَ تَمْنُنْ تَسْتَكْثِرُ﴾, ﴿قَالُوا أَ نُؤْمِنُ لَكَ وَاتَّبَعَكَ الْأَرْذَلُونَ﴾ ve ﴿وَلاَ تَقْرَبُوا الصَّلَوةَ وَ أَنْتُمْ سُكَارَى﴾ âyetleriyle[271] istişhâd edilmiştir.

e- İ’RABTAN MAHALLİ OLMAYAN CÜMLELER

[اَلْجُمَلُ الَّتِي لاَ مَحَلَّ لَهَا مِنَ الْإِعْرَابِ]

1- Söze kendisiyle başlanan cümlede (ibtidâiyye) olduğu gibi, öncesiyle alakası kesilmiş bulunan (isti’nâfiye) cümlenin de, i’râbtan mahalli olmadığına: ﴿قُلْ سَأَتْلُوا عَلَيْكُمْ مِنْهُ ذِكْراً إِنَّا مَكَّنَّا لَهُ فِي الْأَرْضِ﴾ âyetiyle;[272]

2- Kaseme cevap teşkil eden cümlenin i’râbtan mahalli olmadığına: ﴿وَالْقُرْآنِ الْحَكِيمِ إِنَّكَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ﴾, ﴿تَاللهِ لأَكِيدَنَّ أَصْنَامَكُمْ﴾, ﴿لَيُنْبَذَنَّ فِي الْحُطَمَةِ﴾ ve ﴿وَلَقَدْ كَانُوا عَاهَدُوا اللهَ مِنْ قَبْلُ﴾ âyetleriyle;[273]

3- İ’râbtan mahalli bulunmayan cümlelerden cümle-i mu’terizanın sıfatla mevsufu arasına girebileceğine: ﴿وَإِنَّهُ لَقَسَمٌ لَوْ تَعْلَمُونَ عَظِيمٌ﴾ âyetiyle;[274]

4- Cümle-i mu’terizanın şart ile cevap arasına girebileceğine: ﴿وَإِذَا بَدَّلْنَا آيَةً مَكَانَ آيَةٍ وَاللهُ أَعْلَمُ بِمَا يُنَزِّلُ قَالُوا إِنَّمَا أَنْتَ مُفْتَرٍ﴾ ve ﴿فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا وَلَنْ تَفْعَلُوا فَاتَّقُوا النَّارَ﴾ âyetleriyle;[275];

5- Cümle-i mu’terizanın kasemle cevâbı arasına girebileceğine: قَالَ فَالْحَقَّ وَالْحَقَّ أَقُولُ لأَمْلأَنَّ kırâatiyle;[276]

---

[269] *A.g.e.*, II, 424. Âyetler için bkz. *el-Bakara Sûresi*, 2/254, 281; *Âl-i 'İmrân Sûresi*, 3/9.

[270] *A.g.e.*, II, 425. Âyet için bkz. *Fussilet Sûresi*, 41/43.

[271] *el-Muğnî*, II, 410 v.d. Âyetler için bkz. *el-Muddessir Sûresi*, 74/6; *en-Nisâ’ Sûresi*, 4/43; *eş-Şu'arâ’ Sûresi*, 26),111.

[272] *A.g.e.*, II, 382. Âyet için bkz. *el-Kehf Sûresi*, 18/84.

[273] *A.g.e.*, II, 403 v.d. Âyetler için bkz. *Yâsîn Sûresi*, 36/3; *el-Enbiyâ’ Sûresi*, 21/57; *el-Humeze Sûresi*, 104/4; *el-Ahzâb Sûresi*, 33/15.

[274] *A.g.e.*, II, 390. Âyet için bkz. *el-Vâkı'a Sûresi*, 56/76.

[275] *A.g.e.*, göst. yer. Âyetler için bkz. *en-Nahl Sûresi*, 16/101; *el-Bakara Sûresi*, 2/24.

[276] *A.g.e.*, göst. yer. Âyet ve kırâat için bkz. *Sâd Sûresi*, 38/84; *İthâf*, s. 458.

6- Cümle-i mu'terizanın sıla cümlesinin cüzleri arasına girebileceğine: ﴿وَالَّذِينَ كَسَبُوا السَّيِّئَاتِ جَزَاءُ سَيِّئَةٍ بِمِثْلِهَا وَتَرْهَقُهُمْ ذِلَّةٌ﴾ âyetiyle[277] istişhâd edilmiştir.

B- SARFTA KUR'ÂN VE KIRÂATLERİYLE İSTİŞHÂDA ÖRNEKLER

I- FİİL VE KISIMLÂRI اَلْفِعْلُ وَ أَقْسَامُهُ

a- BAZI BABLARIN ÖZELLİKLERİ خَصَائِصُ بَعْضِ الْأَبْوَابِ

1- İftiâl babının *fâ* [ف]'sı, *sâd* [ص] harfi olduğu zaman iftiâlin *tâ* [ت]'sının *tâ* [ط]'ya kalbedilip, *sâd* [ص] harfine idğam edileceğine: فَلاَ جُنَاحَ عَلَيْهِمَا أَنْ يُصْلِحَا بَيْنَهُمَا صُلْحاً kırâatiyle;[278]

2- İftiâl babının *fâ* [ف]'sı, *zâl* [ذ] olursa, *tâ* [ت]'sının *dâl* [د] harfine kalbedilip, bir birine idğam edileceğine: ﴿فَهَلْ مِنْ مُدَّكِرٍ﴾ âyetiyle;[279]

3- Tefe'ula babının *fâ* [ف]'sı, *tâ* [ط], *zâl* [ذ] ve *sîn* [س] harflerinden biri olduğunda, *tâ* [ت]'sı bu harflere kalbedilip, idğam edilerek başına bir *hemze* [أ] getirilebileceğine: ﴿اِطَّيَّرْنَا﴾ ﴿يَذَّكَّرُونَ﴾, ﴿يَطَّيَّرُوا بِمُوسَى﴾ ve ﴿لاَ يَسَّمَّعُونَ﴾ âyetleriyle;[280]

4- Tefâ'ul babının *fâ* [ف]'sı, *dâl* [د] olursa, bu babın *tâ* [ت]'sı ona kalb edilerek idğam edilip, başına bir *hemze* [أ] getirilebileceğine, ﴿فَادَّارَأْتُمْ فِيهَا﴾ âyetiyle;[281]

5- Tef'îl babının sülasi mücerred anlamında çokça kullanıldığına: ﴿جَنَّاتِ عَدْنٍ مُفَتَّحَةً لَهُمُ الْأَبْوَابُ﴾, ﴿وَفَجَّرْنَا الْأَرْضَ عُيُونا﴾ âyetleriyle;[282]

6- İf'âl ve tef'îl bablarının birbiri mânâsında kullanılabileceğine:

---

277 *el-Muğnî*, II, 391. Âyet için bkz. *Yûsuf Sûresi*, 10/27.

278 *el-Kitâb*, II, 421; *el-Munsif*, II, 327, 329; *el-Mufassal*, s. 402. Âyet ve kırâat için bkz. *en-Nisâ' Sûresi*, 4/128; *Kurtubî*, V, 404.

279 *el-Kitâb*, II, 422. Âyet için bkz. *el-Kamer Sûresi*, 54/15.

280 A.*g.e*., II, 425. Âyetler için bkz. *el-A'râf Sûresi*, 7/131; *el-En'âm Sûresi*, 6/126; *en-Neml Sûresi*, 27/47; *es-Sâffât Sûresi*, 37/8.

281 A.*g.e*., göst. yer. Âyet için bkz. *el-Bakara Sûresi*, 2/72.

282 *el-Kitâb*, II, 238. Âyetler için bkz. *Sâd Sûresi*, 38/50; *el-Kamer Sûresi*, 54/12.

﴿قُلْ إِنَّ اللهَ قَادِرٌ عَلَى أَنْ يُنَزِّلَ آيَةً﴾ ve ﴿لَوْلاَ أُنْزِلَ عَلَيْهِ آيَةٌ مِنْ رَبِّهِ﴾ âyetleriyle[283] istişhâd edilmiştir.

b- BAZI FİİLLERİN ÖZELLİKLERİ خَصَائِصُ بَعْضِ الْأَفْعَالِ

1- Muzââf bir fiil olan *zalle* [ظَلَّ]'nin müfred müzekker muhatâbında, *zallelte* [ظَلَلْتَ] yerine *zalte* [ظَلْتَ] veya *zılte* [ظِلْتَ] gelebileceğine: اَلَّذِي ظَلْتَ عَلَيْهِ عَاكِفاً [وقُرِئَ: ظِلْتَ] kırâatiyle;[284]

2- Muzââf fiillerin bazen mu'tel fiil gibi işlem görerek *bû'a* [بُوعَ] yerine, *bî'a* [بِيعَ] denildiği gibi, *ruddet* [رُدَّتْ]'in de *riddet* [رِدَّتْ] şeklinde olabileceğine: ﴿هَذِهِ بِضَاعَتُنَا رُدَّتْ إِلَيْنَا [و قُرِئَ : رِدَّتْ]﴾ kırâatiyle;[285]

3- Raf hâlinde bulunan nakıs muzâri bir fiilin bazen hiç bir âmil olmaksızın sonundan *yâ* [ي]'nın düşebileceğine: ﴿ذَلِكَ مَا كُنَّا نَبْغِ﴾ ve ﴿وَاللَّيْلِ إِذَا يَسْرِ﴾ âyetleriyle[286] istişhâd edilmiştir.

c- EMİR FİİL فِعْلُ الْأَمْرِ

1- *Emir Siğasıyla Haber Kastedilmesi* [اَلإِخْبَارُ بِصِيغَةِ الْأَمْرِ]

İhbârî fiillerden emir mânâsı kast edildiği gibi, emir lâfzıyla gelen fiillerden de, ihbârî mânâ kast edilebileceğine: ﴿اتَّبِعُوا سَبِيلَنَا وَلْنَحْمِلْ خَطَايَاكُمْ﴾, ﴿أَسْمِعْ بِهِمْ وَأَبْصِرْ﴾ ve ﴿قُلْ مَنْ كَانَ فِي الضَّلاَلَةِ فَلْيَمْدُدْ لَهُ الرَّحْمَنُ مَدّاً﴾ âyetleriyle[287] istişhâd edilmiştir.

2- *Nâkıs Fiillerin Emri* [أَمْرُ الْأَفْعَالِ النَّاقِصَةِ]

Nakıs fiillerin emrinde, mebnîlik alâmeti olarak fiilin sonunda illet harfinin hazfedilmesi gerektiğine: ﴿فَاقْضِ مَا أَنْتَ قَاضٍ﴾ âyetiyle[288] istişhâd edilmiştir.

---

283 *el-Kitâb*, II, 234. Âyetler için bkz. *er-Ra'd Sûresi*, 12/7; *el-En'âm Sûresi*, 6/37.
284 *el-Munsif*, III, 84. Âyet ve kırâat için bkz. *Tâhâ Sûresi*, 20/97; *İthâf*, s. 372.
285 *A.g.e.*, I, 250. Âyet ve kırâat için bkz. *Yûsuf Sûresi*, 12/65; *İthâf*, s. 318.
286 *A.g.e.*, II, 74, 232. Âyetler için bkz. *el-Kehf Sûresi*, 18/64; *el-Fecr Sûresi*, 89/4.
287 *A.g.e.*, I, 317; *el-Muğnî*, I, 223. Âyetler için bkz. *Meryem*, 19/75, 38; *el-'Ankebût*, 29/12.
288 *el-Cumel*, s. 216. Âyet için bkz. *Tâhâ Sûresi*, 20/75.

3- ***Emr-i Hâzır*** [أَمْرُ الْحَاضِرِ]

3a- Nâdiren de olsa emr-i hazırın, emir lamı alabileceğine: فَبِذَلِكَ فَلْتَفْرَحُوا kırâatiyle;[289]

3b- Basralı nahivciler tarafından, Kûfeli nahivcilerin hilafına, emr-i hazırın ancak emir lamıyla meczûm olabileceğine, aksi halde mebnî olduğuna az önce zikredilen فَبِذَلِكَ فَلْتَفْرَحُوا kırâatiyle;[290] istişhâd edilmiştir.

4- ***Emr-i Mütekellim*** [أَمْرُ الْمُتَكَلِّمِ]

Emir lamının nâdiren de olsa, muzârinin mütekellim şahsına bitişebileceğine: ﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا اتَّبِعُوا سَبِيلَنَا وَلْنَحْمِلْ خَطَايَاكُمْ﴾ âyetiyle istişhâd edilmiştir.[291]

5- ***Hemze ile Başlayan Bazı Fiillerin Emri*** [أَمْرُ الْمَهْمُوزِ الْفَاءِ]

Hemze ile başlayan *emera* [أَمَرَ], *ehaze* [أَخَذَ] ve *ekele* [أَكَلَ] fiillerinin emri hazırları, gayr-i kıyasi (kural dışı) olarak hemzesiz olup, *vav* [و] ve *fa* [ف]'dan sonra geldiklerinde hemzeli olmaları gerektiğine: ﴿وَأْمُرْ قَوْمَكَ يَأْخُذُوا بِأَحْسَنِهَا﴾ ve ﴿وَأْمُرْ أَهْلَكَ بِالصَّلٰوةِ وَاصْطَبِرْ عَلَيْهَا﴾ âyetleriyle istişhâd edilmiştir.[292]

d- TAACCUB FİİLİ فِعْلُ التَّعَجُّبِ

Birinci taaccub fiilinin, emir lâfzıyla olup, ihbârî mânâ ifâde ettiğine ve müzekkeriyle müennesinin aynı olduğuna: ﴿أَسْمِعْ بِهِمْ وَأَبْصِرْ﴾ âyetiyle istişhâd edilmiştir.[293]

e- LÂZIM (GEÇİŞSİZ) FİİL اَلْفِعْلُ اللاَّزِمُ

Kendisine lâzım fiil mânâsı tazmin ettirilmiş bir fiilin sadece lâzım olarak kullanılması gerektiğine: ﴿فَلْيَحْذَرِ الَّذِينَ يُخَالِفُونَ عَنْ أَمرِهِ [يَخْرُجُونَ]﴾

289 *el-İnsâf*, II, 273 v.d.; *el-Mufassal*, s. 257; İbnu'ş-Şecerî, *el-Emâlî*, II, 112; *el-Muğnî*, I, 224. Âyet ve kırâat için bkz. *Yûnus Sûresi*, 10/58; *İthâf*, s. 300.

290 *el-Muktazab*, c. II, vr. 205 b.; *el-Cumel*, s. 216; *el-İnsâf*, II, 273 v.d.

291 İbnu'ş-Şecerî, *el-Emâlî*, II, 112; *Şevâhidu't-tavzîh*, s.160; *el-Muğnî*, I, 224. Âyet için bkz. *el-'Ankebût Sûresi*, 29/12.

292 *Edebu'l-kâtib*, s. 209; *el-Mufassal*, s. 351; Âyetler için bkz. *el-A'râf*, 7/145; *Tâhâ Sûresi*, 20/132.

293 *el-Cumel*, s. 118; *el-Munsif*, I, 316. Âyet için bkz. *Meryem Sûresi*, 19/38.

﴿وَلاَ تَعْدُ عَيْنَاكَ عَنْهُمْ [لاَ تَنْبُ]﴾, ﴿أَذَاعُوا بِهِ [تَحَدَّثُوا]﴾, ﴿وَأَصْلِحْ لِي فِي ذُرِّيَّتِي [بَارِكْ]﴾ ve ﴿لاَ يَسَّمَّعُونَ إِلَى الْمَلأِ الْأَعْلَى [لاَ يُصْغُونَ]﴾ âyetleriyle istişhâd edilmiştir.[294]

f- MUTE'ADDÎ (GEÇİŞLİ) FİİL اَلْفِعْلُ الْمُتَعَدِّي

1- Bazı fiillerin doğrudan doğruya olduğu gibi, cer harfi vasıtası ile de mute'addî olabileceğine: ﴿أَنِ اشْكُرْ لِي وَلِوَالِدَيْكَ﴾ ve ﴿وَإِذَا كَالُوهُمْ أَوْ وَزَنُوهُمْ يُخْسِرُونَ﴾ âyetleriyle;[295]

2- *Dehale* [دَخَلَ] fiilinin mef'ûlünden cer harfinin hazfiyle, doğrudan doğruya mute'addî (mute'addî bi nefsih) muâmelesi gördüğüne: ﴿لَتَدْخُلُنَّ الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ إِنْ شَاءَ اللّٰهُ﴾ âyetiyle;[296]

3- *Tefe''ul* [تفعُّل] babının bazen mute'addî mânâsı ifâde ettiğine: ﴿يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ﴾ âyeti ve يَتَلَقَّفُ مَا يَأْفِكُونَ kırâatiyle istişhâd edilmiştir.[297]

II- İSİM VE KISIMLÂRI اَلاِسْمُ وَ أَقْسَامُهُ

a- İSM-İ FÂİL اِسْمُ الْفَاعِلِ

1- Sayı isimlerinden türemiş olan ismi fâillerin sayıya muzâf olarak da kullanılabileceğine: ﴿ثَانِيَ اثْنَيْنِ﴾ ve ﴿مَا يَكُونُ مِنْ نَجْوَى ثَلاَثَةٍ إِلاَّ هُوَ رَابِعُهُمْ﴾ âyetleriyle;[298]

2- Müennese âit olan *kâ'id* [قَائِدٌ]ismi fâilinin, tenis alâmeti almaksızın kullanıldığına ve çoğulunun *kavâ'id* [قَوَاعِدُ] şeklinde olduğuna: ﴿وَالْقَوَاعِدُ مِنَ النِّسَاءِ اللاَّتِي لاَ يَرْجُونَ نِكَاحاً﴾ âyetiyle;[299]

3- Müenneslere âit vasıflardan, *muf'ilun* [مُفْعِلٌ] veznindeki ismi fâiller

---

294 *el-Muğnî*, II, 521. Âyetler için bkz. *el-Kehf Sûresi*, 18/28; *en-Nûr Sûresi*, 24/63; *en-Nisâ' Sûresi*, 4/83; *el-Ahkâf Sûresi*, 46/15; *es-Sâffât Sûresi*, 37/8.

295 *el-Cumel*, s. 144. Âyetler için bkz. *Lokmân Sûresi*, 31/13; *el-Mutaffifîn Sûresi*, 83/3.

296 *el-Muktazab*, c. IV, vr. 310 b. Âyet için bkz. *el-Feth Sûresi*, 48/27.

297 *el-Munsif* I, 91 v.d. Âyetler ve kırâat için bkz. *el-Bakara Sûresi*, 2/275; *el-A'râf Sûresi*, 7/117; *İthâf*, s. 271.

298 *el-Mufassal*, s. 216; *el-Burhân*, IV, 117. Âyetler için bkz. *et-Tevbe Sûresi*, 9/ 40; *el-Mucâdele Sûresi*, 48/7.

299 *Mekâyis*, V, 108. Âyet için bkz. *en-Nûr Sûresi*, 24/60. Bu kelimeden "oturan bayanlar" anlamı kastedilince, tâ'lı olarak kullanılır.

tâ [ة] ‘sız kullanıldıkları halde, bunlardan vasıf değil de, fiil mânâsı kastedilince *tâ* [ة] alabileceklerine: ﴿تَذْهَلُ كُلُّ مُرْضِعَةٍ عَمَّا أَرضَعَتْ﴾ âyetiyle;[300]

4- Arap dilinin özelliklerinden olarak, ismi fâilin ismi mef'ûl mânâsında kullanılmasının câiz olduğuna: ﴿فِي عِيشَةٍ رَاضِيَةٍ﴾ âyetiyle istişhâd edilmiştir.[301]

b- MASTAR İSMİ اِسْمُ الْمَصْدَرِ

Mastarların bazen fiillerinin harflerinden noksan olarak (yani: ismu'l-masdar olarak) gelebileceğine: ﴿اللّٰهُ أَنْبَتَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ نَبَاتًا﴾ ve ﴿وَتَبَتَّلْ إِلَيْهِ تَبْتِيلاً﴾ âyetleriyle istişhâd edilmiştir.[302]

c- MEKÂN İSMİ اِسْمُ الْمَكَانِ

1- el-*Metli'* [اَلْمَطْلِعُ] kelimesinin orta harfi kesreli olduğu zaman mekân ismi, fethalı olduğunda ise mimli mastar kabul edildiğine: ﴿حَتَّى مَطْلَعِ [مَطْلِعِ] الْفَجْرِ﴾ âyetindeki iki farklı kırâat ile;[303]

2- Sülasi mücerredin ikinci babındaki fiilin mekân isminin, mef'ilun [مَفْعِلٌ] vezninde olduğuna: أَيْنَ الْمَفِرُّ kırâatiyle[304] istişhâd edilmiştir.

d- İSİMLERİN ÇOĞUL ŞEKİLLERİ اَلْجَمْعُ

1- İsmi tafdillerin de cemi müzekker sâlim şekliyle çoğullarının yapılabileceğine: بِالْأَخْسَرِينَ أَعْمَالاً kırâatiyle;[305]

2- Bazen izâfet dışında da cemi müzekker sâlimlerdeki *nûn* [ن]'ların düştüğüne, وَالْمُقِيمِي الصَّلٰوةَ kırâatiyle;[306]

3- Cemi kesretin, cemi kıllet yerinde kullanılabileceğine: ﴿ثَلاَثَةَ قُرُوءٍ﴾ âyetiyle;[307]

---

300 *Edebu'l-kâtib*, s. 229. Âyet için bkz. *el-Haccc Sûresi*, 22/2.
301 *Te'vîl*, s. 296; *Fikhu l-luğa*, s. 330. Âyet için bkz. *el-Hâkka Sûresi*, 69/21.
302 *el-Cumel*, s. 358. Âyetler için bkz. *Nûh Sûresi*, 71/16; *el-Muzzemmil Sûresi*, 73/8.
303 *el-Cumel*, s. 359. Âyet ve kırâat için bkz. *el-Kadr Sûresi*, 96/5; *İthâf*, s. 545.
304 *Cemhera*, I, 86; *Edebu'l-kâtib*, s. 445. Âyet ve kırâat için bkz. *el-Kıyâme Sûresi*, 75/10; *İthâf*, s. 527.Bunun aslı mefrirun (مَفْرِرٌ) şeklinde olup, idğam edilmiştir.
305 *el-Kitâb*, II, 212; *el-Mufassal*, s. 195. Âyet için bkz. *el-Kehf Sûresi*, 18/103.
306 *el-Munsif*, I, 67. Âyet ve kırâat için bkz. *el-Haccc Sûresi*, 22/35; *Kurtubî*, XII, 59.
307 *el-Mufassal*, s. 215. Âyet için bkz. *el-Bakara Sûresi*, 2/228.

4- *Sâk* [سَاقٌ] kelimesinin çoğulunun *suûk* [سُؤُقٌ] şeklinde olabileceğine: فَاسْتَوَى عَلَى سُؤُقِهِ şeklindeki İbnu Kesir kırâatiyle;[308]

5- Cemi lâfzıyla vârid olan bazı müfred isimlerin de, cemi müzekker sâlim gibi i'rab edilebileceğine: ﴿كَلاَّ إِنَّ كِتَابَ ٱلأَبْرَارِ لَفِي عِلِّيِّينَ وَ مَا أَدْرَاكَ مَا عِلِّيُّونَ﴾ âyetiyle;[309]

6- *el-Fülk* [اَلْفُلْكُ] kelimesinin tekiliyle çoğul şeklinin aynı olduğuna: ﴿فِي الْفُلْكِ الْمَشْحُونِ﴾ ve ﴿وَالْفُلْكِ الَّتِي تَجْرِي فِي الْبَحْرِ﴾ âyetleriyle;[310]

7- *el-Bûr* [اَلْبُورُ] kelimesinin de müfrediyle çoğul şeklinin aynı olduğuna: ﴿وَكُنْتُمْ قَوْماً بُوراً﴾ âyetiyle;[311]

8- *et-Tâğût* [اَلطَّاغُوتُ] kelimesinin müfret, müennes bir kelime olup, çoğulunun da aynı lâfızla geldiğine: ﴿وَالَّذِينَ اجْتَنَبُوا الطَّاغُوتَ أَنْ يَعْبُدُوهَا﴾ ve ﴿وَالَّذِينَ كَفَرُوا أَوْلِيَاؤُهُمُ الطَّاغُوتُ يُخْرِجُونَهُمْ﴾ âyetleriyle;[312]

9- Arapça'da bazen müfret bir kelimeden çoğul mânâsı kastedilebileceğine: ﴿فَإِنْ طِبْنَ لَكُمْ عَنْ شَيْءٍ مِنْهُ نَفْساً﴾ âyetiyle[313] istişhâd edilmiştir.

e- SIFAT-I MÜŞEBBEHE اَلصِّفَةُ الْمُشَبَّهَةُ

1- Sıfat-ı müşebbehenin vezinlerinden birinin de, *fu'ul* [فُعُل] şeklinde olduğuna: ﴿إِلَى شَيْءٍ نُكُرٍ﴾ âyetiyle;[314]

2- Sıfat-ı müşebbehenin bir vezninin de *fu'al* [فُعَل] olduğuna: ﴿أَهْلَكْتُ مَالاً لُبَداً﴾ âyetiyle[315];

3- Sıfat-ı müşebbehe sübut ifâde ettiğinden dolayı, kendisinden hudus kastedilince, *fâilun* [فَاعِلٌ] vezninde gelmesi gerektiğine: ﴿وَضَائِقٌ بِهِ صَدْرُكَ﴾ âyetiyle[316] istişhâd edilmiştir.

---

308 *el-Munsif*, III, 52. Âyet ve kırâat için bkz. *el-Feth Sûresi*, 48/29; *İthâf*, s. 487 v.d.
309 *el-Kâmil*, II, 109. Âyet için bkz. *el-Mutaffifîn Sûresi*, 83/18, 19.
310 *el-Kitâb*, II, II, 181; *Edebu'l-kâtib*, s. 502; *Cemhera*, III, 157. Âyet için bkz. *Yâsîn Sûresi*, 36/41; *el-Bakara Sûresi*, 2/164; *Yûnus Sûresi*, 10/22.
311 *Cemhera*, I, 277; *Mekâyis*, I, 316. Âyet için bkz. *el-Furkân Sûresi*, 25/18.
312 *el-Kitâb*, II, 22; *Edebu'l-kâtib*, s. 502. Âyetler için bkz. *ez-Zumer*, 39/17; *el-Bakara*, 2/257.
313 *el-Kitâb*, I, 108. Âyet için bkz. *en-Nisâ' Sûresi*, 4/4.
314 *A.g.e.*, II, 315. Âyet için bkz. *el-Kamer Sûresi*, 54/6.
315 *el-Kitâb*, II, 315. Âyet için bkz. *el-Beled Sûresi*, 90/6.
316 *el-Mufassal*, s. 230. Âyet için bkz. *Hûd Sûresi*, 11/12.

f- MÜZEKKER VE MÜENNESİ ORTAK OLAN İSİMLER مَا يُسَاوِي تَذْكِيرُهُ وَتَأْنِيثُهُ

1- Aslı *meyyit* [مَيّت] olan *meyt* [مَيْت] kelimesinin müzekker ve müennesi ortak olduğuna: ﴿وَأَحْيَيْنَا بِهِ بَلْدَةً مَيْتاً﴾ âyetiyle;[317]

2- *Fe'îlun* [فعيلٌ] vezninin *mef'ûlun* [مَفْعُولٌ] mânâsında olduğu zaman, tezkir ve te'nisinin ortak olduğu gibi, bazen *fâ'ilun* [فاعلٌ] mânâsında olduğunda da, müzekker ve müennesinin ortak olduğuna: ﴿إِنَّ رَحْمَةَ اللهِ قَرِيبٌ مِنَ الْمُحْسِنِينَ﴾ âyetiyle;[318]

3- Şibhu'l-cem' kelimelerin müzekkerlik ve müenneslikte ortak olduklarına: ﴿كَأَنَّهُمْ أَعْجَازُ نَخْلٍ خَاوِيَةٍ﴾ ve ﴿كَأَنَّهُمْ أَعْجَازُ نَخْلٍ مُنْقَعِرٍ﴾ âyetleriyle[319] istişhâd edilmiştir.

g- MASTAR اَلْمَصْدَرُ

1- Mastarlara tenis *tâ* [ة]'sı bitiştiği gibi tenis *elifi* [ى]'nin de bitişebileceğine: ﴿وَآخِرُ دَعْوَيهُمْ أَنِ الْحَمْدُ لِلهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾ âyetiyle;[320]

2- Mastarların sonuna mübalağa için bir *tâ* [ة] getirilerek, bunun *fe'âlun* [فَعَالٌ] vezninde *fe'âletun* [فَعَالَةٌ] şeklini aldığına: ﴿قَالَ يَا قَوْمِ لَيْسَ بِي سَفَاهَةٌ﴾ ve ﴿لَيْسَ بِي ضَلاَلَةٌ﴾ âyetleriyle;[321]

3- Ayne'l-fiili illetli olan *if'âl* [إِفْعَال] babının mastarında düşürülen harften ivaz (bedel) olarak, sona bir *tâ* [ة] getirildiği gibi, getirilmemesinin de bazen câiz olduğuna: ﴿لاَ تُلْهِيهِمْ تِجَارَةٌ وَلاَ بَيْعٌ عَنْ ذِكْرِ اللهِ وَإِقَامِ الصَّلٰوةِ وَ إِيتَاءِ الزَّكٰوةِ﴾ âyetiyle;[322]

4- Bazı Arap lehçelerinde, *tef'îl* [تَفْعِيل] babının mastarının fi'âl [فِعَالٌ] vezninde geldiğine: ﴿وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا كِذَّاباً﴾ âyetiyle;[323]

5- Bazı sülasi mastarların ismi mef'ûl vezninde gelebileceğine: ﴿بِأَيِّكُمُ الْمَفْتُونُ﴾ âyetiyle;[324]

---

317 *el-Kitâb*, II, 211. Âyet için bkz. *Kâf Sûresi* (50/11.
318 *el-Mufassal*, s. 200. Âyet için bkz. *el-A'râf Sûresi*, 7/56.
319 A.*g.e.*, s. 201. Âyetler için bkz. *el-Hâkka Sûresi*, 69/7; *el-Kamer Sûresi*, 54/20.
320 *el-Kitâb*, II, 228. Âyet için bkz. *Yûnus Sûresi*, 10/10.
321 *el-Kâmil*, I, 167. Âyet için bkz. *el-A'râf Sûresi*, 7/67.
322 *el-Kitâb*, II, 244; *el-Mufassal*, s. 223. Âyet için bkz. *en-Nûr Sûresi*, 24/37.
323 *el-Mufassal*, s. 219. Âyet için bkz. *en-Nebe' Sûresi*, 78/28.
324 A.*g.e.*, s. 220; *el-Muzhir*, I, 337 v.d. Âyet için bkz. *el-Kalem Sûresi*, 68/6.

6- Mastarların ismi fâil mânâsında kullanılabileceğine: ﴿إِنْ أَصْبَحَ مَاؤُكُمْ غَوْراً﴾ âyetiyle;[325]

7- Bazen sözün geniş mânâsıyla (sa'atu'l-kelâm) zaman zarfı olarak kullanıldığına: ﴿وَ إِدْبَارَ النُّجُومِ﴾ âyetiyle[326] istişhâd edilmiştir.

h- MİMLİ MASTAR اَلْمَصْدَرُ الْمِيمِيُّ

1- Muzârisinde ayne'l-fi'li kesreli olan sülasi fiillerin ism-i zaman ve ism-i mekânı *mef'ilun* [مَفْعِلٌ] vezninde olduğu halde, mimli mastarının mef'alun [مَفْعَلٌ] vezninde geldiğine: ﴿أَيْنَ الْمَفَرُّ﴾ ve ﴿وَجَعَلْنَا النَّهَارَ مَعَاشاً﴾ âyetleriyle;[327]

2- Muzâriinin ayne'l-fi'li kesreli olan sülasi fiillerin bazen mimli mastarlarının kâide dışı olarak *mef'ilun* [مَفْعِلٌ] vezninde geldiğine: ﴿إِلَى رَبِّكُمْ مَرْجِعُكُمْ﴾ ve ﴿يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْمَحِيضِ قُلْ هُوَ أَذىً فَاعْتَزِلُوا النِّسَاءَ فِي الْمَحِيضِ﴾ âyetleriyle[328] istişhâd edilmiştir.

III- MÂNÂ HARFLERİ حُرُوفُ الْمَعَانِي

a- İBTİDÂ HARFLERİ حُرُوفُ اْلاِبْتِدَاءِ

Kendisinden sonra, tamam bir cümle (kelâm) gelen *lâkin* [لَكِنْ]'in ibtidâ harfi olup, *vâv* [و] ile kullanılmasının câiz olduğuna: ﴿وَلَكِنْ كَانُوا هُمُ الظَّالِمِينَ﴾ âyetiyle[329] istişhâd edilmiştir.

b- TEFSİR (AÇIKLAMA) HARFİ حَرْفُ التَّفْسِيرِ

En [أَنْ]'in "yani" mânâsında tefsir harfi olarak kullanıldığına: ﴿وَانْطَلَقَ الْمَلأُ مِنْهُمْ أَنِ امْشُوا وَاصْبِرُوا﴾, ﴿مَا قُلْتُ لَهُمْ إِلاَّ مَا أَمَرْتَنِي بِهِ أَنِ اعْبُدُوا اللّٰهَ﴾ ve ﴿وَنَادَيْنَاهُ أَنْ يَا إِبْرَاهِيمُ﴾ âyetleriyle istişhâd edilmiştir.[330]

---

325 *el-Kâmil*, I, 121. Âyet için bkz. *el-Mulk Sûresi*, 67/30.
326 *el-Mufassal* s. 55. Âyet için bkz. *et-Tûr Sûresi*, 52/49.
327 *el-Kitâb*, II, 246 v.d.; *Edebu'l-kâtib*, s. 444. Âyetler için bkz. *el-Kıyâme*, 75/10; *en-Nebe'*, 78/ 11.
328 *el-Kitâb*, II, 247; *Edebu'l-kâtib*, s. 445. Âyetler için bkz. *el-En'âm*, 6/164; *el-Bakara*, 2/222.
329 *el-Muğnî*, I, 292. Âyet için bkz. *ez-Zuhruf Sûresi*, 43/26.
330 *el-Kitâb*, I, 479; *el-Muktazab*, c. II, vr. 309 a.; *el-Cumel*, s. 333; *el-Mufassal*, s. 314. Âyet-ler için bkz. *Sâd Sûresi*, 38/6; *el-Mâ'ide* Sûresi, 5/117; *es-Sâffât Sûresi*, 37/104.

c- İSTİNÂF (ARADA YENİ CÜMLEYE BAŞLANMA) HARFLERİ اَلْحُرُوفُ الاِسْتِئْنَافِيَّةُ

1- İsti'nâfiye için olan *vâv* [و]'dan sonra gelen muzârinin merfû olduğuna: لِيُبَيِّنَ لَكُمْ وَ نُقِرُّ فِي الأَرْحَامِ ve مَا كَانَ لِبَشَرٍ أَنْ يُؤْتِيَهُ اللّٰهُ... وَلاَ يَأْمُرُكُمْ kırâatleriyle;[331]

2- Talepten sonra gelse bile, istinaf için olan *fâ* [ف]'dan sonra gelen muzârinin merfû olduğuna: ﴿فَلاَ تَكْفُرْ فَيَتَعَلَّمُونَ﴾ ve ﴿كُنْ فَيَكُونُ﴾ âyetleriyle;[332]

3- Şart ve cevâbı müteakiben kelâm tamam olduktan sonra gelen *vâv* [و]'ın istinaf için olup, ondan sonra gelen muzârinin merfû olmasının tercih edildiğine: ﴿وَإِنْ تُخْفُوهَا وَتُؤْتُهَا الْفُقَرَاءَ فَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ وَيُكَفِّرُ عَنْكُمْ مِنْ سَيِّآتِكُمْ﴾ âyetiyle;[333]

4- Atıf veya isti'nâfiye *vâv* [و]'ından sonra gelen muzârinin temenniden sonra da bulunsa, etkilenmeyeceğine: يَا لَيْتَنَا نُرَدُّ وَلاَ نُكَذِّبُ بِآيَاتِ رَبِّنَا وَنَكُونُ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ kırâatiyle[334] istişhâd edilmiştir.

d- SORU HARFLERİ حُرُوفُ الاِستِفْهَامِ

1- ***Soru Hemzesi*** [أَ]

1a- Soru hemzesinin fiil cümlesinin başına geldiği gibi, isim cümlesinin başına da gelebileceğine: ﴿أَ فَمَنْ يُلْقَى فِي النَّارِ خَيْرٌ أَمَّنْ يَأْتِي آمِناً يَوْمَ الْقِيَامَةِ﴾ âyetiyle;[335]

1b- Soru hemzesinin, olumsuz cümlenin başına getirilebileceğine: ﴿أَ لَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ﴾ âyetiyle;[336]

1c- Şart *in* [إِنْ]'i ile bulunan soru hemzesinin, cevâba gelmeyip, *in* [إِنْ]'den önce bulunmasının vâcib olduğuna: ﴿أَ فَإِنْ مِتَّ فَهُمُ الْخَالِدُونَ﴾ âyetiyle;[337]

---

331 *el-Kitâb*, I, 430; el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, II, 67. Âyetler ve kırâat için bkz. *Âl-i 'İmrân Sûresi*, 3/79, 80; *Tefsîru't-Taberî*, III, 328 v.d. *el-Haccc Sûresi*, 22/5.

332 *el-Kitâb*, I, 423. Âyetler için bkz. *el-Bakara Sûresi*, 2/103, 117.

333 *el-Kitâb*, I, 448. Âyet için bkz. *el-Bakara Sûresi*, 2/271.

334 *A.g.e.*, I, 426. Âyet ve kırâat için bkz. *el-En'âm Sûresi*, 6/27; *Tefsîru't-Taberî*, VII, 174 v.d.

335 *A.g.e.*, I, 51. Âyet için bkz. *Fussilet Sûresi*, 41/40.

336 *el-Muğnî*, I, 15, II, 350. Âyet için bkz. *el-İnşirâh Sûresi*, 94/1.

337 *el-Kitâb*, I, 444. Âyet için bkz. *el-Enbiyâ' Sûresi*, 21/34.

1d- Tarif harfine bitişen soru hemzesinin, olduğu gibi kalıp uzatılması gerektiğine: ﴿آللّٰهُ خَيْرٌ أَمَّا يُشْرِكُونَ﴾ ve ﴿آلآنَ وَقَدْ عَصَيْتَ قَبْلُ﴾ âyetiyle;[338]

1e- Vasıl hemzesinin başında gelen soru hemzesinin sabit kalıp, vasıl hemzesinin telâffuz ve yazıda düşeceğine: ﴿سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أَسْتَغْفَرْتَ﴾ ve ﴿أَصْطَفَى الْبَنَاتِ عَلَى الْبَنِينَ﴾ âyetleriyle;[339]

1f- *Vâv* [و], *fâ* [ف] ve *sümme* [ثُمَّ] ile beraber bulunan soru hemzesinin bunlardan önce gelmesinin vâcib olduğuna: ﴿أَ فَمَنْ كَانَ عَلَى بَيِّنَةٍ مِنْ رَبِّهِ﴾, ﴿أَ ثُمَّ إِذَا مَا وَقَعَ﴾ ve ﴿أَ وَ كُلَّمَا عَاهَدُوا﴾ âyetleriyle;[340]

1g- Olumsuz bir cümlenin başında bulunan soru hemzesinin kesinlik (tahkîk) ifâde ettiğine: ﴿أَ لَيْسَ ذَلِكَ بِقَادِرٍ عَلَى أَنْ يُحْيِيَ الْمَوْتَى﴾ âyetiyle[341] istişhâd edilmiştir.

2- Soru Harfi Hel [هَلْ]

2a- Bir soru harfi olan *hel* [هَلْ]'in, mâzi fiilin başına da gelebileceğine: ﴿فَهَلْ وَجَدْتُمْ مَا وَعَدَ رَبُّكُمْ حَقًّا﴾ âyetiyle;[342]

2b- Kendisinden sonra bir istisnâ harfi olan *illâ* [إلاَّ] gelen *hel* [هَلْ]'in ihbârî bir cümlede olumsuzluk mânâsı ifâde ettiğine: ﴿هَلْ جَزَاءُ الْإِحْسَانِ إِلاَّ الْإِحْسَانُ﴾ âyetiyle[343] istişhâd edilmiştir.

e- TE'KİT (PEKİŞTİRME) HARFLERİ [حُرُوفُ التَّأْكِيدِ]

1- *Te'kit Lâmı* [لاَمُ التَّأْكِيدِ]

1a- Te'kit lâmının mübtedâya bitişebileceğine: ﴿لَأَنْتُمْ أَشَدُّ رَهْبَةً﴾ âyetiyle;[344]

---

338 *Edebu'l-kâtib*, s. 188. Âyetler için bkz. *en-Neml Sûresi*, 27/59; *Yûnus Sûresi*, 10/91.

339 *Edebu'l-kâtib*, s. 187. Âyetler için bkz. *el-Munâfikûn Sûresi*, 63/6; *es-Sâffât Sûresi*, 37/153.

340 *el-Mufassal*, s. 319; *el-Muğnî*, I, 16; krş. *el-Burhân*, IV, 178. Âyetler için bkz. *el-Bakara Sûresi*, 2/100; *Muhammed Sûresi*, 47/14; *Yûnus Sûresi*, 10/51.

341 *el-Muğnî*, I, 68. Âyet için bkz. *el-Kıyâme Sûresi*, 75/40.

342 *A.g.e.*, II, 350. Âyet için bkz. *el-A'râf Sûresi*, 7/44. Soru harfi soru *hel* (هَلْ)'in çeşitli kullanış ve anlamlarına getirilen şâhidler için bkz. *Te'vîl*, s. 538; *el-Burhân*, IV, 433 v.d.

343 *el-Muğnî*, göst. yer. Âyet için bkz. *er-Rahmân Sûresi*, 55/60.

344 *el-Mufassal*, s. 328; *el-Muğnî*, I, 228. Âyet için bkz. *el-Haşr Sûresi*, 59/13.

1b- İsmi fâile benzediği için *inne* [إِنَّ]'den sonra gelen muzârinin başına da gelebileceğine: ﴿وَإِنَّ رَبَّكَ لَيَحْكُمُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ﴾ âyetiyle;[345]

1c- Soru edatlarından birinin gelebileceği her hangi bir yere te'kit lâmının da gelebileceğine: ﴿ثُمَّ بَدَا لَهُمْ مِنْ بَعْدِ مَا رَأَوُا الآيَاتِ لَيَسْجُنُنَّهُ﴾ âyetiyle[346] istişhâd edilmiştir.

2- *Te'kit Nûn'u* [نُونُ التَّأْكِيدِ]

2a- *İmmâ* [إِمَّا]'dan sonra gelen muzârinin te'kit nûnuyla te'kit edilmesinin cevâzına ve te'kit nûnu bitişen muzâriye *lâm* yerine, *mâ* [مَا] gelip şart *İn* [إِنْ]'i bitişebileceğine: ﴿فَإِمَّا تَرَيِنَّ مِنَ الْبَشَرِ أَحَداً﴾ ve ﴿وَإِمَّا تُعْرِضَنَّ عَنْهُمْ ابْتِغَاءَ رَحْمَةٍ مِنْ رَبِّكَ﴾ âyetleriyle;[347]

2b- Talep harfinden sonra gelen muzârinin, şeddeli ve şeddesiz te'kit nûnuyla te'kit edilmesinin cevâzına: ﴿وَلاَ تَتَّبِعَانِّ سَبِيلَ الَّذِينَ لاَ يَعْلَمُونَ﴾, ﴿وَلاَ تَقُولَنَّ لِشَيْءٍ إِنِّي فَاعِلٌ ذَلِكَ غَداً﴾, ﴿وَلآمُرَنَّهُمْ فَلَيُبَتِّكُنَّ آذَانَ الأَنْعَامِ وَلآمُرَنَّهُمْ فَلَيُغَيِّرُنَّ خَلْقَ اللهِ﴾, ﴿لَنَسْفَعاً بِالنَّاصِيَةِ﴾ ve ﴿لَيُسْجَنَنَّ وَ لَيَكُوناً مِنَ الصَّاغِرِينَ﴾ âyetleriyle;[348]

2c- Muhaffef te'kit nûnu yerine, ondan bedel olarak bir *elif* [ا] destekli tenvin gelebileceğine: ﴿لَنَسْفَعاً﴾ ve ﴿وَلَيَكُوناً﴾ âyetleriyle[349] istişhâd edilmiştir.

f- TEŞVİK HARFLERİ حُرُوفُ التَّحْضِيضِ

1- *Elâ* [أَلاَ]

Elâ [أَلاَ]'nın teşvik (veya arz) mânâsı ifâde edip, ancak fiil cümlesinin başına gelebileceğine: ﴿أَلاَ تُحِبُّونَ أَنْ يَغْفِرَ اللهُ لَكُمْ﴾ ve ﴿أَلاَ تُقَاتِلُونَ قَوْماً نَكَثُوا أَيْمَانَهُمْ﴾ âyetleriyle;[350]

345 *el-Kitâb*, I, 3, 456; *el-Mufassal*, s. 328; *el-Muğnî*, I, 174, 228. Âyet için bkz. *en-Nahl*, 16/124.
346 *el-Kitâb*, I, 456. Âyet için bkz. *Yûsuf Sûresi*, 12/35.
347 A.*g.e*., II, 152. Âyetler için bkz. *el-İsrâ' Sûresi*, 17/28; *Meryem Sûresi*, 19/26.
348 *el-Kitâb*, II, 149; *el-Muğnî*, II, 339. Âyetler için bkz. *Yûnus Sûresi*, 10/89; *el-Kehf Sûresi*, 18/23; *en-Nisâ' Sûresi*, 4/119; *Yûsuf Sûresi*, 12/32; *el-'Alak Sûresi*, 86/15; *Yûsuf Sûresi*, 12/32.
349 *el-Mufassal*, s. 43; *el-Muğnî*, II, 372. Âyetler için bkz. *el-'Alak*, 86/15; *Yûsuf*, 12/32.
350 *el-Muğnî*, I, 69. Âyetler için bkz. *en-Nûr Sûresi*, 24/22; *et-Tevbe Sûresi*, 9/13.

2- *Levlâ* [لَوْلاَ]

2a- *Levlâ* [لَوْلاَ]'nın teşvik edatı olan *hellâ* [هَلاَّ] yerinde kullanılabileceğine: ﴿لَوْلاَ يَنْهَاهُمُ الرَّبَّانِيُّونَ وَ الْأَحْبَارُ﴾ ve ﴿لَوْلاَ إِذْ سَمِعْتُمُوهُ ظَنَّ الْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بِأَنْفُسِهِمْ خَيْراً﴾ ﴿عَنْ قَوْلِهِمُ الْإِثْمَ﴾ âyetleriyle;[351]

2b- *Levlâ* [لَوْلاَ] ve *levmâ* [لَوْمَا] gibi teşvik edatlarının mâzi ve muzâri fiil başına gelebileceğine: ﴿فَلَوْلاَ إِنْ كُنْتُمْ غَيْرَ مَدِينِينَ تَرْجِعُونَهَا﴾ ve ﴿لَوْمَا تَأْتِينَا بِالْمَلَئِكَةِ﴾ âyetleriyle[352] istişhâd edilmiştir.

g- *CEZM HARFLERİ* حُرُوفُ الْجَزْمِ

1- *Emir Lâmı* [لاَمُ الْأَمْرِ]

1a- Cezmedici *lâm* [ل]'ın, cezmetmesi için talebin emir veya duâ mânâsında olmasının bir farkı bulunmadığına: ﴿لِيُنْفِقْ ذُو سَعَةٍ﴾ ve ﴿لِيَقْضِ عَلَيْنَا رَبُّكَ﴾ âyetleriyle;[353]

1b- Kesreli olan emir *lâmı* [ل]'nın, *vâv* [و], *fâ* [ف] ve *sümme* [ثُمَّ] gibi atıf harflerinden sonra, sâkin olarak bulunduğuna: ﴿فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي وَ لْيُؤْمِنُوا بِي﴾ ve ﴿ثُمَّ لْيَقْضُوا﴾ âyetleriyle[354] istişhâd edilmiştir.

2- *Nehiy (yasaklama) Lâsı* [لاَ النَّاهِيَةُ]

2a- *Nehiy lâsı* [لاَ النَّاهِيَةُ]'nın, gâib ve muhatâb muzâriye bitişebileceğine, onları cezmederek, mânâlarını gelecek zamânâ çevireceğine ve bir işin yapılmasını istemek için kullanıldığına: ﴿لاَ تَتَّخِذُوا عَدُوِّي وَ عَدُوَّكُمْ أَوْلِيَاءَ﴾ ve ﴿لاَ يَتَّخِذِ الْمُؤْمِنُونَ الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ﴾ âyetleriyle;[355]

2b- *Nehiy lâsı* [لاَ النَّاهِيَةُ]'nın cezmetmesi için, tahrim ve tenzihe âit olan ifâdeyle, duâ ifâde etmesi arasında bir fark bulunmadığına: ﴿وَلاَ تَنْسَوُا الْفَضْلَ بَيْنَكُمْ﴾ ve ﴿رَبَّنَا لاَ تُؤَاخِذْنَا﴾ âyetleriyle[356] istişhâd edilmiştir.

[351] *el-Kâmil*, I, 378; krş. *Te'vîl*, s. 540; *el-Burhân*, IV, 377. Âyetler için bkz. *en-Nûr Sûresi*, 24/12; *el-Mâ'ide* Sûresi, 5/63.

[352] *el-Mufassal*, s. 315; krş. *Te'vîl*, s. 541; *Ş. el-'Umde*, s. 316; *el-Burhân*, IV, 379. Âyetler için bkz. *el-Vâkı'a Sûresi*, 56/87; *el-Hicr Sûresi*, 15/7.

[353] *el-Muğnî*, I, 223. Âyetler için bkz. *et-Talak Sûresi*, 65/7; *ez-Zuhruf Sûresi*, 43/77.

[354] *el-Mufassal*, s. 327; *el-Muğnî*, I, 223. Âyetler için bkz. *el-Bakara*, 2/186; *el-Haccc*, 22/29.

[355] *el-Muğnî*, I, 246. Âyetler için bkz. *el-Mumtehine Sûresi*, 60/1; *Âl-i 'İmrân Sûresi*, 3/28.

[356] *A.g.e.*, I, 247. Âyetler için bkz. *el-Bakara Sûresi*, 2/237, 286. Bu konuda ayrıca bkz. Cezmedenler [اَلْجَوَازِمُ] .s. 110

h- ZÂİT HARFLER اَلْحُرُوفُ الزَّائِدَةُ

1- ***En*** [أَنْ]

En [أَنْ]'in zaman zarfı olan *lemmâ* [لَمَّا]'dan sonra zâit olarak gelebileceğine: ﴿وَلَمَّا أَنْ جَاءَتْ رُسُلُنَا لُوطاً سِيئَ بِهِمْ﴾ âyetiyle;[357]

2- ***Bâ*** [ب]

Kefâ [كَفَى] fiilinin fâiline, çoğu kez te'kit maksadıyla zâit bir *bâ* [ب] cer harfinin gelebileceğine: ﴿وَ كَفَى بِاللّٰهِ شَهِيداً﴾ âyetiyle;[358]

3- ***Kâf*** [ك]

Kâf [ك] cer harfinin, bazen te'kit maksadıyla zâit olarak gelebileceğine: ﴿لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ﴾ âyetiyle;[359]

4- ***Lâm*** [ل]

Lâm [ل] cer harfinin, mef'ûlün bihe te'kit maksadıyla bitişebileceğine: ﴿وَأُمِرْتُ لأَنْ أَكُونَ أَوَّلَ الْمُسْلِمِينَ﴾ ve ﴿إِنْ كُنْتُمْ لِلرُّؤْيَا تَعْبُرُونَ﴾ âyetleriyle;[360]

5- ***Lâ*** [لا]

Sıla harflerinden biri olarak bulunan *Lâ* [لا]'nın mastar için olan *en* [أَنْ]'den sonra ve yemin lâfzından önce zâit olarak gelebileceğine: ﴿لِئَلاَّ يَعْلَمَ أَهْلُ الْكِتَابِ﴾ ve ﴿فَلاَ أُقْسِمُ بِمَوَاقِعِ النُّجُومِ﴾ âyetleriyle;[361]

6- ***Mâ*** [مَا]

6a- Mâ [مَا]'nın i'râbta bir değişiklik yapmaksızın zâit olarak gelebileceğine: ﴿فَبِمَا نَقْضِهِم مِيثَاقَهُمْ﴾, ﴿فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللّٰهِ لِنْتَ لَهُمْ﴾, ﴿عَمَّا قَلِيلٍ﴾, ﴿أَيَّمَا الأَجَلَيْنِ﴾ ve ﴿وَإِذَا مَا أُنْزِلَتْ سُورَةٌ﴾ âyetleriyle;[362]

---

357 *el-Cumel*, s. 333; *el-Muğnî*, I, 33; *el-Burhân*, IV, 227; krş. ez-Zeccâc, *İ'râbu'l-Kur'ân*, I, 139 v.d. Âyet için bkz. *el-'Ankebût Sûresi*, 29/33.

358 *el-Kitâb*, I, 17, 19; *el-Mufassal*, s. 285; *el-Muğnî*, I, 106; *el-Burhân*, IV, 252; *Kurtubî*, V, 287. Âyet için bkz. *en-Nisâ' Sûresi*, 4/79.

359 *el-Muğnî*, I, 179; krş. *el-Burhân*, IV, 310. Âyet için bkz. *eş-Şûrâ* Sûresi, 42/11.

360 *el-Kâmil*, I, 311, III, 97. Âyetler için bkz. *ez-Zumer Sûresi*, 39/12; *Yûsuf Sûresi*, 12/32.

361 *el-Kitâb*, II, 306; *el-Mufassal*, s. 313; *el-Muğnî*, I, 248; krş.ez-Zeccâc, *İ'râbu'l-Kur'ân*, I, 131; *el-Burhân*, IV, 358 v.d. Âyetler için bkz. *el-Hadîd Sûresi*, 57/29; *el-Vâkı'a Sûresi*, 56/75.

362 *el-Kitâb*, I, 92, 305, 441; *el-Kâmil*, I, 342; *el-Cumel*, s. 310. Âyetler için bkz. *en-Nisâ'*, 4/155; *Âl-i 'İmrân*, 3/159; *el-Mu'minûn*, 23/40; *el-Kasas*, 28/28; *et-Tevbe*, 9/124.

6b- *Mâ* [مَا]'nın, şart harfinden sonra te'kit için ona bitişebileceğine: ﴿فَإِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ مِنِّي هُدىً﴾ âyetiyle;[363]

6c- *Mâ* [مَا]'nın, şart isimlerinden sonra da gelebileceğine: ﴿حَتَّى إِذَا مَا جَاؤُهَا﴾ ve ﴿أَيْنَ مَا تَكُونُوا يُدْرِكْكُمُ الْمَوْتُ﴾, ﴿أَياًّ مَا تَدْعُوا فَلَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى﴾ ﴿شَهِدَ عَلَيْهِمْ سَمْعُهُمْ﴾ âyetleriyle;[364]

6d- *Mâ* [مَا]'nın, tâbi ile metbû arasına zâit olarak girebileceğine: ﴿مَثَلاً مَا بَعُوضَةً﴾ âyetiyle;[365]

6e- *Mâ* [مَا]'nın, muzâf ile muzâfun ileyhin arasına zâit olarak girebileceğine: ﴿إِنَّهُ لَحَقٌّ مِثْلَ مَا أَنَّكُمْ تَنْطِقُونَ﴾ âyetiyle[366] istişhâd edilmiştir.

i- ATIF HARFLERİ اَلْحُرُوفُ الْعَاطِفَةُ

1- ***Em*** [أَمْ]

1a- Atıf harflerinden *em* [أَمْ]'in, çoğunlukla iki müfred (terkip olmayan)'i biri birine bağladığına: ﴿أَ أَنْتُمْ أَشَدُّ خَلْقاً أَمِ السَّمَاءُ﴾ âyetiyle;[367]

1b- *Em* [أَمْ]'in, tesviye hemzesinden sonra geldiğinde, isim cümlesini fiil cümlesine bağlamasının câiz olduğuna: ﴿سَوَاءٌ عَلَيْكُمْ أَ دَعَوْتُمُوهُمْ أَمْ أَنْتُمْ صَامِتُونَ﴾ âyetiyle;[368]

2- ***Ev*** [أَوْ]

2a- Atıf harfi olan *ev* [أَوْ]'in, şek, şüphe ifâde ettiğine: ﴿قَالُوا لَبِثْنَا يَوْماً أَوْ بَعْضَ يَوْمٍ﴾ âyetiyle;[369]

2b- *Ev* [أَوْ]'in, kapalılık (ibhâm) ifâde ettiğine: ﴿وَ إِنَّا أَوْ إِيَّاكُمْ لَعَلَى هُدىً أَوْ فِي ضَلاَلٍ مُبِينٍ﴾ âyetiyle;[370]

---

363 *el-Mufassal*, s. 322. Âyet için bkz. *el-Bakara Sûresi*, 2/38.
364 *el-Kitâb*, I, 433; *el-Muğnî*, I, 314. Âyetler için bkz. *en-Nisâ' Sûresi*, 4/78; *el-İsrâ'Sûresi*, 17/110; *Fussilet Sûresi*, 41/20.
365 *el-Muğnî*, I, 314. Âyet için bkz. *el-Bakara Sûresi*, 2/26.
366 *el-Kitâb*, I, 470. Âyet için bkz. *ez-Zâriyât Sûresi*, 51/23.
367 *el-Muğnî*, I, 41. Âyet için bkz. *en-Nâzi'ât Sûresi*, 79/23.
368 *el-Kitâb*, I, 435; *el-Muğnî*, I, 41. Âyet için bkz. *el-A'râf Sûresi*, 7/193.
369 *el-Muğnî*, I, 61. Âyet için bkz. *el-Kehf Sûresi*, 18/19.
370 A.*g.e*., göst. yer. Âyet için bkz. *Sebe' Sûresi*, 34/24.

2c- *Ev* [أَوْ]’in, soru harfi olan hel [هَلْ]’den sonra atıf harfi olarak gelişine: ﴿هَلْ يَسْمَعُونَكُمْ إِذْ تَدْعُونَ أَوْ يَنْفَعُونَكُمْ أَوْ يَضُرُّونَ﴾ âyetiyle;[371]

2d- *Ev* [أَوْ]’in, nehiyden sonra ise, matufu matufun aleyhin hükmüne tâbi kılacağına: ﴿وَلاَ تُطِعْ مِنْهُمْ آثِماً أَوْ كَفُوراً﴾ âyetiyle;[372]

2e- Muzâriyi nasbeden *ev* [أَوْ]'in, atıf veya istinaf harfi olabileceğine: ﴿سَتُدْعَوْنَ إِلَى قَوْمٍ أُولِي بَأْسٍ شَدِيدٍ تُقَاتِلُونَهُمْ أَوْ يُسْلِمُونَ﴾ âyetiyle[373] istişhâd edilmiştir.

3- ***Sümme*** [ثُمَّ]

Kendisinden önce, şart ve cevapla kelâm tamamlandıktan sonra *Sümme* [ثُمَّ]'yi tâkip eden muzârinin merfû olabileceğine: ﴿وَإِنْ يُقَاتِلُوكُمْ يُوَلُّوكُمُ الْأَدْبَارَ ثُمَّ لاَ يُنْصَرُونَ﴾ âyetiyle; meczûm olabileceğine ise: ﴿وَإِنْ تَتَوَلَّوْا يَسْتَبْدِلْ قَوْماً غَيْرَكُمْ ثُمَّ لاَ يَكُونُوا أَمْثَالَكُمْ﴾ âyetiyle[374] istişhâd edilmiştir.

4- ***Fâ*** [ف]

4a- *Fâ* [ف]’nın, sadece tertip ifâde eden bir atıf harfi olduğuna: ﴿لَقَدْ كُنْتَ فِي غَفْلَةٍ مِنْ هَذَا فَكَشَفْنَا عَنْكَ غِطَاءَ كَ﴾ ve ﴿فَرَاغَ إِلَى أَهْلِهِ وَجَاءَ بِعِجْلٍ سَمِينٍ فَقَرَّبَهُ إِلَيْهِمْ﴾ âyetleriyle;[375]

4b- el-Ferrâ’ya göre, *Fâ* [ف]'nın mutlak tertip ifâde etmesinin garabetine: ﴿أَهْلَكْنَاهَا فَجَاءَ هَا بَأْسُنَا بَيَاتاً أَوْ هُمْ قَائِلُونَ﴾ âyetiyle;[376]

4c- Cümleyi cümleye atfeden *fâ* [ف]’nın başına soru hemzesinin gelebileceğine: ﴿أَوَ أَمِنَ أَهْلُ الْقُرَى... أَ فَأَمِنُوا مَكْرَ اللهِ﴾ âyetiyle;[377]

4d- Nefiy veya temenniden sonra gelen *fâ* [ف]’nın, bazen atıf harfi olup, muzâriyi nasb etmediğine: ﴿هَذَا يَوْمُ لاَ يَنْطِقُونَ وَ لاَ يُؤْذَنُ لَهُمْ فَيَعْتَذِرُونَ﴾ ve ﴿وَدُّوا لَوْ تُدْهِنُ فَيُدْهِنُونَ﴾ âyetleriyle[378] istişhâd edilmiştir.

---

371 *el-Kitâb*, I, 486. Âyet için bkz. *eş-Şu'arâ' Sûresi*, 26/73.
372 *A.g.e.*, I, 489, 491. Âyet için bkz. *el-İnsân Sûresi*, 76/24.
373 *A.g.e.*, I, 247; krş. *İmlâ*, II, 238. Âyet için bkz. *el-Feth Sûresi*, 48/16.
374 *A.g.e.*, I, 447. Âyetler için bkz. *Âl-i 'İmrân Sûresi*, 3/111; *Muhammed Sûresi*, 47/38.
375 *el-Muğnî*, I, 163. Âyetler için bkz. *ez-Zâriyât Sûresi*, 51/26; *Kâf Sûresi*, 50/22.
376 *A.g.e.*, I, 161. Âyet için bkz. *el-A'râf Sûresi*, 7/4.
377 *el-Kitâb*, I, 491. Âyet için bkz. *el-A'râf Sûresi*, 7/98, 99.
378 *A.g.e.* I, 419; *el-Mufassal*, s. 249. krş. *İmlâ*, II, 279; II, 266: Bazı kırâatlerde âyet temennîye cevap olarak nûn’suz gelmiştir.Âyetler için bkz. *el-Murselât*, 77/36; *el-Kalem*, 68/9.

5- **Vâv** [و]

5a- *Vâv* [و] ile yapılan atfın, sadece biri birine bağlamak (mutlak cem) için olduğuna: ﴿وَادْخُلُوا الْبَابَ سُجَّداً وَ قُولُوا حِطَّةٌ﴾ âyetiyle;[379]

5b- Tertip ifâde ettiğine: ﴿وَاسْجُدِي وَارْكَعِي مَعَ الرَّاكِعِينَ﴾ âyetiyle;[380]

5c- Diğerlerinden farklı olarak *immâ* [إِمَّا] veya *lâ* [لاَ]ile bulunmasının cevâzına: ﴿إِمَّا شَاكِراً وَإِمَّا كَفُوراً﴾ ve ﴿وَ مَا أَمْوَالُكُمْ وَ لاَ أَوْلاَدُكُمْ بِالَّتِي تُقَرِّبُكُمْ عِنْدَنَا زُلْفَى﴾ âyetleriyle;[381]

5d- *Lâkin* [لَكِنْ] ile kullanılmasının cevâzına: ﴿وَ لَكِنْ رَسُولَ اللهِ﴾ âyetiyle[382] istişhâd edilmiştir.

j- YEMİN HARFLERİ حُرُوفُ الْقَسَمِ

Kasem *vâv* [و]'nın zâhir bir ismin başına gelip, Mahzûf bir fiilden başkasına taalluk etmediğine: ﴿وَالْقُرآنِ الْحَكِيمِ﴾ âyetiyle[383] istişhâd edilmiştir.

k- MASTAR HARFLERİ حُرُوفُ الْمَصْدَرِ

1- ***Tesviye (eşitlik) Hemzesi*** [أ]

Yerine mastar koymak mümkün olan bir cümlenin başındaki hemzenin tesviye için olup, fiile müevvel mastar mânâsı kazandırdığına: ﴿سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أَسْتَغْفَرْتَ لَهُمْ أَمْ لَمْ تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ﴾ âyetiyle[384] istişhâd edilmiştir.

2- ***Mastar için Olan En*** [أَنْ]

2a- Muzâriyi nasbedip, mânâsını mastara çeviren en-i masdariyye [أَنْ]'nin sılasıyla birlikte mübtedâ olmak üzere ref mahallinde bulunabileceğine: ﴿وَأَنْ تَصُومُوا خَيْرٌ لَكُمْ﴾ âyetiyle;[385]

---

379 *el-Mufassal*, s. 304. Âyet için bkz. *el-Bakara Sûresi*, 2/58.
380 *el-Muktazab*, c. I, vr. 5 a.; *el-Kâmil*, II, 18. Âyet için bkz. *Âl-i 'İmrân Sûresi*, 3/43.
381 *el-Muğnî*, II, 355. Âyetler için bkz. *el-İnsânSûresi*, 76/3; *Sebe' Sûresi*, 34/37.
382 *A.g.e.*, göst. yer. Âyet için bkz. *el-Ahzâb Sûresi*, 33/40.
383 *A.g.e.*, II, 361. Âyet için bkz. *Yâsîn Sûresi*, 36/2.
384 *A.g.e.*, I, 17. Âyet için bkz. *el-Munâfikûn Sûresi*, 63/*el-En'âm Sûresi*, 6),
385 *el-Muktazab*, c. II, vr. 308 v.d.; *el-Muğnî*, I, 27 v.d.; *el-Burhân*, IV, 223. Âyet için bkz. *el-Bakara Sûresi*, 2/184.

2b- En-i masdariyye [أَنْ]'nin sılasıyla birlikte nasb mahallinde gelebileceğine: ﴿يَقُولُونَ نَخْشَى أَنْ تُصِيبَنَا دَائِرَةٌ﴾ ve ﴿وَمَا كَانَ هَذَا الْقُرْآنُ أَنْ يُفْتَرَى﴾ âyetleriyle;[386]

2c- En-i masdariyye [أَنْ]'nin sılasıyla birlikte cer mahallinde bulunabileceğine: ﴿مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ﴾ ve ﴿أُمِرْتُ لأَ نْ أَكُونَ﴾ âyetleriyle[387] istişhâd edilmiştir.

3- ***Lev*** [لَوْ]

Lev [لَوْ]'in, en [أَنْ] gibi bir mastar harfi olup, ondan farklı olarak nasb âmili olmadığına ve çoğunlukla *vedde* [وَدَّ] veya *yeveddu* [يَوَدُّ] fiillerinden sonra kullanıldığına: ﴿وَدُّوا لَوْ تُدْهِنُ﴾ ve ﴿يَوَدُّ أَحَدُهُمْ لَوْ يُعَمَّرُ﴾ âyetleriyle istişhâd edilmiştir.[388]

4- ***Mastar Mâ*** [مَا]***'sı***

4a- Mastar mâ [مَا]'sının zamanla ilgilisiz (gayri zemâniyye) olarak da bulunabileceğine: ﴿عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ﴾, ﴿وَدُّو مَا عَنِتُّمْ﴾, ﴿فَذُوقُوا بِمَا نَسِيتُمْ لِقَاءَ يَوْمِكُمْ هَذَا﴾ ve ﴿فَضَاقَتْ عَلَيْهِمُ الْأَرْضُ بِمَا رَحُبَتْ﴾ âyetleriyle;[389]

4b- Mastar mâ [مَا]'sının zamanla ilgili (zemâniyye) olabileceğine: ﴿مَا دُمْتُ حَيّاً﴾, ﴿إِنْ أُرِيدُ إِلاَّ الْإِصْلاَحَ مَا اسْتَطَعْتُ﴾ ve ﴿فَاتَّقُوا اللّٰهَ مَا اسْتَطَعْتُمْ﴾ âyetleriyle[390] istişhâd edilmiştir.

I- OLUMSUZLUK HARFLERİ حُرُوفُ النَّفْيِ

1- Olumsuzluk mânâsına olan *in* [إِنْ]'in isim cümlesinin başına gelebileceğine: ﴿إِنِ الْكَافِرُونَ إِلاَّ فِي غُرُورٍ﴾, ﴿إِنْ أُمَّهَاتُهُمْ إِلاَّ اللاَّئِي وَلَدْنَهُمْ﴾ ve ﴿إِنِ الْحُكْمُ إِلاَّ لِلّٰهِ﴾ âyetleriyle;[391]

386 A.*g.e.* ler, göst. yer.ler. Âyet için bkz. *Yûnus Sûresi*, 10/37; *el-Mâ'ide* Sûresi, 5/52.
387 A.*g.e.* ler, göst. yer.ler. Âyetler için bkz. *el-Munâfikûn Sûresi*, 63/10.
388 *el-Muğnî*, I, 265. Âyetler için bkz. *el-Kalem Sûresi*, 68/9; *el-Bakara Sûresi*, 2/96.
389 *el-Mufassal*, s. 314; *el-Muğnî*, I, 304; krş. Ş. *el-'Umde*, s. 200; *el-Burhân*, IV, 407. Âyetler için bkz. *et-Tevbe Sûresi*, 9/128; *Âl-i 'İmrân* , 3/118; *es-Secde Sûresi*, 32/14; *Meryem Sûresi*, 19/3.
390 A.*g.e.* ler, göst. yer.ler. Âyetler için bkz. *Hûd Sûresi*, 11/88; *et-Teğâbun Sûresi*, 64/16.
391 *el-Kitâb*, I, 475; *el-Cumel*, s. 332; *el-Mufassal*, s. 307; *el-Muğnî*, I, 23; *el-Burhân*, IV, 216. Âyetler için bkz. *el-Mulk Sûresi*, 67/20; *el-Mucâdele Sûresi*, 58/2; *Yûsuf Sûresi*, 12/67.

2- Olumsuzluk mânâsına olan *in* [إِنْ]'in, fiil cümlesinin başına da gelebileceğine: ﴿إِنْ كَانَتْ إِلاَّ صَيْحَةً وَاحِدَةً﴾ ve ﴿إِنْ أَرَدْنَا إِلاَّ الْحُسْنَى﴾ âyetleriyle;[392]

3- Olumsuzluk mânâsına olan *in* [إِنْ]'in, ancak kendisinden sonra *illâ* [إلاَّ] veya *lemmâ* [لَمَّا] gelmesinin şart olmadığına: ﴿إِنْ عِنْدَكُمْ مِنْ سُلْطَانٍ بِهَذَا﴾, ﴿وَإِنْ أَدْرِي أَ قَرِيبٌ أَمْ بَعِيدٌ﴾ ve ﴿وَإِنْ أَدْرِي لَعَلَّهُ فِتْنَةٌ لَكُمْ﴾ âyetleriyle istişhâd edilmiştir.[393]

C- LÛGATTA KUR'ÂN VE KIRÂATLERİYLE İSTİŞHÂDA ÖRNEKLER

I- اَلْهَمْزَةُ : *el-Hemze*

1- اَلأُجَاجُ kelimesinin, "tuzlu, acı" mânâsına gelişine: ﴿هَذَا عَذْبٌ فُرَاتٌ سَائِغٌ شَرَابُهُ وَهَذَا مِلْحٌ أُجَاجٌ﴾ *"(İki denizin suyu bir olmaz) şu çok tatlıdır, susuzluğu keser, içimi boğazdan kolay geçer; şu çok tuzludur, acıdır..."* âyetiyle;[394]

2- اَلآسِنُ kelimesinin, "bozulan, kokan" mânâsına gelişine: ﴿فِيهَا أَنْهَارٌ مِنْ مَاءٍ غَيْرِ آسِنٍ﴾ *"(Şirkten sakınanlara vâd olunan cennetin vasfı şudur) İçinde rengi, kokusu, hiç bir vasfı bozulmayan sudan ırmaklar ... vardır"* âyetiyle;[395]

3- اَلإِلُّ kelimesinin, "ahd, yemin" mânâsına gelişine: ﴿لاَ يَرْقُبُونَ فِي مُؤْمِنٍ إِلاًّ وَلاَ ذِمَّةً﴾ *"Onlar bir mümin hakkında, ne bir yemin, ne bir vecibe gözetip, tanırlar"* âyetiyle;[396]

4- اَلإِينَاسُ mastarının, "uzaktan görmek" anlamında olduğuna: ﴿آنَسَ مِنْ جَانِبِ الطُّورِ نَاراً﴾ *"(Vaktaki Musa, o günleri bitirdi ve ailesiyle yola çıktı), Tûr tarafından bir ateş gördü"* âyetiyle[397] istişhâd edilmiştir.

II- اَلْبَاءُ : *el-Bâ*

1- اَلْبَأْسَاءُ kelimesinin, "fakirlik, yoksulluk" mânâsına gelişine: ﴿بِالْبَأْسَاءِ

392 *el-Mufassal*, göst. yer.; *el-Muğnî*, göst. yer. Âyetler için bkz. *Yâsîn Sûresi*, 36/29; *et-Tevbe Sûresi*, 9/107.

393 *el-Muğnî*, I, 23; *el-Burhân*, IV, 217. Âyetler için bkz. *Yûnus Sûresi*, 10/68; *el-Cinn Sûresi*, 72/25; *el-Enbiyâ' Sûresi*, 21/111.

394 *Edebu'l-kâtib*, s. 139. Âyet için bkz. el-*Fâtır Sûresi*, 35/12.

395 *el-Kitâb*, III, 68; *Mekâyis*, I, 104. Âyet için bkz. *Muhammed Sûresi*, 47/15.

396 *Islâhu'l-mantık*, vr. 5 b.; *Cemhera*, I, 19. Âyet için bkz. *et-Tevbe Sûresi*, 9/10.

397 *el-Kitâb*, I, 259; krş. el-Kâlî, *el-Emâlî*, I, 135, II, 242. Âyet için bkz. *el-Kasas Sûresi*, 28/29.

وَالضَّرَّاءِ﴾ *"(Andolsun ki Biz, senden önceki milletlere peygamber gönderdik de, onları) çetin bir yoksullukla, çeşitli hastalıklarla yakaladık…"* âyetiyle;[398]

2- اَلتَّبَتُّل إلَيْه mastarının, "kendini vermek, -e yönelmek" anlamında olduğuna: ﴿وَتَبَتَّلْ إِلَيْهِ تَبْتِيلاً﴾ *"(Rabbinin adını an), yalnız ona yönel"* âyetiyle;[399]

3- اَلْبَخْسُ kelimesinin, "düşük, eksik, noksan" mânâsına gelişine: ﴿وَشَرَوْهُ بِثَمَنٍ بَخْسٍ﴾ *"Onu değersiz bir bahaya sattılar"* âyetiyle;[400]

4- اَلْبُرْهَانُ kelimesinin, "hüccet, delil" anlamına geldiğine: ﴿هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾ *"De ki, hüccetinizi getirin, eğer siz sadık kimselerdenseniz"* âyetiyle;[401]

5- بُهِتَ الرَّجُلُ fiilinin, "şaşırmak, delilsiz kalmak" mânâsına olup, meçhûl olarak kullanılmasının daha fasîh olduğuna: ﴿فَبُهِتَ الَّذِي كَفَرَ﴾ *"(..Haydi sen de onu batıdan getir, deyince) ise, o kafir şaşırıp kalmıştı"* âyetiyle;

6- اَلْبَيَاتُ kelimesinin, *et-Tebyît* [اَلتَّبْيِيتُ] mastarından ism-i mastar olup, "gece gelmek" mânâsına kullanıldığına: ﴿أَفَأَمِنَ أَهْلُ الْقُرَى أَنْ يَأْتِيَهُمْ بَأْسُنَا بَيَاتاً وَهُمْ نَائِمُونَ﴾ *"O memleketlerin halkı, kendileri geceleyin uyuklarken azabımızın onlara gelip çatmasından (korkmayıp) emin mi oldular?"* âyetiyle[402] istişhâd edilmiştir.

III- اَلتَّاءُ : *et-Tâ*

1-اَلتَّبِيعُ kelimesinin, "taraftar, yardımcı" mânâsına gelişine: ﴿لاَ تَجِدُوا لَكُمْ عَلَيْنَا بِهِ تَبِيعاً﴾ *"O zaman bize hesap soracak bir yardımcı da bulamazsınız"* âyetiyle;[403]

2- تَاهَ ـ يَتِيهُ تَيْهاً وَ تَيَهَاناً : fiilinin, "şaşmak, şaşkın şaşkın dolaşmak" mânâsına gelişine: ﴿يَتِيهُونَ فِي الْأَرْضِ﴾ *"… Yeryüzünde şaşkın şaşkın dolaşacaklar"* âyetiyle[404] istişhâd edilmiştir.

---

398 *Te'vîl*, s. 505; *el-Munsif*, III, 39. Âyet için bkz. *el-En'âm Sûresi*, 6/42.
399 *Cemhera*, I, 97; *Muhtâr*, s. 40. Âyet için bkz. *el-Muzzemmil Sûresi*, 73/8.
400 *Cemhera*, I, 234; *Mekâyis*, I, 205. Âyet için bkz. *Yûsuf Sûresi*, 12/20.
401 *el-Kâmil*, III, 56. Âyet için bkz. *el-Bakara Sûresi*, 2/111.
402 *Cemhera*, I, 199. Âyetler için bkz. *el-Bakara Sûresi*, 2/258; *el-En'âm Sûresi*, 6/97.
403 *Esâs*, s. 59; *Muhtâr*, s.75. Âyet için bkz. *el-İsrâ' Sûresi*, 17/69.

IV- اَلثَّاءُ : ***es-Sâ***

1- اَلثُّبُورُ kelimesinin, "helak olma, mahvolma, bedduâ anlamlarına olduğuna: ﴿دَعَوْا هُنَالِكَ ثُبُوراً﴾ *"Orada yok olup gitmeyi isterler"* âyetiyle;[405]

2- اَلثُّعْبَانُ kelimesinin, "Mısır bölgesinde bulunan bir tür yılan, ejderha" anlamına geldiğine: ﴿فَأَلْقَى مُوسَى عَصَاهُ فَإِذَا هِيَ ثُعْبَانٌ مُبِينٌ﴾ *"Bunun üzerine Musa asasını bırakıverdi. Bir de ne görsünler, apaçık bir ejderhâ"* âyetiyle;[406]

3- اَلثُّلَّةُ kelimesinin, "Bir grup insan, cemaat" mânâsına gelişine: ﴿ثُلَّةٌ مِنَ الْأَوَّلِينَ وَ قَلِيلٌ مِنَ الْآخِرِينَ﴾ *"Onların büyük kısmı eski ümmetlerden, bir kısmı da sonrakilerdendir"* âyetiyle[407] istişhâd edilmiştir.

V- اَلْجِيمُ : ***el-Cîm***

1- اَلْجِبِلَّةُ kelimesinin, "millet, halk" anlamında olduğuna: ﴿وَ لَقَدْ أَضَلَّ مِنْكُمْ جِبِلاًّ كَثِيراً﴾ *"Andolsun ki, (Şeytan) sizden bir çok halkı saptırmıştı"* âyetiyle;[408]

2- اَلْجَبِينُ kelimesinin, "alnın bir tarafı" anlamında olduğuna: ﴿فَلَمَّا أَسْلَمَا وَتَلَّهُ لِلْجَبِينِ﴾ "Vaktaki, bu surette her ikisi de Allah'ın emrine râm oldular, İbrahim onu alnı üzerine yıktı" âyetiyle;[409]

3- اَلْجَمُّ kelimesinin, "toplu, çok" mânâsına gelişine: ﴿وَ يُحِبُّونَ الْمَالَ حُبّاً جَمّاً﴾ *"Onlar malı pek çok severler"* kırâatiyle;[410]

4- اَلْجُمَّلُ kelimesinin, "halat" mânâsına gelişine: ﴿حَتَّى يَلِجَ الْجُمَّلُ فِي سَمِّ الْخِيَاطِ﴾ *"... Onlar, halat iğne deliğine girinceye kadar, (Cennete giremeyecekler)"* kırâatiyle;[411]

5- جَنَحَ kelimesinin, "yanaşmak, meyletmek" mânâsına gelişine: ﴿وَإِنْ جَنَحُوا لِلسَّلْمِ فَاجْنَحْ لَهَا﴾ *"Eğer düşmanlar barışa meylederlerse, sen de ona yanaş..."* âyetiyle;[412]

---

404 *el-Munsif*, III, 42. Âyet için bkz. *el-Mâ'ide* Sûresi, 5/26.
405 *Cemhera*, I, 200; *Mekâyis*, I, 401. Âyet için bkz. *el-Furkân Sûresi*, 25/13.
406 *Cemhera*, I, 202. Âyet için bkz. *eş-Şu'arâ' Sûresi*, 26/32.
407 *Edebu'l-kâtib*, s. 148; *Cemhera*, II, 51. Âyet için bkz. *el-Vâkı'a Sûresi*, 56/13, 14.
408 *Cemhera*, I, 212; *Mekâyis*, I, 502v.d. Âyet için bkz. *Yâsîn Sûresi*, 36/62.
409 *Cemhera*, I, 214. Âyet için bkz. *es-Sâffât Sûresi*, 37/103.
410 *Mekâyis*, I, 419; *Muhtâr*, s. 112. Âyet ve kırâat için bkz. *el-Fecr Sûresi*, 89/20; *İthâf*, s. 541.
411 *Cemhera*, II, 111; *Muhtâr*, s. 111. Âyet ve kırâat için bkz. *el-A'râf Sûresi*, 7/40; *İthâf*, s. 267.
412 *Cemhera*, I, 160. Âyet için bkz. *el-Enfâl Sûresi*, 8/61.

6- اَلْجُنَاحُ kelimesinin, "günah, günaha yönelmek" mânâsında olduğuna: ﴿لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ﴾ *"(Rabbinizden rızk istemenizde) sizin için bir günah yoktur"* âyetiyle;[413]

7- اجْتَاب fiilinin, "kesmek, oymak, girmek" anlamında oluşuna: ﴿وَثَمُودَ الَّذِينَ جَابُوا الصَّخْرَ بِالْوَادِ﴾ *"...ve vadilerde kayaları oyan Semûd'a ..."* âyetiyle;[414]

8- اَلْجَوَادُ ج اَلْجِيَادُ kelimesinin, "hızlı, iyi cins at" mânâsına gelişine: ﴿إِذْ عُرِضَ عَلَيْهِ بِالْعَشِيِّ الصَّافِنَاتُ الْجِيَادُ﴾ *"Ona bir akşam üstü, çalımlı, cins koşu atları sunulmuştu"* âyetiyle[415] istişhâd edilmiştir.

VI- اَلْحَاءُ : ***el-Hâ***

1- اَلْحِجَابُ kelimesinin, "örtü" mânâsına gelişine: ﴿حِجَاباً مَسْتُوراً﴾ *"Sen Kur'ân'ı okuduğun zaman seninle Âhirete inanmayanlar arasına) gizli bir perde (çekeriz)"* âyetiyle;[416]

2- اَلْحِجْرُ kelimesinin, "haram, yasak" mânâsına gelişine: ﴿وَيَقُولُونَ حِجْراً مَحْجُوراً﴾ *"Melekler: İyi haber size yasaktır, yasak! derler"* âyetiyle;[417]

3- اَلْحِجْرُ kelimesinin, "akıl" mânâsına da gelişine: ﴿هَلْ فِي ذَلِكَ قَسَمٌ لِذِي حِجْرٍ﴾ *"Bunlarda akıl sâhibi için bir yemin değeri vardır"* âyetiyle;[418]

4- اَلْحِجْرُ kelimesinin, "Semûd Diyarı, Memleketi" anlamına gelişine ise: ﴿وَ لَقَدْ كَذَّبَ أَصْحَابُ الْحِجرِ الْمُرْسَلِينَ﴾ *"Andolsun ki, Hicr Ashabı da peygamberleri yalanlamıştı"* âyetiyle;[419]

5- اَلْحَدَبُ kelimesinin, "sırt, tepe" demek olduğuna: ﴿وَهُمْ مِنْ كُلِّ حَدَبٍ يَنْسِلُونَ﴾ *"(Ye'cûc ve Me'cûc'un seddi yıkıldığı zaman) her dere ve tepeden boşanırlar"* âyetiyle;[420]

6- حَرَثَ الرَّجُلُ لِدُنْيَاهُ وَآخِرَتِهِ fiilinin, "kişi dünya ve Âhireti için çalış-

---

413 *Cemhera*, 160. Âyet için bkz. *el-Bakara Sûresi*, 2/198.
414 *el-Munsif*, III, 92; krş.*Cemhera*, I, 215. Âyet için bkz. *el-Fecr Sûresi*, 89/9.
415 *Mekâyis*, I, 493. Âyet için bkz. *Sâd Sûresi*, 38/31.
416 *Cemhera*, I, 205. Âyet için bkz. *el-İsrâ' Sûresi*, 17/45.
417 *A.g.e.*, II, 54; *Islâhu'l-mantık*, vr. 4 b. Âyet için bkz. *el-Furkân Sûresi*, 25/22.
418 *Islâhu'l-mantık*, vr. 4 b.; *Mufredât*, s. 156. Âyet için bkz. *el-Fecr Sûresi*, 89/5.
419 *A.g.e.*, vr. 5 a.; *Mufredât*, göst. yer. Âyet için bkz. *el-Hicr Sûresi*, 15/80.
420 *Cemhera*, I, 216; *Mekâyis*, II, 36. Âyet için bkz. *el-Enbiyâ' Sûresi*, 21/96.

mak" mânâsına olduğuna: ﴿مَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ ٱلآَخِرَةِ﴾ *"Âhiret kazancı isteyenin (kazancını artırırız)"* âyetiyle;[421]

7- اَلْحَرْثُ kelimesinin, "nikah, cima" mânâsına gelişine: ﴿فَأْتُوا حَرْثَكُمْ أَنَّى شِئْتُمْ﴾ *"(Kadınlarınız sizin tarlalarınızdır.) O halde tarlalarınıza dilediğiniz gibi gelin"* âyetiyle;[422]

8- اَلْحُرُّ kelimesinin, "hür, özgür, âzatlı" anlamına gelişine: ﴿نَذَرْتُ لَكَ مَا فِي بَطْنِي مُحَرَّراً﴾ *"(Hani İmrân'ın karısı: Rabbim) karnımdakini âzadlı bir kul olarak sana adadım…(demişti)"* âyetiyle;[423]

9- اَلْحِرْصُ mastarının, dördüncü babtan gelmekle beraber, ikinci babtan gelişinin çoğunlukta olduğuna: ﴿إِنْ تَحْرِصْ عَلَى هُدَاهُمْ﴾ *"Sen onların hidâyet bulmalarına ne kadar hırs göstersen de (hiç şüphe yok ki, Allah dalâlette bırakacağı kimselere hidâyet etmez)"* âyetiyle[424];

10- اَلْحَثُّ mastarının, "öldürmek" mânâsına gelişine: ﴿إِذْ تَحُثُّونَهُمْ بِإِذْنِهِ﴾ *"… Onun izniyle kafirleri kırıp biçiyorsunuz…"* âyetiyle;[425]

11- حَصْحَصَ الشَّيْءُ fiilinin, "ortaya çıkmak, zâhir olmak" mânâsına gelişine: ﴿اَلآنَ حَصْحَصَ الْحَقُّ﴾ *"(Aziz'in karısı şöyle dedi:) Şimdi hak ortaya çıktı"* âyetiyle;[426]

12- اَلْحَافِرَةُ kelimesinin, "işin başı" mânâsında kullanıldığına: ﴿أَ إِنَّا لَمَرْدُودُونَ فِي الْحَافِرَةِ﴾ *"(Onlar derler ki:) Biz eski hâlimize mi döndürüleceğiz?"* âyetiyle[427];

13- حَفَّ الْقَوْمُ بِفُلاَنٍ filinin, "kuşatmak" mânâsına gelişine: ﴿وَ تَرَى الْمَلاَئِكَةَ حَافِّينَ مِنْ حَوْلِ الْعَرْشِ﴾ *"Melekleri görürsün ki, Rablerine hamd ile tesbih ederek Arşın etrafını kuşatmışlardır"* âyetiyle;[428]

14- اَلْحُوبُ وَالْحَوْبُ kelimesinin, "günah" mânâsına gelişine: ﴿حُوباً كَبِيراً﴾

421 *Cemhera*, II, 35. Âyet için bkz. *eş-Şûrâ* Sûresi, 42/20.
422 *A.g.e.*, göst. yer. Âyet için bkz. *el-Bakara Sûresi*, 2/223.
423 *A.g.e.*, I, 58. Âyet için bkz. *Âl-i 'İmrân Sûresi*, 3/35.
424 *A.g.e.*, I, 134; *Mekâyis*, II, 40. Âyet için bkz. *en-Nahl Sûresi*, 16/37.
425 *Cemhera*, I,59; *Mekâyis*, II 9; el-Kâlî, *el-Emâlî*, I, 176. Âyet için bkz. *Âl-i 'İmrân*, 3/152.
426 *Cemhera*, I, 137; *Mekâyis*, II, 12. Âyet için bkz. *Yûsuf Sûresi*, 12/51.
427 *Mekâyis*, II, 85; *Fikhu l-luğa* s. 54. Âyet için bkz. *en-Nâzi'ât Sûresi*, 79/10.
428 *Mekâyis*, II, 15; *Muhtâr*, s. 145. Âyet için bkz.*ez-Zumer Sûresi*, 39/75.

[حَوْباً كَبِيراً]﴾ *"(...Onların mallarını kendi mallarınıza katarak yemeyin. Çünkü bu) büyük bir günahtır"* âyetiyle;[429]

15- اِسْتَحْوَذَ عَلَيْهِ fiilinin, "gâlip gelmek" mânâsına gelişine: ﴿اِسْتَحْوَذَ عَلَيْهِمُ الشَّيْطَانُ﴾ *"Şeytan onları istila etmiş, (artık onlara Allah'ı anmayı bile unutturmuştur"* âyetiyle;[430]

16- اَلْحِوَلُ kelimesinin, "ayrılmak, bir yerden başka bir yere gelmek" mânâsına gelen bir mastar olduğuna: ﴿لاَ يَبْغُونَ عَنْهَا حِوَلاً﴾ *"Oradan ayrılmak da istemezler"* âyetiyle[431] istişhâd edilmiştir.

VII- اَلْخَاءُ : ***el-Hâ***

اَلْخَلْفُ kelimesinin, "kötü nesil, kötü evlat" mânâsına olduğuna: ﴿فَخَلَفَ مِنْ بَعْدِهِمْ خَلْفٌ﴾ *"Ardlarından yerlerine kötü kimseler gelip, (Kitâb'a mirasçı oldular...)"* âyetiyle[432] istişhâd edilmiştir.

VIII- اَلدَّالُ : ***ed-Dâl***

1- دَعَّ يَدُعُّ دَعّاً fiilinin, "azarlayıp kovmak" anlamına geldiğine: ﴿يَدُعُّ الْيَتِيمَ﴾ *"(İşte) yetimi azarlayıp iten ... (odur)"* âyetiyle;[433]

2- اَلدِّينُ kelimesinin, "ceza, karşılık" mânâsına olduğuna: ﴿مَلِكِ يَوْمِ الدِّينِ﴾ *"Hamd olsun ...ceza gününün tek sâhibi Allah'a"* âyetiyle;[434]

3-اَلدِّينُ kelimesinin, "hesap" mânâsına oluşuna da: ﴿مِنْهَا أَرْبَعَةٌ حُرُمٌ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ﴾ *"Onlardan dördü haram aylardır. İşte bu, en doğru hesaptır"* âyetiyle[435] istişhâd edilmiştir.

IX-اَلذَّالُ : ***ez-Zâl***

1- اَلذِّبْحُ kelimesinin, "kurbanlık, boğazlanacak hayvan" mânâsına gelişine: ﴿وَفَدَيْنَاهُ بِذِبْحٍ عَظِيمٍ﴾ *"Ona büyük bir kurbanlık fidye verdik"* âyetiyle;[436]

---

429 *Cemhera*, I, 231; *Mekâyis*, II, 113. Âyet ve kırâat için bkz. *en-Nisâ' Sûresi*, 4/2; *İthâf*, s. 221.
430 *el-Munsif*, III, 45. Âyet için bkz. *el-Mucâdele Sûresi*, 58/19.
431 *A.g.e.*, III, 60. *Muhtâr*, s. 163. Âyet için bkz. *el-Kehf Sûresi*, 18/108.
432 el-Kâlî, *el-Emâlî*, I , 158. Âyet için bkz. *el-A'râf Sûresi*, 7/163.
433 *Cemhera*, I, 74; *Muhtâr*, s. 205; Âyet için bkz. *el-Mâ'ûn Sûresi*, 107/7.
434 *Te'vîl*, s. 453; *Cemhera*, II, 306. Âyet için bkz. *el-Fâtiha Sûresi*, 1/4.
435 *Te'vîl*, s. 454; krş. el-Kâlî, *el-Emâlî*, II, 295. Âyet için bkz. *et-Tevbe Sûresi*, 9/36.
436 *Esâs*, s. 202; *Cemhera*, I, 217. Âyet için bkz. *es-Sâffât Sûresi*, 37/107.

2-اَلذِّكْرُ kelimesinin, "şan, şeref" anlamında olduğuna: ﴿وَإِنَّهُ لَذِكْرٌ لَكَ وَلِقَوْمِكَ﴾ *"Şüphe yok ki, o Kur'ân, senin için de kavmin için de kesin bir şereftir"* âyetiyle;[437]

3- اَلذُّهُولُ kelimesinin, "başka bir şeye dalarak bir şeyden gaflet etmek" mânâsına olduğuna: ﴿يَوْمَ تَرَوْنَهَا تَذْهَلُ كُلُّ مُرْضِعَةٍ عَمَّا أَرْضَعَتْ﴾ *"Onu göreceğiniz gün, emzikli her kadın kendi başının derdiyle emzirdiğini unutup geçer…"* âyetiyle[438] istişhâd edilmiştir.

X- اَلرَّاءُ : ***er-Râ***

1-اَلرِّجْزُ kelimesinin, "azap" mânâsına olduğuna: ﴿فَلَمَّا كَشَفْنَا عَنْهُمُ الرِّجْزَ﴾ *"(Vaktaki biz kendilerinin erişebilecekleri bir müddete kadar) onlardan azabı kaldırdık"* âyetiyle;[439]

2-اَلرَّجْعُ kelimesinin, "yağmur" anlamında olduğuna: ﴿وَالسَّمَاءِ ذَاتِ الرَّجْعِ﴾ *"Andolsun o yağmur sâhibi göğe… "* âyetiyle;[440]

3- اَلرَّفَثُ kelimesinin, "kötü söz" mânâsına gelişine: ﴿فَلاَ رَفَثَ وَلاَ فُسُوقَ وَلاَ جِدَالَ فِي الْحَجِّ﴾ *"… Artık hacda kötü söz söylemek, günah işlemek, kavga etmek yoktur"* âyetiyle;[441]

4- اَلرِّكْزُ kelimesinin, "tıkırtı, hışırtı, ses" mânâsına gelişine: ﴿أَوْ تَسْمَعُ لَهُمْ رِكْزاً﴾ *"… Yahut onların gizli bir sesini bile işitiyor musunuz?"* âyetiyle;[442]

5- اَلرَّمِيمُ kelimesinin, "çürümüş kemik" anlamında olduğuna: ﴿قَالَ مَنْ يُحْيِي الْعِظَامَ وَ هِيَ رَمِيمٌ﴾ *"(O kendi yaradılışını unutarak bize bir misal getirdi:) Bu çürümüş kemiklere kim can verecekmiş? (dedi)"* âyetiyle;[443]

6- اَلرَّهْنُ kelimesinin çoğulunun *er-ruhunu* [اَلرُّهُنُ] ve *er-rihânu* [اَلرِّهَانُ] şeklinde geldiğine: ﴿فَرِهَانٌ مَقْبُوضَةٌ [فَرُهُنٌ مَقْبُوضَةٌ]﴾ *"…O vakit borçludan alınan rehinler de yeter"* âyetiyle;[444]

---

437 *Esâs*, s. 205; krş. *Muhtâr*, s. 232 v.d. Âyet için bkz. *ez-Zuhruf Sûresi*, 43/44.
438 *el-Kâmil*, II, 299. Âyet için bkz. *el-Haccc Sûresi*, 22/2.
439 *Cemhera*, II, 74; krş., s.234. Âyet için bkz. *el-A'râf Sûresi*, 7/135.
440 *Mekâyis*, II, 491; *Muhtâr*, göst. yer. Âyet için bkz. *et-Târık Sûresi*, 86/11.
441 *Cemhera*, II, 40. Âyet için bkz. *el-Bakara Sûresi*, 2/197.
442 *A.g.e.*, II, 324; *Muhtâr*, s. 254. Âyet için bkz. *Meryem Sûresi*, 19/98.
443 *Mekâyis*, II, 379; *Muhtâr*, s. 257. Âyet için bkz. *Yâsîn Sûresi*, 36/78.
444 *Cemhera*, II, 421. Âyet ve kırâat için bkz. *el-Bakara Sûresi*, 2/283; *İthâf*, s. 199.

7- اَلرِّيحُ kelimesinin, "galebe, kuvvet" anlamında olduğuna: ﴿فَتَفْشَلُوا وَتَذْهَبَ رِيحُكُمْ﴾ *"Sonra korku ile zaafa düşersiniz, kuvvetiniz kesilip gider"* âyetiyle;[445]

8- اَلرِّيعُ kelimesinin, "yüksek yer" anlamında olduğuna: ﴿أَ تَبْنُونَ بِكُلِّ رِيعٍ آيَةً تَعْبَثُونَ﴾ *"Siz her yüksek yerde bir alâmet bina edip eğlenir misiniz?"* âyetiyle[446] istişhâd edilmiştir.

XI- اَلزَّاءُ : ***ez-Zâ***

1- اَلزَّعِيمُ kelimesinin, "kefil" mânâsına olduğuna: ﴿وَ أَنَا بِهِ زَعِيمٌ﴾ *"...Ben de buna kefilim"* âyetiyle;[447]

2- اَلزَّوْجُ kelimesinin, "sınıf, çeşit" anlamında olduğuna: ﴿خَلَقَ الْأَزْوَاجَ كُلَّهَا مِمَّا تُنْبِتُ الْأَرْضُ﴾ *"Yerin yetiştirdiklerinden... bütün sınıfları yaratan (noksanlardan münezzehtir)"* âyetiyle;[448]

3- تَزَيَّلُوا fiilinin, "birbirinden ayrılmak" anlamında olduğuna: ﴿لَوْ تَزَيَّلُوا﴾ *"...Eğer onlar seçilip ayrılmış olsalardı..."* âyetiyle[449] istişhâd edilmiştir.

XII- اَلسِّينُ : ***es-Sîn***

1- اَلسُّدُّ kelimesinin, "ufku kuşatan çekirge sürüsü" mânâsına gelişine: عَلَى أَنْ تَجْعَلَ بَيْنَنَا وَ بَيْنَهُمْ سُدّاً *"Bizimle onlar arasına çekirge sürüsü koyman üzerine(âyete göre: bir sed yapman üzerine) (sana bir vergi verelim mi?"* kırâatiyle;[450]

2- اَلسُّرَى mastarının, "gece yürümek" mânâsına gelişine: ﴿وَاللَّيْلِ إِذَا يَسْرِ﴾ *"Andolsun gelip geçeceği zaman geceye ..."* âyetiyle;[451]

3- اَلسِّفْرُ ج اَلْأَسْفَارُ kelimesinin, "kitap" mânâsına gelişine: ﴿كَمَثَلِ الْحِمَارِ يَحْمِلُ أَسْفَاراً﴾ *"(Kendilerine Tevrat verildiği halde, onun gereğini yapmayanların durumu) sırtına kitap yüklenmiş merkebin durumu gibidir"* âyetiyle;[452]

---

[445] *Mekâyis*, II, 464; *Muhtâr*, s. 262. Âyet için bkz. *el-Enfâl Sûresi*, 8/46.
[446] A.*g.e.*, II, 468; *Muhtâr*, s. 266. Âyet için bkz. *eş-Şu'arâ' Sûresi*, 26/128.
[447] *Cemhera*, III, 7; *Mekâyis*, III, 11. Âyet için bkz. *Yûsuf Sûresi*, 12/72.
[448] *Te'vîl*, s. 498; *Mekâyis*, III, 35. Âyet için bkz. *Yâsîn Sûresi*, 36/36.
[449] *el-Munsif*, III, 63; krş. *Mekâyis*, III, 41. Âyet için bkz. *el-Feth Sûresi*, 48/25.
[450] *Cemhera*, I, 72; krş. *Mekâyis*, III, 66. Âyet ve kırâat için bkz. *el-Kehf*, 18/94; *İthâf*, s. 355 v.d.
[451] *el-Kâmil*, I, 104; krş. *Mekâyis*, III, 154. Âyet için bkz. *el-Fecr Sûresi*, 89/4.
[452] *Cemhera*, II, 333; *Muhtâr*, s. 300. Âyet için bkz. *el-Cum'a Sûresi*, 62/5.

4- اَلْمِسْكِينُ kelimesinin, "nisaba mâlik olmayan fakir" mânâsına gelişine: ﴿فَكَانَتْ لِمَسَاكِينَ يَعْمَلُونَ فِي الْبَحْرِ﴾ *"Gemiye gelince o, denizde iş yapan yoksullarındı"* âyetiyle;[453]

5-اَلسَّامِدُ kelimesinin, "gafil, oyuna dalmış" mânâsına gelişine: ﴿وَأَنْتُمْ سَامِدُونَ﴾ *"Siz gafil ve oyuna dalmış adamlarsınız"* âyetiyle;[454]

6- اَلسَّمُّ kelimesinin, "bir şeyin deliği" mânâsına gelişine: ﴿حَتَّى يَلِجَ الْجَمَلُ فِي سَمِّ الْخِيَاطِ﴾ *"... Onlar deve iğnenin deliğinden geçmedikçe Cennete de giremezler"* âyetiyle;[455]

7- اَلسَّنَةُ ج السِّنِينَ kelimesinin, "kıtlık, kurak" mânâsına gelişine: ﴿وَلَقَدْ أَخَذْنَا آلَ فِرْعَوْنَ بِالسِّنِينَ﴾ *"Andolsun ki biz Fir'avn hanedânını, düşünüp ibret alsınlar diye, yıllarca kıtlıkla, mahsullerin kıtlığı ile tutup sıktık"* âyetiyle;[456]

8- سَنَا kelimesinin, "ışık, aydınlık" mânâsına olduğuna: ﴿يَكَادُ سَنَا بَرْقِهِ يَذْهَبُ بِالْأَبْصَارِ﴾ *"... Onun şimşeğinin parıltısı, neredeyse gözleri çalıp kamaştırır"* âyetiyle;[457]

9- اَلسِّوَارُ kelimesinin, "bilezik" mânâsına olup, çoğulunun *esâviru* [أَسَاوِرُ] olarak gelişine: ﴿يُحَلَّوْنَ فِيهَا مِنْ أَسَاوِرَ مِنْ ذَهَبٍ﴾ *"...Orada altın bileziklerle bezenirler"* âyetiyle;[458]

10- اَلسُّوَى kelimesinin, "düz" mânâsına gelişine: ﴿مَكَاناً سُوًى﴾ *"(...ne bizim caymayacağımız) düz bir yer olsun (dedi)"* âyetiyle;[459]

11- سَوَاءُ الشَّيْءِ kelimesinin,"bir şeyin ortası" mânâsına gelişine: ﴿فِي سَوَاءِ الْجَحِيمِ﴾ *"(Derken o bizzat kalkıp bunu) O çılgın ateşin ortasında (gördü)"* âyetiyle[460] istişhâd edilmiştir.

---

453 *Cemhera*, III, 47; *Fikhu l-luğa* s. 85. Âyet için bkz. *el-Kehf Sûresi*, 18/79.
454 *A.g.e.*, II, 265; *Mekâyis*, III, 100. Âyet için bkz. *en-Neml Sûresi*, 53/61.
455 *Cemhera*, I, 95; *Mekâyis*, III, 62. Âyet için bkz. *el-A'râf Sûresi*, 7/40.
456 *el-Kâmil*, IV, 5. Âyet için bkz. *el-A'râf Sûresi*, 7/130.
457 *A.g.e.*, I, 195, 200, III, 137; *Mekâyis*, III, 104. Âyet için bkz. *en-Nûr Sûresi*, 24/43.
458 *Cemhera*, III, 248; *Muhtâr*, s. 320. Âyet için bkz. *el-Kehf Sûresi*, 18/31.
459 *Cemhera*, I, 178; *Muhtâr*, s. 323. Âyet için bkz. *Tâhâ Sûresi*, 20/58.
460 *Cemhera*, göst. yer.; *el-Ezdâd*, s. 26; *Mekâyis*, III, 112; *Muhtâr*, s.323. Âyet için bkz. *es-Sâffât Sûresi*, 37/55.

XIII- اَلشِّينُ : *eş-Şîn*

1- اَلشَّجَرُ kelimesinin, "gövdesi üzerinde yükselen bitki türü; ağaç" anlamında olduğuna: ﴿وَالنَّجْمُ وَالشَّجَرُ يَسْجُدَانِ﴾ *"Sâkı olmayan nebat da, ağaç da O'na secde ederler"* âyetiyle;[461]

2- شَحَنَ السَّفِينَةَ fiilinin, "gemiyi doldurmak" mânâsına olduğuna: ﴿فِي الْفُلْكِ الْمَشْحُونِ﴾ *"... ve dolu gemilerde ..."* âyetiyle;[462]

3- اَلشَّطْرُ kelimesinin, "yön, taraf" mânâsına olduğuna: ﴿فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَ حَيْثُمَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ﴾ *"Namazda yüzünü artık Mescid-i Haram tarafına çevir. Ey mü'minler siz de nerede olursanız, namazda yüzlerinizi oraya çeviriniz"* âyetiyle;[463]

4- اَلشَّعْبُ ج الشُّعُوبُ kelimesinin, "millet, büyük topluluk" mânâsına olduğuna: ﴿يَاأَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَ أُنْثَى وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوباً وَ قَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا﴾ *"Ey insanlar, hakikat biz sizi, bir erkekle bir dişiden yarattık. Sizi sırf biri birinizle tanışasınız diye, büyük büyük cemaatlere, küçük küçük kabîlelere ayırdık"* âyetiyle;[464]

5- اَلشِّقُّ kelimesinin, "meşakkat, güçlük" mânâsına olduğuna: ﴿إِلاَّ بِشِقِّ الأَنْفُسِ﴾ *"(Onlar sizin) kendi kendinize zor varacağınız (bir memlekete yüklerini taşırlar)"* âyetiyle;[465]

6- اَلشَّكْلُ kelimesinin,"cins" mânâsına gelişine: ﴿وَ آخَرُ مِن شَكْلِهِ أَزْوَاجٌ﴾ *"Onun cinsinden başka nevi azaplar da vardır"* âyetiyle;[466]

7- اَلشُّوَاظُ kelimesinin, "dumansız alev" mânâsına olduğuna: ﴿شُوَاظٌ مِنْ نَارٍ﴾ *"(Üzerine ateşten) dumansız bir alevle (kara bir duman salıverilecek)"* âyetiyle[467] istişhâd edilmiştir.

XIV- اَلصَّادُ : *es-Sâd*

1- اَلتَّصْدِيَةُ kelimesinin, "el çırpmak" mânâsına olduğuna: ﴿وَ مَا كَانَ﴾

---

461 *Edebu'l-kâtib*, s. 78: *el-Kâmil*, II, 246; *Mekâyis*, III, 246. Âyet için bkz. *er-Rahmân Sûresi*, 55/6.

462 *Cemhera*, II, 160; *Muhtâr*, s. 331. Âyet için bkz. *eş-Şu'arâ' Sûresi*, 26/119.

463 *el-Kâmil*, I, 192, II, 278; *Mekâyis*, III, 187. Âyet için bkz. *el-Bakara Sûresi*, 2/144.

464 *Cemhera*, I, 292; *Mekâyis*, III, 191. Âyet için bkz. *el-Hucurât Sûresi*, 49/13.

465 *Cemhera*, I, 98; *Islâhu'l-mantık*, vr. 1 b. ; *Mekâyis*, III, 171. Âyet için bkz. *en-Nahl Sûresi*, 16/7.

466 *Cemhera*, III, 68. Âyet için bkz. *Sâd Sûresi*, 38/58.

467 *Mekâyis*, III, 228. Âyet için bkz. *er-Rahmân Sûresi*, 55/35

﴿صَلاَتُهُمْ عِنْدَ الْبَيْتِ إِلاَّ مُكَاءً وَ تَصْدِيَةً﴾ *"Onların Beyt-i Şerif huzurundaki duâları, ıslık çalmaktan, el çırpmaktan başka bir şey değildir"* âyetiyle;[468]

2- اَلصِّنْوُ ج الصِّنْوَانُ kelimesinin asıl mânâsının, "aynı kökten çıkan iki hurma ağacından her biri" demek olduğuna: ﴿وَنَخِيلٌ صِنْوَانٌ وَ غَيْرُ صِنْوَانٍ﴾ *"(Arzda birbirine komşu kıtalar vardır.) üzüm bağları, ekinler, çatallı ve çatalsız hurmalıklar ki, (hepsi bir su ile sulanıyor)"* âyetiyle;[469]

3- اَلصَّيَاصِي kelimesinin, "kaleler" mânâsına olduğuna: ﴿وَ مِنْ صَيَاصِيهِمْ﴾ *"(...bunları da yüreklerine korku düşürerek) kalelerinden (indirdi)"* âyetiyle[470] istişhâd edilmiştir.

XV- اَلضَّادُ : ***ez- Zâd***

1- ضَرَبَ فُلاَنٌ فِي الْأَرْضِ ضَرْباً وَ ضَرَبَاناً fiilinin, "ticaret ve savaş için sefere çıkmak" mânâsına olduğuna: ﴿إِذَا ضَرَبْتُمْ فِي الْأَرْضِ﴾ *"Yer yüzünde sefere çıkacağınız zaman..."* âyetiyle;[471]

2- اَلضِّغْثُ kelimesinin, "demet" anlamında olduğuna: ﴿وَ خُذْ بِيَدِكَ ضِغْثاً فَاضْرِبْ بِهِ﴾ *"Eline bir demet sap alıp onunla vur"* âyetiyle;[472]

3- اَلْأَضْغَاثُ kelimesinin, "tevili mümkün olmayan rüya" mânâsına geldiğine: ﴿أَضْغَاثُ أَحْلاَمٍ﴾ *"(onlara dediler ki:) Bunlar karma karışık düşlerdir."* âyetiyle;[473]

4- ضَمَّ الشَّيْءَ يَضُمُّهُ ضَمّاً fiilinin, "toplamak, eklemek" mânâsında kullanıldığına: ﴿وَاضْمُمْ إِلَيْكَ جَنَاحَكَ مِنَ الرَّهْبِ﴾ *"Korkudan kanat gibi açılan ellerini kendine (birbirine) kavuştur"* âyetiyle;[474]

5- اَلضَّنِينُ kelimesinin, "çok cimri, bahîl" anlamında olduğuna: ﴿وَ مَا هُوَ عَلَى الْغَيْبِ بِضَنِينٍ﴾ *"O, gaybden dolayı asla cimri değildir"* âyetiyle;[475]

---

468 *A.g.e.*, III, 341. Âyet için bkz. *el-Enfâl Sûresi*, 8/35.
469 *A.g.e.*, III, 312; *Muhtâr*, s. 371. Âyet için bkz. *er-Ra'd Sûresi*, 13/4.
470 *Cemhera*, I, 183. Âyet için bkz. *el-Ahzâb Sûresi*, 33/26.
471 *A.g.e.*, I, 261; *Mekâyis*, III, 398. Âyet için bkz. *en-Nisâ' Sûresi*, 4/101.
472 *Cemhera*, II, 43. Âyet için bkz. *Sâd Sûresi*, 38/44.
473 *A.g.e.*, göst. yer. Âyet için bkz. *Yûsuf Sûresi*, 12/44.
474 *A.g.e.*, I, 106. Âyet için bkz. *el-Kasas Sûresi*, 28/32.
475 *A.g.e.*, I, 111. Âyet için bkz. *et-Tekvîr Sûresi*, 81/24.

XVI- اَلطَّاءُ : ***et-Tâ***

1- اَلطَّبَقُ kelimesinin, "örtü, tabaka" anlamında olduğuna: ﴿لَتَرْكَبُنَّ طَبَقاً عَنْ طَبَقٍ﴾ *"Siz ey insanlar, hiç şüphesiz Kıyâmetin tabaka tabaka korkunç duraklarına bineceksiniz"* âyetiyle;[476]

2- اَلتَّطْفِيفُ kelimesinin, "tartıda noksanlık yapmak" anlamında bir mastar olduğuna: ﴿وَيْلٌ لِلْمُطَفِّفِينَ﴾ *"Ölçmekte ve tartıda hile yapanların vay haline!"* âyetiyle;[477]

3- اَلطَّلُّ kelimesinin, "hafif yağmur, çisenti" mânâsına gelişine: ﴿فَإِنْ لَمْ يُصِبْهَا وَابِلٌ فَطَلٌّ﴾ *"... Ona bol bir yağmur düşmese de, hiç olmazsa onda bir çisenti bulunur..."* âyetiyle[478] istişhâd edilmiştir.

XVII- اَلظَّاءُ : ***ez-Zâ***

اَلظَّعْنُ kelimesinin, "göç" anlamında olduğuna: ﴿يَوْمَ ظَعْنِكُمْ وَ يَوْمَ إِقَامَتِكُمْ﴾ *"(Allah sizin için, hayvanların derilerinden) yolculukta ve ikamet zamanınızda (kolayca taşıyacağınız evler... var etmiştir)"* âyetiyle istişhâd edilmiştir.

XVIII- اَلْعَيْنُ : ***el'ayn***

1- عَثَا يَعْثُو عُثُوّاً fiilinin, "ifsat etmek, bozmak" anlamında olduğuna: ﴿وَ لاَ تَعْثَوْا فِي الْأَرْضِ مُفْسِدِينَ﴾ *"... Fakat yer yüzünde fesatçılar olarak bozgunculuk yapmayın"* âyetiyle;[479]

2- اَلْمَعَرَّةُ kelimesinin, "günah, vebal" anlamında olduğuna: ﴿مِنْهُمْ مَعَرَّةٌ بِغَيْرِ عِلْمٍ﴾ *"(Eğer Mekke'de kendilerini henüz tanımadığınız mümin erkeklerle, mümin kadınları bilmeyerek çiğneyip de) o yüzden bir vebal isabet edecek olmasaydı, (Allah size fetih için, elbet izin verirdi)"* âyetiyle;[480]

3- عَزَّ fiilinin, "galip gelmek, yenmek" mânâsına gelişine: ﴿وَ عَزَّنِي فِي الْخِطَابِ﴾ *"... ve tartışmada beni yendi"* âyetiyle;[481]

476 A.g.e., I, 307; *Mekâyis*, III, 439. Âyet için bkz. *el-İnşikâk Sûresi*, 84/19.
477 *Cemhera*, I, 107. Âyet için bkz. *el-Mutaffifîn Sûresi*, 83/1.
478 A.g.e., I, 108. Âyet için bkz. *el-Bakara Sûresi*, 2/265.
479 *Cemhera*, III, 431; *Muhtâr*, s. 412. Âyet için bkz. *el-Bakara Sûresi*, 2/60.
480 *Mekâyis*, IV, 34. Âyet için bkz. *el-Feth Sûresi*, 48/25.
481 *el-Kâmil*, IV, 39. Âyet için bkz. *Sâd Sûresi*, 38/23.

4- اَلْمَعْكُوفُ kelimesinin, "alı konmuş, mahpus" anlamında olduğuna: ﴿وَالْهَدْيَ مَعْكُوفاً أَنْ يَبْلُغَ مَحِلَّهُ﴾ *"(Onlar inkâr edenlerdir; sizi Mescid-i Haram'ı ziyaretten) ve bağlı kurbanları yerlerine getirmekten (alıkoyanlardır)"* âyetiyle;[482]

5- اَلعَلَمُ ج اْلأَعْلاَمُ kelimesinin, "dağ" mânâsına gelişine: ﴿وَلَهُ الْجَوَارِ الْمُنْشَآتُ فِي الْبَحْرِ كَاْلأَعْلاَمِ﴾ *"Denizlerde yüksek dağlar gibi yükselen gemiler de O'nun"* âyetiyle;[483]

6- اَلْعَوْرَةُ kelimesinin, "düşmanın sızmasından korkulan zayıf yer" mânâsına gelişine: ﴿إِنَّ بُيُوتَنَا عَوْرَةٌ﴾ *"(Onlardan bir grup, Peygamberden) evlerimiz düşmânâ açıktır (diyerek izin istemişlerdir)"* âyetiyle[484];

7- اَلْعَيْلَةُ kelimesinin, "hacet, ihtiyaç, fakirlik" mânâsına olduğuna: ﴿وَ إِنْ خِفْتُمْ عَيْلَةً فَسَوْفَ يُغْنِيكُمُ اللّٰهُ مِنْ فَضْلِهِ إِنْ شَاءَ﴾ *"... Eğer fakirlikten korkarsanız, Allah dilerse sizi yakında kendi fazlından zenginleştirir"* âyetiyle[485] istişhâd edilmiştir.

XIX- اَلْغَيْنُ : *el-Ğayn*

1- اَلْغُلُوُّ mastarının, "haddi aşmak" anlamında geldiğine: ﴿وَلاَ تَغْلُوا فِي دِينِكُمْ﴾ *"Ey ehl-i kitap dininiz hususunda haddi aşmayın"* âyetiyle;[486]

2- غَوَى الرَّجُلُ يَغْوِي غَيّاً fiilinin, "sapmak, şaşıp kalmak" mânâsına gelişine: ﴿وَ عَصَى آدَمُ رَبَّهُ فَغَوَى﴾ *"Adem Rabbine karşı geldi de şaşıp kaldı"* âyetiyle[487] istişhâd edilmiştir.

XX- اَلْفَاءُ : *el-Fâ*

1- فَتَحَ فُلاَنٌ بَيْنَ بَنِي فُلاَنٍ fiilinin, "aralarında hükmetmek" anlamında olduğuna: ﴿اَلْفَتَّاحُ الْعَلِيمُ﴾ *"O, her şeyi kemaliyle bilen en büyük hâkimdir"* âyetiyle;[488]

---

482 *Mekâyis*, IV, 109; *Muhtâr*, s. 449. Âyet için bkz. *el-Feth Sûresi*, 48/25.
483 *el-Kâmil*, III, 46 v.d. Âyet için bkz. *er-Rahmân Sûresi*, 55/24.
484 *Cemhera*, II, 390; krş. *Mekâyis*, IV, 185 v.d. Âyet için bkz. *el-Ahzâb Sûresi*, 33/13.
485 *el-Munsif*, III, 64; Mekâyis, IV, 198. Âyet için bkz. *et-Tevbe Sûresi*, 9/28.
486 *Cemhera*, III, 150. Âyet için bkz. *en-Nisâ' Sûresi*, 4/171 *el-Mâ'ide* Sûresi, 5/77.
487 *A.g.e.*, I, 185. Âyet için bkz. *Tâhâ Sûresi*, 20/121.
488 *A.g.e.*, II, 4. Âyet için bkz. *Sebe' Sûresi*, 34/26.

2- اَلْمَفْتَحُ kelimesinin, bazı lûgatçılara göre, "hazine" anlamında olduğuna: ﴿مَا إِنَّ مَفَاتِحَهُ لَتَنُوءُ بِالْعُصْبَةِ﴾ *"(Biz ona öyle hazineler verdik ki,) onun hazinelerini taşımak, güçlü kuvvetli bir cemaate ağır geliyordu"* âyetiyle;[489]

3- اَلْفُرَاتُ kelimesinin, "susuzluğu kesen tatlı su" anlamında olduğuna: ﴿هَذَا عَذْبٌ فُرَاتٌ سَائِغٌ شَرَابُهُ﴾ *"(İki denizin suyu bir olmaz) şu tatlıdır, susuzluğu keser, içimi boğazdan kolay geçer..."* âyetiyle;[490]

4- فَرَغَ إِلَى الشَّيْءِ fiilinin, "kastetmek, yönelmek" mânâsına geldiğine: ﴿سَنَفْرُغُ لَكُمْ أَيُّهَا الثَّقَلَانِ﴾ *"Ey ins ve cin, ileride sizin hesabınızı görmeye yöneleceğiz"* âyetiyle;[491]

5- فَزَّعَ عَنْهُ fiilinin, "açmak; korkuyu söküp atmak" anlamında olduğuna: ﴿إِذَا فُزِّعَ عَنْ قُلُوبِهِمْ﴾ *"... (Nihâyet ona izin çıkıp da) kalplerinizden korku giderildiği zaman (birbirine: Rabbimiz ne buyurdu? derler)"* âyetiyle;[492]

6- فَكَّهُ fiilinin, "salıvermek, azad etmek" mânâsına olduğuna: ﴿فَكُّ رَقَبَةٍ﴾: O, kul azad etmektir" âyetiyle[493] istişhâd edilmiştir.

XXI- اَلْقَافُ : ***el-Kâf***

1- اَلْقَبَسُ kelimesinin, "meşale, kor" mânâsına gelişine: ﴿لَعَلِّي آتِيكُمْ مِنْهَا بِقَبَسٍ﴾ *"...Belki ondan size bir kor getiririm..."* âyetiyle;[494]

2-اَلْقَتَرَةُ kelimesinin, "toz, duman" mânâsına olduğuna: ﴿تَرْهَقُهَا قَتَرَةٌ﴾ *"Onu da bir karanlık ve siyahlık kaplayacaktır"* âyetiyle;[495]

3-قَسَطَ الرَّجُلُ fiilinin, "haktan ayrılmak" mânâsına olduğuna: ﴿وَأَمَّا الْقَاسِطُونَ فَكَانُوا لِجَهَنَّمَ حَطَباً﴾ *"Zulmedenlere gelince, onlar da Cehennem'e odun oldular"* âyetiyle;[496]

---

489 A.g.e., göst. yer. Âyet için bkz. *el-Kasas Sûresi*, 28/76.
490 *Edebu'l-kâtib*, s. 139. Âyet için bkz. el-*Fâtır Sûresi*, 35/12.
491 *Cemhera*, I, 325; krş. *Mekâyis*, IV, 493. Âyet için bkz. *er-Rahmân Sûresi*, 55/31.
492 *Cemhera*, I, 117. Âyet için bkz. *el-Beled Sûresi*, 90/13.
493 *Cemhera*, III, 6; *Muhtâr*, s. 503. Âyet için bkz. *Sebe' Sûresi*, 34/23.
494 *Mekâyis*, V, 48. Âyet için bkz. *Tâhâ Sûresi*, 20), 10.
495 *Cemhera*, II, 12; *Muhtâr*, s. 521. Âyet için bkz. *'Abese Sûresi*, 80/41.
496 *Cemhera*, III, 441; *Muhtâr*, s. 534. Âyet için bkz. *el- Cinn Sûresi*, 72/15.

4- أَقْسَطَ fiilinin, "âdil olmak" anlamında olduğuna: ﴿إِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ﴾ *"Çünkü Allah adâlet sahiplerini sever"* âyetiyle;[497]

5- اَلْقَسْوَةُ kelimesinin, "taş yüreklilik, katı kalplilik" anlamında olduğuna, ﴿ثُمَّ قَسَتْ قُلُوبُكُمْ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ فَهِيَ كَالْحِجَارَةِ أَوْ أَشَدُّ قَسْوَةً﴾ *"Sonra bunun arkasından, yine kalpleriniz katılaştı. Şimdi o, taş gibi yahut daha da katı"* âyetiyle;[498]

6- اَلْقَصَصُ kelimesinin, "iz takibi, ardından gitme" mânâsına olduğuna: ﴿فَارْتَدَّا عَلَى آثَارِهِمَا قَصَصاً﴾ *"...Şimdi izlerinin üstünde gerisin geri döndüler"* âyetiyle;[499]

7- اَلْقِطْرُ kelimesinin, "bakır" anlamında olduğuna: ﴿وَ أَسَلْنَا لَهُ عَيْنَ الْقِطْرِ﴾ *"... Erimiş bakır madenini ona sel gibi akıttık"* âyetiyle;[500]

8- اَلْمَقَالِيدُ :kelimesinin, "hazineler" mânâsına olduğuna: ﴿لَهُ مَقَالِيدُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ﴾ *"Göklerin ve yerin hazineleri O'nundur"* âyetiyle;[501]

9- اَلْقَمْطَرُ kelimesinin, "şiddetli, çetin" anlamında olduğuna: ﴿إِنَّا نَخَافُ مِنْ رَبِّنَا يَوْماً عَبُوساً قَمْطَرِيراً﴾ *"Doğrusu biz çok asık suratların bulunacağı çetin bir günde Rabbimizden korkarız, derler"* âyetiyle;[502]

10- اَلْقُنُوتُ kelimesinin, "taat, itaat, saygı" anlamına geldiğine: ﴿وَ الْقَانِتِينَ وَالْقَانِتَات﴾ *"... taata devam eden erkeklerle, taata devam eden kadınlar..."* âyetiyle;[503]

11- اَلْقُنُوتُ فِي الصَّلاَةِ kelimesinin, "kıyamı uzatmak" mânâsına geldiğine: ﴿وَقُومُوا لِلّٰهِ قَانِتِينَ﴾ *"Allah'ın dîvanına tam huşû ve taatle durun"* âyetiyle;[504]

12- اَلْمُقِيتُ عَلَى الشَّيْءِ kelimesinin, "bir şeye muktedir, kâdir olan" anlamında olduğuna: ﴿وَكَانَ اللّٰهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ مُقِيتاً﴾ *"Allah her şeye kâdir ve nâzırdır"* âyetiyle[505] istişhâd edilmiştir.

497 *A.g.e.* ler, göst. yer.ler. Âyet için bkz. *el-Mâ'ide* Sûresi, 5/42.
498 *Mekâyis*, V, 87. Âyet için bkz. *el-Bakara Sûresi*, 2/74.
499 *Cemhera*, I, 101, III, 194; *Muhtâr*, s. 537. Âyet için bkz. *el-Kehf Sûresi*, 18/64.
500 *Edebu'l-kâtib*, s. 170. Âyet için bkz. *Sebe' Sûresi*, 34/12.
501 *Mekâyis*, V, 20. Âyet için bkz. *ez-Zumer Sûresi*, 39/63.
502 *el-Munsif*, III, 3. Âyet için bkz. *el-İnsânSûresi*, 76/10.
503 *Cemhera*, II, 26; *Te'vîl*, s. 452. Âyet için bkz. *el-Ahzâb Sûresi*, 33/35.
504 *A.g.e.* ler, göst. yer. ler. Âyet için bkz. *el-Bakara Sûresi*, 2/238.
505 *Cemhera*, II, 26; *Muhtâr*, s. 555. Âyet için bkz. *en-Nisâ' Sûresi*, 4/85.

XXII- اَلْكَافُ : ***el-Kâf***

1- اَلْكَبَدُ kelimesinin, "güçlük, meşakkat" anlamında olduğuna: ﴿لَقَدْ خَلَقْنَا الْاِنْسَانَ فِي كَبَدٍ﴾ *"Andolsun ki Biz insan oğlunu meşakkat içinde (zorluklara katlanacak şekilde) yarattık"* âyetiyle;[506]

2- كَدَحَ الرَّجُلُ كَدْحاً fiilinin, "çalışmak, kazanmak" mânâsına gelişine: ﴿إِنَّكَ كَادِحٌ إِلَى رَبِّكَ كَدْحاً﴾ *"Ey insan oğlu hakikat sen, Rabbine kavuşuncaya kadar durmayıp didineceksin"* âyetiyle;[507]

3- اَلْكُفْءُ kelimesinin, "eş, denk" manasına olduğuna: ﴿وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُواً أَحَدٌ﴾ *"Hiç bir şey O'nun dengi ve benzeri değildir"* âyetiyle;[508]

4- كِفَاتُ كُلِّ شَيْءٍ kelimesinin, "her şeyin konulduğu yer" anlamında olduğuna: ﴿أَلَمْ نَجْعَلِ الْأَرْضَ كِفَاتاً أَحْيَاءً وَأَمْوَاتاً﴾ *"Biz yer yüzünü dirilerin ve ölülerin toplantı yeri yapmadık mı?"* âyetiyle;[509]

5- اَلْكَافِرُ kelimesinin, "çiftçi, ekici" anlamında olduğuna: ﴿أَعْجَبَ الْكُفَّارَ نَبَاتُهُ﴾ *"(bunun misali) bitirdiği nebat, ekicilerin hoşuna giden (bir yağmur gibidir)"* âyetiyle;[510]

6- كَنَنْتُ الشَّيْءَ fiilinin, bazı lûgatçılara göre, "örtmek" anlamında olduğuna: ﴿كَأَنَّهُنَّ بَيْضٌ مَكْنُونٌ﴾ *"... ki bunlar kuş tüyüyle örtünüp, saklanmış yumurtalar gibidir"* âyetiyle;[511]

7- أَكْنَنْتُ الشَّيْءَ fiilinin ise, "kalbinde saklamak, sır tutmak" mânâsına gelişine: ﴿أَوْ أَكْنَنْتُمْ فِي أَنْفُسِكُمْ﴾ *"(...Böyle bir arzuyu) gönüllerinizde saklamanızda bir beis yoktur"* âyetiyle;[512]

8- كَهَرَ الشَّيْءَ : كَهْراً fiilinin, "azarlamak, menetmek" mânâsına olduğuna: ﴿فَأَمَّا الْيَتِيمَ فَلاَ تَكْهَرْ﴾ "O halde yetime gelince, sakın onu azarlama!" kırâatiyle[513] istişhâd edilmiştir.

---

506 *Cemhera*, I, 247; *Muhtâr*, s. 561. Âyet için bkz. *el-Beled Sûresi*, 90/4.
507 *Cemhera*, II, 124; *Muhtâr*, s. 564. Âyet için bkz. *el-İnşikâk Sûresi*, 84/6.
508 *Mekâyis*, V, 189. Âyet için bkz. *el-İhlâs Sûresi*, 112/4.
509 *Cemhera*, II, 24; ; *Muhtâr*, s. 573. Âyet için bkz. *el-Murselât Sûresi*, 77/25.
510 *Mekâyis*, V, 191. Âyet için bkz. *el-Hadîd Sûresi*, 57/20.
511 *Cemhera*, I, 120. Âyet için bkz. *es-Sâffât Sûresi*, 37/49.
512 *Islâhu'l-mantık*, vr. 79 b.; *Cemhera*, I, 120. Âyet için bkz. *el-Bakara Sûresi*, 2/235.
513 *Cemhera*, I, 414; *Mekâyis*, V, 144. Âyet ve kırâat için bkz. *ez-Zuhâ Sûresi*, 93/9; *İ'râbu selâsîn*, s. 122: İbnu Mes'ûd kırâati.

XXIII- اَلاَّمُ : *el-Lâm*

1- اَللَّبُوسُ kelimesinin, "zırh" anlamında olduğuna: ﴿وَ عَلَّمْنَاهُ صَنْعَةَ لَبُوسٍ لَكُمْ﴾ *"Ona sizi savaşta korumak için zırh yapma sanatını öğrettik"* âyetiyle;[514]

2-اَللَّحْنُ kelimesinin, "sözün mânâ ve mefhumu, uslûbu" anlamında olduğuna: ﴿وَلَتَعْرِفَنَّهُمْ فِي لَحْنِ الْقَوْلِ﴾ *"Andolsun ki, sen onları, sözlerinin uslûbundan da tanırsın"* âyetiyle;[515]

3- أَلَدُّ ج لُدٌّ kelimesinin, " sert, mücadeleci, hasım" mânâsına gelişine: ﴿وَتُنْذِرَ بِهِ قَوْماً لُدّاً﴾ *"İşte biz Kur'ân'ı, batılda mücadele edenleri korusun diye… (kolaylaştırdık)"* âyetiyle;[516]

4- لَدُنْ zarfının, "yan, taraf" anlamında olduğuna: ﴿وَحَنَاناً مِنْ لَدُنَّا﴾ *"Tarafımızdan ona bir kalp yumuşaklığı (ve temizlik verdik)"* âyetiyle;[517]

5- اَللاَّزِبُ kelimesinin, "sıkıştırılmış, cıvık" anlamında olduğuna: ﴿مِنْ طِينٍ لاَزِبٍ﴾ *"(Hakikat biz onları) bir cıvık çamurdan (yarattık)"* âyetiyle[518] istişhâd edilmiştir.

XXIV- اَلْمِيمُ : *el-Mîm*

1- اَلْمَعْزُ kelimesinin, "keçiler" anlamında olup, *el-mâ'iz* [اَلْمَاعِزُ] kelimesinin çoğulu olduğuna: ﴿وَمِنَ الْمَعْزِ اثْنَيْنِ﴾ *"(Allah sekiz çift yarattı: koyundan iki çift) keçiden de iki çift"* âyetiyle;[519]

2- اَلْمَلَكُوتُ kelimesinin, "mülk" anlamında olduğuna: ﴿وَكَذَلِكَ نُرِي إِبْرَاهِيمَ مَلَكُوتَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾ *"Biz İbrâhîm'e, kesin ilme erenlerden olması için, göklerin ve yerin büyük mülkünü böylece gösteriyorduk"* âyetiyle[520] istişhâd edilmiştir.

---

514 *Cemhera*, I, 289; ; *Muhtâr*, s. 590. T *el-Enbiyâ' Sûresi*, 21/80.
515 *Mekâyis*, V, 239; ; *Muhtâr*, s. 595. Âyet için bkz. *Muhammed Sûresi*, 47/30.
516 *Mekâyis*, V, 203. Âyet için bkz. *Meryem Sûresi*, 19/97.
517 *Cemhera*, II, 299; ; *Muhtâr*, s. 596. Âyet için bkz. *Meryem Sûresi*, 19/13.
518 *Cemhera*, I, 282. Âyet için bkz. *es-Sâffât Sûresi*, 37/11.
519 *Cemhera*, I, 213. Âyet için bkz. *el-En'âm Sûresi*, 6/143.
520 *el-Munsif*, III, 21. Âyet için bkz. *el-En'âm Sûresi*, 6/75.

XXV- اَلنُّونُ : ***en-Nûn***

1- تَنَابَزَ الْقَوْمُ fiilinin, "birbirine lâkap takmak" anlamında olduğuna: ﴿وَلاَ تَنَابَزُوا بِالْأَلْقَابِ﴾ *"Birbirinizi kötü lakaplarla çağırmayınız"* âyetiyle;[521]

2- اَلنَّجْمُ kelimesinin, "toprak üzerinde sürünen, gövdesi olmayan bitki" mânâsına olduğuna: ﴿وَالنَّجْمُ وَ الشَّجَرُ يَسْجُدَانِ﴾ *"Sâkı olmayan nebat da, ağaç da ona secde ederler"* âyetiyle;[522]

3- نَظَرَهُ fiilinin, "beklemek, gözlemek" mânâsına olduğuna: ﴿أُنْظُرُونَا نَقْتَبِسْ مِنْ نُورِكُمْ﴾ *"(O gündeki, erkek münafıklarla kadın münafıklar, iman etmiş olanlara:) Bizi bekleyin. Nûrunuzdan bir parça ışık alalım"* derler âyetiyle;[523]

4- نَقِيبُ الْقَوْمِ ج نُقَبَاءُ kelimesinin, "bir topluluğun ileri geleni, reisi" demek olduğuna: ﴿اِثْنَيْ عَشَرَ نَقِيباً﴾ *"… ve onlardan on iki reis seçtik"* âyetiyle;[524]

5- نَقَّبَ فِي الْبِلاَدِ fiilinin, "uzaklaşmak, gezip dolaşmak" anlamında olduğuna: ﴿فَنَقَّبُوا فِي الْبِلاَدِ﴾ *"(Ey Muhammed bu inkârcılardan önce, kendilerinden daha kuvvetli olan) diyar diyar dolaşan (nice nesilleri yok etmişizdir)"* âyetiyle;[525]

6- أَنْكَرَهُ fiilinin, "tanımamak, inkâr etmek" anlamında olduğuna, ﴿قَوْمٌ مُنْكَرُونَ﴾ *"(Lût dedi ki: Herhalde siz) tanınmamış bir zümresiniz"* âyetiyle;[526]

7- تَنَاوَشَ fiilinin, "almak" anlamında kullanıldığına: ﴿وَ أَنَّى لَهُمُ التَّنَاوُشُ مِنْ مَكَانٍ بَعِيدٍ﴾ *"… ama, Âhiret gibi uzak bir yerden imânâ nasıl kolayca ulaşırlar?"* âyetiyle[527] istişhâd edilmiştir.

XXVI- اَلْوَاوُ : ***el- Vâv***

1- وَجِلَ يَوْجَلُ وَجَلاً fiilinin, "korkmak, endişe etmek" mânâsına olup: Sıfat-ı müşebbehesinin, [أَوْجَلُ] ve [وَجِلٌ] şeklinde geldiğine: ﴿إِنَّا مِنْكُمْ وَجِلُونَ﴾ *"(O da) Biz sizden endişe edicileriz, (demişti)"* âyetiyle;[528]

521 *Cemhera*, I, 283. Âyet için bkz. *el-Hucurât Sûresi*, 49/11.

522 *Edebu'l-kâtib*, s. 78; *el-Kâmil*, II, 246. Âyet için bkz. *er-Rahmân Sûresi*, 55/6.

523 *Cemhera*, II, 378. Âyet için bkz. *el-Hadîd Sûresi*, 57/13.

524 *Cemhera*, I, 323. Âyet için bkz. *el-Mâ'ide* Sûresi, 5/12.

525 *Cemhera*, I, 323. Âyet için bkz. *Kâf Sûresi*, 50/36.

526 A.*g.e*., II, 413. Âyet için bkz. *el-Hicr Sûresi*, 15/62.

527 *Mekâyis*, V, 369; *Mufredât*, s. 776; ; *Muhtâr*, s. 685. Âyet için bkz. *Sebe' Sûresi*, 34/52.

528 *el-Munsif*, III, 35. Âyet için bkz. *el-Hicr Sûresi*, 15/52.

2- اَلْوِجْهَةُ kelimesinin, "cihet, yön" anlamında olduğuna: ﴿وَ لِكُلٍّ وِجْهَةٌ هُوَ مُوَلِّيهَا﴾ *"Her kesin yöneldiği bir yön vardır"* âyetiyle;[529]

3- اَلْوَدْقُ kelimesinin, "yağmur" anlamına geldiğine: ﴿فَتَرَى الْوَدْقَ يَخْرُجُ مِنْ خِلاَلِهِ﴾ *"… İşte görüyorsun ki, yağmur bunların arasında çıkıyor"* âyetiyle;[530]

4- وَرَاء kelimesinin, Ebû 'Ubeyde'ye göre, "ön" anlamına da geldiğine: ﴿وَمِنْ وَرَائِهِ عَذَابٌ غَلِيظٌ﴾ *"Önünden de daha ağır bir azap gelip çatacak"* ve ﴿وَكَانَ وَرَاءَهُمْ مَلِكٌ﴾ *"… ve onların önünde her sağlam gemiyi zorla almakta olan bir hükümdar vardı"* âyetleriyle;[531]

5- وَقَبَ الشَّيْءُ fiilinin, "üzerine inmek, çökmek" anlamında olduğuna: ﴿وَمِنْ شَرِّ غَاسِقٍ إِذَا وَقَبَ﴾ *"Karanlığı çöküp bastığı zaman gecenin şerrinden…"* âyetiyle[532] istişhâd edilmiştir.

XXVII- اَليَاءُ : ***el-Yâ***

أَ لَمْ تَيْأَسْ tabirinin, "bilmedin mi?" anlamında olduğuna: ﴿أَ فَلَمْ يَيْأَسِ الَّذِينَ آمَنُوا﴾ *"… İman edenler hâlâ şu hakikati bilmediler mi ki (Allah dileseydi, elbette insanların hepsine birden hidâyet ederdi)"* âyetiyle[533] istişhâd edilmiştir.

---

529 *A.g.e.*, III, 34. Âyet için bkz. *el-Bakara Sûresi*, 2/148.

530 *el-Kâmil*, III, 83. Âyet için bkz. *en-Nûr Sûresi*, 24/43.

531 *Cemhera*, I, 177, III, 495; *el-Kâmil*, II, 102; *Edebu'l-kâtib*, s. 181; ; *Muhtâr*, s. 718. Âyetler için bkz. *İbrâhîm Sûresi*, 14/17; *el-Kehf Sûresi*, 18/79.

532 *Mekâyis*, IV, 131 ; *Muhtâr*, s. 731. Âyet için bkz. *el-Felak Sûresi*, 113/3.

533 *Mekâyis*, IV, 153. Âyet için bkz. *er-Ra'd Sûresi*, 13/31. en-Neha' lehçesinde [يَئِسَ] fiilinin, "bilmek" anlamında kullanıldığına, mezkür âyetle istişhâd edilmiş-tir. bkz. *Muhtâr*, s. 714.

Üçüncü Bölüm

HADİSLERLE İSTİŞHÂD

HADİSLERLE İSTİŞHÂD

Arap dili bilginleri, nahiv kâidelerinin konulmasında, lügavî lâfızların tespitinde ve kelime istimallerinde, tartışmasız Kur'ân-ı Kerîm ve saf Arap kelâmına istinat etmektedirler. Bu konularda, rivâyet edilen hadislerle istişhâd hususunda ise, aralarında fikir ayrılığı mevcuttur. Hadisle istişhâdın câiz olup olmadığına âit münakaşalar ancak, İbnu Mâlik'in (ö.672/1274), hadisle istişhâda önceki nahivcilerden daha çok yer vermiş olması sebebiyle, İbnu'z-Zâic (ö.680/1281) ve özellikle Ebû Hayyân (ö.745/1344) tarafından başlatılmıştır. Çünkü daha önce hadisle istişhâd konusunda böyle bir ihtilaftan bahsedildiğine rastlayamıyoruz. Çeşitli sebeplerle, hadisle istişhâda gerekli yeri vermemiş olan nahivcilerin bile, menfi fikir beyan ettikleri görülmemiştir. Bununla beraber es-Suyûtî (ö.911/1505) ile incelenmeye başlanan hadisle istişhâd konusu, her ele alındıkça bu konuda iki görüş olduğu ileri sürülerek takdîm edile gelmiştir. Burada da aynı gelenek üzere konu ele alınarak; hadisle istişhâdı câiz görmeyenler, câiz görenler ve uzlaşmacı yol tâkip edenler şeklinde takdîm edildikten sonra, İbnu Mâlik'ten önceki dilcilerin hadisle istişhâd konusundaki uygulamaları incelenecektir. Ancak bu görüşleri ve delillerini ele almadan önce, bazı hususların belirtilmesinde fayda görmekteyiz.

Nahivciler ve diğer bütün bilginler, Resûlüllah'ın (s.a.s.) Arapların en fasîhi olduğunu, en güzel, en yaygın ve latîf terkiplerle konuştuğunu ve başka lehçeyle hitap ettiğinde bu lehçe sahiplerine kısa ve mûciz ifâdelerle açıklamalar yaptığını tartışmasız kabul etmektedirler. Ebu'l-'Abbâs Sa'leb (ö.291/904) de: "Sünnet dile hâkimdir; fakat dil sünnete hâkim olamaz"[1] diyerek bu gerçeği vurgulamaktadır.

1 *Mecâlisu Sa'leb*, I, 216.

Açıklığa kavuşması gereken bir husus da, hadisten ne kast edildiğidir. Bilindiği gibi hadis, ilk kaynağına göre değişik terimlerle anılmaktadır. Resûlüllah'ın (s.a.s.) söz, eylem ve kabullenişlerine merfû'; sahâbenin söz, fiil ve takrirlerine de mevkûf; tâbiûnun söz, davranış ve benimsemelerine ise, maktû' hadis adı verilmiştir. Hadisçiler bütün bunları sünnet terimi ile ifâde etmişlerdir. Sünnetin bazen Kur'ân mukâbili olarak sadece Hz. Peygamber'in (s.a.s.) sözlerine tahsis edildiği de olur.[2] Hadis kitapları ise, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) ve ashâbının sözlerini ihtivâ eder. Bu eserler, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) bazı iş ve davranışlarından bahsettikleri gibi, dinle alakalı olarak özel ve genel işlerden de bahsederler. Hattâ bir çok hadis kitabında bazı tâbiîlerin sözleri de yer almaktadır. Aynı zamanda ğarîbu'l-hadîs yazarları da Resûlüllah'ın (s.a.s.), ashâbının ve Ömer b. 'Abdil'azîz (ö.101/720) gibi bazı tabiîlerin sözlerine âit lâfızlara yer verirler. İşte bu Sahâbe ve tabiîne ait sözler, muhaddisler kanalıyla gelince, bir nahiv kâidesinin veya lûgatla ilgili bir lâfzın tespitinde merfû' hadislerin hükmünü alırlar.[3] Nitekim ileride "Hadisle İstişhâda Örnekler" bölümünde de görüleceği üzere dilciler, sarf, nahiv ve lûgatla ilgili hususlarda, merfû' hadisler yanında mevkûf ve hattâ maktû' hadislerle de istişhâd etmişlerdir.

Arap dilinde hadisle istişhâdın gereği olup olmadığını tespit için, hadisin Arap dili üzerindeki etkileri incelenmelidir. Zira hadislerin çeşitli yönlerden Arap diline tesir ettiği inkâr edilemez bir gerçektir. Bu sebeple bunlardan bir kaçına bazı örnekler vererek hadislerin Arap dilinde taşıdığı önemi tespit etmeye çalışacağız.

Hadislerin Arap dili üzerindeki etkilerinden bazıları şunlardır:

1- Daha önce Arapça'da rastlanmayan bazı kelimelerin, ilk olarak hadiste kullanılması: Dil bilginleri, hadislerde geçmekte olan bazı kelimelerin, Arap dilinde şâhidlerine rastlamamışlardır. Zira bazı lâfızlar ancak, hadiste geçen kullanılış şekilleriyle ortaya çıkmışlardır. Çoğu defa, ğarîbu'l-hadîs şârihleri aynı zamanda müdekkik lûgat bilginleri oldukları halde, "bu lâfız, hadisten başka yerde geçmemiştir" veya "Biz bunu, ancak hadiste gördük"demektedirler. Örneğin, Ebû 'Ubeyd'e (ö.224/839) göre, "kapı aralı-

2 Ş. *el-İktirâh*, vr. 8 ab.

3 *Hizâne*, I, 5; krş. *Dirâsât*, s. 166 v.d.

ğı" mânâsına olan *es-sîr* [اَلصِّيرُ] kelimesi ilk olarak hadiste kullanılmıştır.[4] "Perde" mânâsına olan *el-istâra* [اَلاِسْتَارَةُ] kelimesinin;[5] "şeytan" mânâsındaki *el-hirâ* [اَلْهِرَاءُ] lâfzının;[6] "zina kâr" anlamına gelen *ez-zemmâre* [اَلزَّمَّارَةُ] kelimesinin;[7] "at" hakkında kullanılan *el-bahr* [اَلْبَحْرُ] kelimesinin[8] bu anlamlarının ilk olarak sadece hadislerde duyulduğu kaydedilmektedir.

2- Hadisin bazı kelimelere yeni mânâlar kazandırması: Hadislerin Arapça'da mevcut bazı kelimelerin asıl mânâları dışında onlara yeni mânâlar kazandırması da, hadisin dile olan etkileri arasında sayılmaktadır. Örneğin, câhiliye devrinde "haccetmemiş kimse" anlamında kullanılan *es-sarûra* [اَلصَّرُورَةُ] kelimesinin bu mânâsı, Resûlüllah'ın (s.a.s.): لاَ صَرُورَةَ فِي اَلْإِسْلاَمِ *"İslâm'da ruhbâniyet yoktur"* hadisiyle değişmiş ve bu kelime "dünyadan el etek çeken" mânâsını kazanmıştır.[9]

3- Bazı terimlerin ilk olarak hadislerde kullanılması: Ğarîbu'l-hadîs şârihleriyle lûgatçılardan başka, edebiyatçılar da, ilk olarak hadiste duyulan kelime veya terkiplere işâret etmişlerdir. Hattâ el-Câhiz, es-Se'âlibî, el-Husrî (ö.453/1061) ve es-Suyûtî gibi bilginler, eserlerinde ilk olarak Resûlüllah'tan (s.a.s.) duyulan veya mesel hâline gelmiş olan hadisleri, aynı adı taşıyan başlıklar altında ele alıp sıralamışlardır.[10] Örneğin: "eceliyle öldü" anlamında olan: مَاتَ حَتْفَ أَنْفِه terimi, ilk olarak Hz. Peygamber'den (s.a.s.) duyulmuştur.[11] Yine aynı şekilde savaşın şiddet ve dehşetini ifâde eden: اَلْآنَ حَمِيَ الْوَطِيسُ *"Savaş şimdi kızıştı"* hadisi ilk olarak Huneyn Günü, müslümanların dağıldıktan sonra tekrar toplanıp hücum ettikleri zaman Resûlüllah (s.a.s.) tarafından söylenmiştir.[12] Mü'min bir kimsenin ferâset sâhibi olması gerektiğini ifâde eden, لاَ يُلْدَغُ الْمُؤْمِنُ مِنْ جُحْرٍ مَرَّتَيْنِ *"Mü'min*

---

4 *Muhtâr*, s. 375; *el-Muzhir*, I, 302.
5 *en-Nihâye*, II, 341.
6 *A.g.e.*, V, 261.
7 *el-Muzhir*, I, 302 v.d.
8 *Fikhu l-luğa* s. 172; *el-Muzhir*, I, 301 v.d.
9 *Mekâyis*, III,284; *es-Sâhibî*, s. 59; *Lisân*, II, 429 stn. 3; *el-Muzhir*, I, 297. Hadis için bkz. *Ebû Dâvûd*, II, 349.
10 Msl. Bkz. *el-Beyân*, II, 15; *el-Hayevân*, I, 335; *el-İ'câz*, s. 16-24; *Zehru'l-âdâb*, I, 59-62; *el-Muzhir*, I, 301 v.d.
11 *el-Beyân*, göst. yer. ; *el-Hayevân*, göst. yer. *Fikhu l-luğa*, s. 152.
12 *el-Beyân*, II, 15; *Cemhera*, III, 29. Hadis için bkz. *Nehcu'l-Belâğa*, s. 502.

bir delikten iki kere sokulmaz" hadisi de ilk olarak Hz. Peygamber'den (s.a.s.) duyulmuş ve darb-ı mesel hâline gelmiştir.[13]

Bütün bunlar yanında, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) az kelimeyle çok mânâ ifâde eden ve belâğatta örnek olarak ele alınan hadislerine "cevâmi'u'l-kelim" denmesi de, onun sözlerinin Arap dilinde örnek olmaya lâyık olduğunu göstermektedir. Nitekim edebiyatçılar, onun "cevâmi'u'l-kelim sâhibi" olduğuna örnek olarak zikredilen sözlerine büyük ilgi göstermiş ve bu nedenle i'câz sanatına örnek olarak da değerlendirmişlerdir. Bu konuda eş-Şerîf er-Razî (ö.406/1016)'nin "el-Mecâzâtu'n-Nebeviyye" adlı eseri güzel bir örnektir.[14] Ayrıca onun ifâdelerindeki tatlılık, anlatım gücü ve îcâz, muhtelif eserlerde lâyık olduğu şekilde tasvir edildiği gibi, es-Se'âlibî ve el-Husrî gibi bilginler tarafından, onun cevâmi'u'l-kelim olan sözleri Kur'ân'dan sonra îcâzın en güzel örnekleri olarak takdîm edilmiştir.[15]

Resûlüllah'ın (s.a.s.) insanların en fasîhi, en özlü ve tatlı sözlüsü olduğu hususu bütün bilginler tarafından ittifakla kabul edilmiştir. Hz. Peygamber'in (s.a.s.) sözleri olan merfû' hadisler gibi, ashâba âit mevkûf ve tâbiîne âit maktû' hadisler de istişhâtta kullanılmıştır. Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hadislerinin Arap diline kazandırdığı yeni kelime, deyim, mânâ ve meseller, hadislerin de Arap dilinin bir parçası olduğunu ve bunun için örnek teşkil ettiğini gösterir. Bu hususları göz önünde bulundurarak hadisle istişhâd konusunda ileri sürülen görüşleri değerlendirebiliriz.

A- HADİSLE İSTİŞHÂD HAKKINDAKİ GÖRÜŞLER

Hadisle istişhâdın cevâzı konusunda dil bilginlerinin farklı görüşlere sahip olduklarına az önce temas edilmişti. Yapılan araştırmalar, bu ihtilafın ancak hicrî yedinci yüzyılda söz konusu edilmeye başlandığını göstermektedir. Bu konuyu inceleyenler, klasik olarak hadisle istişhâdı;

---

13 *el-Beyân*, göst. yer. *el-Muzhir*, I, 302. Hadis için bkz. *İbnu Mâce*, II, 1318.

14 Bu konuda 'İzzuddîn 'Alî es-Seyyid tarafından da Hz. Peygamber'in hadislerini belâgat yönünden inceleyen "*el-Hadîsu'n-Nebevî mine'l-vicheti'l-belâğiyye*" adlı bir eser, Kahire'de 1392/1973 yılında neşredilmiştir.

15 *el-İ'câz*, s. 16-24; *Zehru'l-âdâb*, I, 59-62; krş. *el-Beyân*, II, 15.

câiz görmeyenler, câiz görenler ve bu iki görüş arasında uzlaştırıcı bir yol tutanlar tarzında incelediklerinden, biz de burada yaygın olan bu taksimata uyarak konuyu takdîm etmeye çalışacağız.

I- HADİSLE İSTİŞHÂDI CÂİZ GÖRMEYENLER VE DELİLLERİ

Hadisle istişhâdın câiz olmadığı konusu ilk olarak İbnu'z-Zâic (ö.680/1281) tarafından ileri sürülmüştür. Ondan sonra daha şiddetli ve iddiâlı bir şekilde bu görüşe katılıp muhâlefeti sürdüren de Ebû Hayyân el-Endelusî (ö.745/1344) olmuştur. Halbuki kendilerine kadar hiç bir nahivci, lûgatçı ve edebiyatçının hadisle istişhâda karşı olduğu görülmemiştir.

Hadisle istişhâdın câiz olmadığını ileri sürenler, bu iddiâlarını şu görüşlere dayandırmaktadırlar:

– Hadisler, râvîler tarafından işitildiği lâfızlarla değil, mânen rivâyet edilmiştir,

– Hadis râvîleri arasında Arap olmayanlar da bulunduğundan, hadislerde çok lahn yapılmıştır,

– Basra ve Kûfe ekollerine mensup ilk imâmların hiç biri hadisle istişhâd etmemiştir.

Hadisle istişhâdın câiz olmadığını ilk ileri süren, daha önce de belirtildiği gibi Ebu'l-Hasen b. ez-Zâic'dir. O, ez-Zeccâcî (ö.339/ 950)'nin "el-Cumel" adlı nahiv kitabına yaptığı şerhte, bu hususu şu sözleriyle ortaya koymuştur: "Sîbeveyh ve benzeri imâmların dilin tespitinde hadisle istişhâd etmeyip de bu konuda Kur'ân'a ve Araplardan gelen sarih nakle dayanmalarının sebebi bence, hadislerin mânâ olarak rivâyetine cevâz verilmiş olmasıdır. Eğer bilginler hadiste mânâ korunarak naklin cevâzını açıkça söylememiş olsalardı, fasîh dilin tespitinde uygun ve evlâ olan hiç kuşkusuz Resûlüllah'ın (s.a.s.) sözü olurdu. Çünkü o, Arapların en fasîhidir".[16] Bu sözlerinden sonra da, İbnu Harûf (ö.609/1212)'un hadisle çok istişhâd ettiğini dile getirerek: "Eğer bunu rivâyet edilen hadislerle teberrük ve yardım dilemek için yapmışsa, iyi yapmıştır. Yok eğer kendisinden öncekilerin ihmal ve gaflet ettikleri bir hususun kendisi tarafından ikmâl

---

16 *el-İktirâh*, s. 26; Ş. *el-İktirâh*, vr. 38 b.; *Hizâne*, I, 5.

edilmesi düşüncesinde idiyse, mesele onun düşündüğü gibi değildir"[17] sözleriyle onu tenkit etmektedir.

Ondan sonra hadisle istişhâdın câiz olmadığını hararetle savunan zâhiriye mezhebinin etkisiyle icmâl ve kıyâsı kabul etmeyen Ebû Hayyân bu konudaki görüşleri daha derli toplu bir şekilde ortaya koymuştur. Zira o, bu konuda daha abartılı ve muhâliflerine karşı daha sert bir tutum içine girmiştir. Nitekim o, Şerhu't-Teshîl'de şöyle demektedir: "Musannif, Arap dilinin küllî kâidelerini tespitte, hadislerde rivâyet edilen lâfızlarla istidlâli adet hâline getirmiştir. Mütekaddimûndan ve müteehhirûndan ondan başka bu yolu tâkip edeni görmedim. Halbuki Basra imâmlarından Ebû 'Amr el-'Alâ, 'Îsâ b. Ömer, el-Halîl ve Sîbeveyh gibi; Kûfe imâmlarından da el-Kisâî, el-Ferrâ', 'Alî b. Mubârek el-Ahmer ve Hişâm ez-Zarîr gibi nahiv ilminin ilk kurucuları ve Arapça'dan hükümleri istikrâ ve istinbât eden bilginler bunu yapmamışlar, yani hadisle istişhâd yoluna gitmemişlerdir. Ayrıca her iki ekolden, müteehhirûndan olan nahivcilerle Bağdat ve Endülüs nahivcileri gibi diğer ülke nahivcileri de bu yolda onları tâkip etmişlerdir".[18]

Bu sözleriyle Ebû Hayyân, hangi ekolden ve ülkeden olursa olsunlar, mütekaddimûn ve müteehhirûndan hiç bir bilginin hadisle istişhâd etmediğini, çünkü bunların da, ilk nahivcilerin yolunu tâkip ettiğini ileri sürmektedir. Onların hadisle istişhâd etmeyişlerinin sebebi olarak da, onların rivâyet edilen hadislerin Resûlüllah'ın (s.a.s.) lâfzı olduğuna güvenemeyişleri olduğunu iddiâ ederek şöyle devam eder: "Bilginler kendilerine ulaşan hadisle istişhâdı, sırf Resûlüllah'ın (s.a.s.) lâfzı olduğuna güvenemediklerinden terk etmişlerdir. Zira buna güvenselerdi, o zaman küllî kâidelerin tespitinde hadis, Kur'ân mevkiinde olurdu. Hadislere şu iki sebepten dolayı güvenmiyorlardı:

1- Râvîlerin mânen nakli caiz görmüş olmaları: Zira görüyoruz ki, Resûlüllah (s.a.s.) zamanında cereyan eden bir olay, daha sonra değişik lâfızlarla nakledilmiştir. Nitekim evlenmek isteyen bir kimseye, evlene-

---

17 *el-İktirâh*, göst. yer.; *Hizâne*, göst. yer. İbnu's-Sâ'iğ'in bu sözlerine dayanan Alman müsteşriki John Fukh, hadisle ilk istişhâd edenin İbnu Harûf olduğunu ve İbnu Mâlik'in de onu izlediğini ileri sürmektedir. bkz. *el-'Arabiyye*, s. 226 v.d. krş. *Mevkifu'n-nuhât*, s. 55.

18 *et-Tezyîl*, c. VII, vr. 120 b. ve buradan naklen *el-İktirâh*, s. 23 v.d.; *Keşfu'z-Zunûn*, I, 405; *Hizâne*, I, 5.

ceği kadına Kur'ân öğretmesinin mehir sayabileceğini ifâde eden hâdiseyi nakleden şu hadis buna örnektir. Şöyle ki,

زَوَّجْتُكَهَا بِمَا مَعَكَ مِنَ الْقُرْآنِ hadisi bir başka rivâyette:

مَلَّكْتُكَهَا بِمَا مَعَكَ مِنَ الْقُرْآنِ şeklinde, bir üçüncü rivâyette ise:

خُذْهَا بِمَا مَعَكَ مِنَ الْقُرْآنِ şeklinde ifâde edilmektedir. Ayrıca bu olayın değişik lâfızlarla başka rivâyetleri de vardır. Kesin olarak biliyoruz ki Resûlüllah (s.a.s.) bu lâfızların hepsini telâffuz etmemiştir. Fakat bunlardan birini telâffuz ettiğini de kesin olarak söyleyemeyiz. Çünkü onun, bu lâfızların müteradifi olan başka bir lâfzı söylemiş olması da muhtemeldir. Râvîler, mânâ ile nakil kendilerine caiz olduğu için, bu hadisi müteradifleriyle nakletmiş; Resûlüllah'ın (s.a.s.) lâfzıyla rivâyet etmemiştir. Zira hadisin kulaktan kulağa nakledilmesi (tekâdüm) ve yazı ile zapt edilmeyip, hâfızaya dayanmış olması yanında, râvîler için mühim olan mânâdır. Onların zâbıt (hadisi iyi belleyen) olarak kabul ettikleri de, mânâyı zaptedip muhâfaza eden kimsedir. Lâfzın zaptı ise, özellikle uzun hadislerde güçtür. Nitekim Sufyân es-Sevrî (ö162/773) de şöyle söylemiştir: "Hadisi işittiğim gibi size söylüyorum dersem beni tasdik etmeyiniz. Zira bu ancak mânâ ile rivâyettir." Kim yukarıdaki hadise bir göz atsa, kesin olarak onların sırf mânâ ile rivâyet edildiklerini anlar.

2- Hadis rivâyetlerinde çok lahn bulunması: Zira râvîlerden çoğu, aslen Arap değillerdi. Onlar Arapça'yı ancak nahiv ilmi vasıtasiyle biliyorlardı. Bu bakımdan konuşmalarında bilmeyerek lahn yapmışlar ve böylece sözlerinde ve rivâyetlerinde Arapça'nın fasîh olmayan kelimeleri yer almıştır. Halbuki kesinlikle ve hiç şüphesiz Resûlüllah (s.a.s.) insanların en fasîhiydi ve o, lehçelerin en fasîhi, terkiplerin en güzeli, en yaygın ve en tatlısıyla konuşuyordu".[19]

İbnu'z-Zâic ve Ebû Hayyân, yukarıdaki ifâdelerinden anlaşıldığı gibi, hadisle istişhâdın caiz olmadığı görüşündedirler. Onlar bu görüşlerini açıklarken ayrıca İbnu Mâlik'ten başka mütekaddim ve müteahhir hiç bir nahivcinin hadisle istişhâd etmediğini iddiâ ederler. Onlara göre ilk nahiv-

---

19 *et-Tezyîl*, c. VII, vr. 120 b., 121 a.; krŞ. *el-İktirâh*, s. 24 v.d.; *Keşfu'Ý-Ýunûn*, I, 405 v.d. Yukarıda geçen hadisin değişik rivâyetleri için bkz. *Buhârî*, VII, 9, 202; *Ebû Dâvûd*, II, 587.

cilerin hadisle istişhâdı terk etmelerinin sebebi, rivâyet edilen hadislerin Resûlüllah'a (s.a.s.) âit olduğuna güvenememeleridir. Zira hadisler mânen rivâyet edilmiş ve râvîler arasında Arap olmayanlar bulunduğundan dolayı hadislerde çok lahn yapılmıştır. İbnu'z-Zâic ve Ebû Hayyân'ın görüşünü benimseyenler de, aynı hususları kendilerine delil ittihaz ederek hadisle istişhâdın caiz olmadığını iddiâ etmişlerdir.

II- HADİSLE İSTİŞHÂDI CÂİZ GÖRENLER VE DELİLLERİ

Bu konuda asl olan muhâliflerin de itiraf ettikleri gibi, hadisle istişhâdın Arap dilinde Kur'ân'dan sonra birinci sırayı almış olmasıdır. Bu bakımdan, durup dururken, hadisle istişhâdın câiz olduğunu açıklamak malûmu ilâm kabilinden olacağı için, İbnu'z-Zâic ile Ebû Hayyân'ın bu konudaki itirazlarına cevap verme zarûretinden doğan açıklamalar dışında, hadisle istişhâdın cevâzı konusunda sözlü bir ifâdeye rastlayamadık. Ancak hadisle istişhâdın câiz olduğu konusunda îmâ ve işâret yoluyla da olsa, bazı ifâdelerin varlığından söz edilebilir. Örneğin, bu bölümün girişinde de temas edildiği gibi, Kûfe nahiv imâmlarından Sa'leb: "Sünnet, dile hâkim olduğu halde, dil sünnete hâkim olamaz"[20] diyerek, sünnetin ve bir başka ifâdesiyle hadisin, dil üzerindeki otoritesine dikkat çektiği söylenebilir. Sa'leb'in bu ifâdesine dayanarak, onun hadisle istişhâdın câiz olduğu kanaatini de seslendirmek mümkündür. Aynı konuda zâhiri görüş sahibi olan İbnu Hazm'ın (ö.456/1063-4) ise: "'Abdullâh oğlu Muhammed (s.a.s.), hiç şüphesiz, Allah kendisine peygamberlik lütfetmeden önce, Mekke'de yaşadığı müddetçe, kavminin dilini en iyi biliyor ve hepsinden daha fasîh konuşuyordu. Nasıl da Allah onu uyarı için görevlendirdikten ve kulları arasında onu vasıta ve tebliğci olarak seçtikten sonra bu böyle olmaz, fasîhliği devam etmez?"[21] diyerek, hadisle istişhâdın bu sebeple câiz olması gerektiğine dikkat çekmesi anlamlıdır.

Şüphesiz ister lûgatçı, ister nahivci olsun, dilcilerin el-Halîl'den günümüze kadar, az veya çok hadisle istişhâd ettikleri tarihi bir gerçektir. İleride açıklanacağı gibi, nahivcilerden Sîbeveyh, el-Kisâ'î, el-Ferrâ, el-Muberrid, Ebû 'Alî el-Fârisî, İbnu Cinnî, İbnu Hâleveyh, ez-Zeccâcî,

20 *Mecâlisu Sa'leb*, I, 216.
21 Bkz. *Dirâsât*, s. 34, 169.

ez-Zemahşerî, İbnu'ş-Şecerî, İbnu Harûf gibi bilginler hadisle istişhâda karşı olduklarını söylemedikleri gibi, az veya çok, nahiv kâidelerinin vaz'ı, kelimelerin kullanılması ve lûgatların tespitinde bizzat hadisle istişhâd etmişlerdir. Ayrıca lûgatçılardan veya lûgata dâir eser verenlerden el-Halîl, İbnu Sikkît, el-Câhiz, İbnu Kuteybe, İbnu Dureyd, Ebû Bekr b. el-Enbârî, İbnu Durusteveyh, Ebû 'Alî al-Kâlî, el-Ezherî, İbnu Fâris, İbnu Sîde, el-Harîrî, Muhammed b. Ebî Bekr er-Râzî gibi âlimler de hadisle istişhâda iddiâ edilenden daha çok yer vermişlerdir. Bunlardan sonra gelen İbnu Mâlik hadisle istişhâda lûgatçılardan daha fazla yer vermiş değildir. Ancak kendisinden önceki nahivcilere nazaran biraz daha fazla yer verdiği şüphesizdir. İbnu Mâlik'ten sonra onun yolunu tâkip eden muhakkik er-Râzî el-Esterâbâdî (ö.686/1287), Ehl-i Beyt'in sözleriyle istişhâdı da buna ilâve etmiştir.[22] Yine İbnu Hişâm (ö.761/1359-60) da nahve dâir muhtelif eserlerinde İbnu Mâlik'in yolunda yürüyerek, örnekler bölümünde de misalleri görüleceği üzere, hadisle istişhâdı câiz görenler arasında yer almıştır. Bu mezhebi savunanlardan biri de, İbnu'd-Demâmînî adıyla tanınan[23] Bedruddîn Muhammed b. Ebû Bekr (ö.827/1423-4)'dir. O, İbnu Mâlik'in "Teshîlu'l-fevâ'id" adlı eserine yaptığı şerhte bu mezhebi müdafaa etmiş[24] ve bu konuda sesini duyuranlardan olmuştur. Çünkü bu mezhebin müdafaası sadedinde yapılan nakillerin hemen hepsi ona dayanmaktadır, denilebilir. Hadisle istişhâdın cevâzını savunanlar ise bu konuda şu hususları kendileri için delil olarak ileri sürmektedirler.

1- Hadisle istişhâdın cevâzına muhalif olanlar da, Resûlüllah'ın (s.a.s.) Arapların en fasîhi olduğunda görüş birliği (icmâ) bulunduğunu kabul etmektedirler.

2- Bunların ileri sürdükleri ikinci bir husus da, hadislerin senet bakımından, nakledilen Arap şiirinden daha sıhhatli olduğudur. Nitekim "el-Misbâhu'l-munîr" sâhibi el-Feyyûmî (ö.770/1369) bu konuda, *es-senâ* [اَلثَّنَاءُ] kelimesinin, mutlak olarak *şerr* [شَرٌّ] kelimesiyle de kullanılabileceğine, "es-Sahhîheyn"de mevcut olduğunu söylediği Resûlüllah'ın (s.a.s.) bir

---

22 Hizâne, I, 4; krş. el-'Arabiyye, s. 227.

23 Mu'camu' 1-mu'el1ifîn, IX, 115.

24 Hizâne, I, 7. Söz konusu şerh için bkz. Keşfu'z-zunûn, I, 406.

hadisiyle istişhâd ettikten sonra: "Bu hadisi Arapların en fasîhi olan Hz. Peygamber'den (s.a.s.), yine fasîh Araplar, onlardan da adalet ve zapt sâhibi râvîler nakletmişlerdir. Dolayisiyle bu hadis, lûgatçıların nakillerinden daha mevsuktur. Çünkü şiirle istişhâd edenler bazen durumu meçhûl tek bir kişiden gelen nakille yetinmektedirler"[25] diyerek hadisle istişhâdın, şiir ve diğer edebî malzemenin rivâyetinden daha sağlam olduğunu ifâde etmektedir.

3- Hadisle istişhâdı câiz görenlerin ileri sürdükleri en kuvvetli delil ise, hadis rivâyetinde asl olanın, işitildiği gibi nakledilmesi gereğidir. Zira hadisçiler ve usûlcüler, lâfızların zaptında ve nakillerin araştırılmasında son derece titiz, hassas ve tavizsiz davranmışlardır. Bu esastan hareketle, hadislerin lâfız olarak rivâyet edilmiş olduğunda zann-ı gâlip vardır. Bu da lûgatla ilgili olan lâfızların ispatında ve nahiv kâidelerinin vaz'ında kifâyet etmektedir. Zira şer'î kâidelerin esası bile gâlip zanna dayanmaktadır.[26]

III- HADİSLE İSTİŞHÂTTA UZLAŞTIRICI YOL TUTANLAR

Hadisle istişhâda karşı çıkanlarla, bunu câiz görenler arasında bir yol tutan, yani, bir yandan hadisle istişhâda cevâz verirken, öte yandan buna karşı bir tavır takınan dilciler de bulunmaktadır. Bu iki zıt görüşü birbirine yaklaştırır bir görünümde, orta yolun temsilcisi olarak **eş-Şâtıbî** (ö.790/1388) ile **es-Suyûtî** (ö.911/1505)'yi zikredebîliriz. Son asır dilcilerinden "Mısır Dil Akademisi" üyesi **Muhammed el-Hazır Huseyn** de, gerek bu konuda yazdığı makalesindeki görüşü bakımından, gerek **eş-Şâtıbî**'nin görüşüne katılarak sadece lâfzen nakline itina gösterilen hadislerle istişhâdı kabul etmekle orta yolu izleyenler arasında yer alır.

eş-Şâtibî, "**el-Elfiyye**" şerhinde: "Topuklarına bevleden ahmak ve düşük Arapların sözleriyle ve içinde ahlâksızlık ve fuhuş bulunan şiirleriyle istişhâd ettikleri halde, mânâ olarak nakledildi diye **Resûlüllah**'ın (s.a.s.) hadisiyle istişhâd eden hiç bir nahivci görmüyoruz"[27] diyerek hadisle istişhâda cevâz verenlerin yolunu tutmuş oluyor. Zira o, hadisleri iki kısma

---

[25] el-Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-munîr*, s. I, 95; krş. *Dirâsât*, s. 170.
[26] *Hizâne*, I, 7.
[27] *Hizâne*, I, 6; krş. *Mevkifu'n-nuhât*, s. 56.

ayırır: 1-Râvîlerin, lâfzına itina göstermeyerek sırf mânâsıyla naklettikleri hadisler. Ona göre bu tip hadislerle istişhâd caiz değildir. 2- Nakledenin, lâfızlarına özel bir gayeyle itina gösterdiği hadisler. Bunlar, **Resûlüllah**'ın (s.a.s.) fesâhati ve emsâl-i Nebeviyye'yi beyan maksadı ile nakledilmişlerdir. Onun nazarında bu kısma giren hadislerle istişhâd caizdir.

Diğer taraftan **eş-Şâtibî**, **İbnu Mâlik**'in, kendisinin zaruri gördüğü bu ayırımı yapmayışını ayıplayarak: "Gerçek şu ki, **İbnu Mâlik** böyle yapmakla hatâlıdır" diyerek bir bakıma hadisle istişhâtta bulunanlara da karşı çıkmaktadır.

Bu farklı ifâdelerinden anlaşıldığına göre, **eş-Şâtibî**, şartlarına uyan hadislerle istişhâdı benimsiyor; ancak, şartlarına uymayan hadislerle istişhâdı caiz görmüyor. Kısacası, ne hadisle istişhâdı kabul edenlerin yanında, ne de etmeyenlerin yanında yer almaktadır. Böylece orta yolu tutanlar kategorisine girer.

es-Suyûtî'ye gelince, o da **eş-Şâtibî** gibi, bir taraftan hadisle istişhâda cevâz verenlerin yolunu tutarken, diğer taraftan da, hadisle istişhâda karşı olanları destekler. Şöyle ki, "**el-İktirâh**" adlı eserinde: "**Hz. Peygamber**'in (s.a.s.) sözleri, onun söylediği lâfızlarla rivâyet edilince, onlarla istidlâl edilir. Fakat böyle bir rivâyet çok nadirdir. Böyle hadisler hem çok kısa, hem de az bulunur" ifâdesinde, bir taraftan hadisle istişhâda cevâz verir bir tutum izler gibi görünürken, âdetâ imkânsızlığını dile getirerek buna karşı olduğunu ifâde eder: "Hadislerin çoğunluğu mânâ olarak rivâyet edilmiştir. Ayrıca tedvînden önce hadisleri yabancı ve melezler birbirinden rivâyet etmişler ve bunu da kendi ifâdeleriyle yapmışlardır. Böylece hadislerde ziyâde, hazf, takdîm-te'hir gibi değişiklikler vukûa gelmiştir. İşte bu yüzden, bir kıssaya âit bir hadisin, çeşitli şekillerde değişik ifâdelerle rivâyet edilmiş olduğu görülmektedir. Bundan dolayı, **İbnu Mâlik**'in hadislerde vârit olan lâfızlarla nahiv kâidelerini ispat etmesi yadırganmıştır".[28] **es-Suyûtî**, bununla da kalmayarak **İbnu'z-Zâic** ve **Ebû Hayyân**'ın yukarıda bir kısmı nakledilen sözlerini zikrettikten sonra: "**İbnu Mâlik**'in, "أَكَلُونِي الْبَرَاغِيثُ" lûgatına, es-Sahîheyn'deki: "يَتَعَاقَبُونَ فِيكُمْ مَلاَئِكَةٌ بِاللَّيْلِ وَ مَلَئِكَةٌ بِالنَّهَارِ" hadisiyle

[28] *el-İktirâh*, s. 23; *Hizâne*, I,6 v.d.

istişhâd etmesi ve bu da yetmiyormuş gibi, onu yete'âkabûne يَتَعَاقَبُونَ lûgatı diye adlandırması,[29] **İbnu'z-Zâic** ile **Ebû Hayyân**'ın mezheplerinin sıhhatine delâlet eden hususlardandır"[30] diyerek onların görüşlerine katıldığını gösterir. Bu iki yönlü açıklamalarından dolayı **İbnu't-Tayyib**, **es-Suyûtî**'nin **İbnu'z-Zâic** ve **Ebû Hayyân**'a tâbi olduğunu söylerken[31] **Abdulkâdir el-Bağdâdî** ise, onun **eş-Şâtibî**'ye uyduğunu söyler[32]. Halbuki **es-Suyûtî**, "**el-Ferîde**" isimli "**el-Elfiyye**"sine yaptığı "**el-Metâli'u's-sa'îde**" adlı şerhinde azımsanamayacak kadar hadisle istişhâd etmiştir.[33] Bu şerhin telif tarihine rastlayamadık. Ancak **el-İktirâh**'tan sonra yazılmış olması muhtemeldir. Çünkü onun, bu eserinde bizzat hadisle istişhâd etmiş olması, bu eserin **el-İktirâh**'tan sonra telif edildiğini ve kendisinin de daha sonra hadisle istişhâdın cevâzı yönünde fikir değiştirdiğini göstermektedir.

Muhammed el-Hazır Huseyn'e gelince o, **eş-Şâtibî**'nin fikrini benimsediğini bizzat ifâde ederek[34] istişhâd yönünden hadisleri: 1- Kesinlikle istişhâd edilebilenler, 2- Kesinlikle istişhâd edilmeyenler, 3- Lafızlarıyla istişhâd konusunda farklı görüş beyan edilebilecekler olmak üzere üç grupta ele almaktadır.

Bu konuda faydalı olacağı düşüncesiyle onun taksimatını özet olarak vermeyi uygun gördük. **Muhammed el-Hazır Huseyn**, **Arap Dil Akademisi**ne sunmak üzere hazırladığı ve daha sonra **Arap Dil Akademisi** Dergisinin 3. cüzünde (s. 199) yayınlanmış olan "**el-İstişhâd bi'l-hadîs fi'l-luğa**" adlı araştırmasında şu sonuca varmıştır:

"Dilde delil olarak kullanma konusunda ihtilaf gerektirmeyen altı çeşittir.

1- **Resûlüllah**'ın (s.a.s.) fesâhatinin kemaline delil kastiyle rivâyet edilen

---

[29] Bu isimlendirme için bkz. *el-Murâdî*, Ş. *et-Teshîl*, vr. 74 b., 258 a.

[30] *el-İktirâh*, s. 27; *Hizâne*, I, 7. İbnu Mâlik'in burada istişhâd ettiği hadisin *el-Muvatta'* (s. 123) ve diğer eserlerde vâvu'l-cemâ'a'nın mercii bulunan şekliyle rivâyet edildiği ve bu konuda onunla istişhadın caiz olmadığı rivâyet edilmektedir. Bkz. Ş. *el-İktirâh*, vr. 50 a.

[31] Ş. *el-İktirâh*, vr. 38 a.; krş. *Fî usûl*, s. 49.

[32] *Hizâne*, I, 6.

[33] Msl. Bkz. *el-Metâli'u's-sa'îde*, I, 41, 44, 60, 81, 87, 216, 266, 288, 323, 383, 391,424, II, 555, 559, 561, 572, 590, 592, 616, 621, 683, 687, 690, 734, 736, 744, 889.

[34] *Mehâzir*, I, 300.

"اَلظُّلْمُ ظُلُمَاتٌ يَوْمَ الْقِيَامَةِ", "مَاتَ حَتْفَ أَنْفِهِ", "حَمِيَ الْوَطِيسُ" gibi hadislerle, onun beyan güzelliklerini ihtivâ eden: "مَأْزُورَاتٌ غَيْرُ مَأْجُورَاتٍ" ve "إِنَّ اللهَ لاَ يَمَلُّ حَتَّى تَمَلُّوا" gibi kısa hadisler.

2- Kendisiyle ibadet edilen veya ibadet edilmesi emredilen "kunût" ve "tahiyyât"ın lafızlarıyla, **Hz. Peygamber**'in (s.a.s.) özel vakitlerde niyazda bulunduğu bir kısım duâ ve ezkâr cinsinden sözleri.

3- **Resûlüllah**'ın (s.a.s.) her Arap kabîlesine kendi lehçeleriyle hitap ettiğine şâhid olmak üzere rivâyet edilen hadisler. Hadisin bu üç nevinde râvîlerin lâfzıyla rivâyet ettikleri açıktır.

4- Çeşitli yollardan gelip lâfızları aynı olan hadisler. Yollarının muhtelif olmasına rağmen lâfızların aynı olması, râvîlerin bu hadislerin lâfzında bir tasarruf yapmadıklarına delildir. Burada yolların muhtelif olmasından maksat, hadisin **Hz. Peygamber**'e (s.a.s.), ashâbına veya tâbiîn'e ulaşmasıdır.

5- **Mâlik b. Enes**, **'Abdullâh b. Cureyc** ve **eş-Şâfi'î** gibi lahn yapmayan ve saf Arapça konuşulan bir çevrede yetişenlerin tedvîn ettikleri hadisler.

6- **İbnu Sîrîn**, **el-Kâsim b. Muhammed**, **Recâ' b. Hayve** ve **'Alî b. el-Medenî** gibi hadisin mânâ ile rivâyetine cevâz vermeyenlerin rivâyet ettikleri, yani râvîsinin durumundan lâfzına riâyet edilerek nakledildiği bilinen hadisler.

Kendisiyle istişhâd edilemeyeceğinde ihtilaf olmayan hadisler ise, ilk asırlarda tedvîn edilmeyip, ancak müteahhirûndan bazılarının kitaplarında yer alan hadislerdir.

Lâfızlarıyla istişhâd konusunda farklı görüş beyan edilebilecek hadisler ise, ilk asırlarda tedvîn edilmiş olmasına rağmen, yukarıda açıklanan altı çeşitten birine girmeyen hadislerdir. Bunlar ise iki çeşittir: 1- Lâfızları bütün rivâyetlerinde aynı olan hadisler, 2- Bazı lâfızlarında değişik rivâyetler bulunan hadisler. Bunlardan birinci kısma giren hadiste esas olan, kendilerinde lâfzen rivâyetin asl olması ve hadisçilerin mânâ ile rivâyet konusunda titiz davranmalarından dolayı onunla istişhâdın caiz olmasıdır. Buna, senette yer alıp da, sözleriyle istişhâd edilmeyen râvîlerin sayısının azlığı da ilâve edilebilir. Nitekim

el-Buhârî ile sözleriyle istişhâd caiz olmayan râvîler arasında bir veya iki, âzâmî üç râvî vardır.

Muhtelif rivâyetleri olan hadislere gelince, görüyoruz ki, hadisle istişhâd eden lûgatçı ve nahivciler, aynı şekilde gelen rivâyetlerle iki veya daha fazla farklı şekilde gelenler arasında bir fark gözetmiyorlar. Biz ise, râvînin bir galatı olduğuna muhaddislerin işâret etmedikleri meşhûr bir rivâyetle gelen hadislerle istişhâdı caiz görürüz. Şâz bir rivâyetle gelen veya bir muhaddisin, râvînin galatı olduğunu söylediği bir rivâyette vârit olan lâfızlarla istişhad etmeyiz.

Araştırmanın özeti: İlk asırlarda tedvîn edilmiş olan kitaplarda nakledilen hadislerin rivâyetleri muhtelif de olsa, bu gibi hadislerin lâfızlarıyla istişhâdın caiz olduğu görüşündeyiz. Ancak bunlardan şâz bir rivâyetle gelen veya muhaddislerden birinin reddedilmeyecek şekilde galat veya tashîfine (kelimedeki nokta veya harf hatâsı) dikkat çektiği lâfızları istisnâ ederiz. Lûgatçıların çoğunluğu ile nahivcilerden büyük bir kesimin, hadiste vârit olan lâfızlarla –bazı rivâyetleriyle de olsa– istişhâd etmiş olmaları, bu görüşü tercih ettiğimizi desteklemektedir.[35]

Görüldüğü gibi hadisle istişhâd konusunda uzlaşmacı yolu benimseyenler, hadisleri taksimata tâbi tutarak, bunlardan bir kısmıyla istişhâdı caiz görürlerken, diğerleriyle istişhâdı câiz görmezler. Hadisle istişhâd konusunda geçen iddiâ ve ileri sürülen delillerin tahliline geçmeden önce, buna ışık tutması bakımından, hadisin rivâyet, kitâbet, tedvîn ve hadisle şiirin isnâdını ele almadan geçemeyeceğiz.

B- HADİSİN RİVÂYET KİTÂBET TEDVÎNİ VE BUNUN ŞİİRLE MUKÂYESESİ

I- HADİSİN KİTÂBET VE TEDVİNİ

Hadislerin rivâyetinde, işitildiği şekilde rivâyet edilmesi gerektiğini şart koşan hadis ve usûl âlimleri olduğu gibi, bazı şartlarla hadisin mânen

[35] *Dirâsât*, s. 177-180; krş. *Mehâzir*, IV, 386; *Fî usûl*, s. 55-58.

rivâyetine ruhsat verenler de vardır. Bunların meseleye bakış tarzlarını ve görüşlerini açıklayarak hadisle istişhâd konusundaki delillerin tahliline ışık tutmak mümkündür.

Bilindiği gibi, selef ve hadis araştırıcılarından bir kısmı, hadisin mânen rivâyetinin câiz olmadığı görüşündedirler. Bunlara göre, lâfızların **Resûlüllah**'dan (s.a.s.) sâdır olduğu şekilde veya râvînin kendine rivâyet edenlerden aldığı gibi muhâfazası gerekmektedir.[36] Onlar **Hz. Peygamber**'in (s.a.s.) şu meâldeki hadisini kendilerine delil göstermektedirler: "Bizden bir hadis duyup da, onu duyduğu gibi rivâyet eden kimsenin Allah yüzünü ak etsin. Kendilerine hadis nakledilen niceleri vardır ki, onu duyandan daha iyi muhâfaza ederler".[37] Bu görüşün sahipleri lâfzen rivâyette gösterdikleri titizliği **Resûlüllah**'ın (s.a.s.) tatbikatından alıyorlardı. Zira **Hz. Peygamber** (s.a.s.), **el-Berâ' b. 'Âzib**'e öğrettiği bir duâyı okurken وَ نَبِيِّكَ yerine وَ رَسُولِكَ demesini kabul etmeyip وَنَبِيِّكَ şeklinde okumasını ikaz etmiştir.[38] İşte bundan dolayı ashâb lâfzen rivâyete önem vermiş ve hattâ bunu vâcip bile görmüşlerdir. Tâbiînden ve etbâ'uttâbiînden mânâ ile rivâyete cevâz verenler olmakla beraber, çoğu **Resûlüllah**'in (s.a.s.) hadisini, lâfzen rivâyet etmekte idi. Ancak bazı hadisçiler de, eğer mânâ kapalı ve çeşitli vecihlere muhtemelse, muhaddisin hadisi lâfzen rivâyet etmesini vâcip görürler. Ayrıca **İmâm Mâlik** gibi bazıları **Hz. Peygamber**'in (s.a.s.) hadislerinin işitildiği gibi lâfzen rivâyet edilmesini kabul ederken, **mevkûf** ve **maktû'** hadislerde mânen rivâyete cevâz verirler.[39] Nitekim **Huzeyfe b. el-Yemân**: "Biz Arap kavmiyiz; hadis rivâyetinde takdîm te'hir yapar, ziyâde ve hazifte bulunuruz. Halbuki bununla bir yalan kastetmeyiz"[40] demiştir.

Hadislerin mânâ ile rivâyetine cevâz verenlerin delili ise, "**Kur'ân** yedi harf üzere indirildi. Ondan kolay geleni okuyun" hadisidir. Onlara göre Allah'ın kitabında bu durum câiz olursa, hadiste de mânâyı değiştirmemek şartıyla mânen rivâyet câiz olur.[41] Mânen rivâyetin ise, hadisin

---

36 *el-Kifâye*, s. 300; krş. *Tevsîk*, s. 448.

37 *el-Kifâye*, s. 267; *Usûlu's-Serahsî*, I, 355; Subhî's-Sâlih, *Usûlu'l-hadîs*, s. 80; *Tevsîk*, s. 450 . Hadis için bkz. *İbnu Mâce*, I, 85.

38 *el-Kifâye*, s. 280; krş. Subhî's-Sâlih, *A.g.e.*, s. 80 v.d.

39 *el-Kifâye*, s. 288; *Câmi'u'l-beyân*, s. 97; *el-Bâ'isu'l-hasîs*, s. 141.

40 *'Uyûnu'l-ahbâr*, II, 136. Manen rivâyete cevaz verenler için bkz. *el-Kifâye*, s. 308-317.

41 *er-Risâle*, s. 274; *el-Kifâye*, s. 316.

tedvîninden önce olduğunda ittifak vardır. **İbnu's-Salâh**'ın dediği gibi: "Yazıya geçen hadislerin mânen rivâyet edilemeyeceği hususunda bir fikir ayrılığı yoktur. Çünkü mânâ ile rivâyete cevâz verenler, lâfızların zaptında ve aynı kalıbın muhâfaza edilmesindeki zorluk ve güçlükten dolayı buna müsaade etmişlerdi. Kitaba geçmiş hadislerde ise böyle bir zorluk mevcut değildir.[42] Ancak şu bilinmelidir ki, hadisin lâfzen rivâyetinin evlâ olduğunda bütün ulemâ ittifak hâlindedir.[43] Mânâ ile rivâyet ise, verilen bir ruhsattır.

Hadislerin yazılmasına gelince, bu konuyla ilgili **Hz. Peygamber**'den (s.a.s.) emirler ve yasaklar vârittir. Hadislerin yazılmasındaki yasakla ilgili rivâyet **Ebû Sa'îd el-Hudrî**'nin **Resûlüllah**'den (s.a.s.): "Benden **Kur'ân**'dan başka bir şey yazmayınız. Her kim benden **Kur'ân**'dan başka bir şey yazmışsa, onu imhâ etsin" meâlindeki hadisidir.[44] Bu şekilde hadislerin yazılmasını yasaklayan ancak bir kaç hadis kaynaklarda mevcuttur.[45] Bu yasaklamanın sebebi zikredilmediğinden,[46] İslâm âlimlerince bu rivâyetlerin tevil yoluyla açıklanması cihetine gidilmiştir.[47] Çünkü **Resûlüllah** (s.a.s.) sonradan kitabete izin vermiştir. Hadislerin **Hz. Peygamber** (s.a.s.) zamanında resmen yazıldığına dâir deliller de vardır. Nitekim, **Medine**'de hazırlanan **ilk anayasa** bunlardandır.[48] **Hz. Peygamber**'in (s.a.s.) bazı imtiyazlar tanıma[49] veya anlaşma yapma ve diğer sebeplerle yazdırmış olduğu mektuplar[50] da yine bu ilk yazılı hadis metinlerindendir.

Diğer taraftan **Resûlüllah**'ın (s.a.s.), hayatının sonlarına doğru arazi mahsulleri, hayvan sürüleri, madenler v.s. hakkındaki zekat miktarlarını yazmış olduğu, ancak bunları eyâletlere göndermeden vefat ettiği kaynak-

---

42 İbnu's-Salâh, *Usûlu'l-hadîs*, s. 191; krş. Ş. *el-İktirâh*, vr. 40 b.

43 *Usûlu's-Serahsî*, I, 355.

44 *Te'vîlu muhtelif*, s. 286; *Dârimî*, I, 119; *Câmi'u beyân*, s. 79; *K. el-Mesâhif*, s. 4. Hadis için bkz. *Muslim*, IV, 2298 v.d.

45 Msl. Bkz. *Tirmizî*, V, 38; *Dârimî*, I, 119; *Câmi'u beyân*, s. 79; krş. *HMS*, s. 68.

46 *Tirmizî*, V, 40; *Dârimî*, I, 125; *Te'vîlu muhtelif*, s. 286; *Câmi'u beyân*, s. 89.

47 Bkz. *Fethu'l-Bârî*, II, 185; *Te'vîlu muhtelif*, s. 286 v.d.

48 İbnu Hişâm, *es-Sîra*, II, 147-150; krş. *İslâm Peygamberi*, I, 121-134.

49 *Tabakât*, VI, 29; krş. *Resâ'il*, I, 51 v.d.

50 *Buhârî*, I, 5, IV, 54; *Târîhu't-Taberî*, III, 89 v.d. *Tabakât*, I, 258-291; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 210; *Usdu'l-ğâbe*, IV, 417; *et-Terâtib*, I, 123 v.d.

larda yer almaktadır.[51] Ayrıca Ashâb-ı Kirâm'ın **Hz. Peygamber**'in (s.a.s.) hadislerini toplamaya büyük arzu gösterdikleri kaydedilmektedir. Yine Sahâbe devrinde hadislerin böyle derlenip toplanmasında bir ilerleme söz konusudur. Nitekim **Hz. Ebû Bekir**'in, 500 kadar hadisi bir kitap hâline getirip, sonra da bunları imhâ ettiği[52] ve **Hz. Ömer**'in hadislerin bir araya getirilmesi konusunda bir hazırlık düşünüp, daha sonra bundan vazgeçtiği[53] ve **Hz. 'Alî**'nin elinde muhtelif konulara âit bilgileri ihtivâ eden bir sahife bulunduğu[54] rivâyet edilmektedir. Yine ashâbtan '**Abdullâh b. 'Amr b. el-'Âs**, **Semura b. Cundub**, **Sa'd b.'Ubâde**, **'Abdullâh b. Ömer**, **İbnu 'Abbâs**, **Ebû Hureyre** gibi birçokları **Resûlüllah**'ın (s.a.s.) hadislerini büyük ve küçük mecmûalar hâlinde bir araya getirmişlerdir.[55]

Tâbiîn devrinde de hadislerin yazılıp bir araya getirildiğine dâir deliller vardır. Nitekim **Ebû Hureyre**'nin talebesi **Hemmâm b. Munebbih** tarafından yazılan sahifenin zamanımıza ulaşmış olması bu hususta kesin ve maddî bir delil teşkil etmektedir.[56]

Hadislerin tedvîni ise, kaynakların ittifakla belirttiğine göre, resmen ilk olarak hicrî 99 yılında Emevî halifesi **Ömer b. 'Abdil'azîz** (ö.101/720)'in emri üzerine başlamıştır[57]. Hadislerin tedvîni işini ilk gerçekleştiren ise, yine kaynakların ittifakıyla **İbnu Şihâb ez-Zuhrî** (ö.124/742)'dir.[58] Aynı döneme âit haberler, onun çağdaşlarının da bir çok kitap vücûda getirdiklerini göstermektedir.[59] **ez-Zuhrî**'nin, Emevî halifelerince hadisleri yazma husûsunda zor-

---

51 Tam metin için bkz. *Ebû Dâvûd*, II, 214-219; *Dârimî*, I, 381 v.d.

52 *Tezkira*, I, 5.

53 *Câmi'u beyân*, s. 80 v.d.; *Tenvîr*, muk., I, 6.

54 *Buhârî*, I, 38, IV, 122; *Ebû Dâvûd*, II, 530 v.d.; *Câmi'u beyân*, s. 90.

55 *Tirmizî*, III, 618; *Dârimî*, I, 127 v.dd.; *Tabakât*, IV, 262, VI, 257; *Câmi'u beyân*, s. 91; *Tehzîb*, IV, 198, 236, VIII, 433; *Şezerât*, I, 114; *Usdu'l-ğâbe*, III, 350.

56 Adı geçen sahife Muhammed Hamîdullâh tarafından hadislerin toplanması ve muhafazasıyla ilgili bir mukaddime ile birlikte neşredilmiştir. Aynı eser, Talat Koçyiğit tarafından, "Hâlen elde mevcut en eski hadis eseri Hemmâm b. Munebbih'in Sahifesi" adıyla Türkçe'ye çevrilmiş Ankara İlahiyat Fakültesi yayınları arasında 1967'de metniyle birlikte neşredilmiştir. Hadislerin yazılması ve bu sahife hakkında geniş bilgi için bkz. *H.M.S.*, s. 30-74; Subhî's-Sâlih, *'Ulûmu'l-hadîs*, s. 23-32.

57 *Buhârî*, I, 36; *Dârimî*, I, 126; *Fethu'l-Bârî*, I, 174; *Tenvîr*, Muk. s. I, 6.

58 *Hilye*, III, 363; *Câmi'u beyân*, s. 94; *el-Bidâye*, IX, 345.

59 Msl. bkz. *Tezkira*, I, 101 v.dd., 110; krş. *Buhârinin Kaynakları*, s. 10 v.d.

lanmış olması[60] daha önce de hadislerin yazıldığına ve bu işin **II. Ömer**'in emriyle resmiyet kazandığına delâlet etmektedir. Onun emri üzerine sünen [اَلسُّنَنُ] defterlere yazılmış ve onun tarafından, idaresi altındaki eyâletlere birer nüsha gönderilmişti.[61] Daha sonra bu defterlerin kaybolduğundan başka bir haber gelmemiştir.[62] Bununla beraber onun yazmış olduğu hadislerin, **Halîfe el-Velîd** (ö.126/744)'in katlinden sonra, saray kütüphanesinden nakledilirken bir kaç deve yükü teşkil edecek kadar çok olduğu görülmüştür.[63]

Hz. Peygamber (s.a.s.) zamanından itibaren kısmen yazılmaya başlanan hadis, Sahâbe ve tabiîn asrında da devam etmiştir. **Hemmâm b. Munebbih**'in Sahifesinin bu gün elde mevcut olması, **Subhî's-Sâlih**'in de dediği gibi[64] hadisin tedvînine hicrî birinci asrın ortalarında başlanmış olduğunun kesin delilidir. **Ömer b. Abdil'azîz**'in emriyle tedvîn işi resmiyet kazanmış ve hızlanmıştır. Böylece hadislerin tedvîni birinci asırda başlayıp ikinci asra da taşmıştır. Çünkü tedvînden tamamen farklı bir durum arz eden tasnif devrinin ilk eserlerinin musannifleri olan **Mekhûl** (ö.156/773),[65] **İbnu Cureyc** (ö.150/767),[66] **Sa'îd b. İbnu Ebî 'Arûbe** (ö.156/773),[67] **İbnu Ebî Zi'b** (ö.159/776)[68] ve "**el-Câmi'**" sâhibi **Ma'mer b. Râşid** (ö.153/770)[69] gibi hadisçiler, bu eserlerini ölüm tarihlerinden önce hazırladıklarına göre, tedvînin birinci hicrî asrın sonlarında başlayıp, ikinci asrın başlarında yerini büyük ölçüde tasnife bırakmış olması gerekir. Çünkü aksi takdirde tedvînle tasnifi birbirinden ayırmayarak hadisin tedvînini çok daha sonralara götüren **Goldziher**'in düştüğü hatâya düşülmüş olur ki, bu da tarihi gerçeklerle bağdaşmayan bir durumdur.[70]

---

60 *Hilye*, III, 363; *Câmi'u beyân*, s. 99.
61 *Câmi'u beyân*, s. 98.
62 *Tehzîb*, XII, 39.
63 *Hilye*, III, 361; *Tezkira*, I, 112; *el-Bidâye*, IX, 344
64 Subhî's-Sâlih, *'Ulûmu'l-hadîs*, s. 32.
65 *el-Fihrist*, s. 318; *Hilye*, V, 177; *Tezkira*, I, 107; GAS, I, 404.
66 *el-Me'ârif*, s. 214; *el-Fihrist*, s. 316; Târîhu Bağdâd, X, 400-407.
67 *el-Fihrist*, s. 317; *Tezkira*, I, 177 v.d. ; GAS, I, 91.
68 *el-Me'ârif*, s. 213; *el-Fihrist*, s.315; *Tezkira*, I, 191 v.d.
69 *el-Me'ârif*, s. 221; *Tezkira*, I, 191 v.d.; *Tehzîb*, X, 243-246; GAS, I, 290 v.d. Ma'mer b. Râşid'in "*el-Câmi*"'i Türkiye'deki kütüphanelerden birinde keşfedil-miştir. Bkz. *H.M.S.*, 52 (dipnot)
70 Bkz. *Buhârinin Kaynakları*, s. 11 v.d.

II- HADİSİN ZAPT VE RİVÂYET YÖNÜNDEN ŞİİRLE MUKÂYESESİ

Hadislerin mânen rivâyet edilmesi ve içlerinde çok miktarda lahn bulunması gibi hususları ileri sürerek hadisle istişhâda cevâz vermeyenlerin iddiâlarına karşılık olarak, şiirde de aynı hususların fazlasıyla bulunduğunu belirtip, bunlara karşı çıkanların isabet derecesini tespit edebîlmek için hadisle şiir arasında böyle bir karşılaştırma yapmak zorundayız.

Bilindiği gibi, ihticâc asırlarındaki şâirlerin şiirleriyle istişhâd konusunda bir ihtilaf söz konusu değildir. Ancak bazı nahivcilerce, yukarıda zikredilen hususlar ileri sürülerek, hadisle istişhâdın câiz olmadığı iddiâ edilmiştir. Halbuki hadiste isnat, İslâmın ilk devirlerine dayanır. Muhaddislere nakilde araştırma yapma esasını ilk olarak getiren, **Hz. Ömer** ile **Hz. 'Alî**'dir. Daha sonra hadisçiler bu yolda yürüyerek isnat zincirini tek tek inceleyip, isnatları eleştirmişlerdir.[71]

Edebîyatta ilk isnat ise, **Nasr b. 'Âsım el-Leysî** (ö.89/708)'nin Arapça'ya dâir yazdığı eserinde, **Ebû'l-Esved ed-Du'elî** (ö.69/688)'ye yaptığı isnâttır. Daha sonra **Kur'ân** ve hadisle ilgili hususların kolay anlaşılmasını temin ve dilin bozulmasının önüne geçebilmek için lûgat tespitine girişince, bu konuda kendilerine isnatta bulunulan **Hammâd er-Râviye** (ö.156/773), **Ebû 'Amr b. el-'Alâ** (ö.154?/758?) ve benzerlerinin asrı zuhûr etti. Daha sonra bütün asırlardaki edebiyatçıların isnatları ancak bunlara dayanmış ve câhiliye devrine varmadan bunlarla yetinilmiştir.[72]

Tedvîn bakımından hadisle şiirin mukâyesesine gelince, bir önceki konuda hadisin tedvîninin birinci hicrî asrın sonlarıyla ikinci asrın başlarında gerçekleştiği görülmüştür. Buna karşılık şiirin câhiliye devrinden itibaren ikinci hicrî asrın sonlarına kadar, "râviye" denilen ve her şâirin şiirini rivâyet etmek üzere yanında bulundurduğu kimseler tarafından hâfıza yoluyla rivâyet edilmiş olduğu görülmektedir. Bu usûlün İslâmî devir şâirleri tarafından da devam ettirildiğini **İbnu Raşîk**'in naklînden öğreniyoruz.[73] Bunumla beraber, **Hîre hükümdarı**

---

71 İbnu Hibbân, *K. el-Mecrûhîn*, I, 38; er-Râfi'î, *Târîhu âdâb*, I, 274.
72 er-Râfi'î, *Târîhu âdâb*, I, 287-296; *Eski Arap Şiiri*, s. 50 v.dd.
73 *el-'Umde*, I, 198.

en-Nu'mân b. el-Munzir (ö.602 m.)'in büyük Arap şâirlerinin hanedânı için medhiyelerden müteşekkil bir dîvanı olduğu ve sonra bu dîvanın Emevîlerin eline geçtiği[74] şeklindeki rivâyete dayanarak şiirin İslâmiyetten önce tedvîn edildiğini iddiâ edenler de vardır.[75] Bu rivâyet, **Hammâd er-Râviye**'den gelen ve **en-Nu'mân**'ın bazı şiirleri yazdırıp sarayının altına gömdürdüğüne, daha sonraları **el-Muhtâr b. Ebî 'Ubeyd es-Sekafî** (ö.67/687) tarafından çıkartıldığına dâir rivâyetle[76] ilgili olsa gerektir. **Hz. Ömer**'den de, "şiirin Arapların en sahîh ilimleri olduğu, İslâm'dan sonra ondan uzak kaldıkları ve bilâhare fetihlerin akabinde tekrar şiir rivâyetine başladıkları, ancak tedvîn edilmiş bir dîvanları bulunmadığı"[77] şeklinde gelen rivâyet, şiirin sonradan tedvîn edildiğini göstermektedir. Zira şiirin câhiliye devrinde yazılarak rivâyet edildiğine dâir elde bir delil yoktur. Yukarıda geçen rivâyetler ise, ancak o devirde yazının bilindiğini ifâde edebilir. Ayrıca câhiliye devrinde yazının az olduğu da bilinmektedir.[78] Nitekim "Hâfızanın bu husustaki rolü ve şifâhî malzemenin toplanması, **Ebû 'Amr eş-Şeybânî** (ö.213/828), **el-Esme'î** (ö.216/831) hattâ **İbnu'l-'Arabî** (ö.231/845) nesline kadar sürmüş, eski ahbâr ve şiirleri tedvîn eden bu neslin çalışmalarını, **İbnu Habîb** (ö.245-860), **İbnu's-Sikkît** (ö.256/861), **et-Tûsî** (ö.246/861) v.b. ikmâl etmişlerdir. Nihâyet **es-Sukkerî** (ö.275/888) nesli, artık çalışmalarını seleflerinin yazılı rivâyetlerinin terkibine hasretmiş bulunuyordu".[79] Bu bakımdan hadisin, şiirden önce tedvîn edildiği inkârı mümkün olmayan tarihi bir gerçektir.

Râvîlerinin durumu bakımından hadisle şiir karşılaştırılınca, hadislerin metin bakımından da tenkide tâbi tutularak cerh ve ta'dîl müessesinin işletildiği kesinlikle ortadayken, bu hususların şiirde çok cılız kaldığı söylenebilir. Zira hadis râvîleri en güvenilir nesil olmasına

74 *Tabakâtu fuhûl*, s. 23; *el-Muzhir*, II, 474.
75 *Eski Arap Şiiri*, s. 23.
76 *el-Hasâis*, I, 387; *el-İktirâh*, s. 33; *el-Muzhir*, I, 249; krş. *Eski Arap Şiiri*, göst. yer.
77 *Tabakâtu fuhûl*, s. 22; *el-Hasâis*, I, 386; *el-Muzhir*, II, 473 v.d.
78 Cheikho, *el-Âdâbu'l-'Arabiyye*, s. 1065; *Eski Arap Şiiri*, s. 25 v.d. Bu konuda diğer rivâyetler için bkz. *el-Fihrist*, s. 9; *el-Eğânî*, I, 37, I2 , 78; Şevkî Zayf, *Târîhu'l-edeb*, I, 140, 159; *Eski Arap Şiiri*, s. 24.
79 *Eski Arap Şiiri*, s. 27 v.d.

rağmen, sahâbe, tâbiîn, tebeuttâbiîn diye sınıflandırılmış ve kendi aralarında da, ilmi güçlerine göre tekrar taksime tâbi tutularak, durumları zapt ve adalet yönünden incelenmiştir.[80] Halbuki şiir râvîlerinden, sadece Arap olmayanlar için böyle bir şart ileri sürüldüğü halde, Arap olanların rivâyetleri olduğu gibi kabul edilmiştir.[81] Bununla beraber tatbikatta **Fahruddîn er-Râzî**'nin de dediği gibi[82] hadis râvîleri için cerh ve ta'dîl uygulandığı halde, lûgat râvîleri için bu söz konusu olmamıştır. Ancak bazıları, **el-Halîl b. Ahmed**, **Ebû 'Amr b. el-'Alâ** v.b. nin güvenilir olduğuna, **el-Esme'î**, **Hammâd er-Râviye** v.b. nin ekleme ve yalanla itham edildiklerine işâret etmek gibi, hadisçilerin tenkidine benzer bazı faaliyetlerde bulunmuşlarsa da, bunlar basit bir taklitten öteye geçememiştir.[83]

Mânâ olarak rivâyet edilme cihetinden hadisle şiir mukâyese edilince, bu durumun her ikisi için de söz konusu olduğu görülür. Hadisin rivâyetinden bahsedilirken, mânen rivâyetinin hangi ölçü ve şartlarla câiz olduğu görülmüştü. Nitekim hadisin mânâ olarak rivâyetine bazı şartlarla ruhsat verilmişti. Hadislerde asl olanın lâfzen rivâyeti olduğunda bütün bilginler müttefiktirler. Bunun tatbikatta da böyle olduğunu görmek için bir hadisin çeşitli hadis kitaplarındaki rivâyetlerini karşılaştırmak yeterlidir. Çünkü büyük bir çoğunlukla hadisler kelimesi kelimesine hattâ harfi harfine aynı lâfızlarla hadis kitaplarında yer almaktadır. Çünkü İbnu'l-Arabî (ö.543/1148)'nin de dediği[84] gibi Sahâbe dışında herkese mânen rivâyet etme izni verilmiş olsaydı, mânâyı tam ifâde etseler bile, her rivâyet eden naklettiği haberi değiştirip bir harfin yerine uygun gördüğünü koymuş olsaydı, rivâyetler tamamen değişir ve aslını kaybetmiş olurdu.

Şiire gelince, onda da mânen rivâyet vardır. Zira Araplar, alışılmış lâfız olmadan da, kastedilen mânâyı ifâde edebiliyorlardı. Bu bakımdan rivâyet ettiği şiirde mânâ ve vezne uygun olduktan sonra dilediği gibi tasarrufta bulunabiliyordu. Âlimler de bunların lâfızlarına tâbi oluyor-

80 Msl. bkz. er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, I, 6-10.
81 *el-İktirâh*, s. 31; krş. *Fî usûl*, s. 63.
82 *Tefsîru'r-Râzî*, I, 28.
83 er-Râfi'î, *Târîhu âdâb*, I, 346; *Fî usûl*, s. 73.
84 İbnu'l'Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, I, 22; krş.*el-Bâ'isu'l-hasîs*, s. 142.

lardı. Çünkü onlar nezdinde mânâlar, lâfızlardan daha üstün kabul ediliyordu. Nitekim bazı bedevîlere, bir kelimenin çoğulu veya küçültme ismi sorulduğunda, bunu mânen cevaplandırıyorlardı. Onlar arasında bazı âyetleri ve ezanı mânâ olarak okuyanlara da rastlanıyordu.[85] Bazı beyitlerde farklı rivâyetlerin bulunma sebebinin, Arapların biri birlerinin şiirini kendi karakter ve üslûplarına göre okumaları olduğu da kaydedilmektedir.[86] Bu sebepten hadisin mânen rivâyeti konu edildiğinde, aynı durum şiir için de söz konusu olur. Eğer bu durum, istişhâd için bir engelse, şiir için de engel olmalıdır.

Konu mânevî sorumluluk açısından ele alınınca, hadisle şiirin aynı durumda olmadığı görülür. Çünkü şiirin doğrudan doğruya dinle hiç bir ilgisi yoktur. Bu bakımdan, hadisin tespit, rivâyet ve muhâfazasında gösterilen titizlik ve itinanın şiirde gösterildiği söylenemez. Nitekim ashaptan ve muhaddislerden bazıları, hadis rivâyetinden yoruldukları zaman, bir hatâ yaparım korkusuyla hemen hadis rivâyetini bırakıp şiir rivâyet etmeye başlarlardı. Bunun sebebini soranlara: "Yalan isnattan ancak böyle kurtulabilirsiniz" diye cevap verirlerdi.[87] **el-Esme'î** gibi bir âlimin hadis rivâyetinden çekinmesine karşılık, şiir rivâyetinde temâyüz etmesi[88] de, şiire mukabil, hadis rivâyetinde mânevî mesûliyetin ne derece önemli fonksiyonu olduğunu göstermektedir.

C- HADİSLE İSTİŞHÂDI BENİMSEYEN VE ONA KARŞI ÇIKANLARIN DELİLLERİNİN MÜNÂKAŞASI

Bu bölümün baş tarafında da görüldüğü gibi, hadisle istişhâda karşı olanlar, görüşlerini şu hususlarla desteklemek istemişlerdi:

1-Hadislerin mânen rivâyet edilmiş olması ve bunun Arap dilinin bozulmasından sonra da hadisin tedvînine kadar devam etmiş bulunması,

2-Anılan dönem içinde hadis râvîleri arasında Arap olmayanların bulunmasından dolayı, hadislerde çok miktarda lahn bulunması,

---

85 *el-Hasâis*, II, 466 v.dd.
86 *el-İktirâh*, s. 41; *el-Muzhir*, I, 261; *Fî usûl*, s. 64.
87 Msl. bkz. *Tabakât*, IV, 287, VII, 281; *Nuzhe*, s. 128.

3-İlk nahivcilerin, rivâyet edilen lâfızların **Hz. Peygamber**'e (s.a.s.) âit olduğuna güvenmedikleri için hadisle istişhâdı terketmiş olmaları.

Şimdi bu görüş sahiplerinin ileri sürdükleri delilleri objektif olarak incelemeye çalışalım:

1- Hadislerin Mânâ Olarak Rivâyeti Meselesi:

Hadisle istişhâda karşı olanların, râvîlerin hadisleri mânâ ile naklettiklerini, dolayısıyla hadisin nakledildiği lâfızların **Resûlüllah**'a (s.a.s.) âit olduğuna güvenemediklerini söylemelerine ve bunu örneklerle ispata çalışmalarına, hadisle istişhâdı benimseyenler şu şekilde cevap verirler: Muhaddis, fukahâ ve usûlcülerden çoğu hadisin mânâ ile rivâyetine karşıdırlar.[89] Mânâ ile rivâyeti câiz görenler ise, bunun câiz olması için râvînin mânâyı değerlendirecek veya bozacak hususları bilmesi, lâfızların nerede, nasıl kullanılacağını iyi bilmiş olması ve hattâ bazılarına göre, lûgat ilminin inceliklerini etraflıca bilmesi ve üstün mânâ güzelliklerine aşina olup, konuşmalarında da buna riâyet etmesini şart olarak ortaya koymuşlardır. Bununla beraber mânâ ile rivâyete cevâz verenler de, lâfzen rivâyetin evlâ olduğunu itiraf ederler. Onlara göre, mânâ ile rivâyet ancak zarûret hâlinde başvurulan bir ruhsattır. Buna bir de şunu ilâve ederler: Mânâ ile nakle cevâz verenler, bunu kitaplarda tedvîn edilmemiş olan hadisler için câiz görmüşlerdir. Kitaplarda tedvîn edilmiş olanlarda ise, her hangi bir tasarruf câiz değildir. Hadisler ilk asırlarda tedvîn edildi. Bu tedvîn edilmiş hadislerde, tedvînden önce mânen rivâyet vukû bulmuşsa, bu ancak sözleriyle istişhâd câiz olanların bir tasarrufudur.[90]

Hadisle istişhâdı câiz görenler: "Hadislerin tedvîn edilmesinden önce, isrâ ve ifk olaylarıyla ilgili olan hadisler gibi uzun hadislerin rivâyetinde, **Resûlüllah**'ın (s.a.s.) sözlerinden bir kısmını unutup bir kısmını rivâyet eden râvîler Sahâbedir ve onların kendi sözleri ile istişhâd da câizdir"[91] derler. **es-Serahsî** (ö.490/1097) de: "Bazı görüş sahiplerince,

---

88 *Nuzhe*, s. 115, 122 v.d.; Subhî's-Sâlih, *'Ulûmu'l-hadîs*, s. 325.
89 İbnu's-Salâh, *'Ulûmu'l-hadîs*, s. 190; *Tedrîbu'r-Râvî*, s. 98.
90 *Hizâne*, I, 7; *Ş. el-İktirâh*, vr. 44 b.
91 *Ş. el-İktirâh*, vr. 43 b.; krş. *Dirâsât*, s. 36.

Resûlüllah'ın (s.a.s.) söz ve fiillerini hikaye yoluyla aktaran Sahâbe sözünün hüccet olabilmesi için, **Hz. Peygamber**'in (s.a.s.) söylediği lâfızla nakletmiş olmasının şart koşulmuş olduğunu; ancak bunun terkedilmiş bir görüş olduğunu" söyler.[92] Sahâbeden sonra, onlarla konuşup görüşmüş tabiîlerin de, hadisleri mânâ ile rivâyet ettikleri farz edilse bile, onların normal konuşmalarındaki sözleri ile istişhâd câiz olduğuna göre, rivâyet ettikleri hadisle istişhâd da câizdir. Çünkü onlar da Sahâbe gibi fesâhat ve belagat sâhibiydiler ve rivâyet ettiklerini **Resûlüllah**'ı (s.a.s.) müşahede edenlerden dinlemişlerdi. İşte bundan dolayıdır ki, İslâmî devir şâirlerinin sözleriyle istişhâdı câiz görerek, **el-Ferezdak**, **Cerîr** v.b.'nin sözleriyle istidlâle cevâz vermişlerdir.[93]

Lehte ve aleyhte ileri sürülen görüş ve delilleri değerlendirmeye çalışalım: Hadislerin kısmen mânâ ile rivâyet edilmiş olduğu doğrudur. Ancak bu, iddiâ edildiği gibi bütün hadislerin mânen rivâyet edildiğini göstermez. Nitekim, **Ebû Hayyân**'ın hadislerin mânen rivâyet edildiğine örnek olarak getirdiği زَوَّجْنَاكَهَا hadisinin rivâyet şekilleri ne bütün hadislerin mânâ ile rivâyet edildiğine bir delildir ve ne de bizzat bu hadisin mânen rivâyet edildiğine kesin olarak delil teşkil eder. Zira mânen rivâyet edilmediği kesin olarak bilinen bir yazma eserin karşılaştırılan nüshaları arasında ortaya çıkabilecek nüsha farkları, ne bu eserin, ne de bütün yazmaların mânen rivâyet edildiğine delil teşkil edebîlir. Aynı şekilde çeşitli hadis kitaplarından bir hadise âit rivâyetler karşılaştırıldığı zaman, pek çok hadis farklılık göstermezken, bazı hadislerde kelime farklılıklarına rastlanmaktadır. Bu da, hadislerde mânen rivâyetin azlığını, lâfzî rivâyetin çokluğunu gösterir. Öte yandan ekserisi hadis ilminin altın çağı sayılan hicrî üçüncü asırda tasnif edilen ve sahîh hadisleri toplayan "el-Kütübu's-sitte"de aynı hadisler arasında büyük ölçüde birlik olduğunu, pek az rivâyet farkları bulunduğunu da göstermiş olur. Nitekim "Hadisle İstişhâda Örnekler" bölümünde yer alan hadislerin kaynaklarını tespitimiz esnasında aynı durumu gözlemiş olduk. Bu da gösteriyor ki, dil bozulduktan sonra tedvîn edilmiş olduğu gerekçesiyle,

92 *Usûlu's-Serahsî*, I, 355.
93 Ş. *el-İktirâh*, vr. 42 b.; *el-Bâ'isu'l-hasîs*, s. 143.

hadisle istişhâdı câiz görmeyenlerin bu görüşleri isabetsizdir. Zira adı geçen bu eserlerin kaynakları da, tedvîn döneminde meydana getirilmiş olan isimsiz eserler ve tasnif dönemindeki hadis kitaplarıdır.[94]

Şu halde şiirle istişhâd ihtilafsız câiz olduğuna göre, hadisle istişhâd da câiz olmalıdır. Çünkü bir beyit veya şiirin mânen rivâyet edilmiş ve muhtelif lâfızlarla gelmiş olması, şiirle istişhâdın bütünüyle câiz olmamasını gerektirmiyorsa, neden hadiste bulunabilecek bir lahn ve bir hatâdan dolayı tamamıyla hadisle istişhâd terk edilsin. Zira hadis için söz konusu olan mânen rivâyet şiir için de söz konusudur. Bu rivâyet durumu, ihticâc asırları denilen hicrî ikinci asrın ortalarına kadarsa, hadisin tedvîni ve yazıya geçmesi, bu dönemi de aşmamıştır. Üstelik şiirin tedvîni, yukarıda da görüldüğü gibi, hadisin tedvîninden daha sonra vukû bulmuştur. Bu durumda hadisle istişhâdı câiz görenlerin diğerlerine nazaran delilleri daha isabetli görünmektedir.

2- Hadislerde Çok Lahn Bulunması Meselesi

Hadisle istişhâda karşı olanların, iddiâlarını ispatlamak üzere öne sürdükleri ikinci husus, Arap olmayan râvîlerce rivâyet edilen hadislerde çok miktarda lahn yapılmış olmasıdır. Hadisle istişhâdı benimseyenler ise, "Hadis rivâyetlerinde asl olanın, duyulduğu şekilde nakledilmiş olmasıdır; hem bu husus şiir için de söz konusudur" derler. **Ebû Hayyân**'ın bu konudaki meşhûr itirazına da şöyle cevap verirler: "**Ebû Hayyân**'ın bizzat kendi kitapları, bir tağyir veya bir lahn olduğuna işâret edilmeksizin genel kâidelere uygunluğunu temin için tevil edilip zâhirinden çıkarılmış Arap şiirleriyle doludur. Halbuki o ve onun gibi düşünenler bir beyit veya kasîdenin, rivâyetinin muhtelif olmasından dolayı tenkit edilmediğini, zira o rivâyetlerden her birinin kırâatlerde olduğu gibi kendi vechi-

94 Msl. Buhârî'nin, *Sahîh*'ini hangi kaynaklardan derlediğine dair bir araştırma, Fuad Sezgin tarafından "*Buhârinin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*" adıyla gerçekleştirilmiş olup, bu eserde Buhârî'nin kaynakları tek tek tespit edilerek bunların büyük çoğunluğunun tedvîn ve tasnif dönemlerindeki sahifeler ve kitaplar olduğu gösterilmiştir. Diğer taraftan Muhammed Hamîdullâh da, *Buhârî*, *Muslim* ve İbnu Hanbel'in eserlerinde yaptığı bir karşılaştırma sonunda, çok büyük bir itina ile hadislerin her bir eserde kelimesi kelimesine aynı olduğunu tespit ettiğini ifade eder. Bkz. *H.M.S.*, s. 50.

ne göre hüküm aldığını iddiâ eder. Kendisi ise, şiiri te'vil ettiği halde ondan hiç bahsetmemekte; bilakis aksini iddiâ etmektedir. **Ebû Hayyân**, tağyir ve lahnı Arapça beyitler için ileri sürmüş olsaydı, bunu **Hz. Peygamber**'in (s.a.s.) hadislerinde de ileri sürmesi uygun olurdu".[95]

Burada her iki tarafın da ileri sürdükleri hususlar arasında bir Mukâyese yapabilmek için, kendisinde lahn veya tahrif bulunan bir hadisin nasıl rivâyet edilebileceği hususundaki görüş ve uygulamaları incelemek yerinde olacaktır. İçinde lahn veya tahrif bulunan hadislerin rivâyetinde şu iki görüşün varlığıyla karşılaşıyoruz:

1- Rivâyet edilen hadiste bir hatâ bulunsa bile işitildiği gibi rivâyet edilmesi şarttır. Bu görüşte olanlar, tabiînden **Muhammed b. Sîrîn** ve **Ebû 'Amr** '**Abdullâh b. Sehbera**'dır. Bu görüş, lâfza uyup, mânâ ile rivâyeti uygun görmeyenlerin aşırı ucunu teşkil eder.

2- Hadisteki lahnın değiştirilip, düzeltilmesi ve doğrusunun rivâyet edilmesi gerekir. Bu görüşte olanlar, konuyla ilgili şunları söylemektedirler: Meselâ **el-A'meş**, kendisine:

– **İbnu Sîrîn** hatâlı bir hadisi dinleyip alıyor. Sonra da onu duyduğu gibi lahnla rivâyet ediyor, diyenlere:

– **İbnu Sîrîn** lahn yapmışsa da, **Hz. Peygamber** (s.a.s.) lahn yapmamıştır. Öyleyse hatâyı siz düzeltin diyordu.[96] **eş-Şa'bî** (ö.110/728) de, hadiste görülen lahnın düzeltilmesi taraftarıydı.[97] Mânâ ile nakli câiz gören Şamlıların imâmı **el-Evzâ'î** (ö.157/774) ise, "hadisin i'râb yönünden kontrol edilmesini" ve "hadiste lahn varsa, bunun düzeltilmesinde bir beis olmadığını" söylerdi.[98] **et-Tenûhî** (ö.167/784), lahn mânâyı bozar gerekçesiyle hadiste görülecek lahnın düzeltilmesini tavsiye ederdi.[99] **İbnu'l-Mubârek** (ö.181/797) de kendisine:

– Bazen hadiste lahn görüyoruz. Bunu düzeltelim mi? diye soranlara:

– Evet. Çünkü bu millet lahn yapmıyordu; lahn bizdendir, cevâbını

---

95 *Ş. el-İktirâh*, vr. 44 b.

96 *el-Kifâye*, s. 295; *İrşâd*, I, 20. Lahnın düzeltilmesinin câiz olması, Hz. Peygamber'in hadisine dayanmaktadır. Bkz. *Tehzîb*, V, 204 v.d.

97 *Câmi'u beyân*, s. 101; *İrşâd*, I, 26.

98 *el-Kifâye*, s. 395; *Câmi'u beyân*, s. 101 v.d. ; *K. Elif bâ*, I, 44.

99 *İrşâd*, I, 25; krş. *el-'Arabiyye*, s. 73.

verirdi.[100] Hadisçilerin lahn karşısındaki bu tutumlarını gördükten sonra, lahn yapmalarından korkulan Arap olmayan râvîlerin durumlarına bir göz atalım. Bu râvîler, muhtemelen şu iki durumdan birine girerler:

1- Arap olmayan râvî, hadislerin lâfız ve terkibinde doğru tasarrufta bulunabilecek kadar Arapça'yı iyi biliyordu. Bu durumda onlarla Araplar arasında bir fark gözetmek gerekmez. Zira büyük dil bilginlerinden çoğu Arap değildir. Meselâ **Sîbeveyh** "Arapça'nın Dili" diye nitelendirildiği halde, Arap olmayıp İranlı bir yabancıdır.[101]

2- Arap olmayan bu râvîler, bir önceki gruba girenlerin vasıflarını taşımazlar. Bu durumda onlar için akla en yakın olan, hadisleri işittikleri şekilde nakledebilmek için, rivâyetlere dört elle sarılmalarıdır. Çünkü onlar bundan başkasını yapamazlar. Zira mânen rivâyeti câiz görenler bile, mânen rivâyet için iyi Arapça bilmeyi şart koşmuşlar ve Arap kelâmında tasarruf gücünde olmayanlar için bu şekildeki bir nakli yasaklayarak lâfzen rivâyet etme şartını benimsemişlerdir.[102] Şu halde râvîlerin rivâyetlerinde olsa olsa ancak bir telâffuz değişikliği olabilir. Faraza bu telâffuz değişikliği tedvîn edilmiş olan hadislerde vukû bulmuşsa, bu durumda her hangi bir endişeye mahal yok; çünkü hadisin düzeltilmesi garanti ve emniyet altındadır. Yok eğer böyle değilse, bu husus sözleri ile istişhâd câiz olan Arap asıllı râvîlerin gözlerinden kaçmaz. Kulaklarını tırmalayacağı için, derhal böyle bir lâfzın düzeltilmesi cihetine giderler.[103]

Sayılan bu ihtimaller dışında kalarak bir hadiste lahn bulunması, hiç bir zaman bütün hadislerin lahnlerle dolu olduğu mânâsına gelmediği gibi, bütün hadislerle istişhâdın câiz olmasına da bir halel getirmez. Aksine kendisinde lahn bulunan bu hadisin râvîsinin zapt hususunda az dikkatli olduğu söylenebilir ki, bu da sadece hadis için söz konusu olmayıp, diğer bütün nakiller için de bahis mevzûudur. Hem niçin sadece Arap olmayanların lahn yapmasından korkuluyor? Zira daha önce de görüldü-

---

[100] *Câmi'u beyân*, s. 104. İbnu'l-Mubârek 'in biyografisi için bkz. *el-A'lâm*, IV, 256.

[101] *Mevkifu'n-nuhât*, s. 56.

[102] Bkz. İbnu's-Salâh, *'Ulûmu'l-hadîs*, s. 190; *Tedrîbu'r-Râvî*, s. 98; *el-Kifâye*, s. 300; *el-Bâ'isu'l-hasîs*, s. 141 v.d.

[103] Msl. en-Nazr b. Şumeyl (ö.204/819)'in el-Me'mûn'un okuduğu bir hadisteki bir lahnı düzelttiği rivâyeti vardır, bkz. *İrşâd*, XIX[2], 240; *el-Muzhir*, II, 294 v.d.

ğü gibi, hâlis Araplar bile lahn yapar veya lahn yapmaktan endişe eder hâle gelmişti. Bazıları lahn yapan kim olursa olsun, onu cahil saydıkları gibi, kimileri de lahn yapmayı günah sayarak, lahn yapanın **Cehennem**'e gireceğini kabul ediyorlardı.[104] Nitekim **el-Esme'î**'den rivâyet edildiğine göre o: "Hadis talibi için en çok korktuğum husus, eğer nahiv bilmezse onun, **Resûlüllah**'ın (s.a.s.): "**Bana bilerek yalan isnat eden kimse, ateşten yerine hazırlansın**" hadisinin kapsamına girmesidir. Zira **Resûlüllah** (s.a.s.) lahn yapmıyordu. Eğer ondan rivâyet ettiğin hadislerde lahn yaparsan, ona yalan isnat etmiş olursun" derdi.[105]

Hadis rivâyetinde gösterilen bu titizlik karşısında, artık onda çok lahn bulunduğunu iddiâ etmek abestir. Ancak hadis dışında her şey için söz konusu olabilecek beşeri bazı hatâların hadislerde de olabileceğini kabul etmek gerekir. Bu nevî hatâlar da ehli tarafından düzeltilmiştir. Bu sebeple hadislerde lahn bulunsa bile çok azdır. Kaldı ki, böyle hadislere âlimler tarafından dikkat çekilmiş ve onlarla istişhâd etmek de gerekli değildir. Meselâ **Kur'ân**'da da bazı kimselerin okurken lahn yaptıkları bilinmektedir. Şu halde nasıl ki, bu durum **Kur'ân**'la istişhâda bir halel getirmezse, bazı kimselerin hadiste lahn yapmaları da hadisle istişhâdın cevâzına bir zarar vermemesi gerekir.

Burada gözden uzak tutulmaması gereken bir husus da, hadislerde lahn olmaksızın mukarrer Arap gramerine uymayan bazı hususların bulunabileceği meselesidir. Zira daha önce de temas edildiği gibi, vaz olunan nahiv kâideleri Arap dilinin tümünü kapsamamakta olup, yaygın olan hususlar bir genelleme ile nahve konu oldu. Diğerler ise, yaygın olmamakla birlikte Arap dilinde mevcut olan hususlardır. Bu bakımdan sırf Arapça'daki kıyasa ters düşmesinden dolayı, hadisteki her kâideye uymayan her hususun lahn olduğunu iddiâ etmek de doğru değildir. Nitekim **İbnu Mâlik**, **el- Buhârî**'nin, "**el-Câmi''u's-sahîh**" adlı **Kur'ân**'dan sonra birinci derecede delil kabul edilen eserindeki bilinen nahiv kâidelerine

---

104 Eyyûb es-Sahtiyânî (ö.131/748/hadis rivâyet ederken lahn yapsa, "Estağfurullah" derdi; zira o, lahn yapmayı günah sayıyordu: bkz. *İrşâd*, I, 20; krş. *el-'Arabiyye*, s. 72.

105 İbnu's-Salâh, *'Ulûmu'l-hadîs*, s. 194; İbnu Kesîr, *İhtisâru 'ulûmi'l-hadîs*, s. 144 v.d.; *K. Elif bâ*, I, 142. Hadiste lahn yapmanın günah olduğu görüşü bu güne kadar devam edip gelmiştir. Bkz. *Fî usûl*, s.53. Hadis için bkz. *Buhârî*, I, 36; *Ebû Dâvûd*, IV, 63.

tamamen uymayan hadislerin tevcîhini yaparak sıhhat vechini göstermek üzere kaleme aldığı "**Şevâhidu't-tavzîh ve't-tashîh li muşkilâti' l-Câmi'i's-sahîh**" adlı eseriyle bu hususu kabul edilmesi gereken bir hakikat olarak gözler önüne sermiştir.

Artık bu hususlara göre, gerçeğin bu şekilde olması, aksini iddiâ edenler için yeterli cevap olsa gerektir.

3- İlk Nahivcilerin Hadisle İstişhâda Karşı Oldukları Meselesi:

Hadisle istişhâda karşı olanların ileri sürdükleri bir üçüncü husus da, "ilk devir **Basra** ve **Kûfe** nahivcileriyle sonrakilerden Bağdat, Endülüs ve diğer ülkeler nahivcilerinden hiç kimsenin hadisle istişhâd etmediğidir." Onlar bu hususu ileri sürerek, hadisle istişhâd câiz olsaydı, bu nahivcilerin hadisle istişhâd etmeleri gerekirdi, demek isterler.

Hadisle istişhâdın câiz olduğunu kabul edenler ise, bu iddiâyı şöyle cevaplamışlardır: Bu nahiv imâmları, hadisle istişhâdın câiz olmadığını söylememişlerdir. Onların hadisle istişhâdı terk etmeleri ise, buna cevâz vermediklerini göstermediği gibi, cevâz verdiklerine de delâlet etmez. Onlar, hadislere güvenemedikleri için onunla istişhâdı terketmiş değillerdir. Fakat onlar hadis talebi için sefere az çıkıyorlardı. Bu sebeple karşılaştıkları hadis sayısı azdı. Ayrıca ilk asırlarda hadis kitapları meşhûr ve yaygın değildi. Bu yüzden de **Kur'ân** ve şiir kadar kullanılmıyordu. Nitekim bu dîvanlar daha sonra meşhûr olup çoğaldı. Şu halde onların hadisle istişhâdı terk etmelerinin sebebi, nahivciler arasında hadisin yaygın olmaması ve ilk nahivcilerin aynı zamanda hadis bilgini olmamalarıdır. Buna göre, onların hadisle istişhâd etmemiş olmaları, hadisle istişhâdın sahîh ve câiz olmamasını gerektirmez.[106]

Gerçekte hadisle istişhâda karşı olduklarını söylememiş bulunan ilk nahiv imâmlarının her hangi bir sebeple buna yer vermemiş olmaları –ve hattâ hadisle istişhâd etmedikleri farz edilse bile- onların hadisle istişhâda karşı olduklarına bir delil teşkil etmez. Ayrıca onların hadisle istişhâd etmemiş olmaları da, nahivde hadisle istişhâdın câiz olmadığını da göstermez.

---

106 Ş. *el-İktirâh*, vr. 39 a.; *Hizâne*, I, 5; krş. *Dirâsât*, s. 176.

Öte yandan **Ebû Hayyân**'ın: "İlk nahivciler hadisle istişhâd etmemişlerdir" şeklindeki iddiâsı, **el-Halîl**, **Sîbeveyh**, **el-Kisâî**, **el-Ferrâ'** gibi ilk imâmların hadisle istişhâd etmiş olmalarıyla kendiliğinden düşmüş olur. "...Sonrakilerden bütün ülkelerin nahivcilerinin onların yolunda giderek hadisle istişhâd etmemişlerdir" tarzındaki iddiâsı ise, **el-Muberrid**, **Ebû 'Alî el-Fârisî**, **İbnu Cinnî**, **İbnu Hâleveyh**, **ez-Zeccâcî**, **ez-Zemahşerî**, **İbnu'ş-Şecerî** ve **İbnu Harûf** ile **Sîbeveyh**'in "**el-Kitâb**" ının şârihleri **eş-Şerîf es-Sikillî**, **eş-Şerîf el-Ğırnâtî**, **es-Sîrâfî** ve **es-Saffâr** gibiler bu kitabın şerhlerinde; **İbnu'l-Hâc** "**el-Mukrib**" şerhinde; **İbnu'l-Habbâz**, **İbnu Mu'tî**'nin Elfiyesi'nin şerhinde hadisle istişhâd etmiş olmalarıyla[107] geçersiz kalmıştır.

Hadisle istişhâdı benimseyenlerin ilk nahivcilerin hadisle istişhâdı terk etmelerine sebep olarak ileri sürmüş oldukları husus, bu nahivcilerin aynı zamanda hadisçi olmadıkları şeklindeki cevâba itiraz edilebilir. Şöyle ki, Arapça bilginlerinden **Ebû 'Amr b. el-'Alâ**, **'Îsâ b. Ömer es-Sekafî**, **en-Nazr b. Şumeyl, el-Mâzinî**, **el-Halîl**, **el-Kâsim b. Sellâm**, **el-Esme'î**, **er-Riyâşî** gibi âlimler, hadis râvîleri arasında sayılıyorlardı, denilebilir.[108] Bu doğrudur. Ancak gözden uzak tutulmaması gereken bir husus da, bunların hadis rivâyetinde mûtemet kişi kabul edilmeleridir. Yoksa bunlar, hadis rivâyetini kendilerine meslek edinmiş kimseler değillerdi. Nitekim, **el-Esme'î**'nin hadis rivâyetinden nasıl çekindiği yukarıda geçmişti. Ondan rivâyet edilen hadisler, parmakla sayılacak kadar azdır. Yukarıda adı geçen nahivciler, birer hadisçi olmaktan ziyâde şiir ve lûgat rivâyetleriyle meşgul olan veya nahiv, lûgat gibi ilimlerde temâyüz etmiş kişilerdi. Kaldı ki, kendisine nispet edilen ve zamanımıza kadar intikal etmiş olan "**K. el-'Ayn**" adlı eserinde **el-Halîl b. Ahmed**'in hadisle bolca istişhâd etmiş olduğu da kaydedilmektedir.[109]

İlk nahivcilerin **hadisle istişhâd** etmediklerini ve bunu da onların hadis rivâyetlerine güvenmediklerine bağlamak isteyen **Ebû Hayyân**, ve onun görüşünü benimseyenlerin görüşlerinin bazı haklı tarafları olduğu-

---

107 *Dirâsât*, s. 177; *Fî usûl*, s. 54.
108 Bkz. *Dirâsât*, s. 176 (dipnot).
109 *el-Muzhir*, I, 88; *el-Mu'cemu'l-'Arabî*, I, 268.

nu kabul etmek gerçeklerle uyuşmamaktadır. Çünkü ilk nahivcilerden hadisle istişhâd edenler bulunduğu gibi, bunu terk edenler de vardır. Fakat onlar hadisin rivâyetine güvenmemek veya râvîler arasında yabancıların bulunması sebebiyle hadislerde çok lahn olması gibi sebeplerden dolayı hadisle istişhâdı terketmiş olmayıp, aksine hadis rivâyetinden son derece çekindiklerinden dolayı hadisle istişhâda yer vermemiş oldukları söylenebilir. Çünkü bizzat **Ebû Hayyân**'nın bile hadisle istişhâd ettiği görülmüştür. Nitekim **İbnu't-Tayyib** şöyle demektedir: "Bilakis **Ebû Hayyân**'ın kendi sözünde hadisle istidlâl ettiğini gördüm…".[110] Hadisle istişhâd bakımından nahivcilerin durumuna dâir olan bir makalesinde **Muhammed Hammâse**, **İbnu't-Tayyib**'in bu sözünü naklettikten sonra, kendisinin de **Ebû Hayyân**'ın "**İrtişâfu'z-zarb min lisâni'l-'Arab**" 438 (**Mahtût fî Dâri'l-kutub**) adlı eserinde onun hadisle istişhâd ettiğini görmüş olmasının **İbnu't-Tayyib**'in sözünün doğruluğunu te'kit ettiğini söyler.[111]

el-Halîl b. Ahmed'den zamanımıza kadar, hadisle istişhâd etme geleneği âlimler arasında az veya çok tatbik edile gelmiştir. Meselâ son devir âlimlerinden **Ustâz Tâhâ er-Râvî** (ö.1365/1946), sahîh hadislerle, her hangi bir şart aranmaksızın istişhâd edilmesi düşüncesindedir. Zira o, bazı hadislerin râvîleri arasında yabancıların bulunması sebebini ileri sürmekle karşı çıkanlara itiraz ederek şöyle der: "Hadis râvîleri arasında yabancıların bulunduğunu söylemek bir şey ifâde etmez. Çünkü aynı durum, istişhâd edilen şiir ve nesir râvîleri için de söz konusudur. Nitekim bu râvîler arasında da bir çok yabancı vardı. Acaba hadisle istişhâd câiz olmadığını söyleyenler bize, yalan söyleyen, lahn yapan ve şiirde vezne dikkat etmeyen **Hammâd er-Râviye** sırasına konulabilecek ve o derece de önem verilebilecek bir muhaddis gösterebilirler mi? Buna rağmen **Kûfe**li nahivciler ve onların yolundan gidenler, onun rivâyet ettikleriyle ihticâc etmekten sakınmadılar; fakat hadisle istişhâd etmekten ise çekindiler… Sonra yine lûgatçıların râzı oldukları bu değerden faydalanmayı ve onun tatlı ve saf su fışkıran pınarından su almayı, nahivcilerin neden ihmal

110 Ş. *el-İktirâh*, vr. 39 b.; krş. *Dirâsât*, s. 177; *Fî usûl*, s. 54.
111 *Mevkifu'n-nuhât*, s. 57.

ettiğini bir türlü anlayamıyorum. Nitekim nahvin ondan yoksun olduğu kadar, lûgatın ekserisi de onunla doludur…"[112]

Şu halde diyebiliriz ki, hadisle istişhâda karşı olanların delil olarak ileri sürdükleri hususların büyük çoğunluğu tarihi gerçeklere uymamaktadır. Ayrıca hadis için ileri sürdükleri hususların hepsi fazlasıyla, istişhâd etmekte mahzur görmedikleri şiir ve nesir için de söz konusudur. Bu bakımdan hadisle istişhâdı câiz görenlerin istinat ettikleri hususlar, daha isabetli ve gerçeklere yakındır. Ancak inkârı mümkün olmayan bir hakikat de, lûgatçıların aksine nahivcilerin yine de hadisle istişhâda gerekli yeri vermemiş oldukları söylenebilir.

D- DİLCİLERİN HADİSLE İSTİŞHÂDI

Hadisle istişhâdın câiz olup olmadığı, bilindiği gibi, **İbnu Mâlik**'in hadisle istişhâd etmesine karşı çıkılmasıyla söz konusu edilmeye başlanmıştır. Zira **İbnu Mâlik**'in hadisle istişhâd etmesini tenkit eden **Ebû Hayyân**, ondan önce kimsenin hadisle istişhâd ettiğini görmemiş olduğunu ifâde eder. Bu iddiânın gerçeklere uymadığını, bizzat dilcilerin tatbikatında görmek maksadıyla, **İbnu Mâlik'**ten önceki nahivcilerden ve lûgatçılardan belli başlılarının elde edilebilen eserlerini tarayarak hadisle istişhâd konusundaki gerçek durumu tespite çalışacağız.

I- İBNU MÂLİK'E KADAR NAHİVCİLERİN HADİSLE İSTİŞHÂDI

İbnu Mâlik'ten önce de nahivde hadisle istişhâd edilmiş olduğunu görüyoruz. Bu sebeple **Ebû Hayyân** ve onun yolunda gidenlerin iddiâsı, gerçeğe uymamaktadır. Çünkü **İbnu Mâlik**'ten önce, diğer nahivciler şöyle dursun, **Sîbeveyh**'in bile hadisle istişhâd ettiğini tespit etmiş durumdayız. Onun ilk nahivcilerden oluşu ve hocalarının fikirlerini de topladığı eseri zamanımıza ulaşmış olması bakımından, önce onun eserinde hadisle

112 *Fî usûl*, s. 54 v.d.

istişhâd durumunu ortaya koyduktan sonra, diğer nahivcilerin hadisle istişhâtlarını vermeye çalışacağız.

a- Sîbeveyh'in Hadisle İstişhâdı

Sîbeveyh'in "**el-Kitâb**"ını inceden inceye tetkik edenler, **Sîbeveyh**'in orada **Kur'ân**'ın mütevâtir, şâz bütün kırâatleriyle; câhilî, muhazram ve İslâmî tüm şâirlerin şiirleriyle bolca istişhâd ettiği gibi, bunlar yanında az da olsa, hadis olduklarına işâret etmeden hadisle istişhâd ettiğini de görürler.

İşte **Sîbeveyh**'in **el-Kitâb**'ında kapalı bir üslûpla yer alan hadisler:

1- Mef'ûlun bihin hazfinin câiz olduğuna, âyet, hadis ve şiir sırasını tâkip ederek: وَ نَخْلَعُ وَ نَتْرُكُ مَنْ يَفْجُرُكَ hadisiyle,[113]

2- Âmili hazfedilmiş mastarlarla ilgili olarak: سُبُّوحاً قُدُّوساً رَبَّ الْمَلاَئِكَةِ وَ الرُّوحِ hadisiyle,[114]

3- İsmu't-tafdîl'in zâhir bir isim üzerinde amel etmesiyle alakalı olarak: مَامِنْ أَيَّامٍ أَحَبَّ إِلَى اللهِ فِيهَا الصَّوْمُ مِنْهُ فِي عَشْرِ ذِي الْحِجَّةِ hadisiyle,[115]

4- Fasıl zamirinin çeşitli vecihlere ihtimali olduğuna: كُلُّ مَوْلُودٍ يُولَدُ عَلَى الْفِطْرَةِ حَتَّى يَكُونَ أَبَوَاهُ هُمَا اللَّذَانِ يُهَوِّدَانِهِ أو يُنَصِّرَانِهِ hadisiyle,[116]

5- Müenneslik alâmeti taşımayan semâî müenneslerin müennes oldukları ancak sıfatında ortaya çıkacağına: لاَ يَدْخُلُ الْجَنَّةَ إِلاَّ نَفْسٌ مُسْلِمَةٌ hadisiyle,[117]

6- Harflerin isimlendirilmesi faslında, fiillerin lâfızları kastedildiği zaman, bulunduğu şekil üzere mebnî olabileceği gibi, isim kabul edilerek mu'rab muâmelesi de görebileceğine: إِنَّ اللهَ يَنْهَاكُمْ عَنْ قِيلٍ وَ قَالٍ hadisinin her iki rivâyetiyle,[118]

---

113 *el-Kitâb*, I, 37. Hadis için bkz. Ş. *Me'ânî'l-Âsâr*, I, 249; *Nasbu'r-râye*, II, 136; krş. *Mecâlisu Sa'leb*, II, 470.

114 *el-Kitâb*, I, 164: Hadis için bkz. *Muslim*, I, 353; *Ebû Dâvûd*, I, 543; *Kunûzu'd-dekâ'ik*, I, 143.

115 *el-Kitâb*, I, 232. Hadis için bkz. *Tirmizî*, III, 122; *el-Câmi'u's-sağîr*, II, 149.

116 *el-Kitâb*, I, 396. Hadis için bkz. *el-Câmi'u's-sağîr*, II, 94; *Kenzu'l-'ummâl*, I, 261; krş. *Kurtubî*, XIV, 26; *Buhârî*, II, 118 v.d.

117 *el-Kitâb*, II, 20; krş. *Hizâne*, IV, 484 v.d. Hadis için bkz. *Buhârî*, VIII, 137; *Muslim*, I, 201; *Tirmizî*, III, 213; *Nesâ'î*, V, 234; *İbnu Mâce*, I, 548.

118 *el-Kitâb*, II, 35; krş. *Muhtâr*, s. 556. Hadisin her iki rivâyeti için bkz. *Buhârî*, VIII, 124; krş. *el-'Askalânî*, IX, 272; *el-Fâ'ik*, III, 231.

7- *Hayyehele* [حَيَّهَلَ] 'nin iki kelimeden teşekkül etmiş emir anlamlı bir fiil ismi olduğuna: حَيَّ عَلَى الصَّلاَةِ hadisiyle[119] istişhâd etmiştir.

Sîbeveyh, "**el-Kitâb**" adlı meşhûr eserinde, yukarıda görüldüğü gibi, tespit edebildiğimiz kadarıyla yedi yerde hadisle istişhâd etmiş olmasına rağmen, bunların hadis olduğuna her hangi bir şekilde işâret etmemiştir. Bu bakımdan onun "**el-Kitâb**"ında kesin olarak şu kadar hadisle istişhâd etmiş olduğunu söylemek kolay olmamaktadır. Onun istişhâd ettiği hadislerin tespitinde işi zorlaştıran diğer bir husus da, bu kadar hacimli bir kitapta **Resûlüllah**'ın (s.a.s.) hadislerine işâret etmemesi yanında, âdeta hadisleri gizleme çabası içine girerek, onların hadis olmadıkları hissini verecek bir tutum takınmış olmasıdır. Zira o, istişhâd ettiği hadisleri şu ifâdelerle takdîm etmektedir: وَ مِثْلُ ذَلِكَ... ,وَمِنْ ذَلِكَ... ,وَأَمَّا قَوْلُهُمْ... ,كَمَا قَالَ... İşte onun genellikle bu şekilde âdeta gizlemeye çalışması, istişhâd ettiği hadislerin tespitini zorlaştırmıştır.

Bu vaziyet karşısında **Sîbeveyh** için şu iki durum söz konusu olabilir:

1- Hacminin genişliğine rağmen, **el-Kitâb**'ta fazla hadisle istişhâd etmemiş olması,

2- İstişhâd ettiği hadisleri âdeta gözden kaçırma çabası içine girmiş bulunması.

Onun bu tutumunun sebebini kesin olarak tespit etmek güçtür. Ancak, bu hususlardan birincisi zamanının icabına uymuş olması şeklinde îzâh edilebilir. Zira **Sîbeveyh** ve hocaları, hicrî ikinci asrın son çeyreğinden önce yaşamışlardır. Bu dönemde hadis kitapları, daha sonra olduğu gibi yaygınlaşmamış, her istenilen anda elde edilebilecek ve istifâdeye sunulabilecek sayıda değildi. Bu bakımdan bu dönemde nahivcilerden başka diğer ilim erbâbının yanında bile hadisin az olduğu unutulmamalıdır. Zira bu sıralarda fıkıh ilminin dahi hadis azlığı gibi bir problemi vardı. Hadis, fıkhî hükümler için ana kaynaklardan biri olduğu halde, ancak elde edilebildiği kadarıyla fıkhî hükümlere delil teşkil ediyordu. İslâm hukuk tarihinde **Kûfe**'de bir rey mektebinin doğması hadisin azlığından başka ne ile îzâh edilebilir? Nitekim bu mektebin temsilcisi,

[119] *el-Kitâb*, II, 52. Hadis için bkz. *Muslim*, I, 287; *Ebû Dâvûd*, I, 342; *Nesâ'î*, II, 5.

İmâm-ı A'zam (ö.150/767)'ın az hadisle istişhâd etmiş olmasından[120] dolayı bazı aşırı tenkitçi kimseler tarafından şiddetli tenkitlere mâruz kaldığı da bilinmektedir.

Diğer taraftan **Sîbeveyh**'in istişhâd ettiği hadisleri gözden kaçırmaya çalışmasını, mânevî mesûliyeti yüklenme endişesi olarak değerlendirmek mümkündür. Zira bilindiği gibi âlimler, **Resûlüllah**'ın (s.a.s.): مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ مُتَعَمِّداً فَلْيَتَبَوَّأْ مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ *"Kim bile bile bana yalan bir söz isnat ederse, ateşten yerine hazırlansın"*[121] hadisinin kapsamına girmek korkusuyla hadis rivâyetinden son derece çekiniyorlardı. **el-Esme'î** gibi bir imâmın hadis rivâyet etmesi şöyle dursun, hadisin îzâhı sadedinde fikir beyan etmekten sakınması ve nahiv bilmeden hadis tahsil eden için en korkunç durumun, bu hadisin kapsamına girmek olduğunu söylemesi,[122] **Sîbeveyh** ve diğer ilk nahivcilerin neden az hadisle istişhâd ettiklerine ışık tutması bakımından önemlidir.

Böyle genel bir çekingenliğin yanında **Sîbeveyh**'in, hocası **Hammâd b. Seleme** (ö.167/784)'den hadis okurken, hatâ etmesi üzerine, Hammâd'ın kendisine: "**Hatâ ettin, Sîbeveyh!**" demesi sonucunda, nahve başlamış olmasının da, onun mânevî mesûliyet bakımından içinde bulunduğu hadis rivâyetindeki çekingenliği olumsuz yönde etkilemiş olması da muhtemeldir.

Fakat her nedense, bu hususları hesaba katmadan günümüz araştırmacıları içinde bile, **Sîbeveyh**'in az hadisle istişhâd etmesi veya kendilerine göre hiç etmemesi sebebiyle hadisle istişhâdın câiz olmadığını, şâyet câiz olsaydı, **Sîbeveyh**'in hadisle istişhâd etmesi gerektiğini ileri sürecek kadar peşin fikir sahiplerine de rastlamak mümkündür.[123]

b- İbnu Mâlik'e Kadar Sîbeveyh'den Başka Diğer Nahivcilerin Hadisle İstişhâdı

İlk nahivcilerden **Sîbeveyh**'in hadisle istişhâdı görüldükten sonra, hadisle istişhâd ettiklerine muttali olduğumuz diğer ilk nahivcilerden başlayarak, **İbnu Mâlik**'e kadar bunların hadisle istişhâd durumlarını incelemeye çalışacağız. Zira **Sîbeveyh**'in temsil ettiği **Basra** ekolünün hadisle istişhâdı

120 Msl. bkz. İbnu Haldûn, *Mukaddime*, s. 410.
121 Hadis için bkz. *Buhârî*, I, 36, VI, 207; *Tirmizî*, V, 35; *İbnu Mâce*, I, 13.
122 *Nuzhe*, s. 122; İbnu's-Salâh, *'Ulûmu'l-hadîs*, s. 194; *K. Elif bâ*, s. I, 42.
123 el-Ebrâşî, *Sîbeveyh*, s. 67; *el-Medâris*, s. 19.

yanında, **el-Kisâî**'nin başkanı bulunduğu **Kûfe** mektebinin de, iddiâ edildiği gibi hadisle istişhâda karşı olmayıp, aksine hadisle istişhâd ettikleri tespit edilmiştir.[124] Bu bakımdan hangi ekole mensup olursa olsun, hadisle istişhâd ettiği görülen nahivcileri kronolojik olarak takdîm edeceğiz.

İlk nahivcilerden **el-Kisâî**'nın zamanımıza intikal etmiş müstakil bir kitabı bulunmadığından, onun hadisle istişhâd durumunu ancak görüşlerini nakleden bazı eserlerden tespit edebilmekteyiz. Nitekim *min* [مِنْ] harf-i cerrinin, *inne* [إِنَّ]'nin isminde zâid olarak bulunabileceğine dâir **el-Kisâî**'nin: إِنَّ مِنْ أَشَدِّ النَّاسِ عَذَاباً يَوْمَ الْقِيَامَةِ الْمُصَوِّرُونَ hadisini rivâyet ettiği ve **Basra** ekolüne mensup **el-Ahfeş**'in de onun görüşüne katıldığı kaydedilmektedir.[125] Burada **el-Kisâî**'nin hadisle istişhâdından başka üzerinde durulması gereken diğer bir husus da, **Ebû Hayyân**'ın ismen zikrederek iddiâ ettiği gibi **el-Kisâî**'nin, bu hadisi lahn bulunduğu gerekçesiyle reddetmemiş, aksine ona itimat ederek bizzat onunla istişhâd etmiş olmasıdır. Bu da "ilk nahivciler hadislere güvenemedikleri için hadisle istişhâdı terketmişlerdir" iddiâsını geçersiz kılan canlı bir örnektir. Çünkü hadise ilk bakıldığında sanki kendisinde lahn varmış intibâını vermektedir. Halbuki hiç kimsenin bu hadiste lahn olduğunu ileri sürdüğünü de görmüyoruz.

Yine bir başka yerde, *bevr* [بَوْرٌ] kelimesinin müfret, cemi, müzekker ve müennes için ortak kullanıldığına bir âyetle istişhâd ettikten sonra, **el-Kisâî**'nin: أَنَّهُ كَانَ يَتَعَوَّذُ مِنْ بَوَارِ الْأَيِّمِ hadisi de bundandır" dediği zikredilerek[126] onun bu konuda hadisle istişhâd ettiğine işâret edilmiştir.

Kûfe mektebinin imâmlarından **el-Ferrâ'** (ö.207/823) da, **Ebû Hayyân**'ın iddiâsı aksine hadisle istişhâd etmiştir.[127] Halbuki bunu itiraf eden **Şevkî Zayf**, **Ebû Hayyân**'ın görüşünü müdafaâ sadedinde, "Onun bir kaç hadisle istişhâd etmiş olması, onun için teşmîl edilemez"[128] demektedir. Halbuki prensip olarak hadisle istişhâdı kabul ettiğini bizzat tatbikiyle ortaya koyan bir nahivcinin, az hadisle istişhâd etti diye, hadisle istişhâ-

---

124 *el-İnsâf*, II, 274.
125 *el-Muğnî*, I, 37, 325. Hadis için bkz. *Muslim*, III, 1670; *Nesâ'î*, VIII, 216; krş. *Buhârî*, VII, 215.
126 *Mekâyis*, I, 316. Hadis için bkz. *Esâs*, s. 54; krş. *en-Nihâye*, I, 161. Âyet için bkz. el-Furkan Suresi 25/18; el-Fetih Sûresi, 48/2.
127 Msl. bkz. *Me'âni'l-Kur'ân*, I, 266, 468, 470; *Edebu'l-kâtib*, s. 487.
128 *el-Medâris*, s. 215.

da karşı olduğunu söylemek nasıl mümkün olur? Halbuki, **Ahmed Mekkî el-Ensârî** de, "**Ebû Zekeriyyâ el-Ferrâ'**" adlı eserinde (s. 88) **İbnu Mâlik**'ten önce hadisle ilk istişhâd edenin **İbnu Harûf** olduğu tespitine karşı çıkarak **el-Ferrâ'**'nın hadisi istişhâdın kaynaklarından kabul etme bakımından **İbnu Harûf** 'u geçtiğini ifâde etmesi de,[129] **Ebû Hayyân** ve onun görüşünü benimseyenlerin fikirlerine bir reddiyedir.

Basra ekolüne mensup olup, bazı hususlarda onlardan ayrılan **el-Muberrid** (ö.285/898) ise, "**el-Muktazab**" adlı eserinde beş yerde, "**el-Kâmil**"inde de on dördü aşkın yerde sarf, nahiv ve lûgatla ilgili olarak hadisle istişhâd etmiştir.[130]

Adı geçen bu nahivcilerden sonra gelenler de, seleflerinin yolundan giderek hadisle istişhâda fazla yer vermemekle beraber, bunu inkâr etmediklerini, az da olsa, onlar gibi hadisle istişhâd ederek ortaya koymuşlardır. Nitekim **Ebû 'Alî el-Fârisî** (ö.377/987) hadisle fazla istişhâd etmemiş olmasına rağmen, zaman zaman hadisle istişhâda yer vererek[131] hadisle istişhâda karşı olmadığını da göstermiştir. Onun talebesi ve Arapça'da kıyasın üstadı denebilecek olan **İbnu Cinnî** (ö.392/1001)'nin ise, üstadından daha çok hadisle istişhâd ettiği görülmektedir.[132]

Günümüz ilim adamlarından yukarıda adı geçen **Şevkî Zayf**, **İbnu Cinnî**'nin hadisle istişhâd ettiğini itiraf ettiği halde, te'vil yoluna saparak onun sözlerini daima **Kur'ân** kırâatlerine ve Araplardan nakledilenlere dayandırdığını, bazen hadisle istişhâd ettiğini söyler. Sonra onun istişhâdının hüküm çıkarmak ve kâide koymak için olmadığını; aksine bir yakınlaşma temini (isti'nâs) için onun hadisle istişhâd ettiğini iddiâ eder.[133] Bu iddiâsını ispat için **İbnu Cinnî**'nin "**el-Hasâis**" adlı eserinde (I, 33)'deki bir hadisle istişhâdını misal olarak gösterir. Gösterilen bu yere müracaât ederseniz görürsünüz ki, *el-lağv* [اَللَّغْو] kelimesinin anlamını açıklamak için önce bir âyetle istişhâd edilmiş ve sonra da bu kelimenin bir ikinci mânâ-

[129] *Mevkifu'n-nuhât*, s. 57.
[130] Msl. bkz. *el-Muktazab*, c. II, vr. 244 b., c. IV, vr. 247 a.; krş.*Tashîhu'l-Fasîh*, muk. s. 73; *el-Kâmil*, I, 191, 350, 366, II, 130, 184, 188, 229, 288, 294, 313, 314, III, 59, 230, 356….
[131] Msl. bkz. el-Fârisî, *el-Hucce*, I, 26; krş. *A.g.e.* muk., I, 30.
[132] Msl. bkz. *el-Hasâis*, I, 33, 36, 39, III, 76, 77, 102; *el-Munsif*, I, 129, 134, II, 183, III, 10, 48.
[133] *el-Medâris*, s. 276.

sını açıklamak maksadıyla şâhid olarak bir hadis zikredilmiştir. Bu tespite göre burada hadis, iddiâ edilenin aksine, birinci derecede şâhid durumundadır. Bu durum bir yana, **Şevkî Zayf**'ın dediği gibi önce âyetle sonra hadisle istişhâd etmiş olsa bile, bundan normal ne olabilir? Çünkü bir mesele hakkında biri **Kur'ân**'dan diğeri hadisten iki şâhid bulunduğunda, âyetin birinci, hadisin ikinci sırada yer alması gâyet tabiîdir. Aksi halde **Kur'ân**'la istişhâdı ikinci dereceye düşürmek söz konusu olur ki, hiç kimse böyle bir duruma cevâz vermemiştir. Halbuki onun misal olarak gösterdiği yerin az aşağısında **İbnu Cinnî**, *el-'Arab* [اَلْعَرَبُ] kökünün değişik anlamları için önce hadisle, sonra şiirle istişhâd etmiştir.[134] Dolayısıyla zikredilen bu iki örnekte de **İbnu Cinnî**, doğrudan doğruya hadisle istişhâd etmiştir. Kaldı ki, ikinci derecede zikredilen hadisin istidlâl için olmadığına **Şevkî Zayf**, bir delil de göstermez. Zira ikinci derecede getirilen şâhid teberrük ve isti'nâs için olsaydı, **ez-Zemahşerî**'nin **Yezîd b. Kuteyb** kırâatiyle istişhâd ettikten sonra, muhdes bir şâir olan **Ebû Temmâm** (ö.231/845)'ın şiirini ikinci sırada şâhid getirmesinden[135] dolayı tenkit edilmemesi gerekirdi. Onun bundan dolayı tenkide uğraması, ikinci derecede zikredilen şâhidin de, istidlâl için olduğunu göstermektedir.

İbnu Cinnî'nin yer yer hadisle istişhâd etmesi yanında, **Arapça'da naklî delillerden birinin de, hadis olduğuna çeşitli münâsebetlerle işâret etmesi,**[136] **Şevkî Zayf**'ın hılafına, onun hadisle istişhâdın cevâzı görüşünde olduğunu ortaya koyar. Zira onun hadisle istişhâda karşı olduğuna delâlet eden bir ifâdesine de rastlamış değiliz.

Dördüncü hicrî asrın bir başka nahivci ve lûgatçısı olan **İbnu Hâleveyh** (ö.370/980)'in ise, çağdaşlarından ve öncekilerden daha fazla hadisle istişhâd ettiği görülmektedir. Zira o, "**Kitâbu i'râb-i selâsîne sûra mine'l-Kur'âni'l-Kerîm**" adlı eserinde az denemeyecek kadar hadisle, çeşitli i'râb ve lûgat meselelerinde istişhâd etmiştir.[137] **ez-Zeccâcî**, muhta-

---

134 *el-Hasâis*, I, 36.
135 *el-Keşşâf*, I, 220.
136 Msl. bkz. *el-Hasâis*, I, 219 v.d., 250, 383, III, 246, 250.
137 Msl. bkz. *İ'râbu selâsîn*, s. 8 v.d., 14, 20, 23, 38, 39, v.d., 62, 94, 102, v.d., 117, 121, 129, 151, 160, 161, 165, 172, 177, 201, 234, 236; İbnu Hâleveyh, *el-Hucce*, s. 57, 63, 64, 67, 91, 117, 137, 141, 207, 276, 307, 327.

sar bir nahiv kitabı olan "**el-Cumel**"in bir kaç yerinde;[138] **ez-Zemahşerî**, "**el-Mufassal**" adlı eserinde normal kabul edilebilecek kadar[139] ve **İbnu'ş-Şecerî** (ö.542/1147), "**el-Emâlî**" adlı kitabında bir kısmı sarfla ilgili olmak üzere, çoğunluğu lûgatla ilgili olarak yirmiyi aşkın yerde[140] hadisle istişhâd etmişlerdir.

İbnu Mâlik'ten önce bolca hadisle istişhâd edenin ise, **İbnu Harûf** (ö.609/1212) olduğunu, daha önce de temas edildiği üzere, **İbnu'z-Zâic**'in itirafından biliyoruz. Zira o, **İbnu Harûf** 'un çok hadisle istişhâd ettiğini söyledikten sonra: "Eğer o, hadisleri teberruken zikretmişse, ne âlâ. Yok eğer bunun için değil de, öncekilerin ihmal ve gaflet ettikleri bir hususun ikmâlinin kendisine düştüğünü düşünmüşse, mesele onun düşündüğü gibi değildir"[141] diyerek te'vil yoluna sapmıştır. Hadisle istişhâdını bizzat tespite imkân bulamadığımız **İbnu Harûf** 'un, **İbnu Mâlik**'ten önce hadisle çok istişhâd eden ilk nahivci olduğu, müsteşrik **John Fück** tarafından, **İbnu'z-Zâic**'in yukarıdaki ifadesine dayanılarak ileri sürülmüştür[142]

Bu misaller bize gösteriyor ki, **Sîbeveyh**'den **İbnu Mâlik**'e kadar bütün nahivciler, hadisle istişhâda karşı çıkmamışlar; bilakis, az da olsa, onunla istişhâtta bulunmuşlardır.

II- İBNU MÂLİK'E KADAR LÛGATÇILARIN HADİSLE İSTİŞHÂDI

Hadisle ilk istişhâd eden, hiç şüphesiz **İbnu Mâlik** değildir. Çünkü ondan önceki nahivciler ve lûgatçılar da hadisle istişhâd ediyorlardı. Ancak nahivcilerin hadisle istişhâd konusundaki çekingenlikleri, lûgatçılarda görülmemektedir. Nitekim lûgatçıların hadisle istişhâda önem verdikleri, onların lûgat kitaplarında şâhid olarak yer alan hadislerin çokluğundan anlaşılmaktadır. Daha önce de çeşitli münâsebetlerle temas edildiği üzere, **el-Halîl**'den önceki lûgatla ilgili risâlelerde hadisle istişhâd

---

138 Msl. bkz. ez-Zeccâcî, *el-Cumel*, s. 180, 261.

139 Örnekler kısmında gösterilenlerden başka bkz. *el-Mufassal*, s. 179; ez-Zemahşerî, *el-Fâ'ik*, II, 430.

140 Msl. bkz. *el-Emâlî*, I, 57, 67, 259, 269, 271, 272, 275, 322, 387, II, 29, 36, 108, 112, 131, 152, 177, 202, 252, 258, 271.

141 *Hizâne*, I, 5.

142 *el-'Arabiyye*, s. 226 v.d.; krş. *Mevkifu'n-nuhât*, s. 57.

edilmiştir.[143] **el-Halîl**'in de, kendisinden önceki lûgatçılar gibi, "**Kitâbu'l-'ayn**" adlı lûgat kitabında bol miktarda hadisle istişhâd ettiği **Huseyn Nessâr** gibi araştırmacılar tarafından da tespit edilmiştir.[144]

el-Halîl'den sonra gelen lûgatçılar da, onun yolunu tâkip etmişler ve eserlerinde hadisle istişhâda önemli bir yer vermişlerdir. Nitekim, **İbnu's-Sikkît** (ö.244/ 858), lûgata dâir meşhûr risâlesinde on beş yerde,[145] büyük edebiyatçı **el-Câhiz** (ö.255/869), "**el-Hayevân**" adlı ansiklopedik lûgat kitabında, kelimelerin mânâ ve medlulleriyle ilgili olarak,[146] **İbnu Kuteybe** (ö.276/889) çeşitli kitaplarında olduğu gibi "**Tefsîru ğarîbi'l-Kur'ân**" adlı eserinde elliyi aşkın yerde[147] ve "**Kitâbu'l-mesâil**" adlı bir risâlesinde,[148] **el-Halîl**'in eserinden sonra ilk derli toplu lûgat kitabını yazan **İbnu Dureyd**, çok sayıda[149] **Ebû Bekr b. el-Enbârî** (ö.328/940),[150] **İbnu Durusteveyh** (ö.347/958), "**Tashîhu'l-Fasîh**" adlı şerhinde sekseni aşkın yerde,[151] **Ebû 'Alî el-Kâlî** (ö.356/967), "**el-Emâlî**" sinde yer yer[152], **el-Ezherî** (ö.370/980), meşhûr "**Tehzîbu'l-luğa**" adlı eserinde çok miktar-da,[153] **el-Cevherî** (ö.393/1001), "**es-Sihâh**"ında,[154] **İbnu Fâris** (ö.395/1004),

143 *el-Mu'cemu'l-'Arabî*, I, 272 v.d.
144 *A.g.e.* I, 268; krş. *el-Muzhir*, I, 88.
145 Msl. bkz. *Islâhu'l-mantık*, vr. 22a., 23a., 27a., 98b., 100b.…
146 Msl. bkz. *el-Hayevân*, I, 336, 337, 340, II, 252, 253, 258, 259, III, 392, V, 270, 271, 509.
147 İstişhâd ettiği hadislerin bir listesi için bkz. *Tefsîru ğarîbi'l-Kur'ân*, s. 555-557.
148 Msl. bkz. *K. el-Mesâ'il*, vr. 1b., 9b., 10a. …
149 Örnekler kısmında verilenlerden başka bkz. *Cemhera*, I, 27, 33, 34, 60, 65, 68, 82, 84, 85, 86, 117,122, 134, 196, 200, 231, 235, 238, 253, 258, 268, II, 35, 39, 40, 60, 75, 91, 102, 128, 162, 175, 180, 188, 223, 234, 244, 309, 336, 355, 362, 421, III, 20, 52, 67, 77, 80, 81, 85, 101, 117, 120, 161, 171, 173, 175, 177, 233, 264
150 Msl. bkz. *el-Ezdâd*, s. 11, 19, 28, 36, 37, 57, 99, 184, 315…
151 *Tashîhu'l-Fasîh*, muk. I, 73. Onun hadisle istişhâdına örnek için bkz. *A.g.e.*, I, 111, 131, 138, 140, 147, 150, 154, 158, 186, 195, 196, 197, 199, 221, 228, 233, 256, 275, 278, 283, 287, 290, 302, 344, 345, 348, 356, 369, 410, 414…
152 Msl. bkz. *el-Emâlî*, I, 118, 225, II, 78, 112, 269, 275…
153 krş. *el-Mu'cemu'l-'Arabî*, I, 353. el-Ezherî'nin hadisle istişhâd ettiğine dair bazı örnekler için bkz. *Tehzîb*u'l-luğa, vr. 11b. , 16b., 31b., 34b., 36a., 94a., 108b., 175a., 185a., 216a., 381b., 648a., 918b., 955a., 1005a. …
154 Msl. bkz. *es-Sihâh*, I, 161, 180, 392, II, 491, 530, 611, 660, 706, 712, 822, 844, III, 1048, 1050, 1190, 1265, IV, 1550, 1602, V, 1804, 1926, VI, 2369, 2504… Öte yandan es-Suyûtî'nin "*es-Sihâh*"taki hadisleri tahric ederek "*Feleku'l-isbâh fî tahrîci ehâdîsi's-Sihâh*" veya "*Feleku's-sabâh* ..." adiyle bir eser vücuda getirmesi de, el-Cevherî'nin istişhâd ettiği hadislerin çokluğu hakkında bir fikir vermektedir. Bu eserin ismindeki farklılık için bkz. *Keşfu'z-zunûn*, II, 1073.

"**Mu'cemu mekâyisi'l-luğa**" adlı eserinde normal kabul edilebilecek sayıda,[155] **es-Se'âlibî** (ö.429/1038), "**Fikhu'l-luğa**" adlı eserinde otuz beş yerde-[156] **ez-Zemahşerî**, "**Esâsu'l-belâğa**" adlı lûgatında çok sayıda,[157] **er-Râzî** (ö.666/1267) de, **el-Cevherî**'nin "**es-Sihâh**"ını ihtisâr edip, diğer temel eserlerden de istifâde ederek meydana getirdiği "**Muhtâru's-Sihâh**" adlı eserinde fazla miktarda[158] hadisle istişhâd etmişlerdir.

Bütün bu örnekler bize bir defa daha hadisle ilk istişhâd edenin **İbnu Mâlik** olmadığını göstermektedir. Zira ondan önce nahivcilerin kimisi az, kimisi çok olmak üzere hadisle istişhâd ettikleri gibi, ondan önceki lûgatçılar da, hadisle istişhâda lûgatla ilgili ilk risâlelerinden itibaren önemli bir yer vermişler ve bu konuda nahivcilerin gösterdikleri çekingenliği göstermemişlerdir.

III- İBNU MÂLİK VE HADİSLE İSTİŞHÂDI

Arap dilinde hadisle istişhâdın cevâzı konusunda ilk olarak **İbnu'z-Zâic** (ö.680/1281)'in söz etmiş olduğu daha önce bir kaç kez geçmişti. Ondan sonra da **Ebû Hayyân** (ö.745/1344) bu konuyu **İbnu Mâlik** (ö.672/1273)'in "**Teshîlu'l-fevâ'id**" adlı eserine yaptığı şerhte: "**Müellif, hadisle istişhâdı fazla kaçırdı**…" şeklindeki bir itiraz ile yeni bir boyut kazandırmıştı. İşte bu bakımdan nahivcilerin hadisle istişhâdında **İbnu Mâlik** önemli bir noktada yer almaktadır. Biz de bu sebeple onun hadisle istişhâd konusundaki görüşlerini bu noktadan incelemeyi uygun görüyoruz. **Ebû Hayyân**'ın iddiâlarını ele alarak onun ilmî durumunu ve hadisle istişhâdının hangi boyutta olduğunu ortaya koymaya çalışacağız.

---

155 Msl bkz. *Mekâyis*, I, 316, 338, 339, 360, 379, 504, II, 9, 26, 55, 94, 98, 111, 113, 130, 201, 382, 421, 429, 468, 490, III, 7, 44, 51, 59, 66, 82, 88, 101, 113, 153, 171, 206, 214, 241, 281, 302, 346, 356, 429, IV, 75, 135, 139, 177, 190, 250, 273, 314, 344, 400, 404, 456, 469, 477, 499, V, 144, 347, VI, 75, 123…

156 Msl. bkz. Fıkh, s. 59, 86, 98, 104, 118, 119, 122, 123, 164, 175, 186, 190, 196, 206, 211, 213, 214, 215, 218, 222, 224, 232, 239, 246, 265, 279, 289, 290, 297, 310, 316, 317.

157 Msl. bkz. *Esâs*, s. 37, 61, 66, 82, 114, 125, 128, 164, 230, 248, 256, 263, 279, 282, 309, 347, 348, 360, 377, 420, 441, 460,517, 602, 680, 702…

158 Msl. bkz. *Muhtâr*, s. 6, 14, 15, 45, 47, 58, 65, 69, 76, 79, 97, 98, 99, 101, 107, 157, 161, 163, 165, 173, 189, 191, 202, 206, 209, 258, 262, 267, 304, 320, 325, 355, 410, 439, 460, 482, 483, 495, 709, 718, 725, 736…

Arap dilinde hadisle istişhâdı ilk başlatanın **İbnu Mâlik** olduğunu söylemek fazla araştırma yapmadan kolayca ortaya atılmış bir fikir gibi gözükmektedir. Zira **İbnu Mâlik**'ten önce, lûgatçıların ittifakla, nahivcilerin az veya çok hadisle istişhâd etmiş bulunmaları, **Ebû Hayyân**'ın bu konudaki iddiâsını geçersiz kılar. Ancak bu iddiâ, "**İbnu Mâlik kendisinden önceki nahivcilerden daha çok hadisle istişhâd etmiştir**" şeklinde değerlendirilirse, doğru bir hüküm niteliğini kazanabilir. Fakat kendisinden öncekilerin yapmadığını yapmış şeklindeki bir yaklaşımın doğru olmadığı artık ortadadır.

Şu halde **İbnu Mâlik**'in ilmi durumuna bir göz atmak, **Ebû Hayyân**'ın ona karşı takındığı tavrın mahiyetini tespit etmek, onların bilimsel yönleriyle psikolojik yönlerinin bu konudaki görüşlerine bir dahli olup olmadığını araştırmak, hadisle istişhâd konusundaki ihtilafın menşeine ışık tutması bakımından kaçınılmazdır.

İbnu Mâlik'in ilmi durumunu dile getirenler, ittifakla onu şöyle tavsif ederler: *"İbnu Mâlik sarf ve nahiv ilimlerinde bir derya idi, nahivde istişhâd ettiği şiire son derece vakıftı. İleri seviyedeki ilim adamları onun bu durumuna hayret ediyorlardı. O, hadiste de aynı şeklinde vukûf sâhibiydi; en çok Kur'ân'la istişhâd eder, onda bir şâhid bulamadığı zaman hadise başvurur ve onda da bir şey bulamayınca Arap şiiriyle istişhâd ederdi"*.[159] **İbnu Mâlik**, nahivde müstakil bir yol tâkip etmiş ve taklitten kaçınmıştır. Halbuki müteahhir imamlardan **İbnu Usfûr** (ö.669/1271) ve onun yolunda giden **Ebû Hayyân** gibi bir çokları eskiye aşırı bağlılı, **Basra** ekolünün görüşleri çizgisinde yer almışlardır. **İbnu Mâlik** ise, ictihad gücü ve Arap diline geniş vukûfu sayesinde belli bir ekole bağlı kalmayıp, nahiv meselelerinin hallinde müctehid imâmlar tarzında müstakil bir yol tutmuştur.[160] **Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd**'in: *"İbnu Mâlik'in bir meselede bir görüşü, diğer bazılarında ise başka bir görüşü benimsediği çoktur"*[161] demesi de onun sabit görüşlü olmadığını gösterir ve aynı hususu teyit eder.

---

159 *Nefhu't-tîb*, II, 223; *Vefeyât*, III, 407 v.d.; *el-Vâfî*, III, 359; *Miftâh*, I, 138; İbnu Mâlik'in hayatı eserleri ve kullandığı deliller hakkında geniş bilgi için bkz. Ş. *el-'Umde*, muk., s. 15-66

160 Ş. *el-İktirâh*, vr. 39b.

161 Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd, *'Umdetu's-sâlik*, II, 365.

İşte böyle hür bir düşünceye sahip olan ve ilmi salâhiyeti âlimlerce takdir edilen **İbnu Mâlik**, "kendisinden önce hiç kimsenin yapmadığı bir işi yapıp, hadisle istişhâd ettiği" gerekçesiyle şiddetli tenkitlere mâruz kalmış ve **Ebû Hayyân** gibi bazı âlimlerce de cehâletle suçlanmıştır. Zira **Ebû Hayyân**: *"Aklınca onun, kendisinden önceki nahivcileri eleştirerek hadisle istişhâda fazla yer verdiğini"* söyler ve sözlerine devamla: *"Onun lisan ilimlerinde salâhiyetli olmadığını, zira doğru dürüst bir hocadan okumadığını ve bundan dolayı da eleştiri ve istinbatlarının cılız kaldığını" ileri sürer. Buna ilâveten: "Onun sohbet ve müracaattan nefret ettiğine" işâret eden Ebû Hayyân: "İlmi kendi kendine ve sayfalardan kendi anlayışına göre alanın hâli budur"*[162] der. Günümüz ilim adamlarından **Sa'îd el-Efğânî** de, **İbnu Mâlik**'in özellikle *"et-Teshîl"*inde hadisle çok istişhâd ettiğini ileri sürer.[163]

Ancak **el-Murâdî**'nin şerhi üzerinde metnini incelediğimiz "**Teshîlu'l-fevâ'id**"de **İbnu Mâlik**'in muhtasar olması sebebiyle olacak ki, sadece bir iki yerde hadisle istişhâd ettiğini tespit ettik. Her halde **Sa'îd el-Efğânî** "et-**Teshîl**" ifadesi ile **"Şerhu't-Teshil"**i kasdetmiş olmalıdır. Zira aksini düşünmek mümkün değildir. Nitekim **İbnu't-Tayyib** de, **Ebû Hayyân**'ın: *"Musannif hadisle istişhâdı fazla kaçırdı..."* şeklindeki sözünü, hissî söylenmiş, insaf ölçülerini aşan ve hiç bir mesnedi bulunmayan bir söz olarak değerlendirmektedir.[164] Yine o, **Ebû Hayyân**'ın, **İbnu Mâlik** için hadis ilminde salâhiyet sâhibi olmadığını söylemesine karşı çıkar ve: "**el-Buhârî**'nin **el-Câmi''u's-sahîh**'inde bulunan muğlak ve müşkül meseleleri nahiv yönünden hallettiği *"Şevâhidu't-tavzîh ve't-tashîh li muşkilâti'l-Câmi'i's-sahîh"* adlı eseri **İbnu Mâlik**'in nahiv ilmindeki vukûf ve ehliyetini -**Ebû Hayyân** istemese de- göstermeğe kafidir"[165] der. **Ebû Hayyân**'ın, **İbnu Mâlik**'e bu derece yüklenmesini kabullenemeyen '**Allâme Yahyâ el-'Âcîsî** de, "bunun insaf ve vicdan işi olmadığını ve böyle bir zata, ancak nefsin arzusu ve şiddetli muhâlefetle saldırılabileceğini" söyler. Sözlerine devamla: "Onun bu konuda

---

162 *et-Tezyîl*, c. VII, vr. 121a.; krş. *Nefhu't-tîb*, II, 229 v.d. "*et-Teshîl*"in şerhleri için bkz. *Keşfu'z-zunûn*, I, 405 v.dd.

163 *Fî usûl*, s. 50.

164 *Ş. el-İktirâh*, vr. 45a.

165 A.g.e., vr. 46a.

vukûf sâhibi olduğunun delili, dünyanın her tarafından kafileleri harekete geçiren ve köylü-şehirli, uzak-yakın, dost-düşman herkesin değerlerini itiraf ederek kabul ve insafla karşılamış oldukları kitaplarıdır"[166] değerlendirmesini yapar. **İbnu Hallikân**'ın da, **İbnu Mâlik**'i tarihine almamış olmasına rağmen, onun hakkında **Dimeşk** vâlisine: "O, insanların en iyi Arapça ve hadis bilenidir"[167] şeklinde bir ifâde kullanması, **İbnu Mâlik**'in hakikaten Arapça ve hadis sahâlarında ehliyet sâhibi olduğu kanaatini desteklemektedir. Ebû Hayyan'ın esas konudan ayrılarak işi ehliyet ve hakarete vardırması, onun her zaman boş vurduğu bir tarz olduğu eserlerinde örnekleriyle hemen herkişi için söz konusudur.

Diğer taraftan adı geçen "**el-İktirâh**" şârihi **İbnu't-Tayyib**, **İbnu Mâlik**'in hadis ilmindeki salâhiyetini kabul ve teslim ettiği halde, onun hadisle istişhâd etmesini şöylece te'vil eder: "**İbnu Mâlik**'in **Kur'ân** ve diğer şâhidlere ilâveten hadisle istişhâd ettiğini; ancak bunun ispat için olmayıp, delile dayalı olarak vazedilen bir kâideyi desteklemek için olduğunu" söyler. Sözlerine devamla, "Onun sözlerinde, sırf hadisle istişhâd ederek bir kâideye kesinlik kazandırdığı ve onu ispatladığı görülmez" diyerek muhakkik üstatların da bu konuda böyle düşündüklerini ilâve eder ve **es-Sirâcu'l-Balkânî**'nin aynı doğrultudaki sözünü nakleder.[168]

Halbuki **İbnu Mâlik**'in eserlerini incelediğimizde meselenin hiç de **İbnu't-Tayyib**'in îzâha çalıştığı gibi olmadığını görürüz. Çünkü **İbnu Mâlik**'in hadisi bedevî sözüne tercih ettiğinin en açık delili şudur: "O, diğer nahivcilerin *Ekelûnî'l-berâğîsu* [أَكَلُونِي الْبَرَاغِيثُ] lûgatı diye kabul ettikleri bedevî sözünü bırakıp, aynı mesele için hadisle istişhâd ederek ona *Yete'âkabûne fîkum melâike* [يَتَعَاقَبُونَ فِيكُمْ مَلَئِكَةٌ] lûgatı adını vermiştir.[169] Öte yandan **İbnu Mâlik**'in, şart fiilinin muzâri, cevap fiilinin ise mâzi olabileceğine dâir:

---

166 *Nefhu't-tîb*, II, 230.
167 *A.g.e.*, II, 229.
168 Ş. *el-İktirâh*, vr. 45b., 46a.
169 Ş. *el-'Umde*, s. 540; *el-Murâdî*, vr. 76b., 258a. Hadis için bkz. *Muvatta'*, s. 123; *Buhârî*, IX, 154. Ebû Hayyân mezkur hadisin başka rivâyetleri de bulunduğundan bahsederek İbnu Mâlik'in bu isimlendirmesine de karşı çıktığı görülmektedir. Bkz. *et-Tezyîl*, c. I, vr. 502b.; krş. Ş. *el-İktirâh*, vr. 50a.

مَنْ يَقُمْ لَيْلَةَ الْقَدْرِ اِيمَاناً وَاحْتِسَاباً غُفِرَ لَهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِهِ hadisiyle istişhâd ettikten sonra: "Nahivciler nezdinde meşhûr olan bu kullanışın şiire mahsûs olduğu hususudur. Bu hadis ise, onların mezkur iddiâlarını geçersiz kılar"[170] şeklindeki ifâdesi, onun nazarında hadisin ne derece önem taşıdığını gösterir. Yine o, sıfat ile atfı beyan arasındaki farka işâret ederek: "… bu iki kavlin ikisi de, nazarî ve semâî delillere muhâlefetinden dolayı makbûl değildir." dedikten sonra nazarî delili zikreder ve "Semâî delile gelince, bir sıfatı daha hususî bir sıfatla tavsif etmek Arap kelâmında çoktur. **Hz. Peygamber**'in (s.a.s.): سُبْحَانَ الْمَلِكِ الْقُدُّوس hadisi de bu kabildendir"[171] der. **İbnu Mâlik**'in gerek bu ifâdelerinden, gerek hadisi başlı başına delil kabul ettiğini gösteren diğer uygulamalarından hadisi,[172] onun, iddiâ edilenlerin aksine, hadisi semâ delili kabul ettiği kesinlik kazanır. Bu sebeple **İbnu't-Tayyib** gibi bazı âlimlerin vicdanlarının sesine uyarak **İbnu Mâlik**'in ilmî salâhiyetine yapılan hücumları reddetmeleri yanında iddiâya göre eskilerin hadisle istişhâd etmedikleri görüşünün etkisinden hâla kendilerini kurtarabildiklerini söylemek çok zor görünüyor.

Daha önce de söylediğimiz gibi, hiç şüphesiz hadisle ilk istişhâd eden **İbnu Mâlik** değildir. Bunu muhâlifleri dahi itiraf ettikleri halde te'vil yoluna sapmışlardır. Nitekim **İbnu's-Sâiğ**, ondan önce **İbnu Harûf**'un hadisle istişhâd ettiğini söylemiş ve te'vile kaçarak onun kâideleri ispat için değil; teberruken hadisle istişhâd ettiği şeklinde yorumlamıştı.[173] **Ebû Hayyân**'ın da **İbnu Mâlik**'ten önce kimsenin hadisle istişhâd ettiğini görmediğini söylemesine rağmen, aynı eserinde **es-Suheylî** (ö.581/1185)'nin, nahivle ilgili bir meselede bir kaç hadisle istişhâdını naklederek îzâhlarına açıklık getirmeye çalıştığı görülmektedir.[174]

Bütün bunlar gösteriyor ki, hadisle istişhâda karşı çıkanların, özellikle **İbnu Mâlik**'i tahkîr ve tezyîf ederek[175] onun hadisle istişhâd etmesine karşı çıkanların, bu itirazları ilmî olmaktan ziyâde hissîdir. Zira

---

170 Ş. *el-'Umde*, s. 372. Hadis için bkz. *Muvatta'*, s. 123; *Buhârî*, IX, 154. (dipnot).
171 *A.g.e.*, s. 589 v.d.
172 Msl. bkz. *A.g.e.* s. 123, 169, 295, 397, 583, 611, 768…
173 *Hizâne*, I, 5.
174 *et-Tezyîl*, c. I, vr. 502b.
175 Bkz. Ş. *el-'Umde*, muk., s. 53.

çok hadisle istişhâd ettiği ileri sürülerek tenkit edilen **İbnu Mâlik**'in "**Ş. 'Umdeti'l-hâfiz ve 'uddeti'l-lâfiz**" adlı eserinde 50 hadisle 56 yerde; üzerinde adeta fırtına koparılan **"Şerhu't-Teshil"**inde ise, 124 yerde tekrarlar dahil 159 hadisle istişhad ederek[176] hadisle istişhadin yolunu açmıştır, denilebilir. Ancak bu ölçüler içinde, hadisle hiç istişhâd etmediği iddiâ edilen **Sîbeveyh**'in yedi hadisle istişhâd etmesi, çok hadisle istişhâd ettiği gerekçesiyle tenkit edilen **İbnu Mâlik**'in ününü kesmek isteyenlere ne güzel cevaptır.

İbnu Mâlik'in istişhâd ettiği hadislerde her hangi bir şart aramadığı şeklindeki itirazı **İbnu't-Tayyib** şöyle yorumlamaktadır: *"İbnu Mâlik, Buhârî gibi sahîh hadis kitaplarındaki hadislerle istişhâd etmiştir. Hadisin yazılıp tedvîn edildikten sonra, ondaki bir lâfzın değiştirilemeyeceğinde ittifak vardır"*.[177] **İbnu Mâlik** gibilerin istişhâd ettikleri hadislerin sahîh hadis kitaplarında bulunmasını yeterli görmeyenlerin bu fikri benimsemeleri, hadis rivâyetinde hâfızanın hicrî dördüncü veya beşinci asra kadar fonksiyonunu muhâfaza etmiş olmasından kaynaklanmışa benzemektedir. Halbuki hâfızanın yanında yazının da devreye girmesi, daha önce de belirtildiği gibi, tâ **Hz. Peygamber** (s.a.s.) zamanına kadar varır. Nitekim **Fuad Sezgin** de *"Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar"* adlı eserinde, **Buhârî**'nin zannedildiği gibi, eserine aldığı hadislerde sadece hâfızaya dayanmadığını; bilakis bizzat hocalarının ve daha öncekilerin yazılı risâlelerine istinat ettiğini tespit etmiştir.[178]

Şurası bir gerçektir ki, hadisle istişhâd eden bir nahivcinin nahiv ilmindeki otoritesi kadar, hadiste de bilgi ve vukûf sâhibi olması gerekir.

---

176 İbnu Malik, *Şerhu't-Teshil*, (Nşr.: Muhammed 'Abdulkadir 'Atâ ve Târık Fekthî es-Seyyid), Beyrut, 2001. **I**. cilt, s. 14, 21, 37, 48, 54, 56, 63, 68, 69, 80, 105, 106, 107, 120, 126, 127, 136, 149, 151, 171, 226, 267, 280, 285, 291, 296, 326, 328, 330, 309, 390, 394, 415, 428, 438, 444; **II**. cilt, s. 40, 49, 52, 56, 57, 92, 128, 134, 137, 146, 147, 148, 149, 167, 183, 184, 190, 202, 204, 209, 226, 229, 232, 233, 244, 268, 276, 277, 294, 300, 307, 310, 320, 321, 336, 346, 362, 368, 382, 384, 388, 423, 440; **III**. cilt, s.4, 6, 7, 9, 10, 13, 26, 33, 46, 58, 60, 62, 69, 76, 79, 80, 94, 98, 116, 128, 136, 137, 141, 149, 156, 193, 194, 200, 210, 222, 231, 237, 238, 244, 249, 271, 289, 290, 308, 336, 365, 379, 381, 408.

177 *Ş. el-İktirâh*, vr. 40b.

178 Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, İstanbul, 1956.

Aksi halde bunun mânevî sorumluluğu yanında nahivcinin, hadis bilginlerinin haklı tenkitlerine mâruz kalacağı muhakkaktır. Bunu göze almak ise, kolay bir iş olmasa gerektir. Halbuki **İbnu Mâlik**'in, **el-Yûnînî**'ye, **el-Buhârî**'nin *"el-Câmi'u's-sahîh"*ini tashihinde yardımcı olması[179] ve *"Şevâhidu't-tavzîh"* adlı eserini yazarak **el-Buhârî**'nin eserindeki irâb ve sarf-nahiv müşküllerini halletmesi onun hadis konusundaki vukûfunu ve neden hadisle istişhâda lüzum duyduğunu ortaya koymak için yeterlidir. Yoksa **Ahmed Alî el-İskenderî**'nin iddiâ ettiği gibi: *"İbnu Mâlik'in asrında dinî gayret kuvvetli olduğu için, bütün hadislerin sahîh olduğu kanaatine varılarak, Abbâsî Devletinin ilk zamanlarında zuhûr eden hadis uydurma sebebiyle ortaya çıkan fitneden gaflet edilmiş; bu sebeple de hadisle istişhâda çok yer verilmiş"*[180] değildir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, **İbnu Mâlik** mesleğinin adamı ve Arapçayla ilgili ilimlerde otorite sâhibi olup, eserleri okuyucularının takdirini kazanmıştır. Çok hadisle istişhâd ettiği bahâne edilerek **Ebû Hayyân** gibi bazı âlimlerce kendisine hücum edilmiş ve gözden düşürülmeye çalışılmıştır. Bunların itirazları, başka bir kısım âlimler tarafından cevaplandırılarak reddedilmiş ve hadisle istişhâdın onunla başlamadığı ortaya konulmuştur. **İbnu Mâlik**'i hadisle istişhâda sevk eden etkenlerden en önemlisinin, muhtemelen **el-Yûnînî**'ye yardımı esnasında, hadislerde olduğu halde sarf-nahivde bulunmayan bazı hususların dikkatini çekmiş olmasıdır, diyebiliriz. Bu sebeple, yukarıda adı geçen *"Şevâhidu't-tavzîh"* adlı eseriyle bu boşluğu doldurma cihetine gitmiştir. Gerçek şu ki, iddiâların aksine, kendisinden önce lûgatçılar ve çekingen davranmakla birlikte nahivciler hadisle istişhâd etmişlerdi. **İbnu Mâlik** ise, nahivcilerin bir kısmından biraz daha fazla hadisle istişhâd etmiştir. Fakat nedendir bilinmez, hadisle istişhâd konusundaki ihtilaf günümüze kadar sürüp gelmiştir. Çoğunlukla birbirinden nakledilen klasik ifâdelerle yetinilerek sonuca varma yoluna gidilmiş olduğu görünüyor. Bu araştırmamızda ortaya çıkan sonuçlar, kitap düzeyinde ilk olarak bu sis perdesini biraz aralamış olmaktadır.

---

179 *el-'Arabiyye*, s. 227.
180 *Mehâzir*, I, 299.

E- ARAP GRAMERİNDE HADİSLE İSTİŞHÂDIN YERİ VE ÖNEMİ

Arap gramerinde hadisle istişhâdın önemi ve işgal ettiği yeri tespit etmek için, önce nahivcilerin ve lûgatçıların eserlerinde hadise verilen yeri tespit etmek gerekmektedir. Hadisle istişhâd etmişler midir? Etmişlerse, diğer istişhâd asıllarına göre, hadisle istişhâdın durumu nedir? Ne olmalıdır? Hadisle istişhâd etmeyenler, câiz olmadığı için mi, yoksa başka sebeplerden mi bunu terketmişlerdir? Bütün bu sorulara bulunacak cevaplarla Arap gramerinde hadisin istişhâttaki yerine dâir bir hükme varılabilecektir.

Daha önce görüldüğü gibi ilk nahivcilerden **Sîbeveyh**, **el-Kisâî**, **el-Ferrâ'**, **el-Muberrid**, **ez-Zeccâcî**, **Ebû 'Alî el-Fârisî**, **İbnu Cinnî**, **ez-Zemahşerî**, **İbnu'ş-Şecerî**, **es-Suheylî** ve **İbnu Harûf** gibi mütekaddim ve müteahhir nahivcilerin, hadisle istişhâda gerekli yeri vermemekle beraber az veya çok, hadisle istişhâd ettikleri tespit edildi. İlk nahivcilerin hadisle istişhâda gerekli yeri vermeyiş sebepleri açıklanırken, onların yanında hadis mecmualarının yaygın olmayışı ve bundan dolayı **Hz. Peygamber**'e (s.a.s.) yalan isnâdından çekinmeleri, asıl hadisle istişhâda fazla sıcak bakmayışlarının sebebi olduğu görülmüştü. Müteahhirûndan olan nahivciler ise, aynen seleflerinin yolunu tâkip ederek, onlar ne yaptı veya yapmadılarsa onu uygulama gayreti içine girdiler; nedenini niçinini araştırma yoluna gitmediler. Uygulama böylece devam edip geldi. İlk lûgatçıların bir beis görmeden hadisle istişhâd etmeleri sebebiyle sonraki lûgatçılar da aynen onların yolunu tutarak hadisle istişhâda devam etmişlerdir; bu da bir önceki tezi doğrulamaktadır. İlk nahivcilerin hadisle istişhâttan çekinmeleri ise, sonraki nahivcilerden bazıları tarafından müspet yönde değerlendirilmiş ve kâide sanılarak taviz verilmeyen bu gelenek aşılmaya çalışılmışsa da, sürekli karşı görüşlülerin engeliyle karşılaşılmıştır. Bu karşı görüşlüler, iddiâlarını ispat için, yukarıda geçtiği gibi, ilk nahivciler adına onların hadislere güvenmedikleri için hadisle istişhâd etmediklerini ileri sürmüşlerdir. Halbuki ilk nahivciler, böyle bir itirafta bulunmadıkları gibi, uygulamaları da bu iddiânın aksini göstermektedir. Nitekim onların istiş-

hâd ettiği şiirin mânen rivâyeti yanında, şiirde vezne dikkat etmeden ve lahn yaparak rivâyette ünlü olanların naklettikleri şiirle istişhâd ettikleri bir vakıadır. Ayrıca giriş kısmında açıklandığı üzere, câhiliye devrinde yaşadıkları halde yabancılara yakın kabîlelere mensup olduklarından şiirlerinde lahn yapmış olabilecekleri ileri sürülerek şiirleriyle istişhâd edilemeyeceği açıklanan şâirlerin şiirleriyle bile istişhâd edildiği sabittir. Bu durum, ilk nahivcilerin mânen rivâyet edildiği ve lahn bulunduğu gerekçesiyle hadisle istişhâdı terk ettikleri şeklindeki iddiânın geçerli olmadığını göstermektedir.

Bununla beraber ilk nahivcilerin az da olsa, istişhâd ettikleri hadise diğer istişhâd asılları arasında **Kur'ân**'dan sonra ikinci sırayı verdikleri görülür. Onlar istişhâd asıllarının hepsi bir arada bulunduğu zaman, önce âyet, sonra hadis, daha sonra da şiir veya bedevîlerin sözlerini şâhid olarak sıralarlar.[181] **Kur'ân**'dan şâhidleri olmadığı zaman, onların istişhâdında hadisin ilk sırayı aldığı da görülür.[182] Sonraki nahivcilerin de uygulamada hadisle istişhâda **Kur'ân**'dan sonra ikinci sırayı verdiklerini görüyoruz.[183] Lûgat kitaplarında da uygulamada hadisle istişhâd **Kur'ân**'dan sonra ikinci sırayı almaktadır. Ancak lûgatçıların, nahivcilerle kıyaslanamayacak ölçüde hadisle istişhâda yer verdikleri bir gerçektir. Arap gramerinde âyet, hadis, şiir ve akvâle birlikte istinat eden kâideler bulunduğu gibi, sadece âyete, sadece hadise, sadece şiire veya bunlardan her ikisine de istinat edenler de mevcuttur.[184] Bununla beraber nahiv ve lûgattan başka bedî', beyân, ve me'ânî gibi belagat ilimlerinde de, hadislerden misal getirmenin revaçta olduğu görülmektedir.[185]

Arap gramerinde hadisle istişhâd konusunda hadisin mağduriyetinin en açık delili, hadiste ortaya çıkan bir kullanış şekli mevcut kâidelere uymayınca, hemen lahn veya galat olarak yorumlanıp ondan vazgeçilmiş olmasıdır. Nitekim **İbnu'l-Enbârî**, *"el-İnsâf fî mesâ'ili'l-hilâf…"* adlı eserin-

181 Msl. bkz. *el-Kitâb*, I, 37.
182 Msl. bkz. *A.g.e.*, II, 20, 35.
183 Msl. bkz. *el-Muğnî*, II, 357; *Hem'u'l-hevâmi'*, II, 129.
184 Msl. Hadisle birlikte diğer istişhâd asıllarına da istinat eden kaidelere örnekler için bkz. *Eseru'l-Kur'ân*, s. 265 v.d.; sırf hadise istinat eden kaideler için bkz. *A.g.e.*, s. 266.
185 Msl. bkz. Ebû Hilâl, *es-Sinâ'ateyn*, s. 115, 130, 134, 213, 252…

de *Kâde* [كَادَ]'nin haberine *en* [أَنْ] gelemeyeceği bahsinde şöyle demektedir: كَادَ الْفَقْرُ أَنْ يَكُونَ كُفْراً hadisine gelince, şüphesiz bu, râvîlerin değiştirmesinden ibarettir. Çünkü **Hz. Peygamber** (s.a.s.) Arapça konuşanların en fasîhidir".[186] **İbnu'l-Enbârî**'nin bu hadisindensarfı nazar ettiği görülmektedir. Fakat diğer taraftan **İbnu Mâlik** ve **İbnu 'Akîl** gibi nahivciler ise, *Kâde* [كَادَ]'nin haberine nâdiren de olsa, *En* [أَنْ] gelebileceğine iki ayrı hadisle istişhâd ettikten sonra, şâhid olarak bir de şiir zikretmişlerdir.[187] Halbuki aynı durum şiir için söz konusu olunca, böyle bir değiştirmeden söz etme nerdeyse mümkün değildir. Bilakis, böyle değiştirilmiş veya doğru olmayan şiire istinat eden kâideler, asırlar boyunca geçerliliklerini sürdürmüşlerdir.[188]

Hadisle istişhâd konusundaki bir oturumda Arap **Dil Akademisi** Üyesi **Mansûr Fehmî**'nin şu sözleri enteresandır: "Konuşmalar iki fikir etrafında toplanmaktadır. **Akademi**, hadisle istişhâdı kısıtlayıcı veya serbest bırakan görüşlerden birini karar altına alabilir. Ancak birinci görüş karar olarak çıkarsa, ben sadece **Kur'ân**'la ihticâc edelim, derim. Yok eğer hadisle istişhâdı serbest bırakan ikinci görüş kararlaştırılırsa, işte o zaman **Kur'ân**'la, bütün hadislerle, şu veya bu şâirin şiiriyle istişhâd edelim, derim".[189] Bu sözleriyle **Mansûr Fehmî**, istişhad için hadisle şiir arasında fark görmediğini ortaya koymaktadır.

Hakikaten hadis üzerinde yapılan çalışmaların hayret uyandıran boyutlara vardığı, muhaddislerin hadis tespit ve rivâyetinde gösterdikleri itinâ ve titiz çalışmalar da buna eklenirse, hadisin durumunun şiirden çok üstün olduğu ortadadır. Halbuki şiirde istişhâda ehil olma şartı olarak, hicrî ikinci asrın ortalarından öncesine (usûru'l-ihticâc) âit olması yeterlidir. Bu dönemde şiir söyleyen veya nakledenlerin hiç biri için hatâ söz konusu olmadığı halde, nasıl olur da hadis rivâyet edenlerin hepsi de lahn yapmak-

---

186 Bkz. *el-İktirâh*, s. 27. Hadis için bkz. *Keşfu'l-Hafâ*, I, 107.

187 Bkz. Ş. *el-'Umde*, s. 813; *Şevâhidu't-tavzîh*, s. 98; Ş. *İbnu 'Akîl*, I, 330.

188 Örnek için bkz. *Fî usûl*, s. 67 v.d. (dipnot)

189 *Mehâzir*, I, 300 v.d. Mısır Dil Akademisi, 1934 akdettiği bir oturumda, Arap gramerinde hadisle istişhâd konusunu görüşmüştür. Üyeler konuşmalarında "*el-İktirâh*" ve "*Hizâne*"de verilen bilgiler dışına çıkmadıkları görülmektedir. Yapılan müzakerelerde fikrî hava ön plandadır. Bkz. *Mehâzir*, I, 289, 301, 339, 344. Akademi ilk oturumunda bu konuyla ilgilenmeye başlamış, dördüncü oturumunda da "Kütübü Sitte" ve diğer sahih hadis kitaplarındaki hadislerle istişhâd edilmesi kararı gündemde yer almıştır. Bkz. *Mevkifu'n-nuhât*, s. 57.

la suçlanır? Yoksa şiiri sırf Arapların, hadisi ise sadece yabancıların mı rivâyet ettiği söylenmek isteniyor? Bir an için şiiri hep Arapların naklettiğini düşünsek bile, Araplar lahn yapmaktan beri miydiler? Kaldı ki, câhiliye şiiri kendisinden rivâyet edilen **Hammâd er-Râviye** (ö.156/773) Arap mıydı ve hadisle istişhâdın câiz olmadığına sebep olarak ileri sürülen lahn, kendisi için söz konusu değil miydi? Bu anlayış gerçeklere uygun değildir. Çünkü her ikisinin rivâyetinde hem Araplar ve hem yabancılar olması gâyet doğaldır. Belki nispetlerinde bir farklılık söz konusu olabilir. Ancak hadis tenkidi diye bir ilmin mevcudiyeti, hadislerin ne denli süzgeçten geçirildiğini gözler önüne sermektedir. Şiir için böyle bir tenkidin varlığından söz etmek oldukça zordur.

Bütün bunlar yanında itiraf edilmelidir ki, ilk nahivciler hadis ilminin bu gün ulaştığı imkânlara sahip olsalardı, yine de ihtiyatı elden bırakmadan uygulamada hadisle istişhâda gereken önemi ve yeri verirler ve endilerinden sonraya da iyi bir miras bırakırlardı. Ama hadis konusunda bu günkü imkânlar olmadığından hadisten uzak kalan nahivcileri, geriden gelen âlimler aynen izlediklerinden hadisle istişhâttan âdetâ kaçmışlardır. Ancak **ez-Zemahşerî**, **İbnu Harûf**, **İbnu Mâlik** ve **İbnu Hişâm** gibi bazı âlimler bu geleneği bozmak istemişlerse de, tamâmen ortadan kaldıramamışlardır. Çünkü bunlar, kendilerinden öncekilere nispetle daha çok hadisle istişhâd etmişlerse de, uygulamada hadisle istişhâdı istenilen seviyeye ulaştırdıkları söylenemez. Bu gün hadisle istişhâd meselesini ele alan kimseler âdetâ gözleri başka bir şey görmeden hemen **el-İktirâh** ve **Hizânetu'l-edeb** gibi kitaplarda yer alan **Ebû Hayyân**'ın itirazı doğrultusunda görüş ileri sürer olmaları da bunu doğrulamaktadır. Öte yandan lûgatçıların ilk zamanlardan itibaren hadisle istişhâda uygulamada önemli yer verdiklerini görmüştük. Hadisle istişhâdın Arap gramerinde lâyık olduğu düzeye çıkarılması, Arapçanın sarf-nahvine katkıda bulunacağı gibi, hadisin şiirden mevsûk olduğu gerçeğini ortaya koyacağı açısından da önem taşımaktadır.

Dördüncü Bölüm

HADİSLERLE İSTİŞHÂDA ÖRNEKLER

HADİSLERLE İSTİŞHÂDA ÖRNEKLER

A- NAHİVDE HADİSLE İSTİŞHÂDA ÖRNEKLER

I- ÂMİLLER اَلْعَوَامِلُ

a- İZÂFETTE MUZÂF OLARAK BULUNAN İSİM اَلاِسْمُ الْمُضَافُ

1- Muzâf ile muzâfun ileyhin, şibih zarf (câr me'a'l-mecrûr) la arasının ayrılabileceğine: هَلْ أَنْتُمْ تَارِكُو لِي صَاحِبِي hadisiyle;[1]

2- Muzâfın hazfedilip, fakat amelinin sürekli kalabileceğine: فَضْلُ الصَّلاَةِ بِالسِّوَاكِ عَلَى الصَّلاَةِ بِغَيْرِ سِوَاكٍ سَبْعِينَ صَلاَةً hadisiyle;[2]

3- İzâfette "içinde: *fî* [فِي]" mânâsının mukadder olabileceğine: رِبَاطُ يَوْمٍ وَ لَيْلَةٍ أَفْضَلُ مِنْ صِيَامِ شَهْرٍ وَ قِيَامِهِ hadisiyle[3] istişhâd edilmiştir.

b- İSM-İ TAFDİL (ÜSTÜNLÜK İSMİ) أَفْعَلُ التَّفْضِيلِ

1- İsm-i Tafdil, genellikle zâhir bir ismi, fâil alarak ref etmez. Ancak "**kühl meselesi**" diye bilinen; olumsuzluktan sonra gelmek, cins isme sıfat olmak ve iki ayrı itibarla kendi kendine üstünlük ifade etmesi gibi şartlar-

---

1 *et-Tezyîl*, c. V, vr. 220 b.; *Ş. İbnu 'Akîl*, II, 83; *Evzah*, II, 229; *el-Metâli'*, II, 592. Hadis için bkz. *Buhârî*, V, 6.

2 *Şevâhidu't-tavzîh*, s. 58; *Ş. el-'Umde*, s. 501. Hadis için bkz. *Ş. el-'Umde*, göst. yer.

3 *Ş. el-'Umde*, s. 483. Hadis için bkz. *Muslim*, III, 1520.

la, ismi tafdilin zâhir bir ismi ref edebileceğine: مَا مِنْ أَيَّامٍ أَحَبَّ إِلَى اللهِ فِيهَا الصَّوْمُ مِنْهُ فِي شَهْرِ ذِي الْحِجَّةِ hadisiyle;[4]

2- İki ayrı şerrin karşılaştırılması esnasında söylenen: "Bu diğerinden daha iyidir: هَذَا خَيْرٌ مِنْ هَذَا sözünün, "Bu daha az kötüdür: هَذَا أَقَلُّ شَرّاً tevilinde olduğuna: لأنْ يَجْلِسَ أَحَدُكُمْ عَلَى جَمْرَةٍ خَيْرٌ لَهُ مِنْ أَنْ يَجْلِسَ عَلَى قَبْرٍ hadisiyle;[5]

3- Müfred ve müzekker olan bir ism-i tafdile, müennes zamiri iâde edilebileceğine: خَيْرُ النِّسَاءِ صَوَالِحُ نِسَاءِ قُرَيْشٍ hadisiyle;[6]

4- İsm-i tafdil marifeye izâfe edilip, kendisiyle üstünlük kastedilince, burada iki vecih söz konusu olmaktadır:

a- Mücerret olarak kullanışı gibi, öncesiyle uyuşması söz konusu olmaz;

b- İsm-i tafdilin, harf-i tarifli bir isme muzâfmış gibi öncesiyle uyuşması söz konusudur. Marifeye muzâf olan ism-i tafdilde mezkür iki vechin de câiz olduğuna: أَلاَ أُخْبِرُكُمْ بِأَحَبِّكُمْ إِلَيَّ وَ أَقْرَبِكُمْ مِنِّي مَجَالِسَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَحَاسِنُكُمْ أَخْلاَقاً اَلْمُوَطَّؤُنَ أَكْنَافاً اَلَّذِينَ يَأْلَفُونَ وَ يُؤْلَفُونَ أَلاَ أُخْبِرُكُمْ بِأَبْغَضِكُمْ إِلَيَّ وَ أَبْعَدِكُمْ مِنِّي مَجْلِساً يَوْمَ الْقِيَامَةِ الثَّرْثَارُونَ وَالْمُتَشَدِّقُونَ وَالْمُتَفَيْهِقُونَ hadisiyle[7] istişhâd edilmiştir.

c- CEZMEDENLER اَلْجَوَازِمُ

1- *İn* [إِنْ]: Cezmedici bir şart harfi olup *in* [إِنْ]'in, cezmetmeyen *lev* [لَوْ] gibi amel ettirilmeyişine: فَإِنْ لاَتَرَاهُ فَإِنَّهُ يَرَاكَ hadisiyle;[8]

2- *Emir lâmı* [لاَمُ الْأَمْرِ]:

2a- Mütekellim muzâriye, az da olsa *Emir lâmı* [لاَمُ الْأَمْرِ] bitişebileceğine: قُومُوا فَلأُصَلِّ لَكُمْ hadisiyle;[9]

---

4 *el-Kitâb*, II, 232; Ş. *el-'Umde*, s. 773; Ş. *Şuzûr*, s. 415; *İbnu'n-NâŸım*, s. 189; Ş. *İbnu 'Akîl*, II, 188; *Hem'u'l-hevâmi'*, II, 102. Hadis için bkz. *Tirmizî*, III, 122; *el-Câmi'u's-sağîr*, II, 149.

5 Ş. *el-'Umde*, s.768. Hadis için bkz. *Muslim*, II, 667; *Ebû Dâvûd*, III, 553; *Nesâ'î*, IV, 95; *İbnu Mâce*, I, 499.

6 *el-Murâdî*, vr. 34 b. Hadis için bkz. *Buhârî*, VII, 7 L. F.

7 *el-Mufassal*, s. 89; Ş. *el-'Umde*, s. 760 v.d.; Ş. *İbnu 'Akîl*, II, 181. Hadis için bkz. *Tirmizî*, IV, 370; krş. *el-Beyân*, II, 21. *H. L. F.*

8 *el-Muğnî*, I, 256; *el-Murâdî*, vr. 380 a. Hadisin bu rivâyeti İbnu Mâlik'e nispet edilmiştir. bkz. *el-Muğnî*, II, 698.

9 *Şevâhidu't-tavzîh*, s. 160; *el-Muğnî*, I, 224; *Evzah*, III, 187; *İthâf*, s. 300. Hadis için bkz. *Buhârî*, I, 107; *Tirmizî*, I, 445.

2b- Emir lâmı [لاَمُ ٱلْأَمْرِ]'nın, daha az olarak muhatap muzâriye bitişebileceğine: لِتَأْخُذُوا مَصَافَّكُمْ hadisiyle;[10]

3- *Nehiy lâsı* [لاَالنَّاهِيَةُ]

3a- Nehyin yasaklama (tahrîm) için olduğuna: وَ لاَ تَبَاغَضُوا وَ لاَ تَحَاسَبُوا hadisiyle;[11]

3b- Nehyin sakındırma (tenzih) için olduğuna da: إِذَا اسْتَيْقَظَ أَحَدُكُمْ مِنْ نَوْمِهِ فَلاَ يَغْمِسْ يَدَهُ فِي ٱلْإِنَاءِ حَتَّى يَغْسِلَهَا ثَلاَثاً hadisiyle[12] istişhâd edilmiştir.

4- *Metâ* [مَتَى]: Cezmeden bir şart ismi olan *Metâ* [مَتَى]'nın cezmetmeyen şart edatlarından *İzâ* [إِذَا]'ya benzetilerek (hamlen) amel etmeyişine **Hz. 'Â'işe**'nin: إِنَّ أَبَا بَكْرٍ رَجُلٌ أَسِيفٌ وَإِنَّهُ مَتَى يَقُومُ مَقَامَكَ لاَ يُسْمِعُ النَّاسَ şeklindeki hadisiyle[13] istişhâd edilmiştir.

5- Cevâzımla ilgili olarak, şart fiilinin muzâri, cevap fiilinin ise mâzi gelebileceğine: مَنْ يَقُمْ لَيْلَةَ الْقَدْرِ إِيمَاناً وَاحْتِسَاباً غُفِرَ لَهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِهِ hadisiyle ve **Hz. 'Â'işe**'nin: إِنَّ أَبَا بَكْرٍ رَجُلٌ أَسِيفٌ مَتَى يَقُمْ مَقَامَكَ رَقَّ şeklindeki kavliyle istişhâd edilmiştir.[14]

d- CER HARFLERİ حُرُوفُ الْجَرِّ

1- ***Bâ*** [اَلْبَاءُ]:

1a- Bu harf-ı cerrin, "kadar, -nın yerine" mânâsında kullanışına: مَا يَسُرُّنِي بِهَا حُمُرُ النَّعَمِ hadisiyle;[15]

1b- Besmeledeki *bâ* [ب] harf-ı cerrinin mânâ yönünden bağlanması gereken fiilin (müte'allek), Kûfeli nahivcilerin dediği gibi, kendisinden

---

10 *İbnu'ş-Şecerî*, *el-Emâlî*, II, 112, 218; *el-Muğnî*, I, 224; *Evzah*, III, 187. Hadis için bkz. *Muslim*, II, 943; *Ebû Dâvûd*, II, 496. Ayrıca Kûfîler, bu hadisle istişhâd ederek emir fiilin mu'rab olduğunu; ez-Zeccâcî de emir lamı bitişen emri hazırın mu'rab olduğunu kabul ederler. Bkz. *el-İnsâf*, II, 274; *el-Cumel*, s. 216.

11 *İbnu'ş-Şecerî*, *el-Emâlî*, I, 271. Hadis için bkz. *İbnu Mâce*, I, 139 L. F.

12 *A.g.e.*, göst. yer. Hadis için bkz. *Muslim*, IV, 1983.

13 Ş. *el-'Umde*, s. 375; *el-Muğnî*, II, 698. Hadis için bkz. *Muslim*, I, 314. L. F.

14 Ş. *el-'Umde*, s. 372; *Şevâhidu't-tavzîh*, s. 14 v.d. Hadisler için bkz. *Buhârî*, I, 15; *İrşâdu's-sârî*, V, 369; *Muslim*, 314 L. F.

15 Ş. *İbnu 'Akîl*, II, 19. Hadis için bkz. *Concordance*, VI, 492 v.d.

önce takdir edilmeyip, **ez-Zemahşerî**'nin dediği gibi, *bâ* [ب]'dan sonra takdir edildiğine: وَلْيَقُلْ] بِاسْمِكَ رَبِّي وَضَعْتُ جَنْبِي] hadisiyle istişhâd edilmiştir.[16]

2- ***Rubbe*** [رُبَّ]: Bu harf-ı cerrin, çokluk mânâsı ifâde ettiğine: يَا رُبَّ كَاسِيَةٍ فِي الدُّنْيَا عَارِيَةٌ يَوْمَ الْقِيَامَةِ hadisiyle istişhâd edilmiştir.[17]

3- *'An* [عَنْ]: Bu harf-ı cerrin "adına, yerine, bedel" anlamında kullanışına: صُومِي عَنْ أُمِّكِ hadisiyle istişhâd edilmiştir.[18]

4- ***Fî*** [فِي]: Bu harf-ı cerrin, neden (ta'lîl) ifâde ettiğine: إِنِ امْرَأَةً دَخَلَتِ النَّارَ فِي هِرَّةٍ حَبَسَتْهَا hadisiyle istişhâd edilmiştir.[19]

5- ***Lâm*** [اَللاَّم]:

5a- *Lâm* [اَللاَّم] harf-ı cerrinin "sonra" anlamında kullanışına: صُومُوا لِرُؤْيَتِهِ وَ أَفْطِرُوا لِرُؤْيَتِهِ hadisiyle;[20]

5b- ***Lâm'ın 'Alâ*** [عَلَى] harf-ı cerri gibi, mecâzî olarak "üzerinde" mânâsı ifâde ettiğine: اِشْتَرِطِي لَهُمُ الْوَلاَءَ hadisiyle[21] istişhâd edilmiştir.

6- ***Min*** [مِنْ]:

Bu harf-ı cerrin, zaman bakımından "kastedilenin başlangıcı (ibtidâ'u'l-ğâye) mânâsı ifâde ettiğine: فَمُطِرْنَا مِنَ الْجُمُعَةِ إِلَى الْجُمُعَةِ hadisiyle istişhâd edilmiştir.[22]

e- FİİLE BENZEYEN HARFLER اَلْحُرُوفُ الْمُشَبَّهَةُ بِالْفِعْلِ

1- ***İnne*** [إِنَّ]:

1a- Bir te'kid harfi olan inne [إِنَّ]'nin, bazı lehçelere göre ismini ve haberini nasbettiğine, şiirle birlikte: إِنَّ قَعْرَ جَهَنَّمَ سَبْعِينَ خَرِيفاً hadisiyle;[23]

16 *el-Muğnî*, II, 379. Hadis için bkz. *Buhârî*, IV, 145.

17 *A.g.e.*, I, 134; *Evzah*, II, 144 v.d. Hadis için bkz. *Buhârî*, IX, 62; *Tirmizî*, IV, 488: *H. L. F.*

18 *el-Muğnî*, I, 147. Hadis için bkz. *Muslim*, II, 804 v.d.

19 *Ş. el-'Umde*, s. 397; *Şevâhidu't-tavzîh*, s. 67 v.d.; *el-Muğnî*, I, 168; *Ş. İbnu 'Akîl*, II, 21. Hadis için bkz. *İbnu Mâce*, II, 1421; *Muslim*, IV, 1760: *H. L. F.*

20 *İbnu'ş-Şecerî*, II, 271; *Fikhu l-luğa*, s. 350; *el-Muğnî*, I, 213; *el-Metâli'*, II, 559. Hadis için bkz. *Buhârî*, III, 35; *Muslim*, II, 762; *Tirmizî*, III, 66, 63.

21 *el-Muğnî*, I, 212; *el-Metâli'*, II, 559. Hadis için bkz. *Buhârî*, III, 251.

22 *el-Muğnî*, I, 318 v.d.; *Evzah*, II, 129. Hadis için bkz. *Buhârî*, II, 36 v.d.; *Nesâ'î*, III, 155.

23 *el-Muğnî*, I, 37: Bu hadis üzerinde başka tevcihler de vardır. Hadis için bkz. *Muslim*, I, 187; krş. *Hizâne*, IV, 294.

1b- Bazen *inne* [إِنَّ]'den sonra gelen mübtedânın merfû olarak kalıp, *inne* [إِنَّ]'nin isminin var kabul edilen (mukadder) bir şan zamiri olabileceğine: إِنَّ[هُ] مِنْ أَشَدِّ النَّاسِ عَذَاباً يَوْمَ الْقِيَامَةِ الْمُصَوِّرُونَ hadisiyle;[24]

1c- İnne [إِنَّ]'nin nâdiren de olsa, *Ne'am* [نَعَمْ] veya *Ecel* [أَجَلْ] gibi "evet" anlamında bir cevap harfi olarak kullanılabileceğine, '**Abdullâh b. ez-Zubeyr**'in, "Beni sana getiren deveye Allah lanet etsin" diyen kişiye: إِنَّ. وَ رَاكِبَهَا şeklinde verdiği cevapla[25] istişhâd edilmiştir.

2- ***Le'alle*** [لَعَلَّ]:

2a- *Le'alle* [لَعَلَّ]'nin haberinin, mâzi olmasının mümkün olduğuna, **el-Harîrî**'nın hilafına, **Hz. Peygamber**'in (s.a.s.): وَمَا يُدْرِيكَ لَعَلَّ اللهَ اطَّلَعَ عَلَى أَهْلِ بَدْرٍ فَقَالَ اعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ فَقَدْ غَفَرْتُ لَكُمْ hadisiyle;[26]

2b- *En* [أَنْ] bitişmesi bakımından, *Le'alle* [لَعَلَّ]'nin, *asâ* [عَسَى] gibi muâmele görüp, onun hükmünü alabileceğine: فَلَعَلَّ بَعْضَكُمْ أَنْ يَكُونَ أَلْحَنَ بِحُجَّتِهِ مِنْ بَعْضٍ hadisiyle[27] istişhâd edilmiştir.

3- Söz konusu fiile benzeyen harflerin, haberlerinin düşmesinin câiz olduğuna, **Ömer b. 'Abdil'azîz**'in bir Kureyşli'ye: مُتَّ إِلَيْهِ بِقَرَابَةٍ فَإِنَّ ذَاكَ ثُمَّ ذَكَرَ حَاجَتَهُ فَقَالَ: لَعَلَّ ذَاكَ şeklindeki hitabıyla istişhâd edilmiştir.[28]

f- FİİL اَلْفِعْلُ

1- ***Kalbî Fiiller*** أَفْعَالُ الْقُلُوبِ

'*Adde* [عَدَّ] fiilinin, amel ve mânâ bakımından *zanne* [ظَنَّ] gibi kullanışına bir sahâbînin: جَاءَ جِبْرِيلُ إِلَى النَّبِيِّ فَقَالَ: مَا تَعُدُّونَ أَهْلَ بَدْرٍ فِيكُمْ، قَالَ: مِنْ أَفْضَلِ الْمُسْلِمِينَ hadisiyle istişhâd edilmiştir.[29]

---

24 *Şevâhidu't-tavzîh*, s. 148; *el-Murâdî*, vr. 113 a.; *el-Muğnî*, I, 37, 287; Ş. *Şuzûr*, s. 49. Hadis için bkz. *Muslim*, III, 1670; *Nesâ'î*, VIII, 216: *H. L. F.*

25 *el-Mufassal*, s. 300; *el-Muğnî*, I, 38; Ş. *Şuzûr* s. 48. Hadis için bkz. *en-Nihâye*, I, 78.

26 *el-Muğnî*, I, 288. Hadis için bkz. *Buhârî*, VI, 186, V, 99; *Muslim*, IV, 1941 v.d.; *Ebû Dâvûd*, III, 110; *Tirmizî*, V, 410; *Dârimî*, II, 313.

27 *el-Muğnî*, II, 699. Hadis için bkz. *Ebû Dâvûd*, IV, 13 v.d.; *Tirmizî*, III, 615; *İbnu Mâce*, II, 777.

28 *el-Mufassal*, s. 29. Elimiz altında mevcut kaynaklarda bu hadise rastlayamadık. Hadiste muzaf olan kısmın takdiri şöyledir: فَإِنَّ ذَاكَ مُصَدَّقٌ وَلَعَلَّ مَطْلُوبَكَ حَاصِلٌ

29 *Şevâhidu't-tavzîh*, s. 121. Hadis için bkz. *İbnu Mâce*, I, 56 v.d.

2- *Övme ve Yerme Fiilleri* أَفْعَالُ الْمَدْح والذَّمّ

Ni'me [نِعْمَ] v.b. kelimelerin fiil olduklarına, kendilerine te'nis tâ'sı bitişmesi delili ile **Hz. Peygamber**'in (s.a.s.): مَنْ تَوَضَّأَ يَوْمَ الْجُمْعَةِ فِيهَا وَ نِعْمَتْ وَ مَن اغْتَسَلَ فَالْغُسْلُ أَفْضَلُ hadisiyle istişhâd edilmiştir.[30]

3- *Yaklaşma Fiilleri* أَفْعَالُ الْمُقَارَبَة

3a- *Kâde* [كَادَ]'nin haberine nâdiren *En* [أَنْ] bitişebileceğine **Hz. Ömer**'in: مَا كِدْتُ أَنْ أُصَلِّيَ الْعَصْرَ حَتَّى كَادَت الشَّمْسُ أَنْ تَغْرُبَ şeklindeki sözü ve **Hz.Enes**'in: فَمَا كِدْنَا أَنْ نَصِلَ إِلَى مَنَازِلنَا tarzındaki ifâdesiyle.[31]

3b- Karîne bulunduğu zaman murâkabe fiillerinde haberin de düşebileceğine âyetten sonra: مَنْ تَأَنَّى أَصَابَ أَوْ كَادَ [يُصِيبُ] وَ مَنْ أَعْجَلَ أَخْطَأَ أَوْ كَادَ [يُخْطِئُ] şeklindeki hadisle[32] istişhâd edilmiştir.

4- *Nâkıs Fiiller* اْلأَفْعَالُ النَّاقِصَةُ

4a- *Kâne* [كَانَ] bâbından olup, merfû bir zamir ihtivâ eden fiilden sonra gelen zamirin fiile bitişmesinin tercih edildiğine **Hz. Peygamber**'in (s.a.s.) **Hz.Ömer**'e hitâben söylediği: إِنْ يَكُنْهُ فَلَنْ تُسَلَّطَ عَلَيْهِ وَ إِنْ لَمْ يَكُنْهُ فَلاَ خَيْرَ لَكَ فِي قَتْلِهِ şeklindeki hadisiyle;[33]

4b- *Kâne* [كَانَ]'nin sâkin muzârisine zamir bitişince, sonundan Nûn [ن] harfinin düşürülemeyeceğine, yine bir önceki: إِنْ يَكُنْهُ فَلَنْ تُسَلَّطَ عَلَيْهِ وَ إِنْ لَمْ يَكُنْهُ فَلاَ خَيْرَ لَكَ فِي قَتْلِهِ hadisiyle;[34]

4c- *Race'a* [رَجَعَ] fiilinin amel ve anlam bakımından *sâra* [صَارَ] gibi nakıs bir fiil olarak kullanılabileceğine: فَلاَ تَرْجِعُوا بَعْدِي كُفَّاراً hadisiyle;[35]

4d- **ez-Zemahşerî**, **Ebu'l-Bekâ** ve diğer bazılarına göre, *ğadâ* [غَدَا] ve *râhe* [رَاحَ] fiillerinin, nakıs fiillere mülhak olduklarına, **İbnu Mes'ûd**'un:

---

30 Ş. *el-'Umde*, s. 785; Ş. *Katr*, s. 28. Hadis için bkz. *Ebû Dâvûd*, I, 251; *Nesâ'î*, III, 94.

31 Ş. *el-'Umde*, s. 813; *Şevâhidu't-tavzîh*, s. 98; Ş. *İbnu 'Akîl*, I, 330. Hadisler için bkz. *Buhârî*, I, 165, 154; *Nesâ'î*, III, 85.

32 *el-Metâli'*, I, 266. Hadis için bkz. *Ebû Dâvûd*, II, 130; *el-Câmi'u's-sağîr*, II, 168.

33 *Şevâhidu't-tavzîh*, s. 27 v.d. Hadis için bkz. *Buhârî*, II, 117; *Muslim*, IV, 2244.

34 Ş. *Şuzûr*, s. 188; *el-Metâli'*, I, 135, 140, 255.

35 *Şevâhidu't-tavzîh*, s. 139. Hadis için bkz. *Buhârî*, I, 41; *el-Câmi'u's-sağîr*, II, 200.

اُغْدُ عَالماً أَوْ مُتَعَلّماً وَ لاَ تَكُنْ إمَّعَةً sözü ve **Hz. Peygamber**'in (s.a.s.): لَوْ تَوَكَّلْتُمْ عَلَى الله حَقَّ تَوَكُّلِه لَرُزِكْتُمْ كَمَا يُرْزَقُ الطَّيْرُ تَغْدُو خِصَاماً وَ تَرُوحُ بِطَاناً hadisiyle;[36]

4e- Basralı nahivcilere göre, *Lev* [لَوْ]'den sonra gelen *Kâne* [كَانَ]'nin ismiyle birlikte düşebileceğine: اِلْتَمِسْ وَ لَوْ خَاتَماً مِنْ حَدِيدٍ hadisiyle[37] istişhâd edilmiştir.

g- MASTAR اَلْمَصْدَرُ

1- Mastarın mef'ûlüne muzâf olarak, fâilini açıkça alabileceğine ve bunun şiire mahsûs bir durum olmadığına: وَحَجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إلَيْهِ سَبِيلاً şeklindeki hadisiyle;[38]

2- İsm-i mastarın da, mastar gibi amel edebileceğine, şiirden sonra: مِنْ قُبْلَةِ الرَّجُلِ امْرَأَتَهُ الْوُضُوءُ hadisiyle[39] istişhâd edilmiştir.

h- İSİM FİİLLER مَعْنَى الْفِعْلِ

1- Fiil mânâsı taşıyan isimlerden (fiil ismi) biri olan *hayye* [حَيَّ]'nin, "Haydi gel" anlamında bir fiil ismi olduğuna: حَيَّ عَلَى الصَّلاَةِ hadisiyle;[40]

2- *Hayyehele* [حَيَّهَلَ]'nin iki kelimeden müteşekkil emir mânâsı taşıyan bir fiil ismi olduğuna yine aynı: حَيَّ عَلَى الصَّلاَةِ hadisiyle;[41]

3- *Hayyehelen* [حَيَّهَلاً] fiil isminin, doğrudan doğruya mef'ûlünü alabileceği gibi, *ilâ* [إلَى] veya *'alâ* [عَلَى] yahut *bâ* [ب] harf-ı cerri ile de alabileceğine: إذَا ذُكِرَ الصَّالِحُونَ فَحَيَّهَلاً بِعُمَرَ hadisiyle[42] istişhâd edilmiştir.

---

36 *el-Murâdî*, vr. 96; *el-Murâdî* göst. yer.de bu görüşe itiraz ederek mezkur fiillerden sonra gelen mansûbun hal olduğunu öne sürer. Hadis için bkz. *en-Nihâye*, I, 67, 136.

37 *el-Muğnî*, II, 632; *Evzah*, I, 185; Ş. *Şuzûr*, s. 187; Ş. *Katr*, s. 142. Hadis için bkz. *Buhârî*, VII, 202; *Muslim*, II, 1041; *Ebû Dâvûd*, II, 586; *İbnu Mâce*, I, 608. Ayrıca Ş. *Şuzûr*'de (göst. yer.) hadis diye zikredilen اَلنَّاسُ مَجْزِيُّونَ بِأَعْمَالِهِمْ إنْ خَيْراً فَخَيْرٌ وَ إنْ شَرّاً فَشَرٌّ ibaresi *el-Kitâb*, (I, 130/Ş. *Katr*, (s. 141) ve *Evzah* (I, 185) gibi eserlerde yer almış olup, bunun hadis olmadığına dair bkz. *Keşfu'l-Hafâ*, I, 332; *Mevzû'âtu 'Alî el- Kârî*, s. 88.

38 Ş. *el-'Umde*, s. 699; *Evzah*, II, 245. Bu hadisi kaynaklarda bulamadık.

39 Ş. *el-'Umde*, s. 695; Ş. *İbnu 'Akîl*, II, 100. Hadis için bkz. *Tenvîr*, I, 50

40 *el-Mufassal*, s. 154; krş. *Câmi'u'd-durûs*, I, 161. Hadis için bkz. *Muslim*, I, 287; *Ebû Dâvûd*, I, 342; *Nesâ'î*, II, 5.

41 *el-Kitâb*, II, 52. Hadis için bkz. bkz. bir önceki dipnot.

42 *el-Mufassal*, s. 153; *el-Metâli'*, II, 690; krş. *Muhtâr*, s. 698. Hadis için bkz. *en-Nihâye*, I, 472; *Mevzû'âtu 'Alî*, s. 20.

II- MÂMULLER اَلْمَعْمُولاَتُ

a- MERFÛLAR اَلْمَرْفُوعَاتُ

1- ***Mübtedânın Haberi*** [خَبَرُ الْمُبْتَدَإِ]

1a- Haberin mübtedâdan önce gelmesini vâcip kılan hususlardan birinin, mübtedânın habere dönen (râci') bir zamir ihtivâ etmesi olduğuna: مِنْ حُسْنِ إِسْلاَمِ الْمَرْءِ تَرْكُهُ مَا لاَ يَعْنِيهِ hadisiyle;[43]

1b- Haber, mübtedânın aynısı olduğunda, haberi mübtedâya bağlamak için başka bir râbıta ihtiyaç olmadığına أَفْضَلُ مَا قُلْتُهُ وَالنَّبِيُّونَ مِنْ قَبْلِي لاَ إِلَهَ إِلاَّ اللهُ hadisiyle;[44]

1c- Mübtedâ ve haberin her ikisi de nekre olup, bunlardan hangisinin mübtedâ olduğunu teşhise yarayan bir karîne bulunduğunda, haberin öne geçmesinin câiz olduğuna: مِسْكِينٌ مِسْكِينٌ رَجُلٌ لاَ زَوْجَ لَهُ hadisiyle;[45]

1d- *Levlâ* [لَوْلاَ]'dan sonra gelen mübtedânın haberi özel mânâlı bir kelime olduğunda, hazfinin câiz olmayıp zikrinin vâcip olduğuna: يَا عَائِشَةُ لَولاَ قَوْمُكِ حَدِيثُ عَهْدٍ بِكُفْرٍ لَنَقَضْتُ الْكَعْبَةَ فَجَعَلْتُ لَهَا بَابَيْنِ [لَبَنَيْتُ الْكَعْبَةَ عَلَى [قَوَاعِدِ إِبْرَاهِيمَ hadisiyle[46] istişhâd edilmiştir.

2- ***Fâil*** [اَلْفَاعِلُ]

2a- Bir cümlede fâil müstetir zamir olarak geldiğinde, bu zamirin zâhir bir isme râci olduğu gibi fiilinin mânâsından çıkarılacak (tecrîd) bir isme de râci olabileceğine: لاَ يَزْنِي الزَّانِي حِينَ يَزْنِي وَ هُوَ مُؤْمِنٌ وَلاَ يَشْرَبُ [الشَّارِبُ] الْخَمْرَ وَهُوَ مُؤْمِنٌ hadisiyle;[47]

2b- Çoğul veya ikil bir fiilin önünde fâil, zâhir isim olarak zikredildiği zaman, bu fiillere bitişik bulunan çoğul ve ikil zamirlerinin birer tesniye ve

---

[43] Ş. *el-'Umde*, s. 165. Hadis için bkz. *Muvatt'*, s. 563; *Tirmizî*, IV, 558; *İbnu Mâce*, II, 1316.

[44] Ş. *el-'Umde*, s. 165; Ş. *Katr*, s. 119. Hadis için bkz. *Tenvîr*, I, 292.

[45] Ş. *el-'Umde*, s. 165. Hadis için bkz. el-Munzirî, *et-Terğîb ve't-terhîb*, III, 41.

[46] *Şevâhidu't-tavzîh*, s. 65; *Evzah*, I, 156; *el-Metâli'*, I, 226. Hadis için bkz. *Muslim*, II, 969; *Tirmizî*, III, 216; *Dârimî*, II, 53.

[47] *el-Muğnî*, I, 108; Ş. *Şuzûr*, s. 166; *Evzah*, I, 339. Hadis için bkz. *Buhârî*, VIII, 195 v.d.; *Muslim*, I, 76, 77; *Tirmizî*, V, 15; *İbnu Mâce*, II, 1299.

cemi alâmeti olarak kabul edildiğine: يَتَعَاقَبُونَ فِيكُمْ مَلاَئِكَةٌ بِاللَّيْلِ وَ مَلاَئِكَةٌ بِالنَّهَارِ ve أَ وَ مُخْرِجِيَّ هُمْ hadisiyle[48] istişhâd edilmiştir.

3- ***Mübtedâ*** [اَلْمُبْتَدَأُ]

3a- İzâfetle husûsîlik kazanan bir kelimenin mübtedâ olabileceğine: خَمْسُ صَلَوَاتٍ كَتَبَهُنَّ اللّٰهُ عَلَى الْعِبَادِ hadisiyle;[49]

3b- Fiili gibi amel eden nekre bir mastarın mübtedâ olabileceğine: أَمْرٌ بِمَعْرُوفٍ صَدَقَةٌ وَ نَهْيٌ عَنْ مُنْكَرٍ صَدَقَةٌ hadisiyle[50] istişhâd edilmiştir.

4- ***Nâib-i fâil (Sözde Özne)*** [نَائِبُ الْفَاعِلِ]

Nâib-i fâilin âmilinin mastar olabileceğine, şiirden sonra **Hz. 'Â'işe**'den rivâyet edilen: أَمَرَ بِقَتْلِ اْلأَبْتَرِ وَ ذُو الطِّفْلَيْنِ hadisiyle[51] istişhâd edilmiştir.

b- MANSÛPLAR اَلْمَنْصُوبَاتُ

1- ***İhtisâs*** [اْلاخْتِصَاصُ]

1a- İstisâsta mahsûsun izâfetle marife oluşuna: إِنَّا آَلَ مُحَمَّدٍ لاَ تَحِلُّ لَنَا الصَّدَقَةُ ve نَحْنُ مَعَاشِرَ اْلأَنْبِيَاءِ لاَ نُورَثُ مَا تَرَكْنَاه الصَّدَقَةُ hadisleriyle;[52]

1b- İhtisasın i'râbtan mahalli olmayan ara cümlesi olarak, mübtedâ ile haber arasına girebileceğine: نَحْنُ مَعَاشِرَ اْلأَنْبِيَاءِ لاَ نُورَثُ hadisiyle;[53]

1c- İhtisasta çoğunlukla mütekellim zamirinden sonra marifeye muzâf olarak *ma'şer* [مَعْشَر], *me'âşir* [مَعَاشِر] ve *Benû Fulân* [بَنُو فُلاَنٍ] gibi kelimelerin geldiğine, yine bir önceki maddede geçen hadisle[54] istişhâd edilmiştir.

---

48 Ş. *el-'Umde*, s. 129; Ş. *Katr*, 182. Hadis için bkz. *Buhârî*, I, 145 v.d.; *Tenvîr*, I, 141; *Muslim*, I, 142; Ayrıca krş. *Buhârî*, I, 4.

49 Ş. *Şuzûr*, s. 183; Ş. *Katr*, s. 118; *Evzah*, I, 144; *el-Metâli'*, I, 216. Hadis için bkz. *el-Câmi'u's-sağîr*, II, 6.

50 A.*g.e*.ler, göst. yer.ler. Hadis için bkz. *Buhârî*, VIII, 63; *Muslim*, III, 1675; *Ebû Dâvûd*, V, 160; *Tirmizî*, IV, 340.

51 Ş. *el-'Umde*, s. 185, 702. Hadis için bkz. *Muslim*, IV, 1752; *Tirmizî*, IV, 77: H.L.F.

52 *el-Murâdî*, vr. 327 b.; Ş. *Şuzûr*, s. 220; *el-Metâli'*, I, 337. Hadisler için bkz. *Buhârî*, VIII, 185; *Muslim*, III, 1378; *Ebû Dâvûd*, IV, 366; *Tirmizî*, IV, 158; *Keşfu'l-Hafâ*, I, 206: H.L.F.

53 *el-Muğnî*, II, 387. Hadis için bir önceki dipnota bkz.

54 *el-Metâli'*, 335.

2- *İstiğâse (İmdat Çağrısı)* [اَلْاِسْتِغَاثَةُ]

İstiğasede, kendisi için yardım çağrısında bulunulan [اَلْمُسْتَغَاثُ مِنْ أَجْلِهِ]'in daima kesreli bir *lâm* [لِ] ile mecrûr olduğuna يَا لِلّهِ لِلْمُسْلِمِينَ hadisiyle istişhâd edilmiştir.[55]

3- *Temyîz* [اَلتَّمْيِيزُ]

Temyîzin, kendisinden önce geçen kapalılığı gidermek üzere getirilen ve fiil veya fiil mânâlı kelimeyle mansûb olan nekre bir isim olduğuna: لَوْ أَنْفَقَ أَحَدُكُمْ مِثْلَ أُحُدٍ ذَهَباً ... hadisiyle istişhâd edilmiştir.[56]

4- *Tenâzu'* [اَلتَّنَازُعُ]

4a- Birden fazla âmilin, birden çok ma'mûlde amel etmek istemesi (tenâzu')'ne **Hz. Peygamber**'in (s.a.s.): تُسَبِّحُونَ وَ تُكَبِّرُونَ وَتَحْمَدُونَ دُبُرَ كُلِّ صَلاَةٍ ثَلاَثاً وَ ثَلاَثِينَ وَ hadisiyle;[57]

4b- Tenâzu'da, ma'mûl üzerinde ikinci âmilin amel etmesinin tercih edildiğine iki âyetten sonra: وَ نَخْلَعُ وَ نَتْرُكُ مَنْ يَفْجُرُكَ hadisiyle[58] istişhâd edilmiştir.

5- *Hâl (Durum Zarfı)* [اَلْحَالُ]

5a- İrabtan mahalli olan cümlelerden birinin de, hâl durumunda bulunan cümle olduğuna: أَقْرَبُ مَا يَكُونُ الْعَبْدُ مِنْ رَبِّهِ وَهُوَ سَاجِدٌ hadisiyle;[59]

5b- Hâl sâhibinin (zu'l-hâl) öne geçmiş olması durumunda, hâlin âmilinin de takdîminin câiz olduğuna: نَزَلَتْ هَذِهِ الآيَةُ وَ رَسُولُ اللّهِ مُتَوَارِياً بِمَكَّةَ hadisiyle;[60]

55 Ş. *el-'Umde*, s. 287. Hadis için bkz. ez-Zemahşerî, *el-Fâ'ik*, II, 425.

56 Ş. *el-'Umde*, s. 466; *el-Murâdî*, vr. 217 b. . Hadis için bkz. *Ebû Dâvûd*, V, 45; *Muslim*, IV, 1967, 1968; *Tirmizî*, V, 1696; *el-Câmi'u's-sağîr*, II, 16.

57 Ş. *Şuzûr*, s. 421; Ş. *Katr*, s. 198; *Evzah*, II, 22. Hadis için bkz. *Muslim*, I, 417.

58 *el-Kitâb*, I, 37; *el-İnsâf*, I, 58. Hadis için bkz. *ez-Zeyle'î*, *Nasbu'r-râye*, II, 136; et-Tahâvî, *Me'âni'l-âsâr*, I, 249.

59 Ş. *el-'Umde*, s. 177; *el-Muğnî*, II, 411. Hadis için bkz. *Muslim*, I, 350; *Nesâ'î*, II, 226.

60 Ş. *el-'Umde*, s. 346 v.d. . Hadis için bkz. el-Kastalânî, *İrşâdu's-sârî*, VII, 213; *Muslim*, I, 329; *Taberî*, XV, 186: H.L.F.

5c- Sâhibu'l-hâlin nekre olarak gelmesini caiz kılan hususlardan birinin de, sıfat ile husûsîlik kazanması olduğuna, **Ubey b. Ka'b**'ın: ثُمَّ جَاءَ بِطَسْتٍ مِنْ ذَهَبٍ مَمْلُوءٍ حِكْمَةً وَ إِيمَاناً şeklindeki sözüyle;[61]

5d- Bazen hiç bir cevâz (müsevviğât) bulunmaksızın nekre bir kelimenin sâhibu'l-hâl olabileceğine: صَلَّى رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ سَلَّمَ قَاعِداً وَ صَلَّى وَرَاءَهُ رِجَالٌ قِيَاماً hadisiyle[62] istişhâd edilmiştir.

6- ***Müstesnâ*** [اَلْمُسْتَثْنَى]

6a- *Lâkin* [لَكِنْ] mânâsında olan *İllâ* [إِلاَّ]'dan sonra gelen müstesnânın, mübtedâ olarak merfû olduğuna, '**Abdullâh b. Katâde**'nin: أَحْرَمُوا كُلُّهُمْ إِلاَّ أَبُو قَتَادَةَ لَمْ يُحْرِمْ sözü ve **Hz. Peygamber**'in (s.a.s.): كُلُّ أُمَّتِي مُعَافىً إِلاَّ الْمُجَاهِرُونَ hadisiyle;[63]

6b- *Leyse* [لَيْسَ] ile yapılan istisnâda, müstesnânın vucûben mansûb olduğuna: مَا أَنْهَرَ الدَّمَ وَ ذُكِرَ اسْمُ اللهِ عَلَيْهِ فَكُلُوا لَيْسَ السِّنَّ وَ الظُّفُرَ hadisiyle;[64]

6c- İstisnâ edatlarından *sivâ* [سِوَى]'nın, *ğayr* [غَيْر] gibi mûrab olup, mecrûr olarak kullanışına: دَعَوْتُ رَبِّي أَلاَّ يُسَلِّطَ عَلَى أُمَّتِي عَدُوّاً مِنْ سِوَى أَنْفُسِنَا ve مَا أَنْتُمْ مِنْ سِوَاكُمْ مِنَ الأُمَمِ إِلاَّ كَالشَّعْرَةِ الْبَيْضَاءِ فِي الثَّوْبِ الأَسْوَدِ أَوْ كَالشَّعْرَةِ السَّوْدَاءِ فِي الثَّوْبِ الأَبْيَضِ hadisleriyle;[65]

6d- Bir istisnâ edatı olan *hâşâ* [حَاشَا]'nın *mâ* [مَا] ile kullanılmasının cevâzına: أُسَامَةُ أَحَبُّ النَّاسِ إِلَيَّ مَا حَاشَا فَاطِمَةَ hadisiyle istişhâd[66] edilmiştir.

---

61 Ş. *el-'Umde*, s.420 v.d. . Hadisin bu rivâyeti için bkz. Ş. *el-'Umde*, göst. yer., dipnot. Diğer rivâyetleri için bkz. *Buhârî*, I, 97; *Muslim*, I, 148.

62 Ş. *el-'Umde*, s. 420; *Evzah*, II, 88; Ş. *İbnu 'Akîl*, I, 640. Hadis için bkz. *Tenvîr*, I, 119; *Buhârî*, II, 89: H.L.F.

63 *Şevâhidu't-tavzîh*, s. 41 v.d. krş. Ş. *el-'Umde*, s. 379. Hz. Peygamber'in Hadisi için bkz. *el-Câmi'u's-sağîr*, II, 92.

64 Ş. *Katr*, s. 248; *Evzah*, II, 72. Hadis için bkz. *Buhârî*, VII, 119.

65 Ş. *İbnu 'Akîl*, I, 611. Hadisler için bkz. *Muslim*, IV, 2215; *Tirmizî*, IV, 472; *Muslim*, I, 201; *Buhârî*, VIII, 137: H.L.F.

66 Ş. *İbnu 'Akîl*, I, 622. Nahivciler, "مَا حَاشَا فَاطِمَةَ" sözünün Hz. Peygamber'e âit olduğu zannıyla, bu konuda bu hadisle istişhâd etmişlerdir. Halbuki bu sözün hadisin akabinde yer alan râvîye âit bir söz olması muhtemeldir. bkz. Muhammad Muhyiddîn 'Abdulhamîd, *K. Minhâci'l-celîl bi tahkîki Ş. İbnu 'Akîl*, I, 622.

7- *Mef'ûlun bih* [اَلْمَفْعُولُ بِهِ]

7a- *İzâ* [إِذَا]'nın, mef'ûlun bih olarak kullanılabileceğine: إِنِّي لأَعْلَمُ إِذَا كُنْتِ عَنِّي رَاضِيَةً وَإِذَا كُنْتِ عَلَيَّ غَضْبَى hadisiyle;[67]

7b- Karîne bulunduğu zaman mef'ûlun bihin düşmesinin câiz olduğuna, **Sîbeveyh** tarafından bir âyetten sonra وَنَخْلَعُ وَنَتْرُكُ مَنْ يَفْجُرُكَ hadisiyle[68] istişhâd edilmiştir.

8- *Mef'ûlun Maah* [اَلْمَفْعُولُ مَعَهُ]

Bir soru ismi olan *Keyfe* [كَيْفَ]'nin munfasıl merfû zamirin akabinde bulunan *vâv* [و]'dan sonra gelen mansûb ismin, tâm fiil olarak takdir edilecek bir *Kâne* [كَانَ]'nin mef'ûlun maahı olacağına, **Hz. Peygamber**'in (s.a.s.) **Ebû Zer**'e hitâben söyledikleri: كَيْفَ أَنْتَ وَأَئِمَّةً مِنْ بَعْدِي يَسْتَأْثِرُونَ بِهَذَا الْفَيْءِ şeklindeki hadisiyle istişhâd edilmiştir.[69]

9- *Münâdâ* [اَلْمُنَادَى]

9a- Nekre-i maksûde olup, tavsif edilmiş Münâdânın mansûb olmasının tercih edildiğine: سَجَدَ لَكَ خَيَالِي وَ سَوَادِي... وَ آمَنَ بِكَ فُؤَادِي رَبِّ هَذِهِ يَدِي بِمَا جَنَيْتُ عَلَى نَفْسِي يَا عَظِيماً يُرْجَى لِكُلِّ عَظِيمٍ ادْفَعْ عَنِّي كُلَّ عَظِيمٍ hadisiyle.[70]

9b- Eğer münâdâ, nidâ ile marife ise veya işâret ismiyse, nidâ harfinin hazfedilebileceğine: اِشْتَدِّي أَزْمَةُ تَنْفَرِجِي ve ثَوْبِي حَجَرُ hadisleriyle;[71]

9c- *Ey* [أَيْ]'in nidâ harfi olarak kullanışına şiirden sonra: أَيْ رَبِّ hadisiyle;[72]

9d- Münâdâ olması mümkün olmayan bir harfin başına gelen *yâ* [يَ]'nın, Münâdâsı düşmüş nidâ veya tembih harfi olabileceğine: يَا رُبَّ كَاسِيَةٍ فِي الدُّنْيَا عَارِيَةٌ يَوْمَ الْقِيَامَةِ hadisiyle[73] istişhâd edilmiştir.

---

67 *el-Muğnî*, I, 94. Hadis için bkz. *Muslim*, IV, 1890.
68 *el-Kitâb*, I, 37. Hadis için bkz. *ez-Zeyle'î*, *Nasbu'r-râye*, II, 136; et-Tahâvî, Ş. *Me'âni'l-âsâr*, I, 249.
69 Ş. *el-'Umde*, s. 404. Hadis için bkz. *Ebû Dâvûd*, V, 119.
70 *A.g.e.*, s. 278. Hadis için bkz. Ş. *el-'Umde*, göst. yer., dipnot.
71 Ş. *el-'Umde*, s. 295. Hadisler için bkz. *el-Câmi'u's-sağîr*, I, 42; *Muslim*, I, 267.
72 *el-Muğnî*, I, 76; Hadis için bkz. *Buhârî*, IX, 157 v.d.; *Muslim*, I, 165; *İbnu Mâce*, II, 1002.
73 *el-Muğnî*, II,373; Ş. *Şuzûr*, s. 18. Hadis için bkz. *Tirmizî*, IV, 488.

c- İRÂBTA MÂMULLERE TÂBİ OLANLAR اَلتَّوَابِعُ

1- ***Bedel*** [اَلْبَدَلُ]

1a- Nekre kelimenin marifeden bedel olmasının cevâzına, şiirden sonra, **Ebû Zer** 'in: سَأَلْتُ رَسُولَ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَ سَلَّمَ هَلْ رَأَى رَبَّهُ فَقَالَ: رَأَيْتُهُ نُوراً أَنَّى أَرَاهُ şeklindeki hadisiyle;[74]

1b- Bedelu'l-izrâb'ta, bedel ile kendisinden bedel yapılan (mübdelün minh)'in her ikisinin de kastedilebileceğine: إِنَّ الرَّجُلَ لَيُصَلِّي الصَّلاَةَ ، مَا كُتِبَ لَهُ نِصْفُهَا ثُلُثُهَا رُبُعُهَا hadisiyle;[75]

1c- Sıfatta söz konusu olduğu gibi, bedelde de muzmar bir mübtedâ sebebiyle, tâbi ile metbûun arasının ayrılabileceğine (kat'): بُنِيَ اْلإِسْلاَمُ عَلَى خَمْسٍ شَهَادَةُ أَنْ لاَ إِلَهَ إِلاَّ اللّٰهُ hadisiyle[76] istişhâd edilmiştir.

2- ***Te'kit*** [اَلتَّأْكِيدُ]

2a- Te'kitte, tekidi yapılan kelimenin (müekked) marife olması gerektiği halde, şâz olarak nekre gelebileceğine, **Hz. 'Â'işe**'nin: مَا صَامَ رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ شَهْراً كُلَّهُ إِلاَّ فِي رَمَضَانَ şeklindeki sözüyle;[77]

2b- *Cüme'* [جُمَع] ve *Ecme'în* [أَجْمَعِينَ] kelimelerinin ancak te'kit olarak kullanılabileceğine: كَمَا تُنَاتَجُ اْلإِبِلُ مِنْ بَهِيمَةٍ جَمْعَاءَ hadisiyle;[78]

2c- Te'kidi yapılan kelimenin (müekked) bazen düşebileceğine **Hz. Peygamber**'in (s.a.s.): وَ صَلُّوا جُلُوساً [أَعْنيكُمْ] أَجْمَعِينَ hadisinin nasb rivâyetiyle;[79]

2d- Bir lâfzın tekrar edilmesiyle, lâfzî te'kit yapılabileceğine: قَدْ قَامَتِ الصَّلاَةُ قَدْ قَامَتِ الصَّلاَةُ ve اَللّٰهُ أَكْبَرُ اللّٰهُ أَكْبَرُ hadisleriyle;[80]

---

74 Ş. *el-'Umde*, s. 582 v.d. Hadis için bkz. Ş. *el-'Umde*, göst. yer. dipnot.

75 Ş. *Şuzûr*, s. 440; *el-Metâli'*, II, 734. Hadis için bkz. *el-Metâli'*, göst. yer. dipnot.

76 *el-Metâli'*, II, 736. Hadis için bkz. *Buhârî*, I, 9; *Muslim*, I, 45.

77 Ş. *Şuzûr* s. 429. Hadis için bkz. *Nesâ'î*, IV, 152; *Tirmizî*, III, 131: L.F.

78 Ş. *el-'Umde*, s. 575; Hadis için bkz. *Tenvîr*, I, 186; *Ebû Dâvûd*, V, 86 v.d.

79 A.g.e., s. 568. Bu rivâyet için bkz. *İbnu Mâce*, I, 276; raf rivâyeti için bkz. *Muslim*, I, 310; *Nesâ'î*, II, 99.

80 *el-Hasâis*, III, 102. Hadisler için bkz. *Ebû Dâvûd*, I, 342; *Nesâ'î*, II, 8; *Muslim*, I, 287; *Ebû Dâvûd*, I, 342; *Nesâ'î*, II, 5; *İbnu Mâce*, I, 335.

2e- Lâfzî te'kit cümle hâlinde geldiği zaman, atıfsız olması gerektiğine, **Hz. Peygamber**'in (s.a.s.) üç kere tekrar ederek söylediği: وَاللَّهِ لأَغْزُوَنَّ قُرَيشاً وَاللهِ لأَغْزُوَنَّ قُرَيشاً وَاللهِ لأَغْزُوَنَّ قُرَيشاً hadisiyle[81] istişhâd edilmiştir.

3- ***Sıfat*** [اَلصِّفَةُ]

3a- Sıfatın mevsûftan daha özel (ehass) olmasının Arapça'da çok geçtiğine, **Hz. Peygamber**'in (s.a.s.) سُبْحَانَ اللهِ الْمَلِكُ الْقُدُّوس hadisiyle;[82]

3b- *Nefs* [نَفْس] kelimesinin müennes olduğuna **Sîbeveyh**'in el-Kitâb'ında: لاَ يَدْخُلُ الْجَنَّةَ إلاَّ نَفْسٌ مُسْلِمَةٌ hadisiyle istişhâd[83] edilmiştir.

4- ***Sıralama Atfı*** [عَطْفُ النَّسَق]

4a- *Sümme* [ثُمَّ] ile yapılan atıfta, matuf ile matufun aleyhin zamanı arasında az veya çok bir fasıla olması gerektiğine: إنَّ جِبْرِيلَ نَزَلَ فَصَلَّى فَصَلَّى رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، ثُمَّ صَلَّى فَصَلَّى رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، ثُمَّ صَلَّى فَصَلَّى رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، ثُمَّ صَلَّى فَصَلَّى رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ثُمَّ صَلَّى فَصَلَّى رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، ثُمَّ قَالَ بِهَذَا أُمِرْتُ hadisiyle;[84]

4b- Atıf harflerinden *Vâv* [و] ile bir şeyin eşanlamlısı (müteradifi) üzerine atıf yapılabileceğine: لِيَلِنِي مِنْكُمْ ذَوُوالأَحْلاَمِ وَ النُّهَي hadisiyle;[85]

4c- Atıf *vâv* [و]'nın, tertip ifâde etmeksizin sırf bir araya toplamak (mutlak cem') için oluşuna: كُلُّ شَيْءٍ بِقَضَاءٍ وَقَدَرٍ حَتَّى الْعَجْزُ وَالْكَسَلُ hadisiyle;[86]

4d- Yanılma durumundan emin olunduğu zaman, atıf harflerinden sadece *vâv* [و]'a mahsûs olmak üzere, atıf harfinin düşürülebileceğine: تَصَدَّقَ رَجُلٌ مِنْ دِينَارِهِ مِنْ دِرْهَمِهِ مِنْ صَاعِ بُرِّهِ مِنْ صَاعِ تَمْرِهِ hadisiyle[87] istişhâd edilmiştir.

---

81 *Evzah*, III, 24. Hadis için bkz. *Ebû Dâvûd*, III, 589.
82 *Ş. el-'Umde*, s.53, 599. Hadis için bkz. *Ebû Dâvûd*, II, 137; *Nesâ'î*, III, 245.
83 *el-Kitâb*, II, 20. Hadis için bkz. *Muslim*, I, 201; *Tirmizî*, III, 313; *Nesâ'î*, V, 234.
84 *Ş. el-'Umde*, s. 611. Hadis için bkz. *Tenvîr*, I, 11-15; *Buhârî*, I, 139; *Muslim*, I, 425.
85 *el-Muğnî*, II, 357. Hadis için bkz. *Tirmizî*, I, 440 v.d.; *Nesâ'î*, II, 90; *Muslim*, I, 323; *Ebû Dâvûd*, I, 436: H.L.F.
86 *Ş. el-'Umde*, s. 616; *Ş. Katr*, s. 304; *el-Metâli'*, II, 744. Hadis için bkz. *Tenvîr*, II, 208; *Muslim*, IV, 2045.
87 *Ş. el-'Umde*, s. 640. Hadis için bkz. *Muslim*, II, 705.

III- İ'RÂB اَلْإِعْرَابُ

a- HARF İLE MU'RAB OLANLAR اَلْحَرْفُ

1- ***Altı İlletli İsim*** [اَلْأَسْمَاءُ السِّتَّةُ الْمُعْتَلَّةُ]

1a- *Fem* [فَم]: Bazı nahivciler, bu kelimenin *Mîm* [م]'inin, şiir dışında hiç bir yerde subutünü kabul etmezler. Halbuki sahîh olan, *Mîm* [م]'in sübutunun câiz olduğudur: لَخَلُوفُ فَمِ الصَّائِمِ أَطْيَبُ عِنْدَ اللّٰهِ مِنْ رِيحِ الْمِسْكِ hadisiyle;[88]

1b- *Hen* [هَن]: Bu kelimenin diğer illetli benzerleri gibi harf ile mu'rab olmasının az olup, meşhûr şeklinin harekeyle mûrab olduğuna: مَنْ تَعَزَّى بِعِزَاءِ الْجَاهِلِيَّةِ فَأَعِضُّوهُ بِهَنِ أَبِيهِ وَلاَتَكْنُوا hadisiyle[89] istişhâd edilmiştir.

1- ***İ'râb-ı Mahkî*** [إِعْرَابُ الْمَحْكِيّ]

Fiil veya edatlar, isim yerinde kullanıldığında, âmillerine göre lâfzî i'râb alabilecekleri gibi, hâli üzere bırakılarak i'râbının olduğu gibi hikaye edilebileceğine: إِنَّ اللّٰهَ يَنْهَاكُمْ عَنْ قِيلَ وَقَالَ hadisinin her iki şeklindeki rivâyetleriyle[90] istişhâd edilmiştir.

b- HAREKE İLE MU'RAB OLANLAR اَلْحَرَكَةُ

1- ***Sinîn*** [سِنِين] ***kelimesinin i'rabı*** [إِعْرَابُ سِنِين]

Bu kelimenin i'râbının nakle dayalı olarak harekeyle olduğuna, **Hz. Peygamber**'in (s.a.s.): اَللَّهُمَّ اجْعَلْهَا عَلَيْهِمْ سِنِيناً كَسِنِينِ يُوسُفَ hadisinin iki rivâyetinden biriyle istişhâd edilmiştir.[91]

2- ***Ğayr-ı Munsarif*** [اَلْمَمْنُوعُ مِنَ الصَّرْف]

Hassân [حَسَّان] kelimesinin *fe'lân* [فَعْلاَنُ] vezninde olduğu için şiir zarû-

---

[88] *A.g.e.*, s. 516. Hadis için bkz. *Tenvîr*, I, 226; *Buhârî*, III, 31,IX, 192; *Muslim*, II, 807; *Nesâ'î*, IV, 160.

[89] Ş. *el-'Umde*, s. 123. Hadis için bkz. *en-Nihâye*, III, 252.

[90] *el-Kitâb*, II, 35; *el-Metâli'*, I, 198; *el-İnsâf*, II, 273. Bu hadis *Buhârî*'de: وَكَانَ "يَنْهَى عَنْ قِيلَ وَقَالَ" şeklinde her iki rivâyetiyle mevcuttur. Bkz. VIII, 124. Krş. İbnu Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IX, 272.

[91] Ş. *İbnu 'Akîl*, I, 65; Hadis için bkz. *Buhârî*, I, 203, II, 33; *Muslim*, I, 467; *Nesâ'î*, II, 201; *Ebû Dâvûd*, II, 142; *Dârakutnî*, II, 38; *ez-Zeyle'î*, II, 135.

reti olmaksızın, nazımda ve nesirde gayr-ı munsarif olduğuna: اَللّٰهُمَّ أَيِّدْ حَسَّانَ بِرُوحِ الْقُدُسِ hadisiyle istişhâd edilmiştir.[92]

B- SARFTA HADİSLE İSTİŞHÂDA ÖRNEKLER

I- FİİL اَلْفِعْل

a- İF'ÂL [إفْعَال] babına nakledilen bir fiilin bazen üçlüsüyle aynı mânâda oluşuna Hz. Peygamber'in (s.a.s.): أَنَا أَوْلَى مَنْ أَوْفَى بِذِمَّتِهِ hadisiyle[93] istişhâd edilmiştir.

b- ŞAŞMA FİİLİ [فِعْلُ التَّعَجُّبِ]

Taaccüp fiillerinde teaccüb fiiliyle şaşılanın (müte'acceb 'anh) arasını harf-ı cer ve mecrûruyla ayrılabileceğine: لِلّٰهِ دَرُّ بَنِي سُلَيْم مَا أَشَدَّ فِي الْهَيْجَاء لقَاءَ هَا وَمَا أَكْرَمَ فِي اللَّزَّبَاتِ عطَاءَ هَا وَمَا أَثْبَتَ فِي الْمَكْرُومَاتِ بَقَاءَ şeklindeki sözü ve **Hz. 'Alî**'nin Ammâr ile arasında geçen konuşmasında söylediği: أَعْزِزْ عَلَيَّ أَبَا الْيَقْظَانِ أَنْ أَرَاكَ صَرِيعاً مَجَدَّلاً şeklindeki ifâdesiyle istişhâd edilmiştir.[94]

II- İSİM اَلْاِسْمُ

a- KÜÇÜLTME İSMİ [اِسْمُ التَّصْغِيرِ]

el-'Ubâb'ta beyan edildiğine göre *Racul* [اَلرَّجُلُ] kelimesinin ism-i tasğîri, kural dışı olarak *Ruveycil* [اَلرُّوَيْجِلُ] şeklinde de gelebileceğine **Hz. Peygamber**'in (s.a.s.): أَفْلَحَ الرُّوَيْجِلُ اِنْ صَدَقَ hadisiyle istişhâd edilmiştir.[95]

b- ORTA HARFİ DÜŞMÜŞ OLAN İSİMLER [اَلْاِسْمُ الْمَحْذُوفِ الْعَيْنِ]

İsimlerden ilk ve son harfi düşmüş olanlar çok bulunduğu halde, orta harfi ('Ayn) düşenler pek az olup, aslı *seteh* [سَتَه] olan *seh* [سَه] kelimesinin bunlardan olduğuna: اَلْعَيْنَانُ وِكَاءُ السَّهِ hadisiyle istişhâd edilmiştir.[96]

92 Ş. *el-'Umde*, , *'Umdetu'l-kârî*, I, 41.
93 *el-Tâmil, II, 188. Bu hadise kaynaklarda rastlayamadık.*
94 *Ş. el-'Umde, s. 748, 750; İbnu 'Akîl, II, 157; Hem'ul-levâmi', II, 91. Bu hadise kaynaklarda rastlayamadık.*
95 *Bkz. el-'Aynî, 'Umdetu'l-kârî, I, 41.*
96 *el-Munsif*, I, 61 v.d.; *İbnu'ş-Şecerî, el-Emâlî*, II, 29. Hadis için bkz. *Ebû Dâvûd*, I, 140; *İbnu Mâce*, I, 161; *Dârimî*, I, 184: H.L.F.; *el-Mecâzâtu'n-Nebeviyye*, s.277.

c- ELİFLE SON BULAN İSİMLER [اْلاِسْمُ الْمَقْصُورُ]

Hüzeyl lehçesinde, mütekellim *Yâ* [ي]'ına muzâf olan bir ismin sonundaki elifin, *Yâ* [ي]'ya çevrildiğine **ez-Zemahşerî** şiirden sonra **Talha** (r.a.)'nın فَوَضَعُوا اللُّجَّ عَلَى قَفَيَّ şeklindeki sözünü şâhid getirmiştir.[97]

d- BAZI KİNÂYELER [بَعْضُ الْكِنَايَاتِ]

1- Bir kinaye olan *Keeyyin* [كَأَيِّ]'in soru için kullanılabileceğine **İbnu Mâlik**, **Ubey b. Ka'b**'ın **İbnu Mes'ûd**'la arasında geçen konuşmada yer alan şu: كَأَيِّ تَقْرَأُ سُورَةَ اْلأَحْزَابِ آيَةً فَقَالَ ثَلاَثاً وَ سَبْعِينَ sözüyle;[98]

2- *Kezâ* [كَذَا]'nın, iki kelimeden müteşekkil bir kinaye olduğuna: أَنَّهُ يُقَالُ لِلْعَبْدِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَ تَذْكُرُ يَوْمَ كَذَا فَعَلْتَ فِيهِ كَذَا وَكَذَا hadisiyle[99] istişhâd edilmiştir.

e- SIFAT-I MÜŞEBBEHE [اَلصِّفَةُ الْمُشَبَّهَةُ]

Ef'alu [أَفْعَلُ] veznindeki Sıfat-ı müşebbehenin, isim olarak kullanılması hâlinde, müzekkerinin *vâv nûn* [ون]'la ve müennesinin de elif tâ [ات] ile çoğulu (sahîh Cem'i şeklinde) yapılabileceğine: لَيْسَ فِي الْخَضْرَاوَاتِ صَدَقَةٌ hadisiyle istişhâd edilmiştir.[100]

f- HARF-İ TARİFLE MARİFE OLANLAR [اَلْمُعَرَّفُ بِحَرْفِ التَّعْرِيفِ]

1- Özel isimlerin çoğullarının da, tesniyelerinde olduğu gibi, Elif Lâm [ال] ile marife yapıldıklarına, şiirden sonra, **Zeyd b. Sâbit**'in (r.a.): هَؤُلاَءِ الْمُحَمَّدُونَ بِالْبَابِ hadisiyle;[101]

2- **Tayy** ve **Himyer** lehçesine göre, tarif-i tarifin *em* [اَمْ] olduğuna, **Hz. Peygamber**'in (s.a.s.): لَيْسَ مِنَ امْبِرِّ امْصِيَامُ فِي امْسَفَرِ hadisiyle[102] istişhâd edilmiştir.

---

97 *el-Mufassal*, s. 108. Hadis için bkz. *en-Nihâye*, IV, 234.

98 *el-Muğnî*, I, 186; krş. *Câmi'u'd-durûs*, I, 148 v.d. Hadis için bkz. *en-Nihâye*, IV, 138: L.F.

99 *el-Muğnî*, I, 187; *Câmi'u'd-durûs*, göst. yer.

100 *el-Muktazab*, c. II, vr. 244 b. Hadis için bkz. *el-Câmi'u's-sağîr*, II, 137.

101 *el-Mufassal*, s. 15. Bu hadise kaynaklarda rastlayamadık.

102 *el-Mufassal*, s. 366; Ş. *el-'Umde*, s. 97; *el-Murâdî*, vr. 70 b.; *el-Muğnî*, I, 48; *el-Metâli'*, I, 44; *Hem'u'l-hevâmi'*, I, 79. Hadis için bkz. *el-Câmi'u's-sağîr*, II, 137. Hadisin bu lafzı için bkz. *el-Kifâye*, s. 281.

Mastarın ism-i mef'ûl mânâsına kullanışına: اَلرَّاجِعُ فِي هِبَتِه hadisiyle[103] istişhâd edilmiştir.

h- ÇEŞİT VE TARZ BİLDİREN MASTAR [مَصْدَرُ النَّوْعِ]

Sülasi mücerred fiillerde, tarz bildiren mastarın *Fi'letun* [فِعْلَةٌ] vezninde geldiğine: إِذَا قَتَلْتُمْ فَأَحْسِنُوا الْقِتْلَةَ وَإِذَا ذَبَحْتُمْ فَأَحْسِنُوا الذِّبْحَةَ hadisiyle[104] istişhâd edilmiştir.

III- MÂNÂ HARFLERİ حُرُوفُ الْمَعَانِي

a- SORU HARFLERİ [حُرُوفُ اْلاِسْتِفْهَامِ]

1- Soru harflerinden *Hel* [هَلْ]'in önünde ve ardında *Em* [أَمْ] bulunmayan atıf harflerinden sonra gelebileceğine: وَهَلْ تَرَكَ لَنَا عَقِيلٌ مِنْ رُبَاعٍ hadisiyle;[105]

2- Bir soru ismi olan *mâ* [مَا]'nın, bazen değişikliğe uğrayarak *meh* [مَهْ] şeklini aldığına **Ebû Du'eyb**'in: قَدِمْتُ الْمَدِينَةَ وَلأَهْلِهَا ضَجِيجٌ بِالْبُكَاءِ كَضَجِيجِ الْحَجِيجِ أَهَلُّوا بِالْإِحْرَامِ فَقُلْتُ مَهْ فَقِيلَ هَلَكَ رَسُولُ اللّٰهِ عَلَيْهِ الصَّلاَةُ وَ السَّلاَمُ şeklindeki kavliyle[106] istişhâd edilmiştir.

b- BEKLEME HARFLERİ [حُرُوفُ التَّوَقُّعِ]

1- *Kad* [قَدْ]'in geçmiş zamanı şimdiki zamana çevirme (takrîb) harfi olup, bekleme (tevakku') ifâde ettiğine: قَدْ قَامَتِ الصَّلاَةُ hadisiyle;[107]

2- Basralı nahivcilerin, *kad* [قَدْ]'in ancak şimdiki zaman ifâdesiyle mâzinin başına gelebileceği şeklindeki iddiâsına mukabil Kûfeli nahivciler tarafından *kâne* [كَانَ] babının haberinde gelmesi ileri sürülerek: أَلَيْسَ قَدْ صَلَّيْتَ مَعَنَا hadisiyle[108] istişhâd edilmiştir.

---

103 *el-Munsif*, II, 183. Hadis için bkz. *Tenvîr*, I, 209.

104 Ş. *el-'Umde*, s. 726. Hadis için bkz.*Muslim*, III, 1548; *Tirmizî*, IV, 23; *Nesâ'î*, VII, 227.

105 *el-Muğnî*, II, 350. Hadis için bkz. *Buhârî*, II,181; *Muslim*, II, 984; *İbnu Mâce*, II, 912.

106 *el-Mufassal*, s. 14. Bu hadise kaynaklarda rastlayamadık.

107 *el-Mufassal*, s. 316. Hadis için bkz. *Ebû Dâvûd*, I, 342; *Nesâ'î*, II, 8.

108 *el-Muğnî*, II, 636. Bu hadise kaynaklarda rastlayamadık.

c- CEVAP HARFLERİ [حُرُوفُ الْجَزَاءِ]

1- Bir cevap harfi olan *Fâ* [ف]'nın, nesirde nâdiren de olsa düşebileceğine: فَإِنْ جَاءَ صَاحِبُهَا وَإِلاَّ اسْتَمْتِعْ بِهَا şeklindeki yitik (lukata) hadisiyle;[109]

2- *Emmâ* [أَمَّا]'nın cevâbından *fâ* [ف]'nın nâdiren düşebileceğine: أَمَّا بَعْدُ وَأَمَّا مَا بَالُ رِجَالٍ يَشْتَرِطُونَ شُرُوطاً لَيْسَ فِي كِتَابِ اللهِ ,أَمَّا مُوسَى كَأَنِّي أَنْظُرُ إِلَيْهِ إِذِ انْحَدَرَ فِي الْوَادِي ve الَّذِينَ جَمَعُوا بَيْنَ الْحَجِّ وَالْعُمْرَةِ طَافُوا طَوَافاً وَاحِداً hadisleriyle[110] istişhâd edilmiştir.

d- ZÂİD HARFLER [اَلْحُرُوفُ الزَّائِدَةُ]

1- *Bâ* [اَلْبَاءُ] : Bir mef'ûlle müteaddî olan *kefâ* [كَفَى] fiilinin mef'ûlünde zâid bir *bâ* [ب] bulunabileceğine: كَفَى بِالْمَرْءِ إِثْماً أَنْ يُحَدِّثَ بِكُلِّ مَا سَمِعَ hadisiyle;[111]

2- *'Alâ* [عَلَى] harf-ı cerrinin zâid olarak bulunabileceğine: مَنْ حَلَفَ عَلَى يَمِينٍ hadisiyle;[112]

3- *Min* [مِنْ]: **el-Kisâ'î** tarafından olumsuzluk, yasaklama veya *hel* [هَلْ] ile sorudan sonra gelmediği zaman bile, *min* [مِنْ] harf-ı cerrinin zâid olarak bulunabileceğine: إِنَّ مِنْ أَشَدِّ النَّاسِ عَذَاباً يَوْمَ الْقِيَامَةِ الْمُصَوِّرُونَ hadisiyle[113] istişhâd edilmiştir.

e- ŞART HARFLERİ [حُرُوفُ الشَّرْطِ]

1- Cezmetmeyen bir şart harfi olan *lev* [لَوْ]'in, bir çok nahivcinin hilafına, şart ve cevâbının birlikte imtinâ ifâde etmediğine, bir kaç âyetten sonra Hz. Ömer'in: نِعْمَ الْعَبْدُ صُهَيْبٌ لَوْ لَمْ يَخَفِ اللهَ لَمْ يَعْصِهِ şeklindeki kavliyle.[114]

2- *Lev* [لَوْ]'in cevâbının olumsuz muzâriyle gelebileceğine yine bir önceki: نِعْمَ الْعَبْدُ صُهَيْبٌ لَوْ لَمْ يَخَفِ اللهَ لَمْ يَعْصِهِ hadisiyle[115] istişhâd edilmiştir.

---

109 *A.g.e.*, I, 165. Hadis için bkz. *Muslim*, III, 1350: L.F.

110 *Şevâhidu't-tavzîh*, s. 136 v.d.; *el-Metâli'*, II, 621. Hadisler için bkz. *Buhârî*, III, 251, 259, II, 172; *Muslim*, II, 1142, 1143: Bu kaynaklarda yer alan hadislerde istişhâda konu olan kısımlar bulunmamaktadır.

111 *el-Muğnî*, I, 109. Hadis için bkz. *Ebû Dâvûd*, V, 266; *Muslim*, I, 10: L.F.

112 *el-Metâli'*, II, 555. Hadis için bkz. *Buhârî*, VIII, 167; *Muslim*, III, 1273.

113 *el-Muğnî*, I, 325. Hadis için bkz. *Muslim*, III, 1679; *Nesâ'î*, VIII, 216.

114 *A.g.e.*, I, 257. Hadis için bkz., *Mevzû'âtu 'Alî*, s. 89.

115 *el-Metâli'*, II, 619. Hadis için bkz. *Mevzû'âtu 'Alî*, göst. yer.

f- MASTAR HARFLERİ [حُرُوفُ الْمَصْدَرِ]

Mastar harflerinden mastar *mâ* [مَا]'sının mastar *en* [أَنْ]'ine hamlen, yani onun gibi amel ettirilerek nasbedeceğine: كَمَا تَكُونُوا يُوَلَّى عَلَيْكُمْ hadisiyle istişhâd edilmiştir.[116]

C- LÛGATTA HADİSLE İSTİŞHÂDA ÖRNEKLER

I- اَلْهَمْزَة : HEMZE

1- اَلْمَأْبُون kelimesinin "töhmetli, kötülükle anılan" anlamında olduğuna, **Hz. Peygamber**'in (s.a.s.) meclisini tasvir eden: لاَ يُؤْبَنُ فِيهِ الْحُرُمُ *"Orada kimsenin namusuna dil uzatılmaz"* hadisiyle;[117]

2- أَثَرَ : أَثْراً fiilinin, "rivâyet etmek, nakletmek" anlamında olduğuna: أَنَا آثِرٌ : Ben bir tebliğciyim" hadisiyle ve Ömer'in: فَمَا قُلْتُ ذَلِكَ ذَاكِراً وَلاَ آثِراً *"Artık ben bu yemini ne kendi adıma ve ne de başkası adına (ondan naklederek) söyledim"* şeklindeki sözüyle;[118]

3- اَلْمَأْدُبَةُ kelimesinin "davet, ziyaret" mânâsını ifâde ettiğine: إِنَّ الْقُرْآنَ مَأْدُبَةُ اللهِ *"Doğrusu Kur'ân Allah'ın ziyafet sofrasıdır"* hadisiyle;[119]

4- اْلإِرَةُ kelimesinin, "işkembe içinde pişirilmiş et" mânâsına geldiğine, Hicret esnasında **Hz. Peygamber**'in (s.a.s.) uğradığı Bureyde el-Eslemî'nin kendisine: فَأَهْدَى لَهُ إِرَةً *"İşkembe içinde pişirilmiş et ikram etti"* hadisiyle;[120]

5- اْلآنُكُ kelimesinin, "eritilmiş kurşun" anlamında olduğuna: مَنْ اسْتَمَعَ إِلَى قَيْنَةٍ صُبَّ فِي أُذُنَيْهِ اْلآنُكُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ *"Kim bir şarkıcı kadını dinlerse, Kıyamet Günü kulaklarına erimiş kurşun dökülür"* hadisiyle;[121]

116 *el-Muğnî*, II, 698. Hadis için bkz. *Keşfu'l-Hafâ*, II, 126 v.d.
117 *Edebu'l-kâtib*, s. 67; *es-Sihâh*, V, 2066; *Esâs*, s. 10; *Lisân*, I, 8, stn. 3. Hadis için bkz. *en-Nihâye*, I, 17.
118 *Cemhera*, III, 218; *es-Sihâh*, II, 575; *Lisân*, I, 19, stn. 3. Birinci hadise kaynaklarda rastlayamadık. İkinci hadis için bkz. *Buhârî*, VIII, 164; *Muslim*, III, 1266; *en-Nihâye*, I, 22: H.L.F.
119 *el-Kâmil*, III, 59. Hadis için bkz. *Dârimî*, II, 429.
120 *Cemhera*, I, 178. Hadis için bkz. *en-Nihâye*, I, 142.
121 *Edebu'l-kâtib*, s. 170; *es-Sihâh*, IV, 1573. Hadis için bkz. *Tirmizî*, IV, 231; *Dârimî*, II, 298: L.F.

6- اَلْأَهْلِيُّ kelimesinin, ehlî, "evcil hayvan" mânâsına olduğuna: نَهَى عَنْ لُحُومِ الْحُمُرِ الْأَهْلِيَّةِ *"**Hz. Peygamber** (s.a.s.), ehlî eşek etlerinin yenilmesini yasaklamıştı"* hadisiyle[122] istişhâd edilmiştir.

II- اَلْبَاءُ : BÂ

1- بَدَّنَ filinin, "yaşlanmak, yaşlılık sebebiyle ağır davranmak" anlamında olduğuna, **Hz. Peygamber**'in (s.a.s.): إِنِّي قَدْ بَدَّنْتُ فَلاَ تَسْبِقُونِي بِالرُّكُوعِ وَالسُّجُودِ *"Doğrusu ben artık yaşlandım; rukû ve sucûtta benden ileri geçmeyin"* şeklindeki hadisiyle;[123]

2- اَلْبَذَجُ kelimesinin Farsça'dan Arapça'ya geçmiş olup, "kuzu, oğlak" anlamında olduğuna, **Hz. Peygamber**'in (s.a.s.): فَيَخْرُجُ رَجُلٌ مِنَ النَّارِ كَأَنَّهُ بَذَجٌ مِنَ الذُّلِّ تُرْدَعُ أَوْصَالُهُ *"Kıyamet Günü kişi, aczinden mafsalları titreyen bir kuzu gibi Cehennem'den çıkar (ve Allah'ın huzuruna getirilir)"* hadisiyle;[124]

3- بَذَّتْ هَيْئَتُهُ بَذَاذَةً fiilinin, "sade giyinmek, süs düşkünü olmamak" mânâsında olduğuna: اَلْبَذَاذَةُ مِنَ الْإِيمَانِ *"Sade giyinmek imandandır"* şeklindeki **Ebû Zer** hadisiyle;[125]

4- اَلْبَعْلُ kelimesinin, "yağmur suyuyla kendi kendine yetişmiş hurma" anlamında olduğuna, **Hz. Peygamber**'in (s.a.s.) **Dûmetu'l-Cendel** Emiri **Ukeydir b. 'Abdilmelik**'e gönderdiği mektuptaki: لَكُمُ الضَّامِنَةُ مِنَ النَّخْلِ وَ لَنَا الضَّاحِيَةُ مِنَ الْبَعْلِ *"Şehir dâhilinde yetiştirilen hurmalar sizin, şehir dışında kendi kendine yetişen hurmalar ise bizimdir"* hadisiyle;[126]

5- اَلْبَلَسُ kelimesinin, "incir" anlamında olduğuna, **Hz. Peygamber**'in (s.a.s.): مَنْ أَحَبَّ أَنْ يَرِقَّ قَلْبُهُ فَلْيُدْمِنْ أَكْلَ الْبَلَسِ *"Kim kalbinin rikkatli olmasını istiyorsa, incir yemeğe devam etsin"* hadisiyle;[127]

---

122 *Mekâyis*, I, 150 v.d. Hadis için bkz. *Buhârî*, VII, 123; *Nesâ'î*, VII, 202, 203, 204.

123 *Edebu'l-kâtib*, s. 266; *es-Sihâh*, V, 2077; *Cemhera*, I, 248; *el-Kâmil*, II, 229. Hadis için bkz. *Muslim*, I, 506; *İbnu Mâce*, I, 309: H.L.F.

124 *Cemhera*, I, 207; *Lisân*, I, 179, stn. 3. Hadis için bkz. *Tirmizî*, IV, 618: L.F.

125 *Cemhera*, I, 26 v.d.; *Lisân*, I, 180 stn. 1. Hadis için bkz. *Ebû Dâvûd*, IV, 393 v.d.; *İbnu Mâce*, II, 1379.

126 *Cemhera*, I, 44, 314; *es-Sihâh*, IV, 1635. Hadis için bkz. *en-Nihâye*, I, 142.

127 *Edebu'l-kâtib*, s. 79. Hadis için bkz. *en-Nihâye*, I, 152.

6- اَلْبَوَاءُ kökünün, "denk ve benzer olmak" mânâsına olduğuna: أَمَرَهُمْ أَنْ يَتَبَائُوا *"Onlara kısasta denkliğe riâyet etmelerini emretti"* hadisiyle;[128]

7- اَلْبَاحَةُ ج اَلْبُوحُ kelimesinin, "evin ortası, tabanı" mânâsına geldiğine: نَظِّفُوا أَفْنِيَتَكُمْ وَلاَ تَدَعُوهَا كَبَاحَةِ الْيَهُودِ *"Avlularınızı temiz tutun. Onları Yahudi evinin ortası gibi bırakmayın"* hadisiyle;[129]

8- بَيْدَ kelimesinin, "fakat, yalnız, ancak" anlamında olduğuna ve Enne [أَنَّ] ve cümlesine muzâf olarak kullanıldığına: نَحْنُ الْآخِرُونَ السَّابِقُونَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ بَيْدَ أَنَّهُمْ أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِنَا وَأُوتِينَا مِنْ بَعْدِهِمْ *"Bizler (Ehli Kitaba nazaran) sonradan gelmiş olanlarız. Ne var ki, onlara bizden önce, bize de onlardan sonra kitap verilmiştir"* hadisiyle;[130]

9- بَيْدَ kelimesinin, devamlı olarak *enne* [أَنَّ] ve sılasına izâfetle, "zira, çünkü, -den dolayı" mânâsında kullanıldığına da: أَنَا أَفْصَحُ مَنْ نَطَقَ بِالضَّادِ بَيْدَ أَنِّي مِنْ قُرَيْشٍ واسْتُرْضِعْتُ فِي سَعْدِ بْنِ بَكْرٍ *"Ben Arapça konuşanların en fasîhiyim. Çünkü ben **Kureyş** kabîlesinden olup, Benû Sa'd b. Bekr kabîlesinde emzirip büyütüldüm"* hadisiyle;[131]

10- اَلْبَيْعُ mastarının, "satın almak" anlamında da kullanıldığına: لاَيَبِعْ أَحَدُكُمْ عَلَى بَيْعِ أَخِيهِ *"Sakın her hangi biriniz, kardeşinin satın alma meselesi üzerine satın alma talebinde bulunmasın"* hadisiyle[132] istişhâd edilmiştir.

III- اَلتَّاءُ : TÂ

1- اَلتَّتَابُعُ mastarının, "ısrarla sarılmak, ayrılmamak" anlamında olduğuna: "مَا يَحْمِلُكُمْ أَنْ تَتَابَعُوا فِي الْكَذِبِ كَمَا تَتَابَعُ الْفَرَاشُ فِي النَّارِ *"Pervanenin ışığa dadandığı gibi, yalanda ısrara sizi sevk eden nedir?"* hadisiyle;[133]

128 *es-Sihâh*, I, 37; *Mekâyis*, I, 314; *Muhtâr*, s. 68. Hadis için bkz. *en-Nihâye*, I, 160.
129 *Mekâyis*, I, 315; Hadis için bkz. *en-Nihâye*, I, 161.
130 *A.g.e.*, I, 325 v.d.; *Şevâhidu't-tavzîh*, s. 154; *el-Muğnî*, I, 114; *el-Metâli'*, I, I, 427. Hadis için bkz. *Buhârî*, II, 2; *Muslim*, II, 576; *Nesâ'î*, III, 85; ez-Zemahşerî, *el-Fâ'ik*, I, 141.
131 *el-Muğnî*, I, 114; *el-Metâli'*, I, 424. Hadis için bkz. *Keşfu'l-Hafâ*, I, 200 v.d.
132 *es-Sihâh*, III, 1189; *Mekâyis*, I, 327; *Esâs*, s. 57; *Muhtâr*, s. 71. Hadis için bkz. *Buhârî*, III, 90, 91; *Muslim*, II, 1032, III, 1154; *İbnu Mâce*, II, 73: L.F.
133 *Mekâyis*, I, 360. Hadis için bkz. *Müsned*, 6: 454.

2- اَلتُّخُومُ kelimesinin, "sınır, hudut" mânâsına olduğuna: مَلْعُونٌ مَنْ غَيَّرَ تُخُومَ الْأَرْضِ *"Arazi sınırlarını değiştirenler lanetlidir"* hadisiyle;[134]

3- اَلتُّرْعَةُ kelimesinin, "kapı" anlamında olduğuna: إِنَّ مِنْبَرِي هَذَا تُرْعَةٌ مِنْ تُرَعِ الْجَنَّةِ *"Doğrusu bu minberim, Cennet kapılarından bir kapıdır"* hadisiyle;[135] aynı kelimesinin, "bahçe" mânâsında olduğuna da aynı hadisin: مِنْبَرِي هٰذَا عَلَى تُرْعَةٍ مِنْ تُرَعِ الْجَنَّةِ *"Bu minberim, Cennet bahçelerinden bir bahçenin üzerindedir"* şeklindeki rivâyetiyle;[136]

4- تَفِلَ الشَّيْءُ – تَفْلاً fiilinin, "kokusu değişmek" mânâsına geldiğine: وَلْيَخْرُجْنَ تَفِلاَتٍ *"Kadınlar evlerinden üzerlerindeki kokuları izale ederek çıksınlar"* hadisiyle;[137]

5- تَفِهَ الشَّيْءُ فَهُوَ تَافِهٌ fiilinin "az olmak" mânâsına olduğuna: كَانَتِ الْيَدُ لاَ تُقْطَعُ فِي الشَّيْءِ التَّافِهِ *"Az bir şeyden dolayı el kesilmiyordu"* hadisiyle[138] istişhâd edilmiştir.

IV- اَلثَّاْءُ : SÂ

1- ثَجَّ الْمَاءَ : ثَجّاً fiilinin, "çok çok dökmek, akıtmak" anlamında olduğuna: تَمَامُ الْحَجِّ الْعَجُّ وَالثَّجُّ *"Hac, yüksek sesle duâ etmek ve kurban kanı akıtmakla tamamlanır"* hadisiyle;[139]

2- اَلثَّرْثَارُ kelimesinin, "geveze, çok konuşan" anlamında olduğuna: قَالَ أَلاَ أُخْبِرُكُمْ بِأَبْغَضِكُمْ إِلَيَّ الثَّرْثَارُونَ الْمُتَفَيْهِقُونَ *"Kıyamet Günü bana en az sevimli olanınızı size haber vereyim mi? Onlar çok konuşanlar ve kibirlilerdir"* hadisiyle;[140]

3- اَلثِّنَى kelimesinin, "tekrarlama, ikileme" anlamında olduğuna: لاَ ثِنَيَ فِي الصَّدَقَةِ *"Bir yılda iki defa zekat alınmaz"* hadisiyle[141] istişhâd edilmiştir.

134 *Mekâyis*, I, 342; *Esâs*, 61. Hadis için bkz. *el-Fethu'l-kebîr*, III, 138.
135 *Mekâyis*, I, 244; *Muhtâr*, s. 77. Hadis için bkz. *en-Nihâye*, I, 187: L.F.
136 *Cemhera*, II, 10.
137 *A.g.e.*, II, 24; *Esâs*, s. 63. Hadis için bkz. *Ebû Dâvûd*, I, 381; *Dârimî*, I, 293.
138 *Mekâyis*, I, 349. Hadis için bkz. *en-Nihâye*, I, 192.
139 *Cemhera*, I, 43. Hadis için bkz. *Tirmizî*, III, 180; *Dârimî*, II, 31: H.L.F.
140 *Cemhera*, I, 45, 131; *Mekâyis*, I, 368. Hadis için bkz. *Tirmizî*, IV, 370.
141 *Mekâyis*, I, 391; *Muhtâr*, s. 87. Hadis için bkz. *en-Nihâye*, I, 224.

V- اَلْجِيمُ : CİM

1- اَلْجُبَارُ kelimesinin, "ödenmesi gerekmeyen, tazmini gerekli olmayan" anlamında olduğuna: اَلْعَجْمَاءُ جُبَارٌ *"Hayvanların yaptığı zararın ödenmesi gerekmez"* hadisiyle;[142]

2- جَثَّمَ fiilinin, "hayvanı nişangâh edinerek öldürmek" anlamına geldiğine: "نَهَى عَنِ الْمُجَثَّمَةِ *"**Hz. Peygamber** (s.a.s.) hayvanı nişangâh yaparak öldürmeyi yasakladı"* hadisiyle;[143]

3- اَلْجَدُّ kelimesinin, "Allah için yücelik ve azamet kazanma" anlamında olduğuna: كَانَ الرَّجُلُ مِنَّا إِذَا حَفِظَ الْبَقَرَةَ وَ آلَ عِمْرَانَ جَدَّ فِينَا "İçimizden biri el-Bakara ve Âl-i 'İmrân Sûrelerini ezberledi mi, gözümüzde büyüyordu" şeklindeki **Hz. Enes**'in sözüyle;[144]

4- اَلْجُرْثُومَةُ kelimesinin, "ağaç dibinde birikmiş toprak" mânâsına geldiğine: اَلأَزْدُ جُرْثُومَةُ الْعَرَبِ فَمَنْ أَضَلَّ نَسَبَهُ فَلْيَأْتِهِمْ *"**Ezd** kabîlesi Arapların kökünde toplanmış toprak gibidir. Her kim nesebini yitirirse onlara gelsin"* hadisiyle;[145]

5- جَرْجَرَ الرَّجُلُ الشَّرَابَ فِي جَوْفِهِ fiilinin, "lıkır lıkır içmek" anlamında olduğuna: مَنْ شَرِبَ فِي آنِيَةِ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ فَكَأَنَّمَا يُجَرْجِرُ فِي جَوْفِهِ نَارُ جَهَنَّمَ *"Her kim altın ve gümüş kaptan bir şey içerse sanki o, Cehennem ateşini lıkır lıkır karnına gönderir"* hadisiyle;[146]

6- اَلْجَمِيلُ kelimesinin, "eritilmiş iç yağı" anlamında olduğuna: لَعَنَ اللّٰهُ الْيَهُودَ حُرِّمَتْ عَلَيْهِمُ الشُّحُومُ فَجَمَلُوهَا وَبَاعُوهَا *"Allah Yahudilere lanet etsin! İçyağı onlara haram kılındı da, onlar bunu eriterek sattılar"* hadisiyle[147] istişhâd edilmiştir.

---

142 *Cemhera*, I, 208; *es-Sihâh*, II, 608 ; *Esâs*, s. 81. Hadis için bkz. *Buhârî*, II, 160; *Ebû Dâvûd*, IV, 715; krş. *Muslim*, III, 1334; *Tirmizî*, III, 652.

143 *Cemhera*, II, 33. Hadis için bkz. *Ebû Dâvûd*, IV, 109 v.d.

144 *A.g.e.*, I, 50; *es-Sihâh*, II, 452. Hadis için bkz. *en-Nihâye*, I, 244.

145 *Cemhera*, III, 316. Hadis için bkz. *en-Nihâye*, I, 254: L.F.

146 *Cemhera*, I, 133; *Esâs*, s. 89; Hadis için bkz. *Buhârî*, VII, 146; *Muslim*, III, 1634 v.d.; *İbnu Mâce*, II, 1130: H.L.F.

147 *Cemhera*, II, 111. Hadis için bkz. *Muslim*, III, 1207; *Ebû Dâvûd*, III, 757:L.F.

VI- اَلْحَاءُ : HÂ

1- حَبَطَ بَطْنُهُ : حَبْطاً fiilinin, "hayvanın karnı şişmek" mânâsına geldiğine: إِنَّ مِمَّا تُنْبِتُ الرَّبِيعُ لَمَا يَقْتُلُ حَبْطاً أَوْ يُلِمُّ *"İlkbaharda yetişen bir takım bitkiler vardır ki, onlardan çok yiyen hayvanlar, karınları şiştiği için ya ölürler ya da çekerler"* hadisiyle;[148]

2- اَلْحِذَاءُ kelimesinin, "ayakkabı; yuf, taban (devenin ayağında üzerine bastığı yumuşak kısım)" anlamında olduğuna: مَا لَكَ وَ لَهَا مَعَهَا سِقَاؤُهَا وَحِذَاؤُهَا *"O deveyi ne düşünürsün? Onun kırbası (kendisine özel su deposu) da var, ayağının altında tabanı da..."* hadisiyle;[149]

3- اَلْحَسُّ mastarının, "katletmek, öldürmek" anlamında olduğuna: "حُسُّوهُمْ بِالسَّيْفِ حَسّاً" *"Onları mutlaka kılıçtan geçiriniz"* ve إِذَا حَسَّهُ الْبَرْدُ *"Soğuk onu kırınca..."* hadisleriyle;[150]

4- اَلْحِفْشُ kelimesinin, "küçük ev, kulübe" anlamında olduğuna, **Hz. Peygamber**'in (s.a.s.), **Ezd** kabîlesine gönderdiği zekat memurunun dönüşünde: "Bunlar zekat malları, şunlar da bana hediye edilen mallar" demesi üzerine söylediği: هَلاَّ قَصَدَ فِي حِفْشِ أُمِّهِ *"Tuhaf şey! Bu adam anasının kulübesinde otursaydı (yine kendisine hediye edilir miydi?)"* hadisiyle;[151]

5- حَفَا شَارِبَهُ : حَفْواً fiilinin kök anlamının, "bıyıkları kısaltmak" olduğuna: أَحْفُوا الشَّوَارِبَ وَ أَعْفُوا اللِّحَى *"Bıyıkları kısaltın, sakalları uzatın"* hadisiyle;[152]

6- اَلْحَقْحَقَةُ : mastarının, "zahmet ve meşakkat içinde seyahat etmek" anlamında olduğuna: خَيْرُ الْأُمُورِ أَوْسَاطُهَا وَ شَرُّ السَّيْرِ الْحَقْحَقَةُ *"İşlerin en iyisi*

---

148 *es-Sihâh*, III, 1118; *el-Munsif*, III, 11; *Muhtâr*, s. 20. Hadis için bkz. *Muslim*, II, 727; *İbnu Mâce*, II, 1323: H.L.F.

149 *Cemhera*, III, 231; *Muhtâr*, s. 128. Hadis için bkz. *Buhârî*, III, 163; *Muslim*, III, 1347 v.d.; krş. *Tirmizî*, III, 67; *İbnu Mâce*, II, 837.

150 *Mekâyis*, II, 9. Birinci hadise kaynaklarda rastlayamadık. İkinci hadis için bkz. *en-Nihâye*, I, 385.

151 *Cemhera*, II, 158; *es-Sihâh*, III, 1002; krş. *Muhtâr*, s. 144. Hadis için bkz. ez-Zemahşerî, *el-Fâ'ik*, I, 295; krş. el-'Aynî, *'Umdetu'l-kârî*, XIII, 155.

152 *Cemhera*, II, 179; *es-Sihâh*, VI, 2316; *Muhtâr*, s. 146. Hadis için bkz. *Muslim*, I, 222; *Tirmizî*, V, 95; *Nesâ'î*, I, 16; krş. *Ebû Dâvûd*, IV, 413.

en mutedil olanıdır. Seyahatin en kötüsü de zahmetli ve meşakkatli olanıdır" hadisiyle;[153]

7- اَلْهَمْزَةُ kelimesinin, "bir tür bakla" olduğuna, künyesi "Ebû Hamza" olan **Enes b. Mâlik**'in: كَنَّانِي رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِبَقْلَةٍ كُنْتُ أَجْتَنِيهَا *"Bakla (hamza) topladığım için **Resûlüllah** (s.a.s.) bana bu künyeyi verdi"* hadisiyle;[154]

8- حَمِيلُ السَّيْلِ kelimesinin, "selin taşıdığı çerçöp" anlamında olduğuna, Cehennem'den çıkarılıp, Cennette bir nehre atılan kavmin tasvirini yapan: "مَثَلُ مَا تَنْبُتُ الْحَبَّةُ فِي حَمِيلِ السَّيْلِ" *"Selin taşıdığı çerçöp içinde, kısa zamanda biten yaban otları gibi (bitip yeşerirler)"* şeklindeki hadisle;[155]

9- حَاصَ الثَّوْبَ : حَوْصاً fiilinin, "elbise dikmek" anlamında olduğuna, **Hz Ali**'nin aldığı elbisenin uzun gelen yerlerini keserek terziye: فَقَالَ حُصْهُ *"Bunu dik, dedi"* hadisiyle[156] istişhâd edilmiştir.

VII- اَلْخَاءُ : HÂ

1-اَلأَخْبَثَانِ kelimesinin, "büyük ve küçük abdest bozmak" anlamında olduğuna: "لاَ يُصَلِّيَنَّ أَحَدُكُمْ وَهُوَ يُدَافِعُ الأَخْبَثَيْنِ" *"Sakın her hangi biriniz, büyük ve küçük abdestini tutarak namaz kılmasın"* hadisiyle;[157]

2- اَلْخِدَاجُ kelimesinin, "eksik, noksan" anlamında olduğuna: كُلُّ صَلاَةٍ لاَ يُقْرَأُ فِيهَا بِأُمِّ الْكِتَابِ فَهِيَ خِدَاجٌ *"Fatiha suresi okunmadan kılınan her namaz noksandır"* hadisiyle;[158]

3- خَرَّ . خَرّاً fiilinin, "yüz üstü düşmek, ölmek" anlamında olduğuna, Ashâb-ı Kirâm'dan **Hakîm b. Hizâm**'ın Peygamber'e gelerek: أَنْ لاَ أَخِرَّ إِلاَّ

153 *Cemhera*, I, 138; *es-Sihâh*, IV, 1462; *Mekâyis*, II, 18; *Fikhu l-luğa* s. 68. Hadis için bkz. *en-Nihâye*, I, 412.

154 *Edebu'l-kâtib*, s. 55; *es-Sihâh*, III, 875. Hadis için bkz. *Tirmizî*, V, 682; *en-Nihâye*, I, 440.

155 *Cemhera*, II, 189; *Mekâyis*, II, 107; *Lisân*, I, 723, stn. 1. Hadis için bkz. *Muslim*, I, 165; *Nesâ'î*, II, 229: L.F.

156 *Cemhera*, II, 165; *Lisân*, I, 756, stn. 1. Hadis için bkz.*en-Nihâye*, I, 461.

157 *Cemhera*, I, 200; *Lisân*, I, 783 stn. 1. Hadis için bkz. *Muslim*, I, 393.

158 *Cemhera*, II, 61; *Lisân*, I, 795, stn. 3; *Muhtâr*, s. 170. Hadis için bkz. *Muslim*, I, 297; *Ebû Dâvûd*, I, 514; *Tirmizî*, V, 202; *Nesâ'î*, II, 135: H.L.F.

قَائماً غَيْرَ مُدْبِرٍ *"Ancak İslâma sarılarak ve ondan dönmeksizin öleceğime (sana söz veriyorum)"* hadisiyle;[159]

4- اَلْحِلاَبَةُ kelimesinin, "hile, aldatma" anlamında olduğuna, **Hz. Peygamber**'in (s.a.s.) alış verişte aldatılan bir sahabeye: Satış esnasında: لاَ خِلاَبَةَ *"aldatma yok" de, diye buyurmuştur"* hadisiyle;[160]

5- اِخْتَلَفَتِ الْمَرْأَةُ زَوْجَهَا fiilinin, "kadının, kocasından mala karşılığı kendisini boşamasını istemek" anlamında olduğuna: " اَلْمُخْتَلِفَاتُ هُنَّ الْمُنَافِقَاتُ *"(Hiç bir zararını görmediği halde) kocasından mal karşılığı kendisini boşamasını isteyen kadınlar, işte onlar münafıklardır"* hadisiyle;[161]

6- خَلَفَ فُوهُ خُلُوفاً fiilinin, "oruç veya hastalıktan dolayı ağzın kokusu değişmek" anlamında olduğuna: لَخُلُوفُ فَمِ الصَّائِمِ أَطْيَبُ عِنْدَ اللّٰهِ مِنْ [رَائِحَةِ] رِيحِ الْمِسْكِ "Oruçlunun ağız kokusu, Allah katında misk kokusundan daha hoştur" hadisiyle;[162]

7- اَلْخُمْرَةُ kelimesinin, "küçük seccade" anlamında olduğuna: إِنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَسْجُدُ عَلَى الْخُمْرَةِ *"**Hz. Peygamber** (s.a.s.) küçük seccade üzerinde namaz kılıyordu"* hadisiyle;[163]

8- اَلْخَمِيسُ kelimesinin, "büyük ordu" anlamında olduğuna, **Hz. Peygamber** (s.a.s.), **Hayber**'e yaklaşınca, Hayberliler: قَالُوا : مُحَمَّدٌ وَالْخَمِيسُ *"İşte Muhammed ve ordusu! dediler"* hadisiyle;[164]

9- اَلْخَامَةُ kelimesinin, "taze ekin, bitki" anlamında olduğuna: مَثَلُ الْمُؤْمِنِ مَثَلُ الْخَامَةِ مِنَ الزَّرْعِ *"Mü'min kişinin benzeri, ekin nev'inden bir gövde üzerine biten taze ot gibidir"* hadisiyle,[165] istişhâd edilmiştir.

159 *Cemhera*, I, 66; *Lisân*, I, 810, stn. 3. Hadis için bkz. *Nesâ'î*, II, 205.

160 *Cemhera*, I, 239; *Lisân*, I, 873 stn. 1. Hadis için bkz. *Buhârî*, III, 86; *Muslim*, III, 1165; *Ebû Dâvûd*, III, 767; *Nesâ'î*, VII, 252.

161 *Mekâyis*, II, 209. Hadis için bkz. *Tirmizî*, III, 483; *Nesâ'î*, VI, 168.

162 *Cemhera*, II, 238; *Mekâyis*, II, 212. Hadis için bkz. *Buhârî*, IX, 192, III, 31; *Muslim*, III, 31; *Tenvîr*, I, 226.

163 *Cemhera*, II, 214. Hadis için bkz. *Buhârî*, I, 106; *Muslim*, I, 458: L.F.

164 *Mekâyis*, II, 218. Hadis için bkz *Nesâ'î*, VII, 204.

165 *Mekâyis*, II, 237; *Muhtâr*, s. 193. Hadis için bkz. *Buhârî*, VII, 149; *Muslim*, IV, 2163.

VIII- اَلدَّالُ : DÂL

1- اَلدَّكْدَاكُ kelimesinin, "yer seviyesinde bulunan kumluk" mânâsında olduğuna, **Hz. Peygamber** (s.a.s.), **Cerîr b. 'Abdullâh**'a varacağı yeri sorunca: سَهْلٌ وَ دَكْدَاكٌ وَ سَلَمٌ وَ أَرَاكٌ *"Düz ve kumluk; palamut ve misvak ağacı bulunan yer… şeklinde cevap verdi"* hadisiyle;[166]

2- اَلدَّنْدَنَةُ kelimesinin, "gizlice söylemek" anlamında olduğuna, "**Hz. Peygamber** (s.a.s.) bir adama, teheccütte ne söylüyorsun diye sorunca o, "Allah'tan **Cenneti** istiyor, **Cehennem**'den ona sığınıyorum. فَأَمَّا دَنْدَنَتُكَ وَ دَنْدَنَةُ مُعَاذ فَلاَ نُحْسِنُهَا فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَوْلَهُمَا نُدَنْدِنُ *"Fakat sizinle **Mu'âz**'ın niyazı gibi niyazda bulunamıyoruz, der. Bunun üzerine **Hz. Peygamber** (s.a.s.): Biz o ikisinin (**Cennet**, **Cehennem**) kenarında sessizce yakarıyoruz, buyurmuştur"* hadisiyle;[167]

3- اَلدَّارُ kelimesinin, "kabîle" anlamında olduğuna, **Hz. Peygamber** (s.a.s.): أَلاَ أُنَبِّئُكُمْ بِخَيْرِ دُورِ الْأَنْصَارِ *"Ensar'ın kabîlelerinden en hayırlısını size haber vereyim mi? buyurdu"* hadisi ve فَلَمْ يَبْقَ دَارٌ إلاَّ بُنِيَ فِيهَا مَسْجِدٌ *"Mescit yapılmamış bir kabîle kalmadı"* hadisiyle;[168]

4- اَلدَّارِيُّ kelimesinin, "attar, güzel koku satan" mânâsında oluşuna: "مَثَلُ الْجَلِيسِ الصَّالِحِ كَمَثَلِ الدَّارِيِّ إِنْ لَمْ يُحْذِكَ مِنْ عِطْرِهِ عَلِقَكَ مِنْ رِيحِهِ *"Salih arkadaşın durumu, attarın durumuna benzer; sana koku sürmese bile, onun güzel kokusundan sana bulaşır"* hadisiyle[169] istişhâd edilmiştir.

IX- اَلذَّالُ : ZÂL

1- ذُو مِرَّةٍ kelimesinin, "azaları sağlam olan kişi" mânâsına gelebileceğine: لاَ تَحِلُّ الصَّدَقَةُ لِغَنِيّ وَلاَ لِذِي مِرَّةٍ سَوِيّ *"Zengine de, azaları sapasağlam olan kişiye de sadaka almak helâl olmaz"* hadisiyle;[170]

166 *Mekâyis*, II, 259; *Lisân*, I, 999 stn. 2. Hadis için bkz. *en-Nihâye*, II, 128.

167 *Cemhera*, I, 143; *Lisân*, I, 1020 stn. 3. Hadis için bkz. *Ebû Dâvûd*, I, 501; *İbnu Mâce*, I, 295: H.L.F. *en-Nihâye*, II, 137.

168 *Mekâyis*, II, 311; *Lisân*, I, 1032, stn. 3. Hadis için bkz. *en-Nihâye*, II, 139.

169 *es-Sihâh*,II, 660; *Mekâyis*, II, 311; *Muhtâr*, s. 215; *Lisân*, I, 1033, stn. 1-2. Hadis için bkz. *en-Nihâye*, II, 140: L.F.; krş. *Ebû Dâvûd*, I, 166.

170 *Cemhera*, I, 88; Tefsîru ğarîbi'l-Kur'ân, s. 427. Hadis için bkz. *Ebû Dâvûd*, II, 285 v.d.; *Tirmizî*, III, 33; *İbnu Mâce*, I, 589.

2- اَلذَّبْذَبُ kelimesinin, "erkeğin tenasül uzvu" anlamında olduğuna: "مَنْ كُفِيَ شَرَّ لَقْلَقِهِ وَ قَبْقَبِهِ وَ ذَبْذَبِهِ فَقَدْ وُقِيَ" *"Dilinin, midesinin ve belinin şerrine karşı koyan, ateşten korunur"* hadisiyle;[171]

3- اَلذَّمَّةُ [اَلْبِئْرُ] kelimesinin, "suyu az kuyu" anlamında olduğuna: "إِنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَرَّ بِبِئْرٍ ذَمَّةٍ" *"**Hz. Peygamber** (s.a.s.), suyu az bir kuyunun yanından geçti"* hadisiyle[172] istişhâd edilmiştir.

X- اَلرَّاءُ : RÂ

1- اَلرَّبَائِثُ جَمْعُ رَبِيثَةٍ وَ رِبِّيثَى kelimesinin, "bir kişiyi işinden alıkoyan şeyler" mânâsında oluşuna: تَعْتَرِضُ الشَّيَاطِينُ النَّاسَ يَوْمَ الْجُمْعَةِ بِالرَّبَائِثِ *"Şeytanlar, Cuma günü insanların karşısına, onları namazdan alıkoyacak şeyler çıkarırlar"* hadisiyle;[173]

2- اَلتَّرْجِيبُ kelimesinin, "dallarının kırılmaması için meyveli ağaca destek vurmak" anlamında olduğuna, Ensar'dan el-Hubâbu'l-Munzir'in: "أَنَا جُذَيْلُهَا الْمُحَكَّكُ وَ عُذَيْقُهَا الْمُرَجَّبُ" *"Ben onun kaşınacak kütüğü ve destek vurulmuş dalcağızıyım"* şeklindeki sözüyle;[174]

3- اَلرِّزُّ kelimesinin, "gürültü, karın gürültüsü" mânâsına olduğuna: "مَنْ وَجَدَ فِي بَطْنِهِ رِزًّا وَ هُوَ يُصَلِّي فَلْيَقْطَعِ الصَّلَاةَ وَ لْيَتَوَضَّأْ" *"Kim namazdayken karnında bir gürültü hissederse, hemen namazı kesip abdest alsın"* hadisiyle;[175]

4- اَلرَّضْفُ وَاحِدُهُ الرَّضْفَةُ kelimesinin, "ateş veya güneşte kızmış taş" anlamında olduğuna: كَانَ يُعَجِّلُ الْقِيَامَ كَأَنَّهُ عَلَى الرَّضْفِ *"**Hz. Peygamber** (s.a.s.), sanki kızgın taş üzerindeymiş gibi, kıyamı (secdeden kalkışı) acele yapardı"* hadisiyle;[176]

5- اَلرَّفْعُ mastarının, "ilan ve tebliğ etmek" anlamına gelişine: كُلُّ رَافِعَةٍ رَفَعَتْ عَلَيْنَا مِنَ الْبَلَاغِ فَقَدْ حَرَّمْتُهَا *"(**Hz. Peygamber** (s.a.s.) buyurdu ki) Bizden ilan ve tebliğde bulunan herkes ilan etsin ki, ben oranın (**Medine**) ağacının kesilmesini ve yaprağının silkinmesini haram kıldım"* hadisiyle;[177]

---

171 *es-Sihâh*, I, 126; *Cemhera*, I, 126. Hadis için bkz. *el-Fethu'l-kebîr*, III, 245.

172 *Cemhera*, I, 8; *Lisân*, I, 1077, stn. 2; Hadis için bkz. *Concordance*, II, 184.

173 *Cemhera*, I, 201; *es-Sihâh*, I, 282; *Lisân*, I, 1102, stn. 3 v.d. Hadis için bkz. Ebû Dâvûd, I, 637; en-Nihâye, II, 82. H. L. F.

174 *Mekâyis*, II, 495. Hadis için bkz. *Buhârî*, VIII, 211.

175 *Cemhera*, I, 81; *Esâs*, s. 230. Hadis için bkz. *Müsned*, 1, 88, 99.

176 *Mekâyis*, II, 301. Hadis için bkz. *Nesâ'î*, II, 243.

177 *es-Sihâh*, III, 1220; *Mekâyis*, II, 424; *Lisân*, I, 1198, stn. 2. Hadis için bkz. *en-Nihâye*, II, 243.

6- الرَّاكِدُ [اَلْمَاءُ] kelimesinin, "akıntısı bulunmayan durgun su" anlamında olduğuna: "نَهَى النَّبِيُّ عَلَيْهِ السَّلاَمُ عَنِ الْبَوْلِ فِي الْمَاءِ الرَّاكِدِ "*Hz. Peygamber (s.a.s.), akıntısı bulunmayan durgun suya bevletmeyi yasakladı"* hadisiyle;[178]

7- اَلرِّكَازُ kelimesinin, "define" anlamında olduğuna: وَ فِي الرِّكَازِ الْخُمُسُ *"Rikazda (definelerde) zekat beşte birdir"* hadisiyle;[179]

8- اَلرِّمَّةُ kelimesinin, "çürümüş kemik" anlamında olduğuna: "وَنَهَى رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنِ الاِسْتِنْجَاءِ بِالرَّوْثِ وَ الرِّمَّةِ "*Hz. Peygamber (s.a.s.) tezek ve çürümüş kemikle istinca yapılmasını yasaklamıştır"* hadisiyle;[180]

9- اَلرَّيْحَانُ kelimesinin, "rızık" anlamında olduğuna: إِنَّ الْوَلَدَ مِنْ رَيْحَانِ اللهِ *"Doğrusu çocuklar da, Allah'ın verdiği rızıklardandır"* hadisiyle;[181]

XI- اَلزَّاءُ : ZÂ

1- ذُو الزَّبِيبَتَيْنِ kelimesinin, "iki gözü üzerinde siyah nokta olan yılan" anlamında olduğuna: طُوِّقَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ شُجَاعاً أَقْرَعَ لَهُ زَبِيبَتَانِ *"(Zekatını vermeyen kimsenin malı) Kıyamet gününde başı soyulmuş, gözlerinin üzerinde (vahşet alâmeti olarak) iki siyah nokta bulunan bir yılan suretinde, sâhibinin boynuna gerdanlık yapılır"* hadisiyle;[182]

2- اَلزَّبْدُ kelimesinin, "bağış, hediye" anlamında olduğuna: "إِنَّا لاَ نَقْبَلُ زَبْدَ الْمُشْرِكِينَ *"Doğrusu biz müşriklerin hediyelerini kabul etmeyiz"* hadisiyle;[183]

3- اَلْمُزْهِدُ kelimesinin, "malı az olan kimse" anlamında olduğuna: أَفْضَلُ النَّاسِ مُؤْمِنٌ مُزْهِدٌ *"İnsanların en faziletlisi, malı az olan mümindir"* hadisiyle;[184]

4- زَوَيْتُ الشَّيْءَ fiilinin, "toplamak" anlamında oluşuna: زُوِيَتِ الأَرْضُ أُرِيتُ مَشَارِقَهَا وَ مَغَارِبَهَا وَ سَيَبْلُغُ مُلْكُ أُمَّتِي مَا زُوِيَ لِي مِنْهَا *"Yerküre toplandı; böylece doğusu*

178 *Cemhera*, II, 254. Hadis için bkz. *Muslim*, I, 235; *Nesâ'î*, I, 125; *İbnu Mâce*, I, 124: H.L.F.

179 *Cemhera*, II, 324; *Lisân*, I, 1216, stn. 2. Hadis için bkz. *Buhârî*, II, 160; *Muslim*, III, 1334; *Ebû Dâvûd*, III, 462, IV, 716; *Nesâ'î*, V, 45; *Tirmizî*, III, 652.

180 *Mekâyis*, II, 379. Hadis için bkz. *Nesâ'î*, I, 38.

181 *Mekâyis*, II, 464. Hadis için bkz. *Tirmizî*, IV, 317: L.F.

182 *Cemhera*, III, 185; *Esâs*, s. 265; *Lisân*, II, 5, stn. 2. Hadis için bkz. *Buhârî*, II, 132; *Nesâ'î*, V, 39.

183 *es-Sihâh*, II, 480; *Mekâyis*, III, 44; *Esâs*, s. 266; *Muhtâr*, s. 267. Hadis için bkz. *Ebû Dâvûd*, III, 442; *Tirmizî*, IV, 140: H.L.F.

184 *Mekâyis*, III, 30; *Esâs*, s. 279; *Muhtâr*, s. 267. Hadis için bkz. *Muslim*, III, 1285: L.F.

da batısı da bana gösterildi. Ümmetimin mülkü, işte bu doğu ile batı arasında toplanıp da bana gösterilen yerlere ulaşacaktır" hadisiyle;[185]

5- اَلزَّهْوُ mastarının, "hurma kızarmak, sararmak" anlamında olduğuna: "لاَ يُبَاعُ الثَّمَرُ حَتَّى يَزْهُوَ" *"Kızarıp sararmadıkça hurma satılmaz"* hadisiyle[186] istişhâd edilmiştir.

XII- اَلسِّينُ : SİN

1- اَلسَّبْرَةُ ج اَلسَّبَرَاتُ kelimesinin, "soğuk ve serin sabah" anlamında olduğuna: "إِسْبَاغُ الْوُضُوءِ فِي السَّبَرَاتِ" *"Soğuk olan sabahlarda abdesti azalara tam ulaştırmak…"* hadisiyle;[187]

2- اَلسَّفْسَافُ kelimesinin, "iğreti yapılmış" anlamında olduğuna: إِنَّ اللهَ يُحِبُّ مَعَالِيَ الْأُمُورِ وَ يَكْرَهُ سَفْسَافَهَا *"Şüphesiz Allah, üstün işleri sever; iğreti yapılanlardan ise hoşlanmaz"* hadisiyle;[188]

3- اَلسَّقْبُ kelimesinin, "yakın, yakında" anlamında olduğuna: اَلْجَارُ أَحَقُّ بِسَقْبِهِ *"komşu, yakınındaki üzerinde daha çok hak sâhibidir"* hadisiyle;[189]

4- سَمَلَ عَيْنَ الرَّجُلِ : سَمْلاً fiilinin, " göze mil çekmek" anlamında olduğuna: فَسَمَلَ أَعْيُنَهُمْ *"(Mürtedlerin) gözlerine mil çekti"* hadisiyle;[190]

5- اَلْأَسْوَدَانِ kelimesinin, "hurma ve su" anlamında olduğuna: لَقَدْ رَأَيْتُنَا مَعَ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَمَا لَنَا طَعَامٌ إِلاَّ اَلْأَسْوَدَانِ التَّمْرُ وَالْمَاءُ *"Bir gün **Resûlüllah** (s.a.s.) ile beraberdik; yanımızda esvedân yani hurma ve sudan başka bir şey yoktu"* şeklindeki **Hz. 'Â'işe** hadisiyle;[191]

---

185 *es-Sihâh*, VI, 2369; *Mekâyis*, III, 34; *Muhtâr*, s. 279. Hadis için bkz. *Muslim*, IV, 2215; *Ebû Dâvûd*, IV, 451.

186 *Cemhera*, III, 22. Hadis için bkz. *Muslim*, III, 1165; *Ebû Dâvûd*, III, 665; *Tirmizî*, III, 520; *Nesâ'î*, VII, 271: L.F.

187 *Cemhera*, III, 306; *es-Sihâh*, II, 675; *Lisân*, II, 85, stn. 2; *Muhtâr*, s. 283. Hadis için bkz. *en-Nihâye*, II, 332.

188 *Cemhera*, I, 150; *es-Sihâh*, IV, 1375; *Muhtâr*, s. 302. Hadis için bkz. *en-Nihâye*, II, 373.

189 *Cemhera*, I, 287; *Esâs*, s. 300; *Muhtâr*, s. 303. Hadis için bkz. *Buhârî*, III, 115; *Ebû Dâvûd*, III, 786; *Nesâ'î*, VII, 320; *İbnu Mâce*, II, 834.

190 *Cemhera*, III, 50; *Lisân*, II, 206, stn. 3. Hadis için bkz. *Buhârî*, VIII, 202; *Muslim*, III, 1296; *Ebû Dâvûd*, IV, 535; *Tirmizî*, I, 108; *Nesâ'î*, VII, 95; *İbnu Mâce*, II, 861.

191 *Edebu'l-kâtib*, s. 36. Hadis için bkz. *Buhârî*, III, 201, VII, 121; *Muslim*, IV, 2283; *İbnu Mâce*, II, 1388: H.L.F.

6-اَلسَّيْبُ ج اَلسُّيُوبُ kelimesinin, "define, maden" anlamında oluşuna, **Hz. Peygamber**'in (s.a.s.), **Vâil b. Hucr**'a gönderdiği bir talimattaki: وَفِي السُّيُوبِ الْخُمُسُ *"Madenlerde zekat beşte birdir"* hadisiyle[192] istişhâd edilmiştir.

XIII- اَلشِّينُ: ŞIN

1-اَلْمَشْرَبَةُ kelimesinin, "su içilen yer, çeşme, pınar" anlamında olduğuna: "مَلْعُونٌ مَنْ أَحَاطَ عَلَى مَشْرَبَةٍ" *"İnsanlara açık bir çeşmenin, etrafını çeviren lanetlenmiştir"* hadisiyle;[193]

2- تَشَرَّمَ الشَّيْءُ fiilinin, "parçalanmak, paramparça olmak" anlamında olduğuna: أَنَّهُ أُتِيَ بِمُصْحَفٍ قَدْ تَشَرَّمَتْ حَوَاشِيهِ *"(**Hz. Ömer**'e) kenarları parçalanmış (içinde Tevrat bulunan) bir kitap getirildi"* hadisiyle;[194]

3- اَلشِّغَارُ kelimesinin, "iki kişiden her biri diğerinin kız kardeşi veya kızıyla mihirsiz evlenmesi" anlamında olduğuna: لاَ شِغَارَ فِي الْإِسْلاَمِ *"İslâmda, mihirsiz değiş tokuş şekliyle evlilik yoktur"* hadisiyle[195] istişhâd edilmiştir.

XIV- اَلصَّادُ : SÂD

1- اَلصُّبَابَةُ kelimesinin, "kabın dibinde kalan, artık" anlamında olduğuna: "...صُبَابَةٌ كَصُبَابَةِ الْإِنَاءِ" *"(Dünyadan) kap dibinde kalan su misali bir artık (tan başka bir şey kalmadı)"* hadisiyle;[196]

2- اَلصَّبَبُ ج اْلأَصْبَابُ kelimesinin, "çukur, iniş yer" anlamında olduğuna: أَنَّهُ كَانَ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا مَشَى فَكَأَنَّمَا يَمْشِي فِي صَبَبٍ *"**Hz. Peygamber** (s.a.s.) yürüdüğü zaman, sanki iniş aşağı iniyormuş gibi yürürdü"* hadisiyle;[197]

3- اَلصَّبْرُ kelimesinin, "hapsederek hedef alıp öldürmek" anlamında kulla-

192 *Cemhera*, I, 290; *Esâs*, s. 316. Hadis için bkz. *en-Nihâye*, II, 432.
193 *es-Sihâh*, I, 153; *Mekâyis*, III, 267; *Muhtâr*, s. 333. Hadis için bkz. *en-Nihâye*, II, 455.
194 *Mekâyis*, III, 265. Hadis için bkz. *en-Nihâye*, II, 468: L.F.
195 *Cemhera*, II, 344; *es-Sihâh*, II, 700; *Esâs*, s. 332; *Muhtâr*, s. 34. Hadis için bkz. *Muslim*, II, 1035; *Nesâ'î*, VI, 111; *İbnu Mâce*, I, 606. Cahiliye dönemine âit olan bu evlenme şekli, yukarıda geçen hadisle kaldırılmıştır.
196 *Cemhera*, I, 33. Hadis için bkz. *Muslim*, IV, 2278: L.F.
197 *Mekâyis*, III, 280; *Esâs*, s. 345. Hadis için bkz. *Tirmizî*, V, 598: L.F.

nışına: وَنَهَى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنْ قَتْلِ شَيْءٍ مِنَ الدَّوَابِّ صَبْراً ***"Hz. Peygamber*** *(s.a.s.), her hangi bir hayvanın, hapsedilerek hedef alınıp öldürülmesini yasakladı"* hadisiyle;[198]

4- اَلصَّرُورَةُ kelimesinin, "uzlete çekilerek evlenmeyen kimse" anlamında ilk olarak **Hz. Peygamber** (s.a.s.) tarafından kullanıldığına: لاَ صَرُورَةَ فِي الْإِسلاَمِ *"İslâm'da ruhbâniyet yoktur"* hadisiyle;[199]

5- اَلْمُصَرَّاةُ kelimesinin, "sağılmayıp memesinde süt biriktirilmiş koyun, keçi" anlamına gelişine: مَنِ اشْتَرَى مُصَرَّاةً فَهُوَ بِخَيْرِ النَّاظِرِينَ إِنْ شَاءَ رَدَّهَا وَرَدَّ مَعَهَا صَاعاً مِنْ تَمْرٍ لِمَا قَدْ أَخَذَ مِنْ لَبَنِهَا *"Her kim memesinde süt biriktirilmiş bir koyun satın alırsa, o muhayyerdir. İsterse o koyunu geri verir ve sütünden aldığı için de, onunla beraber bir ölçek (sa') hurma verir. (Dilerse geri vermeyip, onu yanında alıkoyabilir)"* hadisiyle;[200]

6- اَلتَّصْفِيحُ kelimesinin, "el çırpmak" anlamında olduğuna: اَلتَّسْبِيحُ لِلرِّجَالِ اَلتَّصْفِيحُ لِلنِّسَاءِ *"(İmam yanıldığı zaman, onu ikaz için), sübhânellâh demek erkeklere, el çırpmak ise kadınlara mahsûstur"* hadisiyle;[201]

7- اَلصَّلاَةُ مِنَ اللَّهِ تَعَالَى ifâdesinin, "Allah Teâlâ'dan rahmet" anlamında olduğuna: اَللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى آلِ أَبِي أَوْفَى *"Yâ Rab ! Ebû Evfâ âilesine rahmet et"* hadisiyle;[202]

8- اَلصَّلاَةُ kelimesinin, "duâ" anlamında olduğuna: إِذَا دُعِيَ أَحَدُكُمْ إِلَى طَعَامٍ فَلْيُجِبْ فَإِنْ كَانَ مُفْطِراً فَلْيَأْكُلْ وَ إِنْ كَانَ صَائِماً فَلْيُصَلِّ *"Her hangi biriniz yemeğe davet edildiği zaman icâbet etsin; eğer oruç tutmuyorsa yesin, oruçluysa onlar için duâ etsin"* hadisiyle;[203]

---

198 *Mekâyis*, III, 329; *Lisân*, II, 403, stn. 3; krş. *Muhtâr*, s. 355. Hadis için bkz. *Muslim*, III, 1550; *İbnu Mâce*, II, 1064.

199 *es-Sihâh*, II, 711; *Mekâyis*, III, 284; es-Sâhibî, s. 59; *Lisân*, II, 429, stn. 3. Hadis için bkz. *Ebû Dâvûd*, II, 349. Bu kelimenin daha önceki anlamı "ömründe hiç haccetmeyen kimse" şeklindedir: bkz. *el-Muzhir*, I, 298; *en-Nihâye*, III, 22.

200 *Cemhera*, I, 31; *Lisân*, II, 436, stn. 3. Hadis için bkz. *Buhârî*, III, 93; *Muslim*, III, 1158 v.d.; *Ebû Dâvûd*, III, 727; *Tirmizî*, III, 545; *İbnu Mâce*, II, 752: H.L.F.

201 *Cemhera*, II, 163; *es-Sihâh*, II, 383; *Esâs*, s. 336; *Muhtâr*, s. 364. Hadis için bkz. *Ebû Dâvûd*, I, 580 v.d.

202 *Mekâyis*, III, 301; *Lisân*, II, 469, stn. 3. Hadis için bkz. *Buhârî*, VIII, 96; *Muslim*, II, 757; *Ebû Dâvûd*, II, 247; *Nesâ'î*, V, 31; *İbnu Mâce*, I, 572.

203 *Mekâyis*, III, 300. Hadis için bkz. *Tirmizî*, III, 141; *Ebû Dâvûd*, II, 828.

9- اَلْمَصْلِيُّ kelimesinin, "kızartma" anlamında olduğuna: أُهْدِيَ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ شَاةٌ مَصْلِيَّةٌ *"Hz. Peygamber'e (s.a.s.) kızarmış koyun ikram edildi"* hadisiyle[204] istişhâd edilmiştir.

XV- اَلضَّادُ : ZÂD

2- اَلضِّحُّ kelimesinin, "güneş" anlamında olduğuna: لاَ يَقْعَدَنَّ أَحَدُكُمْ بَيْنَ الضِّحِّ وَالظِّلِّ فَإِنَّهُ مَقْعَدُ الشَّيطَانِ *"Sakın biriniz, güneşle gölge arasında oturmasın; çünkü orası Şeytanın oturduğu yerdir"* hadisiyle;[205]

2- ضَرِىَ عَلَى الشَّيْءِ : ضَرَاءً وَ ضَرَاوَةً fiilinin, "âdet hâline getirmek" anlamında oluşuna: لَهُ ضَرَاوَةٌ كَضَرَاوَةِ الْخَمْرِ *"Onun (etin), şarap alışkanlığı gibi bir alışkanlığı vardır"* hadisiyle;[206]

3- اَلضَّغَابِيسُ kelimesinin, "körpe hıyar" anlamında olduğuna: أَنَّهُ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أُهْدِيَ إِلَيْهِ ضَغَابِيسُ فَقَبِلَهَا وَ أَكَلَهَا *"Hz. Peygamber'e (s.a.s.) körpe hıyar ikram edildi. Onu kabul edip yedi"* hadisiyle[207] istişhâd edilmiştir.

XVI- اَلطَّاءُ : TÂ

1- اَلطِّرْبَالُ ج طَرَابِيلُ kelimesinin, "tümsek, yukarı uzanan ve meyilli duvar veya kaya parçası" anlamında olduğuna: كَانَ رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا مَرَّ بِطِرْبَالٍ أَسْرَعَ الْمَشْيَ *"Resûlüllah (s.a.s.) bir tümseğe rastlayınca yürüyüşünü hızlandırırdı"* hadisiyle;[208]

2- اَلطُّفْيَةُ ج طُفْيٌ kelimesinin, "yılanların sırtında bulunan çizgi" anlamında olduğuna: أُقْتُلُوا ذَا الطُّفْيَتَيْنِ وَ الْأَبْتَرَ *"Sırtlarında iki beyaz çizgi bulunan yılanları ve kuyruksuz ergenek yılanlarını öldürünüz"* hadisiyle;[209]

3- اَلطَّعَامُ kelimesinin, bazı lûgatçılara göre "buğday" anlamında oluşuna:

---

204 *Cemhera*, III, 89; *Muhtâr*, s. 368. Hadis için bkz. *Ebû Dâvûd*, IV, 648: L.F.

205 *Muhtâr*, s.377; krş. *el-Kâmil*, III, 230. Hadis için bkz. *en-Nihâye*, III, 75.

206 *Cemhera*, III, 249; *es-Sihâh*, VI, 2408; *Muhtâr*, s. 380 v.d. Hadis için bkz. *Muvatta'*, s. 583.

207 *es-Sihâh*, III, 942; *Mekâyis*, III, 402; Fıkh, s. 57; *Muhtâr*, s. 381. Hadis için bkz. *Buhârî*, VIII, 143; *en-Nihâye*, III, 89: H.L.F.

208 *Cemhera*, III, 307, 386. Hadis için bkz. *en-Nihâye*, III, 117: L.F.

209 *Mekâyis*, III, 414; *es-Sihâh*, VI, 2413. Hadis için bkz. *Buhârî*, IV, 154; *Muslim*, II, 1753; *Ebû Dâvûd*, V, 411; *Tirmizî*, III, 50.

كُنَّا نُخْرِجُ صَدَقَةَ الْفِطْرِ عَلَى عَهْدِ رَسُولِ اللهِ صَاعاً مِنْ طَعَامٍ أَوْ صَاعاً مِنْ كَذَا" *"**Resûlüllah** (s.a.s.) zamanında biz, fıtır sadakasını buğday veya benzerlerinden bir ölçek (sâ') olarak ayırırdık"* hadisiyle;[210]

4- اَلْإِسْتِطَابَةُ mastarının, "istinca etmek" anlamında olduğuna: نَهَى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنْ يَسْتَطِيبَ الرَّجُلُ بِيَمِينِهِ *"**Resûlüllah** (s.a.s.) kişinin sağ eliyle istinca etmesini yasakladı"* hadisiyle[211] istişhâd edilmiştir.

XVII- اَلْعَيْنُ : 'AYN

1- عَبَّ فِي الْإِنَاءِ : عَبّاً fiilinin, "bir kaptan aralıksız nefes almadan içmek" anlamında olduğuna: مُصُّوا الْمَاءَ مَصّاً وَلاَ تَعُبُّوهَا عَبّاً فَإِنَّ الْكُبَادَ مِنَ الْعَبِّ *"Suyu emerek içiniz. Nefes almaksızın bir solukta içmeyiniz. Çünkü ciğer ağrısı, nefes almaksızın su içmektendir"* hadisiyle;[212]

2- اَلْعِتْرَةُ kelimesinin, "kişinin geçmiş ve gelecek bütün soy ve aşireti" anlamında olduğuna: نَحْنُ عِتْرَةُ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الَّتِي خَرَجَ مِنْهَا وَ بَيْضَتُهُ الَّتِي تَفَقَّأَتْ عَنْهُ إِنَّمَا جِيبَتِ الْعَرَبُ عَنَّا كَمَا جِيبَتِ الرَّحَا عَنْ قُطْبِهَا: *"Biz **Resûlüllah**'ın (s.a.s.) içinden çıkıp yetiştiği aşireti ve onlardan çıkan yumurtasıyız. Değirmenin ekseni etrafında döndüğü gibi, Araplar da ancak bizim etrafımızda dönerler"* şeklindeki hadisiyle;[213]

3- عَجَّ ـ عَجّاً وَ عَجِيجاً fiilinin, "duâda sesini yükseltmek" anlamında olduğuna: أَفْضَلُ الْحَجِّ الْعَجُّ وَ الثَّجُّ *"Haccın en faziletlisi, yüksek sesle duâ etmek ve kurban kanı akıtmaktır"* hadisiyle;[214]

4- اَلْعَجْمَاءُ kelimesinin, "hayvan" anlamında olduğuna: جُرْحُ الْعَجْمَاءِ جُبَارٌ *"Hayvanların verdiği zarar tazmin edilmez"* hadisiyle;[215]

---

210 *es-Sihâh*, V, 1974; *Mekâyis*, III, 410; *Esâs*, s. 340; *Muhtâr*, s. 392. Hadis için bkz. *Muslim*, II, 678; *Ebû Dâvûd*, II, 267; *Tirmizî*, III, 50.

211 *Mekâyis*, III, 435. Hadis için bkz. *Muslim*, I, 225; *Ebû Dâvûd*, I, 18 v.d.; *Nesâ'î*, I, 44; *İbnu Mâce*, I, 114.

212 *Cemhera*, I, 35; *es-Sihâh*, I, 175; *Esâs*, s. 406; *Muhtâr*, s. 407. Hadis için bkz. *en-Nihâye*, III, 168; *el-Fethu'l-kebîr*, III, 136.

213 *Edebu'l-kâtib*, s. 28. Hadis için bkz.*en-Nihâye*, III, 177.

214 *es-Sihâh*, I, 327; *Mekâyis*, IV, 28. Hadis için bkz. *Tirmizî*, III, 180; *İbnu Mâce*, II, 967; *Dârimî*, II, 31: H.L.F.

215 *Cemhera*, II, 104; *es-Sihâh*, V, 1980; *Mekâyis*, IV, 240; *Esâs*, s. 410; *Muhtâr*, s. 415. Hadis için bkz. *Buhârî*, II, 160; *Muslim*, III, 1334; *Nesâ'î*, V, 45: L.F.

5- أَعْذَبَ عَنِ الشَّيْءِ fiilinin, "vazgeçmek, terk etmek" anlamında olduğuna: أَعْذِبُوا عَنْ ذِكْرِ النِّسَاءِ *"Kadınları dile dolamaktan vazgeçin"* hadisiyle;[216]

6- اَلْعَذِرَةُ kelimesinin, "avlu, evin etrafı" anlamında olduğuna: اَلْيَهُودُ أَنْتَنُ خَلْقِ اللهِ عَذِرَةً *"Yahudiler, evlerinin etrafı en pis kokan Allah yaratıklarıdır"* hadisiyle;[217]

7- اَلإِعْرَابُ mastarının, "açıkça söylemek" anlamında olduğuna: اَلثَّيِّبُ تُعْرِبُ عَنْ نَفْسِهَا *"(Nikah hususunda) dul, fikrini açıkça söyler"* hadisiyle;[218]

8- اَلْعَسْبُ kelimesinin, "aştırma ücreti" anlamında olduğuna: نَهَى عَنْ عَسْبِ الْفَحْلِ *"Erkek hayvanı dişisine aştırmaya karşılık ücret almayı yasakladı"* hadisiyle;[219]

9- اَلْعَسِيفُ kelimesinin, "ücretli, işçi, çoban" anlamında olduğuna: لاَ تَقْتُلُوا عَسِيفاً وَلاَ أَسِيفاً *"(Savaşta) işçileri ve yaşlıları öldürmeyiniz"* hadisiyle;[220]

10- اَلْعَشِيرُ kelimesinin, "eş, koca" anlamında olduğuna: إِنَّكُنَّ تُكْثِرْنَ اللَّعْنَ وَ تَكْفُرْنَ الْعَشِيرَ *"Doğrusu siz, çok lanetliyor ve kocalarınıza karşı çok nankörlük ediyorsunuz"* hadisiyle;[221]

11- اَلْعَاضِدُ kelimesinin, "kesici, keskin" anlamında olduğuna, Peygamber şehri **Medine** hakkındaki: لاَ يُعْضَدُ شَجَرُهَا *"Oranın ağaçları kesilmez"* hadisiyle;[222]

12- اَلْعُمِيَّةُ kelimesinin, "dalalet, sapıklık" anlamında olduğuna: إِنَّ اللهَ قَدْ أَذْهَبَ عَنْكُمْ عُمِيَّةَ الْجَاهِلِيَّةِ *"Doğrusu Allah sizden Câhiliye sapıklığını gidermiştir"* hadisiyle;[223]

---

216 *Cemhera*, I, 251; *Mekâyis*, IV, 259; *Esâs*, s. 411. Hadis için bkz. *en-Nihâye*, III, 195.

217 *Mekâyis*, IV, 257; *Esâs*, s. 412. Hadis için bkz. *en-Nihâye*, III, 199.

218 *Cemhera*, I, 266; *es-Sihâh*, I, 179; *el-Cumel*, s. 261; *el-Hasâ'is*, I, 36; *Ş. Şuzûr*, s. 33. Hadis için bkz. *İbnu Mâce*, I, 602; *el-Fethu'l-kebîr*, II, 61.

219 *Cemhera*, I, 286; *Mekâyis*, IV, 317; *Lisân*, II, 771, stn. 3. Hadis için bkz. *Buhârî*, III, 123; *Ebû Dâvûd*, III, 711 v.d. *Tirmizî*, III, 563; *Nesâ'î*, VII, 311.

220 *Cemhera*, III, 30; *Lisân*, II, 777, stn. 1. Hadis için bkz. *Ebû Dâvûd*, III, 122; *İbnu Mâce*, II, 948: H.L.F.

221 *Mekâyis*, IV, 326; *Muhtâr*, s. 434. Hadis için bkz. *Buhârî*, I, 83; *Muslim*, I, 87; *Nesâ'î*, III, 187; *İbnu Mâce*, II, 1326: H.L.F.

222 *Mekâyis*, IV, 350. Hadis için bkz. *Buhârî*, I, 13; *Ebû Dâvûd*, II, 519

223 *A.g.e.*, IV, 134. Hadis için bkz. *Ebû Dâvûd*, V, 340; *Tirmizî*, V, 734.

13- عَهِرَ : عَهْراً وَ عُهُوراً fiilinin, "zina etmek" anlamında olduğuna: اَلْوَلَدُ لِلْفِرَاشِ وَ لِلْعَاهِرِ الْحَجْرُ *"Çocuk yatak sâhibine (babasına) nispet edilir. Zina edene (bundan) mahrumiyet vardır"* hadisiyle;[224]

14- عَالَ . عَيْلَةً fiilinin, "muhtaç olmak" anlamında olduğuna: مَا عَالَ مُقْتَصِدٌ وَلاَ يَعِيلُ *"Tutumlu kimse, başkasına muhtaç olmadı. Ve (bundan sonra da) olmayacaktır"* hadisiyle[225] istişhâd edilmiştir.

XVIII- اَلْغَيْنُ : ĞAYN

1- غَشَّ : غَشّاً kelimesinin, "aldatmak" anlamında olduğuna: لَيْسَ مِنَّا مَنْ غَشَّنَا *"Bizi aldatan bizden değildir"* hadisiyle;[226]

2- اَلْغُمَرُ kelimesinin, "küçük kadeh" anlamında olduğuna: هَلُمُّوا غُمَرِي *"Küçük kadehimi getirin"* hadisiyle;[227]

3- غَمَسْتُ الثَّوْبَ وَالْيَدَ فِي الْإِنَاءِ fiilinin, "sokmak, batırmak" anlamında olduğuna: إِذَا اسْتَيْقَظَ أَحَدُكُمْ مِنْ نَوْمِهِ فَلاَ يَغْمِسْ فِي الْإِنَاءِ *"Biriniz uykudan uyanınca, hemen elini kaba sokmasın"* hadisiyle;[228]

4- غُمَّ الْهِلاَلُ fiilinin, "ay buluta girmek" anlamında olduğuna: فَإِنْ غُمَّ عَلَيْكُمْ فَاقْدُرُوا لَهُ *"Eğer ufkunuz bulutlanmış ise, hesap ve takdir ediniz"* hadisiyle;[229]

5- غَمَصْتُ الشَّيْءَ fiilinin, "küçümsemek" anlamında olduğuna: إِنَّمَا ذَلِكَ مَنْ غَمَصَ النَّاسَ O, *ancak insanları küçümseyen kişidir"* hadisiyle;[230]

6- اَلْغَارُ : kelimesinin, "küçük ordu" anlamında olduğuna: مَا ظَنُّكَ بِامْرِئٍ جَمَعَ بَيْنَ هَذَيْنِ الْغَارَيْنِ *"Bu iki orduyu karşı karşıya getiren bir adam hakkında ne düşünürsün?"* hadisiyle[231] istişhâd edilmiştir.

---

224 A.g.e., IV, 171. Hadis için bkz. *Buhârî*, IV, 4; *Muslim*, II, 1080; *Ebû Dâvûd*, II, 703; *Tirmizî*, III, 454; *Nesâ'î*, IV, 181; *İbnu Mâce*, I, 647.

225 *el-Munsif*, III, 64; *Mekâyis*, IV, 198; *Esâs*, s. 442. Hadis için bkz.*el-Fethu'l-kebîr*, II, 95; *el-Câmi'u's-sağîr*, II, 146: L.F.

226 *Cemhera*, I, 97. Hadis için bkz. *Muslim*, I, 99; *Tirmizî*, III, 597: H.L.F.

227 A.g.e., I, 16. Hadis için bkz. *Muslim*, I, 473: L.F.

228 *Mekâyis*, IV, 314. Hadis için bkz. *Muslim*, I, 223; *Nesâ'î*, I, 7; *Ebû Dâvûd*, I, 76.

229 A.g.e., IV, 378. Hadis için bkz. *Buhârî*, III, 34; *Ebû Dâvûd*, II,740; *Nesâ'î*, IV, 133; *Tirmizî*, III, 60.

230 A.g.e., IV, 315. Hadis için bkz. *Tirmizî*, IV, 361; *en-Nihâye*, III, 386.

231 A.g.e., IV, 408. Hadis için bkz. *en-Nihâye*, III, 394.

XIX- اَلْفَاءُ : FÂ

1- اِسْتَفْتَحَ fiilinin, "yardım istemek" anlamında olduğuna: كَانَ يَسْتَفْتِحُ بِصَعَالِيكِ الْمُهَاجِرِينَ وَ الْأَنْصَارِ *"**Hz. Peygamber** (s.a.s.) muhacirîn ve ensarın fakirleri için yardım talep ederdi"* hadisiyle;[232]

2- اَلْفَتْكُ mastarının, "haksızlık etmek" mânâsına olduğuna: اَلْإِيمَانُ قَيْدُ الْفَتْكِ *"İman, haksızlık yapmaktan alıkoyar"* hadisiyle;[233]

3- اَلْفِرْصَةُ kelimesinin, "yün veya pamuk parçası" anlamında olduğuna: ...فِرْصَةٌ مُمَسَّكَةٌ... *"...miske bulanmış yün parçası..."* hadisiyle;[234]

4- اَلْفَرَطُ kelimesinin, "bir yere ilk varan" anlamında olduğuna: أَنَا فَرَطُكُمْ عَلَى الْحَوْضِ *"Havuza ilk varacak olanınız benim"* hadisiyle;[235]

5- اَلْفَرَقُ kelimesinin, "bir ölçü ismi" olduğuna "مَا أَسْكَرَ الْفَرَقُ مِنْهُ فَمِلْءُ الْكَفِّ حَرَامٌ *"Sarhoş eden şeyin bir farakı (on altı veya yüz yirmi ritil) da, bir avucu da haramdır"* hadisiyle;[236]

6- اَلْفَرْوَقُ kelimesinin, "bir araya toplanmış kuru ot" anlamında olduğuna: أَنَّ الْخَضِرَ جَلَسَ عَلَى فَرْوَةٍ مِنَ الْأَرْضِ فَاخْضَرَّتْ "*... Hızır, kuru otların bulunduğu yere oturmuş ve hemen orası yeşeri vermiş"* hadisiyle;[237]

7- اَلْفَلاَحُ kelimesinin, "sahur" anlamında olduğuna: صَلَّيْنَا مَعَ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَتَّى خِفْنَا أَنْ تَفُوتَنَا الْفَلاَحُ *"**Resûlüllah** (s.a.s.) ile o kadar namaz kıldık ki, nerdeyse sahuru kaçırmaktan bile korktuk"* hadisiyle[238] istişhâd edilmiştir.

---

232 *Mekâyis*, IV, 469 v.d.; krş. *el-Kâlî*, II, 282. Hadis için bkz. *en-Nihâye*, III, 407.

233 *A.g.e.*, IV, 471; krş. *Muhtâr*, s. 490. Hadis için bkz. *Ebû Dâvûd*, III, 212 v.d.; *Kunûzü'l-dekâ'ik*, 96.

234 *Cemhera*, II, 357. Hadis için bkz. *Buhârî*, I, 86; *İbnu Mâce*, I, 210.

235 *Islâhu'l-mantık*, vr. 23 a.; *es-Sihâh*, III, 1149; Fıkh, s. 54; *Esâs*, s. 470. Hadis için bkz. *Buhârî*, VIII, 112; *Muvatta'*, s. 44; *Nesâ'î*, I, 94 v.d.

236 *Mekâyis*, IV, 495. Hadis için bkz. *Ebû Dâvûd*, IV, 91.

237 *Mekâyis*, IV, 498. Hadis için bkz. *Buhârî*, VI, 190: L.F.; *Tirmizî*, V, 313.

238 *Mekâyis*, IV, 450; *Esâs*, s. 480; *Muhtâr*, s. 510. Hadis için bkz. *en-Nihâye*, IV, 469.

XX- اَلْقَافُ : KAF

1- قَدْ أَقْذَعَ فُلاَنٌ fiilinin, "müstehcen söz söylemek" anlamında olduğuna: "مَنْ قَالَ فِي الْإِسْلاَمِ شِعْراً مُقْذِعاً فَلِسَانُهُ هَدَرٌ" *"Kim İslâm hakkında müstehcen şiir söylerse, onun dili hederdir, kesilir"* hadisiyle;[239]

2- اَلْقَزَّةُ şeklindeki merre mastarının, "bir sıçrayış, bir atlayış" demek olduğuna: لَيَقُزُّ الْقَزَّةَ مِنَ الْمَشْرِقِ إِلَى الْمَغْرِبِ *"Doğrusu İblis, doğudan batıya bir sıçrayışta ulaşır"* hadisiyle;[240]

3- قَضَبَ fiilinin, "kesmek" anlamında olduğuna: وَكَانَ رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا رَأَى الصَّلِيبَ فِي ثَوْبٍ قَضَبَهُ *"**Resûlüllah** (s.a.s.) bir elbisede haç resmi görünce, onu kesiyordu"* hadisiyle;[241]

4- اَلْقَلَتُ mastarının, "helak olmak" anlamında olduğuna: إِنَّ الْمُسَافِرَ وَ مَتَاعَهُ عَلَى قَلَتٍ إِلاَّ مَا وَقَى اللّٰهُ تَعَالَى *"Doğrusu yolcu ve onun malı, Yüce Allah'ın koruduğu dışında helak üzeredir (Yani her an helak olabilir)"* hadisiyle;[242]

5- اَلْقِلُّ mastarının, "titremek, sarsılmak, heyecanlanmak" anlamında olduğuna, **Hz. Ömer**, kardeşi **Zeyd**'i Yemame'ye uğurlarken ona: قَالَ لَهُ : مَا هَذَا الْقِلُّ الَّذِي أَرَاهُ بِكَ *"Sende gördüğüm bu heyecan ne? dedi"* hadisiyle;[243]

6- قَاتَ أَهْلَهُ : قُوتاً fiilinin, "geçindirmek" anlamında olduğuna: كَفَى بِالرَّجُلِ إِثْماً أَنْ يُضَيِّعَ مَنْ يَقُوتُ *"Geçimini temin ettiği kişilerin hakkını zâyi etmek, kişiye günah olarak yeter"* hadisiyle;[244]

7- اَلْقَوَدُ kelimesinin, "kısas tatbik etmek" anlamında olduğuna: "لاَ قَوَدَ إِلاَّ بِحَدِيدَةٍ *"Kısas ancak demirden bir şeyle yapılmalıdır"* hadisiyle[245] istişhâd edilmiştir.

---

[239] *Mekâyis*, V, 68; *Esâs*, s. 498. Hadis için bkz. *en-Nihâye*, IV, 29.
[240] *Cemhera*, I, 91; *Esâs*, 506. Hadis için bkz. *en-Nihâye*, IV, 58.
[241] *Mekâyis*, VI, 100; *Esâs*, s. 512. Hadis için bkz. *Müsned*, 6, 140.
[242] *Mekâyis*, V, 18. Hadis için bkz. *en-Nihâye*, IV, 98.
[243] *Cemhera*, I, 119. Hadis için bkz. *en-Nihâye*, IV, 104.
[244] *Cemhera*, II, 27; *Esâs*, s. 526. Hadis için bkz. *Ebû Dâvûd*, II, 321; *Muslim*, II, 692: L.F.
[245] *el-Munsif*, III, 55. Hadis için bkz. *İbnu* Mâce, II, 889: L.F.

XXI- اَلْكَافُ: *KEF*

1- اَلْكُبَادُ kelimesinin, ciğer ağrısı" anlamında olduğuna: اَلْكُبَادُ مِنَ الْعَبِّ *"Ciğer ağrısı, suyu bir solukta içmektendir"* hadisi ve لاَ تَعُبُّوهُ عَبّاً فَإِنَّهُ يُورِثُ الْكُبَادَ *"Suyu sakın bir solukta içmeyin; çünkü bu, ciğer ağrısına sebep olur"* hadisiyle;[246]

2- كَذَبَ عَلَيْكَ كَذَا fiilinin, "gerekmek, vâcip olmak" anlamında olduğuna: كَذَبَ عَلَيْكُمُ الْحَجُّ *"Üzerinize hac gerekli oldu"* hadisiyle;[247]

3- اَلْكُسْحَانُ ج اَلأَكْسَحُ kelimesinin, "topal, aksak" anlamında olduğuna: اَلصَّدَقَةُ مَالُ الْكُسْحَانِ وَ الْعُرْيَانِ *"Sadaka, topallarla körlerin hakkıdır"* hadisiyle;[248]

4- كَرِشُ الرَّجُلِ terkibinin, "kişinin cemaati, topluluğu" anlamında olduğuna: اَلأَنْصَارُ كَرِشِي وَ عَيْبَتِي *"Ensar, benim cemaatim ve bütün işlerimde kendilerine güvendiğim adamlarımdır"* hadisiyle;[249]

5- اَلتَّكَافُؤُ mastarının, "müsâvi, denk olmak" anlamında olduğuna: "اَلْمُسْلِمُونَ تَتَكَافَأُ دِمَاؤُهُمْ" *"Kısasta müslümanların kanları birbirine eşittir"* hadisiyle;[250]

6- اَلْكُوبَةُ kelimesinin, "davul" anlamında olduğuna: أَوْ صَاحِبُ كُوبَةٍ أَو صَاحِبُ عُرْطُبَةٍ *"...ya davulcu ya tamburcu..."* hadisiyle[251] istişhâd edilmiştir.

XXII- اَللاَّمُ : *LÂM*

1- اَللأْوَاءُ kelimesinin, "güçlük, geçim sıkıntısı" anlamında olduğuna: مَنْ كَانَ لَهُ ثَلاَثُ بَنَاتٍ فَصَبَرَ عَلَى اَللأْوَائِهِنَّ كُنَّ لَهُ حِجَاباً مِنَ النَّارِ *"Her kimin üç kızı olur*

---

[246] *Edebu'l-kâtib*, s. 119; *Cemhera*, I, 247; *es-Sihâh*, II, 580. Hadisler için bkz. *en-Nihâye*, IV, 139; *el-Fethu'l-kebîr*, III, 136: H.L.F.

[247] *Islâhu'l-mantık*, vr. 22 a.; *es-Sihâh*, I, 211; *Mekâyis*, V, 168; *Muhtâr*, s. 566; krş. *el-Muzhir*, I, 66. Hadis için bkz. *en-Nihâye*, IV, 158.

[248] *es-Sihâh*, I, 399; *Mekâyis*, V, 180. Hadis için bkz. *en-Nihâye*, IV, 172.

[249] *es-Sihâh*, III, 1017; *Mekâyis*, V, 170; *Esâs*, s. 540. Hadis için bkz. *Buhârî*, V, 43; *Muslim*, IV, 1949.

[250] *es-Sihâh*, I, 67; *Mekâyis*, V, 189; *Esâs*, s. 546. Hadis için bkz. *Ebû Dâvûd*, IV, 667; *Nesâ'î*, VIII, 24: H.L.F.; *İbnu Mâce*, II, 895.

[251] *Cemhera*, I, 327. Hadis için bkz. *Ebû Dâvûd*, IV, 97: L.F.

da, onların geçirdiği geçim sıkıntısına sabrederse, onlar onun için ateşten koruyan perde olurlar" hadisiyle;[252]

2- اَللُّجَّةُ ج لُجٌّ ولُجَجٌ kelimesinin, "kılıç" anlamında olduğuna: أُدْخِلْتُ الْحَشَّ وَ وَضَعُوا اللُّجَّ عَلَى قَفَيَّ *"Beni öne aldılar ve kılıçları enseme dayadılar"* şeklindeki **Hz. Talha** hadisiyle;[253]

3- اَللَّحَنُ mastarının, sülâsî mücerredin dördüncü babından olup, "anlayışlılık" anlamında oluşuna: لَعَلَّ بَعْضَكُمْ أَنْ يَكُونَ أَلْحَنَ بِحُجَّتِهِ مِنْ بَعْضٍ *"Delilini açıklamada belki biriniz diğerinden daha uyanık olabilir"* hadisiyle;[254]

4- اَللَّدُودُ mastarının, "ağıza ilaç dökmek" anlamında oluşuna: لُدَّ النَّبِيُّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ *"**Hz. Peygamber**'in (s.a.s.) ağzına ilaç döküldü"* hadisiyle;[255]

5- لُدٌّ kelimesinin, "**Filistin** veya **Şam**'da bir yer adı" olduğuna: "اَلدَّجَّالُ يَقْتُلُهُ الْمَسِيحُ بِبَابِ لُدّ *"**Mesîh**, **Deccâl**'i **Ludd Kapısı** denilen yerde öldürecektir"* hadisiyle;[256]

6- أَلَظَّ الرَّجُلُ بِالشَّيْءِ fiilinin, "ısrar etmek, devam etmek" anlamında oluşuna: أَلِظُّوا بِيَاذَا الْجَلاَلِ وَالْإِكْرَامِ *"Devamlı 'Yâ ze'l-Celâli ve'l-İkrâm: Ey Celâl ve İkrâm Sâhibi Rabbim' deyiniz"* hadisiyle;[257]

7- اَللَّغْوُ mastarının, "konuşmak" anlamında oluşuna: مَنْ قَالَ فِي الْجُمُعَةِ صَهْ فَقَدْ لَغَا *"Cuma namazı esnasında, "sus!" diyen, konuşmuş sayılır"* hadisiyle;[258]

8- اَللَّقْلَقَةُ kelimesinin, "çığlık atmak" anlamında olduğuna: مَا لَمْ يَكُنْ نَقْعٌ وَ لَقْلَقَةٌ *"(**Hz. Ömer** dedi ki: Çağırın kadınları) tozutmadan ve çığlık atmadan (**Ebû Suleymân**'a ağlasınlar.)"* hadisiyle;[259]

---

252 *Mekâyis*, V, 227; *Muhtâr*, s. 588. Hadis için bkz. *en-Nihâye*, IV, 221.
253 *Cemhera*, I, 54. Hadis için bkz. *en-Nihâye*, IV, 234.
254 *Mekâyis*, V, 240; *es-Sihâh*, VI, 2194; *el-Kâlî, el-Emâlî*, I, 5; *Lisân*, III, 353, stn. 1; *Muhtâr*, s. 594. Hadis için bkz. *Buhârî*, I, 235; *Ebû Dâvûd*, IV, 13 v.d.; *Tirmizî*, III, 615; *Nesâ'î*, VIII, 233, 247; *İbnu Mâce*, II, 777.
255 *Cemhera*, I, 76. Hadis için bkz. *Muslim*, IV, 1733; *Tirmizî*, IV, 388: H.L.F.
256 *A.g.e.*, göst. yer. Hadis için bkz.*en-Nihâye*, IV, 245.
257 *Cemhera*, I, 110; *es-Sihâh*, III, 1178; *Mekâyis*, V, 206. Hadis için bkz. *Tirmizî*, V, 539 v.d.
258 *el-Hasâis*, I, 33; krş. *el-Muzhir*, I, 7. Hadis için bkz. *Ebû Dâvûd*, I, 637 v.d.
259 *Cemhera*, I, 163; *es-Sihâh*, IV, 1550. Hadis için bkz. *Buhârî*, II, 102.

9- اَللّقلقُ kelimesinin, "dil" anlamında olduğuna: مَنْ وُقِيَ شَرَّ لَقْلَقَةِ وَ قَبْقَبِهِ وَ ذَبْذَبِهِ فَقَدْ وُقِيَ شِرَّةَ الشَّبَابِ كُلَّهَا *"Her kim dilinin, midesinin ve belinin şerrinden korunursa, gençliğin bütün kötülüklerinden korunmuş olur"* hadisiyle[260] istişhâd edilmiştir.

XXIII- اَلْمِيمُ : MİM

1- اَلْمَجْرُ kelimesinin, "devenin karnındaki dölüt (cenîn) mukabilinde bir şey satmak" anlamında kullanışına: نَهَى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنِ الْمَجْرِ *"**Resûlüllah** (s.a.s.), devenin karnındaki dölüt (cenîn) karşılığında bir şey satmayı yasakladı"* hadisiyle;[261]

2- مَزْمَزَهُ مَزْمَزَةً fiilinin, "sallamak, hareket ettirmek" anlamında olduğuna, sarhoşun kendisine gelmesi hakkında söylenen: مَزْمِزُوهُ *"Onu hareket ettiriniz"* hadisiyle;[262]

3- أَمْعَرَ إمْعَاراً fiilinin, "fakirleşmek, fakir düşmek" anlamında oluşuna: مَا أَمْعَرَ حَاجٌّ قَطُّ *"Hacceden asla fakirleşmez"* hadisiyle[263] istişhâd edilmiştir.

XXIV- اَلنُّونُ : NUN

1- اَلنَّأْنَأَةُ kelimesinin, "zaaf, acz" anlamında oluşuna: لَيْتَنِي مِتُّ فِي النَّأْنَأَةِ *"(**Hz. Ebû Bekir**) Ne olaydı da (İslâmın güçlenmesinden önceki) zaaf (başlangıç) devrinde öleydim"* hadisiyle;[264]

2- اَلنَّبَلُ kelimesinin, küçük veya büyük taş" anlamında olduğuna: أَعِدُّوا النَّبَلَ *"(İstincâ için) küçük taş hazırlayınız"* hadisiyle;[265]

3- اَلنَّحْمَةُ kelimesinin, "anlaşılmayan ses" anlamında oluşuna: دَخَلْتُ الْجَنَّةَ فَسَمِعْتُ نَحْمَةً *"Cennet'e girdim ve anlaşılmayan bir ses duydum"* hadisiyle;[266]

---

260 *es-Sihâh*, IV, 1550; *Mekâyis*, V, 207. Hadis için bkz. *en-Nihâye*, IV, 265.
261 *es-Sihâh*, II, 811; *Mekâyis*, I, 258. Hadis için bkz. *en-Nihâye*, IV, 298.
262 *Cemhera*, I, 149; *es-Sihâh*, III, 896. Hadis için bkz. *en-Nihâye*, IV, 325.
263 *Cemhera*, II, 277. Hadis için bkz. *en-Nihâye*, IV, 342.
264 *Cemhera*, II, 169, III, 278, 290; *es-Sihâh*, I, 74. Hadis için bkz. *en-Nihâye*, V, 3: L.F.
265 *es-Sihâh*, V, 1824; *Mekâyis*, V, 383. Hadis için bkz. *en-Nihâye*, V, 10.
266 *Cemhera*, II, 195. Hadis için bkz. *en-Nihâye*, V, 30.

4- اَلنَّفَسُ kelimesinin, "kederi gideren şey" anlamında olduğuna: لاَ تَسُبُّوا الرِّيحَ فَإِنَّهَا مِنْ نَفَسِ الرَّحْمَنِ *"Rüzgara sövmeyiniz. Çünkü o, Rahmân olan Allah'ın ferahlatıcı nefesindendir"* hadisiyle;[267]

5- اَلنَّهَابِرُ kelimesinin, "tehlikeli şeyler" anlamında olduğuna: مَنْ جَمَعَ مَالاً مِنْ نَهَابِشَ أَذْهَبَهُ اللّٰهُ مِنْ نَهَابِرَ *"Her kim, helâl haram demeden mal toplarsa, Allah onu tehlikeli yerlerde onun elinden çıkartır"* hadisiyle[268] istişhâd edilmiştir.

XXV- اَلْوَاوُ : VAV

1- وَبَطَ ـ وَبطاً حَظَّ الرَّجُلِ fiilinin, "kişinin değerini düşürmek" anlamında olduğuna: لاَ تَبِطْنِي بَعْدَ إِذْ رَفَعْتَنِي *"Yâ Rabbi! beni yükselttikten sonra, kadrimi düşürme"* hadisiyle;[269]

2- اَلْوِجَاءُ kelimesinin, "iğdiş" anlamında olduğuna: عَلَيْكُمْ بِالصَّوْمِ فَإِنَّهُ وِجَاءٌ *"Oruç tutmaya devam edin; çünkü o, iğdiş (gibi şehveti kırıcı)'dır"* hadisiyle;[270]

3- وَجَبَ الْمَيِّتُ fiilinin, "düşmek, ölmek" anlamında olduğuna, ağır hasta olan Abdullâh b. Sâbit'i ziyareti esnasında: فَإِذَا وَجَبَ فَلاَ تَبْكِيَنَّ بَاكِيَةٌ *"Ölünce, sakın hiç bir kadın ona ağlamasın"* hadisiyle;[271]

4- وَجَمَ مِنَ الْأَمْرِ fiilinin, "susmak, kızıp konuşmamak" anlamında oluşuna: مَا لِي أَرَاكَ وَاجِماً *"Hayrola niçin seni susmuş görüyorum"* hadisiyle;[272]

5- اَلْوَحَرُ kelimesinin, "gayz, kin, vesvese" anlamında olduğuna: مَنْ أَحَبَّ أَنْ يَذْهَبَ كَثِيرٌ مِنْ وَحَرِ صَدْرِهِ فَلْيَصُمْ ثَلاَثَةَ أَيَّامٍ مِنْ كُلِّ شَهْرٍ *"Her kim, kalbindeki kin, vesvese sıkıntısının büyük bir kısmının gitmesini isterse, her aydan üç gün oruç tutsun"* hadisiyle;[273]

---

267 *Mekâyis*, V, 460; *Lisân*, III, 689, stn. 2. Hadis için bkz. *en-Nihâye*, V, 94.

268 *Cemhera*, III, 310; *es-Sihâh*, II, 840; Kâmus Tercemesi, II, 731. Hadis için bkz. *Keşfu'l-Hafâ*, II, 244; *en-Nihâye*, V, 133.

269 *Cemhera*, I, 311. Hadis için bkz. *en-Nihâye*, V, 146.

270 *A.g.e.*, III, 229; *es-Sihâh*, I, 80; *Lisân*, III, 878, stn. 1. Hadis için bkz. *Buhârî*, VII, 3; *Muslim*, II, 1019; *Nesâ'î*, IV, 177; *İbnu Mâce*, I, 592.

271 *Mekâyis*, VI, 89; krş. *Muhtâr*, s. 712. Hadis için bkz. *Ebû Dâvûd*, III, 482; *Nesâ'î*, IV, 13.

272 *es-Sihâh*, V, 2049; *Mekâyis*, VI, 88. Hadis için bkz. *en-Nihâye*, V, 157.

273 *Cemhera*, II, 147. Hadis için bkz. *en-Nihâye*, V, 160: L.F.

6- وَزَعْتُ النَّاقَةَ fiilinin, "alıkoymak, vazgeçirmek" mânâsına gelişine: مَنْ يَزَعُ السُّلْطَانُ أَكْثَرُ مِمَّنْ يَزَعُ الْقُرْآنُ *"Sultanın menettiği kimseler, Kur'ân'ın menettiklerinden fazladır"* hadisiyle;[274]

7- اَلْوَضَعُ kelimesinin, "aydınlık, ışık" anlamında olduğuna, صُومُوا مِنْ وَضَعٍ إِلَى وَضَعٍ *"Bir aydınlığın başlangıcından diğerinin bitimine kadar oruç tutun"* hadisiyle[275] istişhâd edilmiştir.

XXVI- اَلْهَاءُ : HE

1- اَلْهُجْرُ kelimesinin, "kötü söz" anlamında olduğuna, وَ لاَ تَقُولُوا هُجْراً *"Kötü söz söylemeyiniz"* hadisiyle;[276]

2- تَهَجَّرَ الرَّجُلُ fiilinin, "Muhâcirîn'e benzemek" anlamında olduğuna: هَاجِرُوا وَ لاَ تَهَجَّرُوا *"Hicret ediniz (Yoksa lafını etmek suretiyle) Muhâcirîn'e benzemeyin"* hadisiyle;[277]

3- اَلْهَدَفُ kelimesinin, "bayır, yokuş" anlamında oluşuna: كَانَ إِذَا مَرَّ بِهَدَفٍ مَائِلٍ أَوْ طِرْبَالٍ أَسْرَعَ الْمَشْيَ *"**Hz. Peygamber** (s.a.s.), meyilli bir yokuşa veya bir tümseğe rastladı mı, yürüyüşünü hızlandırırdı"* hadisiyle;[278]

4- اَلْهُدْنَةُ kelimesinin, "sulh, mütareke, barış" anlamında oluşuna: هُدْنَةٌ عَلَى دَخَنٍ *"...kin üzerine kurulan bir sulh..."* hadisiyle[279]

5- اَلْهَرَفُ kelimesinin, "medih, sena, övgü" anlamında olduğuna: جَاءَ قَوْمٌ يَهْرِفُونَ لِصَاحِبٍ لَهُمْ *"Arkadaşlarından birini metheden bir grup geldi"* hadisiyle;[280]

6- اَلْهَيْعَةُ kelimesinin, "korkunç ses" anlamında oluşuna: كُلَّمَا سَمِعَ هَيْعَةً طَارَ إِلَيْهَا *"Her ne zaman korkunç bir ses duysa, ona doğru koşar"* hadisiyle;[281]

---

274 *Edebu'l-kâtib*, s. 267. Hadis için bkz. *en-Nihâye*, V, 180.
275 *Mekâyis*, VI, 119. Hadis için bkz. *el-Fethu'l-kebîr*, II, 194.
276 *Cemhera*, II, 78. Hadis için bkz. *Nesâ'î*, IV, 89; *Muvatta'*, s. 300.
277 *es-Sihâh*, II, 851; *Mekâyis*, VI, 34; *Esâs*, s. 695. Hadis için bkz. *Muslim*, IV, 1985; *en-Nihâye*, V, 245.
278 *Cemhera*, III, 360. Hadis için bkz. *en-Nihâye*, V, 251.
279 *Cemhera*, II, 305; *es-Sihâh*, VI, 2217. Hadis için bkz. *Ebû Dâvûd*, IV, 446.
280 *Cemhera*, II, 404. Hadis için bkz. *en-Nihâye*, V, 260.
281 *Mekâyis*, VI, 25. Hadis için bkz. *Muslim*, III, 1504; *İbnu Mâce*, II, 1316: H.L.F.

7- هَالَ الشَّيْءَ . هَيْلاً fiilinin, "göz kararı ile alışveriş yapmak" anlamında oluşuna: كِيلُوا وَ لاَ تَهِيلُوا *"Belli bir ölçüye göre alışveriş yapınız; göz kararı ile alışveriş yapmayınız"* hadisiyle[282] istişhâd edilmiştir.

XXVII- اَلْيَاءُ : YÂ

1- اَلْيَعْسُوبُ kelimesinin, "seyyid, efendi "anlamında olduğuna: **Hz. 'Alî**'nin: أَنَا يَعْسُوبُ الْمُؤْمِنِينَ *"Ben, müminlerin efendisiyim"* şeklindeki sözüyle[283] istişhâd edilmiştir.

---

282 *Cemhera*, III, 179. Hadis için bkz. *en-Nihâye*, V, 288.

283 *el-Munsif*, III, 37 v.d.; krş. *Mecâlisu Sa'leb*, I, 108. Hadis için bkz. *Keşfu'l-Hafâ*, I, 197 v.d. .

Sonuç

Dillerine büyük önem veren Araplar, nesilden nesile intikal eden fasîh bir dil ile hiç bir güçlük çekmeden konuşabiliyorlardı. Bunun yanı sıra İslâmın zuhûrundan kısa bir süre önce, Arapların her şeyleri olan dilleri, büyük bir gelişme kaydederek edebiyat tarihindeki üstün yerini almıştı. İşte böyle bir edebiyat çevresinde Kur'ân nâzil olmuş ve edebî gücünü, münkirler de dahil herkese kabul ettirmişti. Ne var ki Arapların Müslüman olan çeşitli kavim ve milletlerle sıkı münasebetleri sonucu, Arap dilinde hatâlı konuşmalar ortaya çıkmış; hattâ bu hatâlar Kur'ân'ın okunuşunda dahi görülecek kadar yaygınlaşmıştı.

Arapların, dillerine verdikleri önem yanında, Kur'ân tilâvetinde yapılan hatâların, okuyanları şirke düşürecek derecede ilerlemesi, Arap dili gramerinin tespit çalışmalarına sevk eden ilk âmil olmuştur. Bu sebeple de ilk olarak **Ebu'l-Esved ed-Düelî** tarafından vazedilmiş olan nahiv ilmi, onun talebeleri tarafından geliştirilerek, zamanla Kur'ân ilimlerinden ayrı olarak müstakil bir ilim haline gelmiştir. Başlangıçtan zamanına kadar bütün ilmi çalışmaları değerlendiren **Sîbeveyh**, nahiv ilminin bize ulaşan en derli toplu kitabını ortaya koymuştur.

Bundan önceki ve sonraki dil çalışmalarında nahvin kaynakları olarak kabul edilen Kur'ân, hadis, eski Arap şiir ve nesriyle kıyas sayesinde sayıda kural ve esaslar tespit edilmiştir. Bu kaynaklar içinde en velûdu kıyas olup, dilciler nezdinde aşırı tasvip gören şiir tarzındaki Arap kelâmı ise onu tâkip etmiştir.

İstişhâda konu olma bakımından Arap kelâmından sonra gelen

Kur'ân'la istişhâd edilmesi hususunda nahivciler ve lûgatçılar arasında ittifak vardır. Onun mütevâtir, ahad ve şâz bütün kırâatleri için de aynı görüş söz konusudur. Bazı nahivcilerin bir kaç mütevâtir kırâate itirazda bulunmaları Kur'ân ve kırâatleriyle istişhâda karşı oldukları anlamına gelmediği gibi, bu itirazlar bir yekün de teşkil etmez.

Kur'ân ve kırâatleriyle istişhâdı nahvin ilk kaynağı kabul eden dilcilerin uygulamalarında da buna riâyet ettikleri halde çoğu kez sanki Kur'ân'dan şâhidi yokmuş gibi, doğrudan doğruya kâideleri bir şiirle istişhâd ederek vazetme yolunu tutmuş olmaları hâla düşünmeye değer bir konudur.

Hadisle istişhâda gelince, onun lûgat ilminde önemli yer tuttuğunu söylemek mümkün olduğu halde, aynı önemin nahivciler tarafından verildiğini söylemek mümkün değildir. Aksine, hadislerin manen rivâyet edilmiş olmasını, râviler arasında hatâlı konuşanların bulunmasını ve aynı sebepten ilk nahivcilerin de hadisle istişhâd etmemiş olduklarını ileri sürerek buna karşı çıkanlar olmuştur. Resûlüllah'in (s.a.s.) fesahat ve belagatını kabul ettikleri halde **İbnu'z-Zâic** ve **Ebû Hayyân** gibi bazı nahivciler, hadisle istişhâdın caiz olmayacağını savunsalar da, ilk nahivcilerin böyle bir ifadede bulunmamaları yanında, az da olsa hadisle bizzat istişhâd ettikleri bu mütevâzi çalışmayla tespit edilmiş bulunmaktadır.

Bu durumda ilk nahivcilerin hadisle pek az istişhâtta bulundukları ve Kur'ân âyetlerini en mutemet şâhid kabul ettikleri halde, onlarla istişhâda şiir kadar yer vermemiş olmalarının sebebini manevi sorumluluktan kaçmış olmalarına bağlamak daha uygun ve daha gerçekçi olacaktır.

Lûgatçı ve nahivci dilcilerin tümünün dört elle sarıldıkları şiirin zapt ve isnat bakımından durumunun hiç de hadisten ileri olmadığı; aksine çok daha geri durumda bulunduğu bir kez daha ortaya konulmuştur. İlk nahivcilerin sırf manevi sorumluluk ve bir de ilgili âlimlerin haklı tenkitlerine mâruz kalma endişesiyle hadisle istişhâdı ihmal etmiş olmaları ve şiire nispetle Kur'ân'la istişhâdı daha az uygulamaya koymaları, sonraki nahivciler tarafından adeta bir kural olarak benimsenmiş ve bunu meşru gösterme gayretleri içine girilmiş olunmasına rağmen, bunun gerçeği

yansıtmadığı görülmüştür. Zira bu düşünceyi savunanların ileri sürdükleri hususlar, istişhâd konusunda neredeyse hiçbir mahzur görmedikleri şiir için de fazlasıyla söz konusudur. Bu durumda şiirle istişhâdın caiz görüldüğü yerde, hadisle istişhâdın cevazı öncelikle kabul edilmelidir.

Bundan başka, hadisle istişhâdı benimseyip savunanlar tarafından bile, hadisle istişhâda yeterli yerin verilmediği tespit edilmiştir. Nitekim, çok hadisle istişhâd ettiği gerekçesiyle **Ebû Hayyân**'ın şiddetli tenkitlerine mâruz kalan **İbnu Mâlik** ve onun izinden giden **İbnu Hişâm** ve diğer talebelerinin kullandıkları hadis sayısının, istişhâd ettikleri âyet ve şiire göre ancak azami üçte bir, dörtte bir, nispetinde olması, bu tespiti doğrulamaktadır. Bu da eskilerin şiirle istişhâd alışkanlığının şuur altında devam eden bir uzantısı olabilir. Zira şiirle istişhâd kadar üzerine şimşek çekmese de, nahiv kâidelerine olan güveni kökünden sarsabilecek bir husus da, kâideler içinde mevsuk olmayan veya şâiri bilinmeyen yahut sadece bir mısraı (şatrı) bilinen şiirlere dayanan bazı kâidelerin mevcut olmasıdır.

Kısaca ifade etmek gerekirse denilebilir ki, sarf-nahiv ve lûgat çalışmalarında sırasıyla Kur'ân, hadis, eski Arap şiir ve nesri naklî delil bölümünü oluşturur. İstişhâd esnasında bunlar bir arada bulundukları zaman, büyük çoğunlukla önce âyet, sonra hadis ve daha sonra da şiir veya nesir getirilmiştir. Kullanım çokluğu bakımından şiirle istişhâd, ilk sırayı almıştır. Kur'ân'a şiirden daha az müracaat edilmiş, hadise ise daha da az başvurulmuştur. Ne var ki, lûgat çalışmalarında hadisle istişhâda, sarf-nahivden daha fazla önem ve yer verilmiştir. Câhiliye döneminden Arap kelâmının pek azı intikal ettiğine göre, istişhâda konu olan şiirin bütün Arap dilini temsil edememesi gerekir. Vazedilen kâidelerin tam olarak Arap gramerini temsil edebilmesi ise, Arap dilinin bir özeti ve eski Arap nesrinin mükemmel bir örneği olan Kur'ân'la ve sözlerindeki îcazdan dolayı "**Cevâmi'u'l-Kelim**" vasfını haiz bulunan Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hadisleriyle istişhâda gerekli önem ve ağırlığın verilmesiyle mümkün olabilir. Başka hiç bir dilde görülmemiş derecede, bu dilde istişhâda önem verilmesi, Kur'ân ve hadis metinlerinin ihtiva ettiği Arapça'nın korunma-

sına matuf olmalıdır. Bu bakımdan, sadece eski Arap şiir ve nesrine dayanan gramer kâidelerine göre, Kur'ân'ın bazı kırâatlerinde ve hadislerde bir takım hatâların bulunduğunu iddia etmenin doğru olamayacağı kanaatini taşıyoruz. Bilakis bu tür gramer kâidelerini bilimsel bir heyetin, kırâatler ve sahîh hadisler doğrultusunda yeniden gözden geçirmesinin ve gerekirse tashih etmesinin daha isabetli olacağı düşüncesindeyiz.

BİBLİYOGRAFYA

'Abdul'âl Sâlim Mukrim, **el-Kur'ân'il-Kerîm ve eseruh fi'd-dirâsâti'n-nahviyye**, Kahire, 1968.
'Abdulğaffâr Hamîd Hilâl, **el-Kırââtu'l-Kur'âniyye ve sıletuhâ bi'l-lehecâti'l-'Arabiyye**, Minberu'l-İslâm mc. 1399/1979, sayı, 7, s. 18-22.
'Abdulkâdir b. Ömer el-Bağdâdî, **Hizânetu'l-edeb**, I-IV, Bulak, 1299.
'Abdulvehhâb Hammûde, **el-Kırâât ve'l-lehecât**, Kahire, 1368/1948.
'Abdurra'ûf el-Munâvî, **Kunûzu'd-dekâ'ik fî hadîsi Hayri'l-halâ'ik**, I-II, Kahire, 1373/1954 (**el-Câmi'u's-Sağîr**'in kenarında).
el-'Aclûnî (İsmâ'îl b. Muh.), **Keşfu'l-hafâ ve muzîlu'l-ilbâs**, I-II, Beyrut, 1308.
Ahbâru'n-nahviyyîn, bkz. es-Sîrâfî.
Ahmed Emîn, **Fecru'l-İslâm**, Beyrut, 1969.
---------, Zuha'l-İslâm, I-III, Beyrut, ts.
Ahmed Muh. Şâkir, **el-Bâ'isu'l-hasîs şerhu ihtisâri 'Ulûmi'l-hadîs li'l-Hâfız İbni Kesîr**, Beyrut, ts.
Ahmed Zekî Safvet, **Cemheratu rasâ'ili'l-'Arab**, I-IV, Kahire, 1391-1396/1971/1976.
el-A'lâm, bkz. ez-Ziriklî.
'Alî el-Kârî (b. Sultân Muh.), **Mevzû'âtu 'Alî el-Kârî**, İstanbul, 1289.
el-'Âlûsî (Ebu'l-Fazl Şihâbuddîn), **Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'âni'l-'Azîm ve's-Seb'ı'l-Mesânî**, I-XXX, Beyrut, ts.
Anastas el-Kirmilî, **ed-Delîlu'l-mubîn fî e'immeti'l-luğa mine'l-ekdemîn ve'l-**muh**desîn**, el-Meşrik mc., 1903, c. VI, s. 212-222.

el-'Arabiyye, bkz. Fück (J).

Âsım Efendi, **Kâmus Tercümesi**, I-IV, İstanbul, 1304.

el-'Aynî (Bedruddîn Ebû Muh.), '**Umdetu'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî**, I-XXV, ts. (Dâru't-turâsi'l-'Arabî neşri).

el-Bahru'l-muhî**t**, bkz. Ebû Hayyân el-Endelusî.

el-Bâ'isu'l-hasîs, bkz. Ahmed Muh. Şâkir.

el-Bekrî (Ebû 'Ubeyd 'Abdullâh b. 'Abdil'azîz), **K.et-Tenbîh 'alâ evhâmi Ebî 'Alî fî Emâlîh**, Beyrut ts. (Ebû 'Alî el-Kâlî'nin **el-Emâlî**'sinin sonunda).

el-Belevî (Ebu'l-Haccâc Yûsuf b. Muh.), **K. Elif bâ**, I-II, Kahire, 1287.

el-Beyân, bkz. el-Câhiz.

el-Bidâye, bkz. İbnu Kesîr.

Brockelmann (C.), **Arabistan, Arap Edebiyatı**, İA., I, 523-540.

Buhârî, bkz. el-Buhârî.

el-Buhârî (Muh. b. İsmâ'îl), **Sahîhu'l-Buhârî**, I-IX, Bulak, 1311-1313.

Buhârî'nin Kaynakları, bkz. Sezgin M. Fuad.

Buhl (F.), Kur'ân, İA., VI, 995-1012.

el-Burhân, bkz. ez-Zerkeşî.

el-Câhiz (Ebû Osmân), **el-Beyân ve't-tebyîn**, I-IV,(nşr. 'Abdusselâm Muh. Hârûn), Kahire, 1395/1975.

---------, K. el-Hayevân, I-VII, (nşr. 'Abdusselâm Muh. Hârûn), Kahire, 1947.

Câmi'u'l-beyân, bkz. İbnu 'Abdilberr.

Câmi'u'd-durûs, bkz. el-Ğalâyînî.

el-Câmi'u's-Sağîr, bkz. es-Suyûtî.

Cemhera, bkz. İbnu Dureyd.

Cerrahoğlu, İsmâil, **Kur'ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Âmiller**, Ankara, 1968.

Cevâhir, bkz. es-Seyyid Ahmed el-Hâşimî.

el-Cevâlikî (Ebû Mansûr Mevhûb b. Ahmed), **el-Mu'arrab mine'l-kelâmi'l-'acemî**, (nşr. Ahmed Muh. Şâkir), Kahire, 1361/1942.

el-Cevherî (İsmâ'îl b. Hammâd), **es-Sıhâh tâcu'l-luğa ve sıhâhu'l-'Arabiyye**, I-VI, (nşr. Ahmed 'Abdulğafûr 'Attâr), Beyrut, 1399/1979.

Cheikho (Louis), **el-'Âdâbu'l-'Arabiyyeli 'ahdi'l-câhiliyye**, el-Meşrik mc., 1903, c.VI, s. 1057-1072.

Concordance, bkz. Wensinck.

el-Cumehî (İbnu Sellâm), **Tabakâtu fuhûli'ş-şu'arâ**, (nşr. Ahmed Muh. Şâkir), Kahire, 1361/1942.

el-Cumel, bkz. ez-Zeccâcî.

Çetin, Nihad M., **Eski Arap Şiiri**, İstanbul, 1973.

Dâ'iratu me'ârif, bkz. Muh. Ferîd Vecdî.

ed-Delîlu'l-mubîn, bkz. Anastas el-Kirmilî.

ed-Dânî (Ebû 'Amr Osmân b. Sa'îd), **K. et-Teysîr fi'l-kırââti's-seb'**, İstanbul, 1930.

---------, el-Mukni' fî mersûmi mesâhifi'l-emsâr, Beyazıt Ktp. Veliyyuddin Efendi Kısmı, nr: 39.

Dârakutnî, bkz. ed-Dârakutnî.

ed-Dârakutnî ('Alî b. Ömer), **Sunenu'd-Dârakutnî**, I-II, Kahire, 1966.

Dârimî, bkz. ed-Dârimî.

ed-Dârimî (Ebû Muh. 'Abdullâh), Sunenu'd-Dârimî, I-II, (nşr. Dâru ihyâ'i's-sünneti'n-nebeviyye), ts.

ed-Dimyâtî (Ahmed b. Muh.), **K. İthâf fuzalâ'i'l-beşer fi'l-kırââti'l-erbe'a 'aşer**, İstanbul, 1285.

Dirâsât, bkz. Muh. el-Hazır Huseyn.

el-Ebrâşî (Muh. 'Atiyye), **Sîbeveyh**, Kahire, (Silsiletu't-terâcim 'ale's-sekkâfe serisi), ts.

Ebû Dâvûd (Suleymân b. el-Eş'as), **Sunenu Ebî Dâvûd**, I-V, (nşr. Muh. 'Alî es-Seyyid), Humus, 1388-1393/1969-1974.

Ebû Hayyân el-Endelusî (Esîruddîn Ebâh b. Yûsuf), **et-Tezyîl ve't-tekmîl**, Süleymaniye ktp. Fatih kısmı nr. 4913-16.

---------, Tefsîru'l-bahri'l-muhît, I-VIII, Riyad, 1329.

Ebû Hilâl el-'Askerî, **K. es-Sınâ'ateyn el-kitâbe ve'ş-şi'r**, İstanbul, 1320.

Ebû Nu'aym (Ahmed b.'Abdillâh el-İsbehânî), **Hilyetu'l-evliyâ ve tabakâ-tu'l-esfiyâ**, I-X, (nşr. Mektebetu'l-Hancî, Mısır), ts.

Ebû Şâme (Şihâbuddîn 'Abdurrahmân b. İsmâ'il), **K. el-İrşâdi'l-vecîz**, (nşr. Tayyar Altıkulaç), Beyrut, 1395/1975.

Ebû Zeyd el-Kuraşî (İbnu Ebi'l-Hattâb), **Cemheratu eş'âri'l-'Arab**, Bulak, 1308.

Ebu'l-Ferec el-İsbehânî, **K. el-Eğânî**, I-XX, Bulak, 1285.

---------, el-Eğânî2 , Kahire, 1927 v.d.

Edebu'l-kâtib, bkz. İbnu Kuteybe.

el-Eğânî, bkz. Ebu'l-Ferec el-İsbehânî.

K. el-Ezdâd , bkz. İbnu'l-Enbârî, Ebû Bekr Muh. el-Kâsım.

el-Ezherî (Ebû Mansûr Muh.), **Tehzîbu'l-luğa**, Süleymaniye Ktp. Hacı Beşir Ağa kısmı, nr. 625.

Fecru'l-İslâm, bkz. Ahmed Emîn.

el-Fâ'ik, bkz. ez-Zemahşerî.

el-Felsefetu'l-luğaviyye, bkz. Zeydân Corcî.

el-Ferâ'id, bkz. el-Muderris.

el-Fârisî, (Ebû 'Alî), **el-Îzâh** (veya *el-Kitâbu'l-'Azudî*), Süleymaniye Ktp. Ayasofya kısmı, nr. 4451.

---------, el-Hucce fî 'ileli'l-kırââti's-seb', I. cilt, ts., Basıldığı yer belli değil, (nşr. 'Alî en-Necdî Nâsıf, 'Abdulhalîm Neccâr, 'Abdulfettâhh Şelebî).

el-Ferrâ (Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ziyâd), **Me'âni'l-Kur'ân**, I. cilt (nşr. Ahmed Yûsuf Necâtî, Muh. 'Alî en-Neccâr) Kahire, 1374/ 1955.

Fethu'l-Bârî, bkz. İbnu Hacer el-'Askalânî.

el-Fethu'l-kebîr, bkz. en-Nebhânî.

el-Feyyûmî (Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. Muh.), **el-Misbâhu'l-munîr fî ğarîbi'ş-Şerhi'l-kebîr li'r-Râfi'î**, I-II, Kahire, ts.

F. Buhl, **Kur'ân** Md., İA.,VI, 995-1012.

Fî usûl, bkz. Sa'îd el-Efğânî.

Fi'l-Edebi'l-câhilî, bkz. Tâhâ Huseyn.

el-Fihrist, bkz. İbnu'n-Nedîm.

Fıkhu'l-luğa, bkz. es-Se'âlibî.

el-Fîrûzâbâdî, **el-Kâmûsu'l-muhît**, Beyrut, ts.

Fück (Johann), **el-'Arabiyye dirâsât fi'l-luğa ve'l-lehecât ve'l-esâlîb** (Arapçaya trc. ve nşr. 'Abdulhalîm en-Neccâr) Kahire, 1370/1951.

el-Ğalâyinî (Mustafâ), **Câmi'u'd-durûsi'l-'Arabiyye**, I-III, Beyrut, 1388/1968

---------, Ricâlu'l-mu'allakâti'l-'aşr, Beyrut, 1331.

GAS., bkz.Sezgin M. Fuad.

Ğâyetu'n-nihâye, bkz. İbnu'l-Cezerî.

el-Ğazzâlî (Ebû Hâmid Muh. b. Muh.), **el-Mustesfâ min 'ilmi'l-usûl**, I-II, Bulak, 1322-1324. (ve Mısır, 1356/1937 el-Mektebetu't-ticâriyye baskısı)

Hafâcî ('Abdulmun'im), **el-Hayâtu'l-edebiyye ba'de zuhûri'l-İslâm**, Kahire, 1949.

Halefu'l-Ahmer (Halef b. Hayyân), **Mukaddime fi'l-nahv**, (nşr. 'İzzuddîn et-Tenûhî), Dimaşk, 1381/1961.

el-Halîl b. Ahmed, **Kitâbu'l-'Ayn**, I-VIII, Beyrut, 1408/1988.

el-Halîl b. Ahmed, bkz. Mehdî el-Mahzûmî.

Hem'u'l-hevâmi', bkz. es-Suyûtî.

HMS: Hemmâm b. Münebbih'in Sahifesi, bkz. Hamîdullâh Muh..

Hamîdullâh (Muh.), **Halen Elde Mevcut En Eski Hadis Eseri Hemmâm b. Münebbih'in Sahifesi**, (trc. Koçyiğit Talat), Ankara, 1967.

---------, İslâm Peygamberi, I. cilt (Türkçe'ye trc. Mutlu M. Sait), İstanbul, 1386/1967; II. cilt (Türkçe'ye trc. Mutlu M. Sait, Tuğ Sâlih), İstanbul, 1388/1969.

Hareketu't-te'lîf, bkz. Emced et-Tarâbulusî.

el-Hasâ'is, bkz. İbnu Cinnî

el-Hatîbu'l-Bağdâdî (Ebû Bekr Ahmed b. 'Alî), **el-Kifâye fî 'ilmi'r-rivâye**, (nşr. Dâru'l-kutubi'l-hadîse), ts.

---------, Târîhu Bağdâd ev medînetu's-selâm, I-XIV, Beyrut, ts.

el-Hayâtu'l-'Arabiyye, bkz. Hafâcî (Muh. 'Abdulmun'im).

el-Hayevân, bkz. el-Câhiz.

el-Hâzin ('Ala'uddîn 'Alî b. Muh.), **Lubâbu't-te'vîl fî me'âni't-Tenzîl**, I-VI, İstanbul, 1317-1320 (Tefsîru'l-Hâzin: Mecme' u't -tefâsîr içinde).

Hilye, bkz. Ebû Nu'aym.

el-Hindî, ('Alâ'uddîn 'Alî el-Muttakî), **Kenzu'l-'ummâl fî suneni'l-akvâl ve'l-ef'âl**, I-XVI, Halep, 1397/1977.

Hizâne, bkz. 'Abdulkâdir el-Bağdâdî.

Huart (Clément), **Arap ve İslâm Edebiyatı**, (Türkçe'ye trc. Sezgin Cemal), Ankara, ts.

Huseyn Nessâr, **el-Mu'cemu'l-'Arabî neş'etuh ve tetavvuruh**, I-II, Kahire, 1968.

el-Husrî (Ebû İshâk el-Kayravânî), **Zehru'l-âdâb ve semeru'l-elbâb**, (nşr. Muh. Muhyiddîn 'Abdulhamîd), I-IV, Beyrut, 1972.

İA: **İslâm Ansiklopedisi, İslâm Âlemi, Tarih Coğrafya ve Biyografya Lügati**, İstanbul, 1965 v.dd.

İbnu 'Abdilberr (Ebû Ömer), **Câmi'u beyâni'l-'ilm ve fazlih**, Kahire, 1975.

İbnu 'Abdi Rabbihi (Ebû 'Amr Ahmed b. Muh.), **K. el-'İkdi'l-ferîd**, I-VII, Kahire, 1949-1965.

İbnu Ebî Dâvûd es-Sicistânî, **K. el-Mesâhif**, (nşr.Arthur Jeffery), Leiden, 1937.

İbnu 'Akîl (Bahâ'uddîn 'Abdullâh), **Şerhu İbni 'Akîl 'alâ Elfiyeti İbni Mâlik**, I-II, (nşr. Muh. Muhyiddîn 'Abdulhamîd), Kahire, 1384/1964.

İbnu'l-Enbârî (Ebû Bekr Muh. b. el-Kâsım), **K. el-Ezdâd**, Leyden, 1881.

İbnu'l-Enbârî (Kemâluddîn 'Abdurrahmân), **Nuzhetu'l-elibbâ fî tabakâti'l-udebâ**, (nşr. Muh. Ebu'l-Fazl İbrâhîm), Kahire, ts.

---------, el-İnsâf fî mesâ'ili'l-hılâf beyne'n-nahviyyîne'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn, I+II, (nşr. Muh. Muhyiddîn 'Abdulhamîd), Kahire, 1955.

İbnu'l-'Arabî (Ebû Bekr Muh. b. 'Abdillâh), **Ahkâmu'l-Kur'ân**, I-IV, (nşr. 'Alî Muh. el-Bicâvî), Kahire, 1392/1972.

İbnu'l-Esîr (Mecduddîn), **en-Nihâye fî ğarîbi'l-hadîs ve'l-eser**, I-V, Kahire,1965.

İbnu'l-Esîr ('İzzuddîn), **el-Kâmil fi't-târîh**, I-XII, Beyrut, 1965-1966.

---------, Usdu'l-Ğâbe fî ma'rifeti's-Sahâbe, I-VII, Kahire, 1970-1973.

İbnu'l-Cevzî (Cemâluddîn Ebu'l-Ferec), **K. Mâ yalhanu fîhi'l-'Âmme**, Süleymaniye ktp. Şehit Ali Paşa kısmı, nr. 2768/4.

İbnu'l-Cezerî (Şemsuddîn Ebu'l-Hayr), **en-Neşr fi'l-kırââti'l-'aşr**, I-II, (nşr. 'Alî Muh. ez-Zabbâ'), Kahire, ts.

---------, Takrîbu'n-Neşr fi'l-kırââti'l-'aşr, (nşr. İbrâhîm 'Utve 'İvaz), Kahire, 1381/1961.

---------, Ğâyetu'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ', I-II, (nşr. G. Bergstraesser), Kahire, 1932-1933.

İbnu Cezzî (Muh. b. Ahmed el-Ğırnâtî), **K. et-Teshîl li 'ulûmi't-Tenzîl**, I-IV, (nşr. Muh. 'Abdulmun'in el-Yûnusî, İbrâhîm 'Utve 'İvaz), Kahire, 1973.

İbnu Cinnî (Ebu'l-Feth Osmân), **el-Hasâ'is**, I-III, (nşr.Muh. 'Alî en-Neccâr), Beyrut, 1373/1952.

---------, el-Munsif li Kitâbi't-Tasrîf li İmâm Ebî Osmân el-Mâzinî, I-III, (nşr. İbrâhîm Mustafâ, 'Abdullâh Emîn), Kahire, 1373/1954.

---------, el-Muhtesib fî tebyîni vucûhi şevâzzi'l-kırâât ve'l-îzâh 'anhâ, Süleymâniye ktp. Bağdatlı Vehbi Efendi kısmı, nr. 39.

---------, Sirru sinâ'ati'l-i'râb, I. cilt (nşr. Mustafâ es-Sakâ, Muh. ez-Zafzâf, İbnu Mustafâ 'Abdullâh Emîn), Kahire, 1374/1954.

İbnu Dureyd (Ebû Bekr Muh. b. el-Hasen), **K.Cemherati'l-luğa**, I-IV, Haydarabad, 1345.

İbnu Durusteveyhi, **Tashîhu'l-Fasîh**, I. cilt (nşr. 'Abdullâh el-Cubûrî), Bağdat, 1975.

İbnu Fâris (Ebu'l-Hasen Ahmed), **Mu'cemu mekâyisi'l-luğa**, I-VI, (nşr. 'Abdusselâm Muh. Hârûn), Kahire, 1392/1972.

---------, es-Sâhibî fî fikhi'l-luğa ve süneni'l-'Arab fî kelâmihâ, Kahire, 1328/1910.

İbnu Hacer el-'Askalânî, **Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî**, I-XIII, Bulak, 1300.

---------, Tehzîbu't-Tehzîb, I-XI, Haydarabad, 1325-1327.

---------, el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe, I-VIII, (nşr. Muh. 'Alî el-Bicâvî), Kahire, 1970-1972.

İbnu Hâleveyhi (Ebû 'Abdillâh el-Huseyn b. Ahmed), **el-Hucce fî kırââti's-seb'**, Beyrut, 1971.

---------, K. İ'râbi selâsîne sûra mine'l-Kur'âni'l-Kerîm, Kahire, 1360/1941.

İbnu Haldûn ('Abdurrahmân), **Mukaddimetu İbni Haldûn**, Kahire, ts.

İnbu Hallikân (Ebu'l-'Abbâs Şemsuddîn), **Vefeyâtu'l-a'yân**, I-VIII, (nşr. İhsân 'Abbâs), Beyrut, 1968-1972.

İbnu Hibbân (Muh. b. Ebî Hâtim), **K. el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'z-zu'afâ ve'l-metrûkîn**, I-III, (nşr. Mahmûd İbrâhîm zâyid), Haleb, 1395-1396/1975-1976.

İbnu Hişâm (Cemâluddîn), **Muğni'l-lebîb 'an kutubi'l-e'ârîb**, I-II, (nşr. Muh. Muhyiddîn 'Abdulhamîd), Kahire, ts.

---------, **Evzahu'l-mesâlik ilâ Elfiyeti İbni Mâlik**, I-III, (nşr. Muh. Muhyiddîn 'Abdulhamîd), Beyrut 1966.

---------, **Ş. Katri'n-nedâ ve belli's-sadâ**, (nşr. Muh. Muhyiddîn 'Abdulhamîd), Kahire, 1383/1963.

---------, **Ş. Şuzûri'z-zeheb**, (nşr. Muh. Muhyiddîn 'Abdulhamîd), Kahire 1385/1965.

İbnu Hişâm (Ebû Muh. 'Adulmelik), **es-Sîratu'n-Nebeviyye**, I-IV, (nşr. Mustafâ es-Sakâ ve Arkadaşları), Kahire 1355/1936.

İbnu'l-'İmâd (Ebu'l-Felâh 'Abdulhayy), **Şezerâtu'z-zeheb fî ahbâri men zeheb**, I-VIII, Beyrut, ts.

İbnu Kesîr (Ebu'l-Fidâ İsmâ'îl), **el-Bidâye ve'n-nihâye**, I-XIV, Beyrut, 1978.

---------, **İhtisâru 'Ulûmi'l-hadîs**, Beyrut, 1370/1951 (Ahmed Muh. Şâkir'in **el-Bâ'isu'l-hasîs** adlı şerhiyle birlikte).

İbnu'l-Kıftî, (Cemâluddîn), **İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâ'i'n-nuhât**, I-III, (nşr. Muh. Ebu'l-Fazl İbrâhîm), 1369-1374/1950-1955.

İbnu Kuteybe (Ebû Muh. 'Abdullâh), **Edebü'l-kâtib**, (nşr. Muh. Muhyiddîn 'Abdulhamîd), Kahire 1382/1963.

---------, **K. eş-Şi'r ve'ş-şu'arâ'**, Kahire 1322.

---------, **Te'vîlu muşkili'l-Kur'ân**, (nşr. es-Seyyid Ahmed Sakar), Kahire 1393/1973.

---------, **Tefsîru ğarîbi'l-Kur'ân**, (nşr. es-Seyyid Ahmed Sakar), Beyrut 1398/1978.

---------, **'Uyûnu'l-ahbâr**, I-IV, Kahire 1343-1348/1925-1930.

---------, **K. el-Mesâ'il**, Süleymaniye Ktp. Reîsülküttâb kısmı, nr. 879.

---------, **Te'vîlu muhtelifi'l-hadîs**, Beyrut, 1393/1973.

İbnu Mâce (Ebû 'Abdillâh Muh. b. Yezîd), **Sunenu İbni Mâce**, I-II, (nşr. 'Îsâ el-Bâbî el-Halebî), ts.

İbnu Mâlik (Cemâluddîn Muh. b. 'Abdillâh), **Şerhu 'umdeti'l-hâfız ve 'uddeti'l-lâfız**, (nşr. 'Adnân 'Abdurrahmân ed-Dûrî), Bağdat 1397/1977.

---------, **Şevâhidu't-tavzîh ve't-tashîh li muşkilâti'l-Câmi'i's-sahîh**, (nşr. Muh. Fu'âd 'Abdulbâkî), Kahire, 1957.

---------, **Teshîlu'l-fevâ'id ve tekmîlu'l-mekâsid**, Samsun 19 Mayıs Ktp. nr. 1060 (el-Murâdî'nin şerhiyle birlikte).

---------, Şerhu't-**Teshîl teshilu'l-Fevâid ve tekmîlu'l-mekasid, I-III**, (nşr. Muhammed abdulkâdir 'Atâ-Târık Fethî es-Seyyid)

İbnu Manzûr (Ebu'l-Fazl Cemâluddîn), **Lisânu'l-'Arabi'l-muhît**, (nşr. Yâsuf Hayyât, Nedîm Mar'aşlî), I-III, Beyrut, 1389/1970.

İbnu'l-Muneyyir (Nâsıruddîn Ahmed), **K. el-İntisâf fîmâ tazammenehu'l-Keşşâf mine'l-i'tizâl**, I-IV, Beyrut, ts. (el-Keşşâf'ın zeylinde).

İbnu'n-Nedîm (Muh. b. İshâk), **el-Fihrist**, Beyrut 1398/1978.

İbnu'n-Nâzım(Ebû 'Abdillâh Bedruddîn Muh.), **Şerhu Elfiyeti İbni Mâlik**, Tahran 1312.

İbnu Raşîk (Ebû 'Alî el-Hasen), **el-'Umde fî mehâsini'ş-şi'r ve edebih ve nakdih**, I-II, (nşr. Muh. Muhyiddîn 'Abdulhamîd), Beyrut 1972.

İbnu Sa'd (Muh. ez-Zuhrî), **et-Tabakâtu'l-kubrâ**, I-VIII, Beyrut, ts.

İbnu's-Salâh (Ebû 'Amr Osmân), '**Ulûmu'l-hadîs**, (nşr. Nûruddîn 'İtr), Medine, 1972.

İbnu's-Sikkît (Ya'kûb), **İslâhu'l-mantık**, Süleymaniye ktp. Kasideci Zade kısmı, nr. 657.

İbnu's-Subkî, **Cem'u'l-Cevâmi'**, Mısır, 1318, (nşr. Matba'a Mustafâ el-Bâbî el-Halebî)

İbnu'ş-Şecerî (Ziyâ'uddîn Ebi's-Se'âde), **el-Emâli'ş-Şeceriyye**, I-II, Beyrut 1349.

İbnu't-Tayyib el-Meğribî, **Şerhu'l-İktirâh**, Rağıp Paşa Ktp. nr. 1320.

İbnu Ya'îş (Muvaffakuddîn), **Şerhu'l-Mufassal**, I-X, Beyrut, ts.

el-Îcâz, bkz. es-Se'âlibî.

İcâzu'l-Kur'ân, bkz. er-Râfi'î (Mustafâ Sâdık).

İhtisâru 'Ulûmi'l-hadîs, bkz. İbnu Kesîr.

el-'İkd, bkz. İbnu 'Abdi Rabbih.

el-İktirâh, bkz. es-Suyûtî.

İmlâ, bkz. el-'Ukberî.

İnbâh, İbnu'l-Kıftî.

el-İnsâf, bkz. İbnu'l-Enbârî (Kemâluddîn 'Abdurrahmân).

el-İntisâf, bkz. İbnu'l-Muneyyir.

İ'râbu muşkil, bkz. Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî.

İ'râbu selâsîn, bkz. İbnu Hâleveyhi.

İrşâd, bkz. Yâkûtu'l-Hamevî.

İrşâdu's-sârî, bkz. el-Kastalânî.

el-İsâbe, bkz. İbnu Hacer.

el-İskenderî (Ahmed), 'İnânî (Mustafâ), **el-Vasît fi'l-edeb ve târîhıhâ**, Kahire, ts.

İslâhu'l-mantık, bkz. İbnu's-Sikkît.

İslâm Peygamberi, bkz. Hamîdullâh (Muh.).

İthâf, bkz. ed-Dimyâtî.

el-İtkân, bkz. es-Suyûtî.

el-Îzâh, bkz. el-Fârisî (Ebû 'Alî).

'İzzuddîn 'Alî es-Seyyid, **el-Hadîsu'n-nebevî mine'l-vicheti'l-belâğiyye**, Kahire 1392/1973.

el-Kâlî (Ebû 'Alî İsmâ'îl b. el-Kâsım), **K. el-Emâlî**, I-II, Beyrut, ts.

el-Kâmil, bkz. el-Muberrid.

Kâmus Tercümesi, bkz. Âsım Efendi.

Kâmûs-i Osmânî, bk. Mehmet Salâhi.

el-Kâsimî (Muh. Cemâluddîn), **Tefsîru'l-Kâsimî el-musemmâ Mehâsinu't-te'vîl**, I-XVII, (nşr. 'Îsâ el-Bâbî el-Halebî), 1957.

el-Kastalânî (Ebu'l-'Abbâs Şihâbuddîn), **İrşâdu's-sârî li Şerhi Sahîhi'l-Buhârî**, I-X, Bulak, 1304-1306.

Kâtib Çelebi, **Keşfu'z-zunûn 'an esâmi'l-kutub ve'l-funûn**, I-II, (nşr. Şemsettin Yaltkaya, Rifat Bilge), İstanbul 1971.

el-Kâzî ('Abdulfettâh), **el-Kırââtu'ş-şâzze ve tevcîhuhâ min luğati'l-'Arab**, Kahire, ts.

Kehhâle (Ömer Rizâ), **Mu'cemu'l-mu'ellifîn**, I-XV, Beyrut, ts.

Kenzu'l-'Ummâl, bkz. el-Hindî.

Keşfu'l-Hafâ, bkz. el-'Aclûnî.

Keşfu'z-zunûn, bkz. Kâtip Çelebi.

el-Keşşâf, bkz. ez-Zemahşerî.

Keşşâfu ıstılâhât, et-Tehânevî.

el-Kettânî ('Abdulhayy), **Nizâmu'l-hukûmeti'n-Nebeviyye el-Musemmâ et-Terâtibu'l-idâriyye**, I-II, Beyrut, ts.

el-Kifâye, bkz. el-Hatîbu'l-Bağdâdî.

el-Kırâât ve'l-lehecât, bkz. 'Abdulvehhâb Hammûde.
el-Kırââtu'l-Kur'âniyye, bkz. 'Abdulğaffâr Hamîd Hilâl.
el-Kırââtu'ş-şâzze, bkz. el-Kâzî.
el-Kitâb, bkz. Sîbeveyhi.
Kunûzu'd-dekâ'ik, bkz. 'Abdurra'ûf el-Munâvî.
Kur'ân Dili Arapça, bkz. Küçükkalay, Hüseyin.
el-Kur'ânu ve eseruh, 'Abdul'âl Sâlim Mukrim.
el-Kurtubî (Ebû 'Abdillâh Muh.), **el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân**, I-XX, Kahire, 1387/1967.
Kurtubî, bkz. el-Kurtubî.
Küçükkalay, Hüseyin, **Kur'ân Dili Arapça**, Konya, 1969.
Lebîd es-Sa'îd, **el-Cem'u's-savtiyyi'l-evvel li'l-Kur'âni'l-Kerîm ev el-Mushafu'l-murettel**, Kahire, 1387/1967
Linchtenstâdte (İlse), **Nahiv**, İA, IX, 35-37. (Bu madde Çetin, Nihad M. tarafından genişletilerek ikmal edilmiştir).
Lisân, bkz. İbnu Manzûr.
Lûgat-ı Nâcî, bkz. Muallim Nâci.
K. Mâ yalhan fîhi'l-'âmme, bkz. İbnu'l-Cevzî.
el-Makkarî (Ahmed b. Muh.), Nefhu't-tîb min ğusni'l-Endelusi'r-Ratîb, I-VIII, Beyrut, 1968.
Mâlik b. Enes, **el-Muvatta'**, (nşr. Muh. Fu'âd 'Abdulbâkî: Kitâbu'ş-Şa'b), ts.
Massignon (L.), **Kırâat**, İA, VI, 733-734.
Me'âni'l-Kur'ân, bkz. el-Ferrâ.
el-Me'ârif, bkz. İbnu Kuteybe.
Mebâhis, bkz. Subhî es-Sâlih.
Mecâlisu Sa'leb, bkz. Sa'leb.
el-Mecâzâtu'n-Nebeviyye, bkz. eş-Şerîf er-Razî.
Mecme'u't-tefâsîr, **el-Beyzâvî ve'n-Nesefî ve'l-Hâzin ve İbnu 'Abbâs**, I-VI, İstanbul, 1317-1320.
Mecmû'u muhimmâti'l-mutûn, yeştemil 'alâ sitte ve sittîn metnen fî muh-telifi'l-funûn ve'l-'ulûm, Kahire, 1369/1949.
el-Medâris, bkz. Şevkî Zayf.
Medeniyeti İslâmiye Târihi, bkz. Zeydân, Corci.

Mehâziru Mecme'i'l-Luğati'l-'Arabiyye, I-IV, Kahire 1036-1939.

Mehdî el-Mahzûmî, **el-Halîl b.** Ahmed **el-Ferâhidî e'mâluh ve menhecuh**, Bağdat, 1960.

Mehmet Fehmi, **Târih-i Edebiyat-ı Arabiyye**, I. cilt. İstanbul 1332.

Mehmet Salâhi, **Kâmûs-i Osmânî**, I+IV, İstanbul 1313-1322/1895-1904.

Mehmet Zihni, **el-Kavlu'l-ceyyid**, İstanbul 1304.

Mekâyis, bkz. İbnu Fâris.

Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî, **K. Muşkili i'râbi'l-Kur'ân**, I-II, (nşr. Yâsîn Muh. el-Vesvâs), Dimeşk, ts.

Menâhil, bkz.ez-Zerkânî.

el-Menâr, bkz. Muh. Reşîd Rizâ.

el-Merzubânî (Ebû 'Abdillâh Muh.), **Muhtâr min ahbâri'n-nahviyyîn**, Süleymaniye Ktp. Şehit Ali Paşa kısmı, nr. 2515.

K. el-Mesâhif, bkz. İbnu Ebî Dâvûd.

K. el-Mesâ'il, bkz. **İbnu Kuteybe**.

Mesâ'il, bkz. Muh. Fu'âd 'Abdulbâkî.

el-Metâli', bkz. es-Suyûtî.

Mevkifu'n-nuhât, bkz. Muh. Hammâse 'Abdullatîf.

Mevzû'âtu 'Alî, bkz. 'Alî el-Kârî.

Miftâh, bkz. Taşköprüzâde.

Moritz (B.), **Arabistan, Arap yazısı**, İA, I, 498-512.

Muallim Nâci, **Luğatı Nâcî**, (nşr. Asır Matbaası), İstanbul, ts.

el-Mu'arrab, bkz. el-Cevâlikî.

el-Muberrid (Ebu'l-'Abbâs Muh. b. Yezîd), **el-Kâmil**, I-IV, (nşr. Muh. Ebu'l-Fazl İbrâhîm), Kahire 1376/1956.

---------, K. el-Muktazab fi'n-nahv, I-IV, Köprülü Ktp. nr. 1507/1508.

el-Mu'cemu'l-'Arabî, bkz. Huseyn Nessâr.

Mu'cemu'l-buldân, bkz. Yâkûtu'l-Hamevî.

Mu'cemu'l-mu'ellifîn, bkz. Kehhâle.

el-Muderris (eş-Şeyh 'Abdulkerîm), **el-Ferâ'idu'l-cedîde tahtevî 'alâ nazmi'l-Ferîde** ve şerhihâ **el-Metâli'u's-se'îde** ve kilâhumâ li'ş-Şeyh 'Abdurrahmân **es-Suyûtî, ve'l- Mevâhibu'l-hamîde** li'ş-Şeyh 'Abdilkerîm el-Muderris, I-II, (nşr. 'Adulkerîm el-Muderris), Bağdat 1977.

el-Mufassal, bkz. ez-Zemahşerî.

Mufredât, bkz. er-Râğibu'l-İstehânî.

el-Muğnî, bkz. İbnu Hişâm(Cemâluddîn).

Muh. Ferîd Vecdî, **Dâ'iretu'l-me'ârifi'l-karni'l-'işrîn**, I-X, Beyrut, ts.

Muh. Fu'âd 'Abdulbâkî, **Mu'cemu ğarîbi'l-Kur'ân mustehracen min Sahîhi'l-Buhârî ve mesâ'ilu Nâfi' b. el-Ezrak li İbni 'Abbâs**, (nşr. Dâru ihyâ'i'l-kutubi'l-'Arabî), ts.

Muh. el-Hazır Huseyn, **Dirâsetun fi'l-'Arabiyye ve târîhihâ**, (Ceme'ahû ve sahhahahû 'Alî er-Rizâ et-Tûnusî), Dimaşk 1380/1960.

Muh. Hammâse 'Abdullatîf, **Mevkıfu'n-nuhât mine'l-istişhâd bi'l-hadîsi'n-Nebevî**, Minberu'l-İslâm mc. 1399/1979, sayı, 6, s. 54-57.

Muh. Muh. Ebû Zehv, **el-Hadîs ve'l-muhaddisûn**, Kahire 1378/1958.

Muh. Muhyiddîn 'Abdulhamîd, **'Umdetu's-sâlik ilâ tahkîki Evzahi'l-mesâlik**, I-IV, Kahire, 1386/1968. (**Evzahu'l-mesâlik**'in zeylinde).

---------, K. Minhati'l-celîl bi tahkîki Şerhi İbni 'Akîl, I-IV, Kahire 1964 (İbnu 'Akîl şerhinin zeylinde).

Muh. Reşîd Rızâ, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm eş-şehîr bi Tefsîri'l-menâr**, I-XII vd.d. Beyrut, ts. (ikinci baskı).

Muh. Semîr Necîb el-Lebedî, **Eseru'l-Kur'ân ve'l-kırâât fi'n-nahvi'l-'Arabî**, Kuveyt 1398/1978.

el-Muhezzeb, bkz.es-Suyûtî.

Muhtâr, bkz.er-Râzî (Muh. Ebû Bekr).

el-Muhtesib, bkz. İbnu Cinnî.

Mukaddime, bkz. İbnu Haldûn.

Mukaddimetân fî 'ulûmi'l-Kur'ân ve humâ mukaddimetu Kitâbi'l-Mebânî ve Mukaddimetu İbni 'Atiyye, (nşr. Jeffery Arthur), Kahire, 1954.

el-Mukni', bkz. ed-Dânî.

el-Muktazab, bkz. el-Muberrid.

el-Munzirî (Zekiyyuddîn), **et-Terğîb ve't-terhîb mine'l-hadîsi'ş-şerîf**, I-IV, Kahire, 1388/1968.

el-Munsif, bkz. İbnu Cinnî.

el-Murâdî, (İbnu Ebi'l-Kâsim), **Şerhu Teshîli'l-Fevâ'id ve tekmîli'l-mekâsid**, Samsun 19 Mayıs Ktp. nr. 1060.

el-Murşidu’l-vecîz, bkz. Ebû Şâme.
el-Mushafu’l-murettel, bkz. Lebîb es-Sa'îd.
Muslim (Ebu’l-Huseyn), **Sahîhu Muslim**, I-IV, (nşr. Muh. Fu’âd 'Abdulbâkî), 1374/1955.
el-Mustasfâ, bkz. el-Ğazzâlî.
Muşkilu i'râb, bkz. Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî.
el-Mu'terek, bkz. es-Suyûtî.
Muvatta’, bkz. Mâlik b. Enes.
el-Muzhir, bkz. es-Suyûtî.
en-Nebhânî (Yûsuf b. İsmâ'îl), **el-Fethu’l-kebîr**, I-III, Mısır, 1350.
en-Nâbulusî ('Abdulğanî b. İsmâ'îl), **Nefehâtu’l-ezhâr 'alâ nesemâti’l-eshâr fî medhi’n-Nebiyyi’l-Muhtâr**, Dimaşk 1299.
Nefhu’t-tîb, bkz. el-Makkarî.
Nehcu’l-belâğa, bkz. eş-Şerîf er-Razî.
Nesâ’î, bkz. en-Nesâ’î.
en-Nesâ’î (Ebû 'Abdurrahmân b. Şu'ayb), **Sunenu’n-Nesâ’î bi şerhi’s-Suyûtî ve hâşiyeti’l-İmâm es-Sindî**, I-VII, Kahire 1348/1930.
Nasbu’r-râye, bkz. ez-Zeyle'î.
en-Neysâbûrî (Nizâmuddîn el-Hasen b. Muh.), **Ğarîbu’l-Kur’ân ve rağâ’ibu’l-Furkân**, I-XXX, (nşr. İbrâhîm 'Utve 'İvaz), Kahire 1962-1971.
en-Nihâye, bkz. İbnu’l-Esîr (Mecduddîn).
Nuzhe, bkz. İbnu’l-Enbârî (Ebu’l-Berekât)
Onat (Nâim Hâzım), **Arapçanın Türk Diliyle Kuruluşu**, İstanbul 1944.
Pakalın (M. Zeki), **Osmanlı Târih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, I-III, İstanbul 1971.
er-Râfi'î (Mustafâ Sâdık), **Târîhu âdâbi’l-'Arab**, I-III, Beyrut 1394/1974.
---------, İ'câzu’l-Kur’ân ve’l-belâğatu’n-nebeviyye, Kahire 1384/ 1965.
---------, Tahte râyeti’l-Kur’ân, Beyrut 1394/1974.
er-Râğibu’l-İstehânî (el-Huseyn b. Muh.), **el-Mufredât f î ğarîbi’l-Kur’ân**, (nşr. Mektebetu’l-Enculû el-Kasriyye), 1970.
Resâ’il, bkz. Ahmed Zekî Safvet.
er-Râzî (Muh. b. Ebî Bekr), **Muhtâru’s-Sihâh**, Beyrut 1967.

er-Râzî (Ebû Hâtim Muh. b. İdrîs), **K. el-Cerh ve't-ta'dîl**, I-IX, Haydarabad 1371/1952.

er-Râzî (Muh. b. Ömer), **Mefâtîhu'l-ğayb** (**Tefsîru'r-Râzî**), I-VIII, (nşr. Matba'at-ı Âmire), 1307.

Rif'at Fevzî 'Abdulmuttalib, **Tevsîku's-sunne fi'l-karni's-sânî el-hicrî ususuh ve ittihâcâtuh**, Câmi'atu'l-Kâhira, Kulliyyetu Dâri'l-'ulûm, 1397/1976 (Basılmamış doktora tezi).

er-Risâle, bkz. eş-Şâfi'î.

Rûhu'l-me'ânî, bkz. el-'Âlûsî.

es-Se'âlibî (Ebû Mansûr), **Fikhu'l-luğa ve sirru'l-'Arabiyye**, (nşr. Mustafâ es-Sakâ ve Arkadaşları), Kahire,1392-1394/1972-1974.

---------, el-İ'câz ve'l-'Îcâz, Bağdat ts.

Sebebu vaz', bkz. es-Suyûtî.

es-Safedî, Selâhuddîn Halîl b. Aybek), **el-Vâfî bi'l-vefeyât**, I-IX, (nşr. en-Neşriyâtu'l-İslâmiyye li Cem'iyyeti'l-musteşrikîne'l-Elmânîya), Wiesbaden, 1962-1974.

es-Sâhibî, bkz. İbnu Fâris.

Sa'îd el-Efğânî, **Fî usûli'n-nahv**, Dimaşk 1383/1964.

Sa'leb (Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. Yahyâ), **Mecâlisu Sa'leb**, I-II, (nşr. 'Abdusselâm Muh. Hârûn), Kahire, 1948-1949.

es-Serahsî (Ebû Bekr Muh. b. Ahmed), **Usûlu's-Serahsî**, I-II, (nşr. Ebu'l-Vefâ el-Efğânî), Kahire 1372.

Serkis (Yûsuf Elyân), **Mu'cemu'l-matbû'âti'l-'Arabiyye ve'l-mu'arrabe**, I-II, Kahire 1928.

es-Seyyid Ahmed el-Hâşimî, **Cevâhiru'l-edeb fî edebiyyât ve 'inşâ'i luğati'l-'Arab**, I-II, Beyrut, ts.

Schaade (A.), **Arabistan, Klâsik Arapça**, İA, I, 512-514.

Sezgin (M. Fuad), **Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar**, İstanbul 1956.

---------, Geschichte Des Arabischen Schrifttums, I-IV, Leiden, 1967-1974.

es-Sibâ'î Beyyûmî, **Târîhu'l-edebi'l-'Arabî**, I-III, Kahire 1367/1958.

Sîbeveyhi (Ebû Bişr 'Amr b. Osmân), **Kitâbu Sîbeveyhi**, I-II, Bulak, 1316-1318.

es-Sihâh, bkz. el-Cevherî.

es-Sınâ'ateyn, bkz. Ebû Hilâl el-'Askerî.

es-Sîra, bkz. İbnu Hişâm (Ebû Muh. 'Abdulmelik)

es-Sîrâfî (Ebû Sa'îd el-Hasen b. 'Abdillâh), **K. Ahbâri'n-nahviyyîne'l-Basriyyîn**, (nşr. Krenkow F.), Paris 1936.

---------, Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi, Nuriosmaniye Ktp. nr.4590.

---------, Takrîrât ve zubed min Şerhi Ebî Sa'îd es-Sîrâfî, I-II, Bulak, 1316-1318 (Kitâbu **Sîbeveyhi**'nin hâmişinde).

Sirru sınâ'ati'l-i'râb, bkz. İbnu Cinnî.

Subhi's-Sâlih, **Mebâhis fî 'ulûmi'l-Kur'ân**, Beyrut 1974.

---------, 'Ulûmu'l-hadîs ve mustalehuh, Beyrut 1977.

es-Suyûtî (Celâluddîn 'Abdurrahmân), **el-Muzhir fî 'ulûmi'l-luğa ve envâ'i-hâ**, I-II, (nşr. Muh. Ahmed Câdelmevlâ, 'Alî Muh. el-Bicâvî, Muh. Ebu'l-Fazl İbrâhîm), Kahire ts.

---------, el-İktirâh fî 'ilmi usûli'n-nahv, (nşr. Ahmed Sübhi Furat, İstanbul Üniversitesi Yayınlarından), İstanbul 1975-1978.

---------, el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân, I-II, Beyrut 1973.

---------, Hem'u'l-hevâmi' şerhu Cem'i'l-cevâmi', **I-II**, Beyrut, ts.

---------, el-Metâli'u's-sa'îde, I-II, (nşr. 'Abdulkerîm el-Muderris), Bağdat 1977 (el-Ferâ'idu'l-cedîde'nin içinde).

---------, K. el-Muh**ezzeb fîmâ veka'a fi'l-Kur'ân mine'l-mu'arrab**, Süleymaniye Ktp. Bağdatlı Vehbi Efendi kısmı, nr. 2102/2.

---------, Sebebu vaz'i 'imi'l-'Arabiyye, ("et-Tuhfetu'l-behiyye ve't-tarfetu'ş-şehiyye" isimli mecmuanın 4. Risalesi), İstanbul 1302.

---------, Mu'tereku'l-ekrân fî 'îcâzi'l-Kur'ân, I-III, Kahire 1969-1973.

---------, el-Câmi'u's-Sağîr fî ehâdîsi'l-Beşîri'n-Nezîr, I-II, Kahire 1373/1954.

---------, Tenvîru'l-havâlik şerh 'alâ Muvatta'i Mâlik, I-II, Beyrut, ts.

---------, Tedrîbu'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî, I-II, (nşr. 'Abdulvehhâb 'Abdullatîf), Kahire 1385/1966.

---------, K. Buğyeti'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât, Bulak 1326.

eş-Şâfi'î (Muh. b. İdrîs), **er-Risâle**, (nşr. Ahmed Muh. Şâkir), Kahire 1940.

eş-Şentemerî (Yûsuf b. Süleymân), **Şerhu'ş-şevâhid el-musemmâ Tahsîlu 'ayni'z-zeheb min ma'dini cevheri'l-edeb fî 'ilmi mecâzâti'l-'Arab,** I-II, Bulak, 1316-1318 (Kitâbu Sîbeveyhi'nin içinde).

eş-Şerîf er-Razî (Ebu'l-Hasen Muh.), **Nehcu'l-belâğa**, (nşr. Subhi es-Sâlih), Beyrut 1387/1968.

---------, el-Mecâzâtu'n-Nebeviyye, (nşr. Tâhâ Muh. ez-Zeynî), Kahire, 1387/1967.

Ş. İbni 'Akîl, bkz. İbnu 'Akîl (Bahâ'uddîn 'Abdullâh).

Ş. el-İktirâh, bkz.İbnu't-Tayyib.

Ş. Katr, bkz. İbnu Hişâm (Cemâluddîn).

Ş. Me'âni'l-Âsâr, bkz. et-Tahâvî.

Ş. el-Mufassal, bkz. İbnu Ya'îş.

Ş M: Şarkıyat Mecmuası.

Ş. el-'Umde, bkz. İbnu Mâlik.

Şevâhidu't-tavzîh, bkz. İbnu Mâlik.

Şevkî Zayf, **el-Medârisu'n-nahviyye**, Kahire 1968.

---------, Târîhu'l-edebi'l-'Arabî, I.ve II. ciltler, Kahire 1976.

Şezerât, bkz. İbnu'l-'İmâd.

eş-Şi'r ve'ş-şu'arâ, bkz. İbnu Kuteybe.

Ş. Şuzûr, bkz. İbnu Hişâm (Cemâluddîn).

Tabakât, bkz. İbnu Sa'd.

Tabakâtu fuhûl, bkz. el-Cumehî.

et-Taberî (Ebû Ca'fer Muh. b. Cerîr), **Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli 'âyi'l-Kur'ân**, I-XXX, Kahire, 1377/1968 (Tefsîru't-Taberî).

---------, Târîhu'l-umem ve'l-mulûk, I-XIII, (nşr. el-Matba'atu'l-Huseynî el-Mısrî), (1. Baskı), ts. (Târîhu't-Taberî).

Tâcu'l-'arûs, bkz. ez-Zebîdî.

Tedrîbu'r-râvî, bkz. es-Suyûtî.

Tefsîru ğarîbi'l-Kur'ân, bkz. İbnu Kuteybe.

Tefsîru'l-Hâzin, bkz. el-Hâzin ('Ala'uddîn 'Alî b. Muh.).

Tefsîru'l-Kâsimî, bkz. el-Kâsimî.

Tefsîru'r-Râzî, bkz. er-Râzî (Muh. b. Ömer).

Tefsîru't-Taberî, bkz. et-Taberî.

Tâhâ Huseyn, **Fi'l-edebi'l-câhilî**, Kahire 1947.

---------, Kur'ân-ı Kerîmde Üçüncü Şahıs Zamirinin İşâret Zamiri Olarak Kullanılışı, (XVII. Şarkıyatçılar Kongresine sunulmuş tebliğ), çev. Hatipoğlu Mehmet, Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, c.VIII, s. 149-163, yıl:1960, Ankara 1961.

et-Tehânevî (Muh. 'Alî b. 'Alî), **Keşşâfu İstilâhâti'l-Funûn**, I-II, I. cilt, İstanbul, 1317; II. cilt, Calcutta, 1854.

et-Tahâvî (Ebû Ca'fer Ahmed b. Muh.), **Şerhu Me'âni'l-âsâr**, I-IV, (nşr. Matba'atu'l-Enveriyyeti'l-Muhammediyye), Kahire ts.

Tehzîbu't-Tehzîb, bkz. İbnu Hacer el-'Askalânî (Tehzîb).

Tehzîbu'l-luğa, bkz. el-Ezherî.

Takrîbu'n-Neşr, bkz. İbnu'l-Cezerî.

Takrîrâtu's-Sîrâfî, bkz. es-Sîrâfî.

et-Tenbîh, bkz. el-Bekrî.

Tenvîr, bkz. es-Suyûtî.

et-Terâtib, bkz. el-Kettânî.

Târîhu Bağdâd, bkz. el-Hatîbu'l-Bağdâdî.

Târih-i Edebiyat-ı Arabiyye, bkz. Mehmet Fehmi.

Tashîhu'l-Fasîh, bkz. İbnu Durusteveyhi.

K. et-Teshîl, bkz. İbnu Cezzî.

Taşköprü Zâde (Ahmed b. Mustafâ), **Miftâhu's-se'âde ve misbâhu's-siyâde fî mevzû'âti'l-'ulûm**, I-III, (nşr. Kâmil Kâmil Bekrî, 'Abdulvehhâb Ebu'n-nûr), Kahire 1968.

Tevsîk, bkz. Rif'at Fevzî 'Abdulmuttalib.

Te'vîl, bkz. İbnu Kuteybe.

Te'vîlu muhtelifi'l-hadîs, bkz. İbnu Kuteybe.

et-Teysîr, bkz. ed-Dânî.

Tezkira, bkz. ez-Zehebî.

et-Tezyîl (ve't-tekmîl), bkz. Ebû Hayyân.

Tirmizî, bkz. et-Tirmizî.

et-Tirmizî (Ebû 'Îsâ Muh. b. 'Îsâ), **el-Câmi'u's-Sahîh ve huve Sunenu't-Tirmizî**, I-V; I.ve II. ciltler (nşr. Ahmed Muh. Şâkir), Kahire 1356/1937, III. cilt (nşr. Muh. Fu'âd 'Abdulbâkî), Kahire 1395/1975, IV. ve V. ciltler (nşr. İbrâhîm 'Utve 'İvaz), Kahire, 1395/1975.

el-'Ukberî (Ebu'l-Bekâ 'Abdullâh b. el-Huseyn), **İmlâ'u mâ menne bihi'r-Rahmân min vucûhi'l-i'râb ve'l-kırâât fî cemî'i'l-Kur'ân**, I-II, Kahire 1389/1970.

el-'Umde, bkz. İbnu Raşîk.

'Umdetu'l-kârî, bkz. el-'Aynî.

Usdu'l-ğâbe, bkz. İbnu'l-Esîr ('İzzuddîn).

Usûlu's-Serahsî, bkz. es-Serahsî.

'Uyûnu'l-ahbâr, bkz. İbnu Kuteybe.

el-Vecîz, bkz. Zeydân 'Abdulkerîm.

Vefeyât, bkz. İbnu Hallikân.

el-Vâfî, bkz. es-Safedî.

el-Vesît, bkz. el-İskenderî (Ahmed), 'İnânî (Mustafâ).

Wensinck (A.), **el-Mu'cemu'l-mufehres li elfâzi'l-hadîsi'n-Nebevî: Concordance et İndices de la Tradition Musulmane**, I-VII, Leiden 1936-1969.

Yâkûtu'l-Hamevî (Şihâbuddîn b. 'Abdillâh), **İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb**, I-VII, (nşr. Margauliut), Mısır 1923.

---------, İrşâd2 , I-XX, (nşr. Ferîd Rifâ'î), Kahire 1936.

---------, Mu'cemu'l-buldân, I-V, Beyrut 1957.

Yaltkaya Şerafettin, **Yedi Askı**, (Devlet Kitapları Şark Klasikleri), İstanbul 1985.

Yûsuf el-Hâcc Kemâl, **Felsefetu'l-luğa**, Beyrut, ts.

ez-Zebîdî (Muh. b. Muh. Murtezâ), **Tâcu'l-'Arûs min cevâhiri'l-Kâmûs**, I-X, Kahire 1306.

ez-Zeccâc (Ebû İshâk İbrâhîm), **İ'râbu'l-Kur'ân el-mensûb ile'z-Zeccâc**, I-III, (nşr. İbrâhîm el-Ebyârî), Kahire 1963-1965.

ez-Zeccâcî (Ebu'l-Kâsim 'Abdurrahmân b. İshâk), **el-Cumel**, (nşr. İbnu Ebî Şeneb), Paris, 1376/1957.

ez-Zehebî (Ebû 'Abdillâh), **K. Tezkirati'l-huffâz**, I-IV, Haydarabad 1956-1958.

Zehru'l-âdâb, bkz. el-Husrî.

ez-Zemahşerî (Ebu'l-Kâsim Mahmûd b. Ömer), **el-Mufassal fî 'ilmi'l-'Arabiyye**, Beyrut, ts. (2. Baskı).

---------, Esâsu'l-belâğa, Beyrut, 1385/1965 (Esâs).

---------, **el-Fâ'ik fî ğarîbi'l-hadîs**, I-IV, (nşr. 'Alî Muh. el-Bicâvî, Muh. Ebu'l-Fazl İbrâhîm), Kahire 1971.

---------, **el-Keşşâf 'an hakâ'iki't-Tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vucûhi'-te'vîl**, I-IV, Beyrut, ts. (el-Curcânî haşiyesi, İbnu'l-Muneyyir'in **el-İntisâf'ı ve** Muh**ibbuddîn Efendi'nin Tenzîlu'l-'âyât'**ı ile birarada).

ez-Zerkânî (Muh. 'Abdul'azîm), **Menâhilu'l-'irfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân**, I-II, (nşr.'Îsâ el-Bâbî el-Halebî), ts.

ez-Zerkeşî (Bedruddîn Muh. b. 'Abdillâh), **el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân**, I-IV, (nşr. Muh. Ebu'l-Fazl İbrâhîm), Kahire 1391/1972.

ez-Zevzenî (Huseyn b. Ahmed), **Şerhu'l-mu'allakâti's-seb'**, Beyrut, ts.

Zeydân ('Abdulkerîm), **el-Vecîz fî usûli'l-fikh**, Bağdat 1393/1973.

Zeydân (Corci), **Târîhu âdâbi'l-luğati'l-'Arabiyye**, I-IV, (nşr. Şevkî Zayf, Dâru'l-Hilâl), ts.

---------, **el-Felsefetu'l-luğaviyye ve'l-elfâzu'l-'Arabiyye**, Kahire 1904.

---------, **Medeniyeti İslâmiye Târihi**, I-V, (çev. Zeki Meğamiz), İstanbul 1328-1330.

ez-Zeyle'î (Cemâluddîn Ebû Muh.), **Nasbu'r-râye li ehâdîsi'l-hidâye**, I-IV, Haydarabad 1357/1938.

Zetterstéen (K.V.), **İbnu Hübeyra**, İA, V/2, 756.

ez-Ziriklî (Hayruddîn), **el-A'lâm**, I-XI, Beyrut 1389/1969.

Zuha'l-İslâm, bkz. Ahmed Emîn.

*Arapça İndeks**

* İndekste verilen âyetlerden bir kısmı, kıraat olduğundan hataya düşmemek için metindeki yerlerine bakmadan bir hüküm vermemek gerektiğini hatırlatmak isteriz.

Türkçe İndeks

(Not: Kelime başındaki harfi tarifler dikkate alınmamıştır.)

A

B

C

D

E

F

G

H

I/İ

J

K

N

O/Ö

R

T

U/Ü

V

Y

Z